Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

DOI: 10.30546 / 155244

ISSN 2224-5529

ISSN 2223-5124

ISSN 2224-0829

ISSN 2222-940X

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-01
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

TARİX

2026-CI İLİN ŞƏHƏRSALMA VƏ MEMARLIQ İLİ ELAN EDİLMƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR QEYDLƏR

Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ[1], **Samirə TURAN**[1]
[1]Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.
**Yazışılan müəllif: seferli949@mail.ru*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Azərbaycan, Naxçıvan, dövlət, şəhər, şəhərsalma, memarlıq.

XÜLASƏ
Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 22 dekabr 2025-ci ildə imzaladığı Sərəncama əsasən 2026-cı il Azərbaycanda "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan edilmişdir. Məqalədə Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq sahəsində minilliklər ərzində yaranan ənənələr və dövlət başçısının imzaladığı Sərəncamdan irəli gələn vəzifələr haqqında bəhs olunur. Qeyd edilir ki, şəhərsalma və memarlıq sahəsində mövcud olan ənənələr bəzən müəyyən açınmalara məruz qalsa da, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev bunun qarşısını almış, onların qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəhindən uğurla davam və inkişaf etdirilir. Dövlət başçısının imzaladığı Sərəncam şəhərsalma və memarlıq sahəsində yaradılan mədəni irsə dövlət səviyyəsində verilən dəyər və müasir şəhər mühitinin formalaşmasına diqqət və qayğının ifadəsi kimi dəyərləndirilir.

GİRİŞ

Çox qədim tarix və mədəniyyətə, dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı minilliklər boyu çox zəngin mədəni irs yaratmışdır. Bu irsin tərkibində şəhərsalma və memarlıq ənənələri mühüm yer tutur. Yola saldığımız və artıq tarixə qovuşmuş çoxminillik tariximizdə zaman keçdikcə bu irsin böyük bir hissəsi müxtəlif səbəblərdən məhv olaraq (məsələn, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonundakı Orta əsr Kiran şəhəri kimi) sıradan çıxsa da, bütün çətinliklərə baxmayaraq onların böyük bir hissəsi qorunub saxlanmış və müasir dövrədək gəlib çatmışdır. Çox yaxşı haldır ki, XX yüzilliyin müəyyən zaman çərçivəsində bir sıra çətinliklərlə üzləşən, hətta təqib olunan bu irs Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bu yaxınlarda biz bu qayğının yeni və parlaq bir nümunəsinin şahidi olduq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 22 dekabr 2025-ci ildə "2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan edilməsi haqqında" sərəncam imzaladı (Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli"..., 2025).

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqı şəhərsalma və memarlıq sahəsində böyük və güclü ənənələrə malikdir. Bu ənənələrin yaranmasının tarixi minilliklərlə ölçülür. Artıq elmdə sübut olunmuşdur ki, Azərbaycan, xüsusilə onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsi ilkin şəhər mədəniyyətinin yarandığı və ətraf ərazilərə yayıldığı mərkəz olmuşdur. Beş min il bundan əvvəl bu ərazidə Naxçıvan şəhərinin timsalında meydana gələn ilkin şəhər mədəniyyəti digər ölkələrdə də şəhərlərin yaranmasında, başqa sözlə desək şəhərləşmə prosesinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Mühüm ticarət yollarının keçdiyi bir ərazidə böyük və gözəl şəhərlərin meydana gəlməsində və inkişafında, Azərbaycan-türk memarlıq ənənələrinin xidməti və təsiri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Nəticədə bütün Azərbaycan ərazisində memarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, hətta burada möhtəşəm memarlıq məktəbləri (Aran, Şirvan-Abşeron, Naxçıvan və s.) yaranmışdır. Bu memarlıq məktəblərində dünya memarlıq tarixinə dəyərli töhfə olan çoxlu möhtəşəm abidələr yaradılmış və həmin abidələri ucaldan görkəmli memarlar yetişmişdir.

Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm qollarından biri olan Naxçıvan məktəbinin timsalında biz bunu aydın şəkildə görürük. Bu məktəb memarlıq tariximizə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani (XII əsr), Əmirəddin Məsud Naxçıvani (XII əsr), Xacə Cəmaləddin (XII-XIII əsrlər), Əhməd Əyyub oğlu

Əl-Hafiz Naxçıvani (XIII-XIV əsrlər) və başqaları kimi dahi memarlar bəxş etmişdir. Bu memarların içərisində məktəb yaradanlar, ucaltdıqları abidələr vasitəsilə ətraf ölkələrin memarlığına güclü təsir göstərənlər, iz buraxanlar da olmuşdur. Məsələn, Naxçıvan memarlıq məktəbinin yaradıcısı sayılan Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığınnın təsir dairəsi Anadolu, İran, Türküstan və s. əraziləri əhatə etmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, məhz belə bir görkəmli sənətkar olduğu üçün, hazırda Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin anadan olmasının 900 illik yubileyi UNESCO səviyyəsində qeyd olunmaqdadır.

Əcəmi Naxçıvani və digər Azərbaycan memarlarının yaratdığı möhtəşəm abidələr sayəsində Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma ənənələri daha da ikişaf etmiş və nəsidən-nəsilə ötürülərək qorunub saxlanmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində (1920-1991-ci illərdə) ögey münasibət ucbatından bu ənənələr qəsdən müəyyən qədər aşınmalara məruz qalmışdır. Ancaq görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə (1969-1982-ci illərdə) bu açınmaların qarşısı qətiyyətlə alınmışdır. Məsələn, respublikanın rəhbəri kimi Heydər Əliyev orta əsr şəhərsalma ənənələrini özündə saxlayan Ordubad şəhərində yeni tikintilər zamanı onun tarixi hissəsinin zərər çəkməsi haqqında məlumat əldə edən kimi dərhal bunun qarşısını almışdır. Həm də, bunun qanunu əsaslrını yaratmaq üçün onun tövsiyəsi ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 10 avqust 1977-ci il tarixli qərarı ilə Bakı şəhərindəki İşərişəhər, Şuşa və Ordubad şəhərlərinin tarixi hissəsi "Qoruq şəhər" elan edilmişdir (Səfərli H., 2025, s. 10). Beləliklə, bu şəhərlərin dövlət tərəfindən qorunması təmin olunmuşdur.

Bütün həyatı boyu keçmiş irsimizə diqqət və qayğı ilə yanaşan Heydər Əliyevin Azərbaycana istər birinci, istərsə də ikinci rəhbərliyi dövründəki fəaliyyətində bu qəbildən olan işlər mühüm yer tutmuşdur. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq "Şəhərsalma və Memarlıq İli" əlaqədar imzalanan Prezident Sərəncamının preambula hissəsində qeyd olunmuşdur ki, "Ümummilli Lider Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi illər Azərbaycan şəhərsalma və memarlığının inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Tarixən təşəkkül tapmış Azərbaycan şəhərlərinin və bütöv şəhərsalma sistemlərinin qorunması ilə bağlı bu illərdə Ulu Öndərin təşəbbüsü əsasında vacib qərarlar qəbul edilmiş, tədbirlər həyata keçirilmiş, şəhərlərdə memarlıq abidələrinin bərpası üzrə planlı iş aparılmış, memarlıq və şəhərsalma fəaliyyətinin davamlılığını təmin edən institusional təsisatlar qurulmuşdur" (Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli"..., 2025).

Həyatın bütün sahələrində alternativi olmayan Heydər Əliyev kursunu inamla və uğurla davam və inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də keçmiş irsin qorunması, inkişaf etdirilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində çox məqsədyönlü və uğurlu addımlar atmış və atmaqdadır. Azərbaycanın çoxəsrlik tarixə malik şəhərsalma və memarlıq mədəniyyəti ənənələrinin yaşadılması, eləcə də,ölkədə bu çağırışlara cavab verən mütərəqqi yanaşmaların təşviqi və təbliğinin gücləndiriməsi məqsədi ilə imzalanan 2026-cı ilin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan olunması lə əlaqədar Sərəncam da bu sahədə atılan ən böyük, vacib və əhəmiyyətli addımlardan biridir.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, şəhərsalma və memarlıq məsələsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin daima diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Bunu onun son vaxtlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının timsalında bu istiqamətdə imzaladığı bir səra Sərəncamlar da təsdiq edir. Belə ki, Dövlət başçısı 21 fevral 2024-cü ildə "Ordubad" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun yaradılması haqqında ("Ordubad" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun yaradılması …, 2024), 22 may 2025-ci ildə Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatın türbəsi dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsinin bərpası və konservasiyası ilə bağlı tədbirlər haqqında (Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatın türbəsi ..., 2025), 18 sentyabr 2025-ci ildə Memar Əcəmi Naxçıvaninin abidəsinin ucaldılması haqqında (Memar Əcəmi Naxçıvaninin abidəsinin ucaldılması haqqında ..., 2025), 30 dekabr 2025-ci ildə Əcəmi Naxçıvaninin 900 illiyinin qeyd edilməsi haqqında (Əcəmi Naxçıvaninin 900 illiyinin qeyd edilməsi haqqında …, 2025) Cərəncam imzalamışdır. Bu Sərəncamların demək olar ki, hamısı Azərbaycan xalqının şəhərsalma və memarlıq ənənələrinə, xalqın içərisindən çıxmış görkəmli çəxsiyyətlərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə, bütövlükdə keşmiş mədəni irsinə yüksək dövlət qayğısının parlaq təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanan bu Sərəncam Azərbaycanda mövcud şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin qorunub saxlanmasını, inkişaf

etdirilməsini və yeni çalarlarla zənginləşdirilməsini təmin edəcək yüksək dövlət sənədidir. Bildiyimiz kimi, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində Zəfər tarixini yazdıqdan sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə genişmiqyaslı şəhərsalma və quruculuq işlərinə başlanmışdır. Bu işlər zamanı xalqımızın şəhərsalma və memarlıq ənənələrindən geniş şəkildə istifadə olunmaqla yanaşı dünya şəhərsalma və memarlığının yeni, müasir və mütərəqqi nailiyyətləri də bacarıqla, məqsədyönlü şəkildə tətbiq olunur. Nəticədə keçmiş irslə müasirliyin sintezi, vəhdəti sayəsində gözəl memarlıq abidələrinin daxil olduğu müasir yaşayış məskənləri yaradılır.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, şəhərsalma və memarlıq dedikdə heç də, təkcə şəhər tipli yaşayış məskənlərinin salınmasında yeni binaların, memarlıq nümunələrinin inşasını nəzərdə tutmaq düzgün olmazdı. Bunu həm də, ilk növbədə xalqımızın minilliklər ərzində yaratdığı tarixi-mədəni irsin qorunması, müasir memarlıqda tətbiqi, bu sahədə əldə olunan nailiyyətlərin gələcək nəsillərə çatdırılması kimi də başa düşmək və qəbul etmək lazımdır. Ona görə də, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Şəhərsalma və Memarlıq İli" ilə əlaqədar imzaladığı bu Sərəncam müasir Azərbaycanın şəhərsalma strategiyasında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının müasir inkişaf mərhələsində dövlət başçısı tərəfindən bu məsələnin gündəliyə çıxarılması ölkəmizdə şəhərsalma və memarlıq sahəsində əsrlər boyu yaradılan mədəni irsə dövlət səviyyəsində necə böyük dəyər və önəm verilməsinin, həmçinin müasir şəhər mühitinin formalaşdırılmasına və şəhər mühitinin daha da gözəlləşməsinə diqqət və qayğısının ifadəsidir.

Aid təşkilatların, xüsusilə uyğun tədqiqatçıların qarşısında böyük vəzifələr qoyan bu Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrin uğurlu həlli şəhərsalma və memarlıq sahəsində mövcud ənənələrin daha da inkişafına, yeni şəhər və qəsəbələrin planlaşdırılması və layihələndirilməsi zamanı onların nəzərə alınmasının vacib olmasını diqtə edir, ön plana çıxarır. Həmçinin tikintilərin aparılması zamanı dünya memarlığının ən son nailiyyətlərinin mövcud yerli ənənələr ilə uyğunlaşdırılaraq tətbiq olunması onların yeni çalarlar əxz etməsinə və daha da zənginləşməsinə səbəb olacaqdır.

Yekun olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Məskunlaşma Proqramının İcraiyyə Şurasının Keniyanın paytaxtı Nayrobidə keçirilən III sessiyasında 13-cü Ümumdünya Şəhərsalma Forumunun (WUF13) 2026-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. May ayının 17-22-də baş tutacaq və təxminən 25 min iştirakçının gələcəyi tədbir çərçivəsində həm Azərbaycan, həm də xarici ölkələrdən maraqlı tərəflərin – dövlət rəsmiləri, QHT-lər, bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər, ekspertlər, özəl sektorların nümayəndələri bir araya gələrək, geniş fikir mübadiləsi apararaq yeni bilik və təcrübə ilə paylaşmaq imkanı əldə edəcəklər. Bu önəmli və möhtəşəm tədbirin 2026-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi Azərbaycan hökumətinin şəhərsalma sahəsində apardığı ardıcıl və məqsədyönlü islahatlar, ölkədə bu sahədə uğurla həyata keçirilən genişmiqyaslı layihələr və əldə edilən nailiyyətlər, habelə ölkəmizdə bu sahədə qlobal gündəliyə verdiyi töhfələr sayəsində beynəlxalq nüfuzunun ən yüksək səviyyədə olması sayəsində belə yüksək bir etimada layiq görülməsinin daha bir bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Şübhəsiz ki, şəhərlərin dayanıqlı inkişafı, urbanizasiya, ağıllı şəhərlər və yaşayış mühitinin yaxşılaşdırılması və s. məsələlərə həsr ediləcək Forumun iştirakçıları Forumdan əvvəl və Forum zamanı Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq sahəsində həyata keçirilən tədbirlərlə, əldə olunan uğurlarla tanış olacaq, ölkəmizdə mövcud olan şəhər problemləri və onların həlli yolları da müzakirə obyektinə çevriləcək, məsləhətləşmələr aparılacaq, təkliflər veriləcəkdir. Fikrimizcə, Bakı şəhərində keçiriləcək bu Forum Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən elan olunmuş 2026-cı ilə - "Şəhərsalma və Memarlıq İli"nə mühüm töhfə olacaq, Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində tikinti-bərpa işlərinin sürətləndirəcək bütövlükdə ölkə üzrə yaşayış yerlərinin, şəhərlərin və urbanizasiya olunmuş ərazilərin inkişafı üçün stimul olacaq və ölkəmiz üçün bu sahədə müəyyən irs qoyacaqdır.

İnanırıq ki, aid təşkilatlar, xüsusilə elm və mədəniyyət sahəsində çalışan mütəxəssislər tarix və mədəniyyətimizə, geniş mənada keçmiş mədəni irsimizə yüksək dövlət qayğının ifadəsi olan 2026-cı ilin Azərbaycanda "Şəhərsalma və Memarlıq İli" elan edilməsi haqqında Prezident Sərəncamından irəli gələn vəzifələrin uğurlu həllinə nail olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 22 dekabr 2025-ci il. “Azərbaycan” qəzeti, 23 dekabr 2025-ci il.
2. Əcəmi Naxçıvaninin 900 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 30 dekabr 2025-ci il. “Azərbaycan” qəzeti, 31 dekabr 2025-ci il.
3. Memar Əcəmi Naxçıvaninin abidəsinin ucaldılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Cərəncamı. 18 sentyabr 2025-ci il. “Azərbaycan” qəzeti, 19 sentyabr 2025-ci il.
4. Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatın türbəsi dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsinin bərpası və konservasiyası ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Cərəncamı. 22 may 2025-ci il. “Azərbaycan” qəzeti, 23 may 2025-ci il.
5. “Ordubad” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 21 fevral 2024-cü il. “Azərbaycan” qəzeti, 22 fevral 2024-cü il
6. Səfərli H. “Ordubad” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2025, 152 s.

SUMMARY

NOTES ON THE DECLARATION OF 2026 AS THE “YEAR OF URBAN PLANNING AND ARCHITECTURE”

Hajıfakhraddın Safarli, Samira Turan

As it is known, by the Decree signed by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, on December 22 , 2025, the year 2026 was declared the “Year of Urban Planning and Architecture” in Azerbaijan. The article addresses the traditions formed over millennia in the field of urban planning and architecture in Azerbaijan, as well as the tasks arising from the Decree signed by the head of state. It is noted that although the existing traditions in the field of urban planning and architecture have at times been subjected to certain deterioration, the prominent statesman Heydar Aliyev prevented these processes and implemented important measures to preserve these traditions and pass them on to future generations. This policy is being successfully continued and further developed by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev. The Decree signed by the head of state is assessed as an expression of the value given at the state level to the cultural heritage created in the field of urban planning and architecture, as well as of the attention and care shown to the formation of a modern urban environment.

Keywords: *Azerbaijan, Nakhchivan, state, city, urban planning, architecture.*

РЕЗЮМЕ

ЗАМЕТКИ, СВЯЗАННЫЕ С ОБЪЯВЛЕНИЕМ 2026 ГОДА ГРАНИЧНЫМ ПЛАНИРОВАНИЕМ И АРХИТЕКТУРОЙ

Гаджифахреддин Сафарли, Самира Туран

Известно, что в соответствии с указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 22 декабря 2025 года 2026 год был объявлен в Азербайджане «Годом городского планирования и архитектуры». В статье рассматриваются традиции, сложившиеся за тысячелетия в области городского планирования и архитектуры в Азербайджане, и задачи, вытекающие из указа главы государства. Отмечается, что, хотя существующие традиции в области городского планирования и архитектуры порой подвергаются определенным открытиям, выдающийся государственный деятель Гейдар Алиев предотвратил это и

предпринял важные меры по их сохранению и передаче будущим поколениям. Эта политика успешно продолжается и развивается Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым. Указ, подписанный главой государства, рассматривается как выражение ценности, придаваемой на государственном уровне культурному наследию, созданному в области градостроительства и архитектуры, а также внимания и заботы, уделяемых формированию современной городской среды.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нахчыван, государство, город, градостроительство, архитектура.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-02
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

TƏRƏQQİ VƏ MÜHARİBƏ İLLƏRİNİN STAXANOVÇULARI (1935-1945-Cİ İLLƏR)

Fəxrəddin CƏFƏROV [1], **Yaşar RƏHİMOV** [1]
[1]Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.
Yazışılan müəllif: fexreddinceferov@edu.az

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Naxçıvan, Staxanov, yenilikçi,tərəqqi illəri, müharibə illəri, təltif və mükafatlar

XÜLASƏ
Azərbaycanın və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinin 20-30-cu illər tarixinin öyrənilməsinin mühüm elmi və siyasi əhəmiyyəti vardır. Məqalədə 30-cu illərdə əmək məhsuldarlığını yüksəltmək uğrunda genişlənən hərəkatlardan biri olan staxanov hərəkatından, verilən dövlət tapşırıqlarını artıqlamasılə yerinə yetirmək uğrunda mübarizənin genişlənməyə başlamasından və bu hərəkatın kütləvi hərəkata çevrilməsi üçün partiyanın təşkil etdiyi tədirlərdən və muxtar respublikda bu hərəkatın nümayəndələrinin fəaliyyətindən bəhs edilir. Bu hərəkatın böyük yaradıcı qüvvəsi muxtar respublikamızın zəhmətkeşlərinin də misilsiz əmək qəhrəmanlıqları göstərməsində mühüm rol oynamışdır. Staxanovçuların, o cümlədən muxtar respublikanın sənaye müəssisələrində və kolxoz tarlalarında fəaliyyət göstərən staxanovçuların fədakar əməyi düşmən üzərində qələbə qazanılmasında böyük rol oynadı. Vurğulanmışdır ki, bu hərəkat 1935-ci ildə sosializm yarışının yeni mərhələsi kimi yaranmışdır. Öz şanlı ənənələrinə sadiq qalan muxtar respublikamızın əməkçiləri sosialzm yarışını daha da genişləndirmişlər. Məqalədə muxtar respublika yenilikçilərinin -staxanovçuların mükafatlandırılması, təltif edilmələri və s. məsələlər, həmçinin müharibə və bərpa illərində muxtar respublika staxanovçuların fəaliyyəti də araşdırılaraq tədqiq edilmişdir. Zəhmətkeş kənd əməkçiləri yüksək öhdəliklər götürərək öz vədlərinə şərəflə əməl etmişlər. Həmyerlilərimiz xalq təsərrüfatının bütün sahələrində çox böyük uğurlar qazanmışlar.

GİRİŞ

1935-ci il avqust ayının 30-dan-31-nə keçən gecə Donbasın qazmaçısı Aleksey Staxanov əmək məhsuldarlığı sahəsində dünya rekordu vurdu. O, şaxtaya enərək 6 saatlıq iş günündə kömürsındıran çəkiclə 102 ton kömür çıxarıb normanı 14,5 dəfə ötmüşdü. Adətən qazmaçı nəinki kömür çıxarır, habelə şaxtanı da özü bərkidirdi ki, bu işə də onun vaxtının yarısı gedirdi və həmin saatlarda kömürsındıran çəkic boş dayanırdı. Aleksey Staxanov isə bu işi başqa şəkildə təşkil etmişdi. O, yalnız kömür çıxarır, iki yardımçı fəhlə isə onun ardınca şaxtanı bərkidirdi. Buna görə də qazmaçı bütün növbə ərzində məhsuldar işləyərək kömürü fasiləsiz çıxarırdı. Staxanovdan digər qazmaçılar nümunə götürdülər və əvvəllər misli görünməmiş bir məhsuldarlıqla işləməyə başladılar.

Staxanovun göstərdiyi böyük əmək qəhrəmanlığı dərhal ölkənin hər yerində yayıldı. Sənaye müəssisələrində və geniş kolzoz tarlalarında əmək məhsuldarlığını daha da yüksəltmək, verilən tapşırıqları qat-qat artıqlamasılə yerinə yetirmək uğrunda mübarizə sürətlə genişlənməyə başladı. Sovet xalqı sosializm yarışının bu yeni yükşəlişinə Staxanov hərəkatı adı verdi.

Kommunist Partiyası Staxanov hərəkatına tərəfdar çıxdı və bu hərəkatı kütləvi hərəkata keçirmək üçün tədbirlər qəbul etdi. 1935-ci ilin noyabrında Moskvada staxanovçuların Ümumittifaq müşavirəsi çağırıldı. Üç mindən çox qabaqcıl fəhlə, kolxozçu, partiya və hökumət rəhbərləri ilə birlikdə qabaqcılların məhsuldarlığı səviyyəsinə bütün fəhlələrin çatması üçün nə kimi tədbirlər qəbul etmək məsələsini müzakirə etdilər. 1935-ci ilin dekabrında MK-nın plenumu Staxanov hərəkatı məsələlərinə həsr olundu ki, bu plenumun işində 3 minə yaxın qabaqcıl fəhlə, mühəndis və kolxozçu iştirak etmişdi.

Plenumun qərarında xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, Staxanov hərəkatını daha inkişaf etdirmək üçün fəhlələrin mədəni-texniki səviyyəsini durmadan yüksəltmək, texniki minimum təlimini bütün

fəhlələr və fəhlə qadınlar üçün ümumi və icbari etmək lazımdır. Pariyanın, həmkarlar ittifaqlarının, komsomolun köməyi sayəsində yeniliklər hərəkatı kütləvi xarakter aldı.

30-cu illərdə əmək məhsuldarlığını yüksəltmək uğrunda mövcud olan hərəkatlarlardan biri də Staxanov hərəkatı oldu. Staxanov hərəkatı -SSRİ-də sosialist istehsalı yenilikçilərinin-qabaqcıl fəhlələrin, kolxozçuların, mühəndis-texnik işçilərin yeni texnikanı mənimsəməklə əmək məhsuldarlığını yüksəltmək uğrunda kütləvi hərəkatı idi. Bu hərəkat 1935-ci ildə sosializm yarışının yeni mərhələsi kimi yaranmışdır. "Staxanov hərəkatı" onun təşəbbüsçüsü olan Donbas şaxtaçısı Aleksey Staxanovun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan SSR-də Staxanov hərəkatının təşəbbüskarları-neft sənayesində Ağa Nemətulla, İsmayıl Mikayıl, Q.Əsədov, toxuculuq sənayesində K.Rzayeva, M.Nəbiyev, baramaaçmada A.Həsənov, M.Qafarov, duz sənayesində M.Musayev, kənd təsərüffatında B.Bağırova, Q.Səmədov və başqaları olmuşlar.

Tərəqqi illərinin staxanovçuları

Staxanov hərəkatı kommunizm qurmaq uğrunda mübarizədə mühüm şərt olan əmək məhsuldarlığının artırılmasında həlledici rol oynadı.

Sovet xalqı özünün staxanovcasına əməyi ilə dövlət beşilliklərinin vəzifələrini vaxtından əvvəl yerinə yetirməyə nail oldu. Təkcə ikinci beşillikdə məhsuldarlıq 82 faiz artdı. Böyük Vətən müharibəsi illərində misilsiz xarüqalər yaradıldı. Staxanovçuların fədakar əməyi düşmən üzərində qələbə qazanılmasında böyük rol oynadı.

Staxanov hərəkatının böyük yaradıcı qüvvəsi muxtar respublikamızın zəhmətkeşlərinin də misilsiz əmək qıhrəmanlıqları göstərməsində böyük rol oynamışdır.

Muxtar respublikamızın əməkçiləri Staxanov hərəkatına qoşularaq bağladıqları sosializm yarışının şərtlərinə əməl edərək sənaye və kənd təsərrüfatı işçilərindən bir qrupu Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 19 yanvar 1936-cı il tarixli qərarı ilə qiymətli hədiyyə və pul mükafatına layiq görüldülər.

Sosializm yarışı vı staxanov hərəkatının genişlənməsində kolxoz rəhbərlərinin əməyi də az olmamışdır. Naxçıvan (Babək) rayonunun Güznüt kənd kolxozunun sədri Novruz Novruzov, şəhər ətrafı kənd "İttifaq" kolxozunun sədri Abbas Abbasov, Noraşen (Şərur) rayonunun Zeyvə kənd kolxozunun sədri Əliağa Rzayev, Baş Noraşen (Cəlilkənd) kolxozunun sədri Maho Osmanov, Mahmudkənd kolxozunun sədri Camal Əliyev və başqaları gördükləri tədbirlərr nəticəsində əmək məhsuldarlığı yüksəlmiş, kolxozların ümumi gəliri ildən-ilə 2-4 dəfə artmışdı.

Naxçıvan (indiki Babək) rayonunun Güznüt kəndindəki 26 Bakı komissarı adına kolxozun üzvləri Staxanov hərəkatında yaxından iştirak edərək 1935-ci ildə əkin sahələrindən 248 sentner əvəzinə 360 sentner pambıq götürməyə nail olmuşlar. Bu yüksək nailiyyətlərə görə kolxozun bir çox staxanovçusu pulla mükafatlandırılmış və təsərrüfatda hər bir əmək gününə 10 kiloqram buğda, 10 manat pul bölünmüşdür. Naxçıvan rayonunun Əliyabad kəndindəki "Proletar" və şəhərətrafı "İttifaq" kolxozunun üzvləri bu hərəkatın ön sıralarında gedərək 1935-ci ilin dövlət planlarını və sosialist öhdəliklərini vaxtından əvvəl yerinə yetirmişlər.

Muxtar respublikanın digər rayonlarının təsərrüfatları, o cümlədən Şərur rayonunun Zeyvə kəndinindəki Qarayev adına, Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) kəndindəki Noqin adına, Mahmudkənddəki Telman adına və b. kolxozların əməkçiləri də Staxanov hərəkatına qoşularaq 1935-ci ildə dövlət planlarını vaxtından əvvəl və artıqlaması ilə yerinə yetirmişlər.

Yüksək pambıq ustası, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin deputatı, Noraşen (Şərur) rayonunun Sərxanlı kəndindəki kolxozun manqabaşçısı İlyas Mustafayev 1936-1938-ci illərdə 5 hektar pambıq əkini sahəsinin hər hektarından 80,2 sentner məhsul götürdüyünə görə "Qızıl" medal və 3 min manat pulla mükafatlandırılmışdır. Həmin rayonun Çomaxtur kəndindən Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin

deputatı Nəsrulla Tahirov, Muğancıq-Mehrab kəndindən Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin deputatı Sara Əliyeva və başqaları da qiymətli hədiyyələrlə və pulla mükafatlandırılmışlar.

Naxçıvan MSSR-in təsərrüfatlarında çalışan staxanovçular 1939-cu ilin plan tapşırıqlarını artıqlaması ilə yerinə yetirərək dövlətə plandan əlavə tonlarla kənd təsərrüfatı məhsulları vermişlər. Həmin il pambıq satışı planı 133,3 faiz, tütün satışı planı 106 faiz, barama satışı planı 110 faiz yerinə yetirilmişdir. Ayrı-ayrı təsərrüfatlar, o cümlədən Noraşen (indiki Şərur) rayonunun Qrxun, Çərçiboğan,Muğancıq-Müslüm, Yuxarı Aralıq, Naxçıvan (indiki Babək) etmişlər. Qazanılmış nailiyyətlərə görə 300 nəfər staxanovçu Ümumiittifaq Kənd Təsərrüfatı Sərgisinə göndərilmişdir.

1939-cu ilin nəticələrinə görə Ümumiittifaq Kənd Təsərrüfatı Sərgisinin baş komitəsi Naxçıvan MSSR-in qabaqcıl kolxozlarını və kolxozçularını sərginin qızıl və gümüş medalları ilə təltif etmişdir. Noraşen (Şərur) rayonunun Qıvraq kəndindəki (hazırda Kəngərli rayonuna daxildir) "Qırmızı Oktyabr" kolxozu 1937-1938-ci illərdə orta hesabla hər hektardan 13, 5 sentner tütün götürdüyünə görə birinci dərəcəli, Yurdçu kəndindəki Puşkin adına kolxoz 12, 48 sentner tütün verdiyi üçün ikinci dərəcəli diplomlara layiq görülmüşlər.

Sərxanlı kəndindəki kolxozun manqabaşçısı İlyas Mustafayev 3 hektar sahənin hər hektarından 75 sentner pambıq verdiyinə görə qızıl medalla, Yurdçu kəndindəki kolxozun briqadiri Ələsgər İbrahimov təhkim olunduğu sahənin hər hektarından 14, 14 sentner tütün verdiyinə görə, və Maxta kəndindəki kolxozun manqabaşçısı Ümbülü Məcidova hər hektardan 47,75 sentner, manqa başçısı Yəhya Tağıyev 51,15 sentner pambıq verdiyinə görə gümüş medalla təltif olunmuşlar.

Kolxozlarla əlbir işləyən maşın-traktor stansiyalarının staxanovçuları da yüksək göstəricələrə görə dövlət mükafatları ilə təltif olunmuşlar. Onlardan Noraşen rayon (Şərur) MTS-nin aqronomu Əhməd Həsənov, traktorçular Yunis Tarverdiyev, Yusif Hacıyev və Naxçıvan MTS-nin traktorçusu Əmir Babayev yüksək keyfiyyətli şum edib dövlət planını artıqlaması ilə yerinə yetirdiklərinə görə gümüş medallar almışlar. Bundan başqa birinci dərəcəli diplom almış Qıvraq kəndindəki "Qırmızı Oktyabr" kolxozuna 1 minik maşını, 10 min manat, ikinçi dərəcəli diplom almış Yurdçu kəndindəki Puşkin adına kolxoza 1 motosiklet və 5 min manat pul mükafatı verilmişdir.

Torpaq işi staxanovçulardan aylıq iş planını 12 gündə Bayram Mikayılov 187 faiz, Səttar Səttarov 175 faiz yerinə yetirmişlər.

Sosializm yarışı və Staxanov hərəkatının geniş yayılması nəticəsində ölkəmizdə sənayedə əmək məhsuldarlığı plan üzrə 63 faiz əvəzinə 82 faiz artmış, sənayedə ikinci beşillik plan vaxtından 9 ay əvvəl yerinə yetirilmişdir. O vaxt bu fəhlə sinfinin ən böyük nailiyyətlərindən biri idi.

Müharibə (1941-1945-ci illər) illərinin staxanovçuları

Böyük Vətən müharibəsi illərində muxtar respublikanın staxanovçuları misilsiz əmək nümunələri göstərmişlər. Naxçıvan MSSR-in vətənpərvər kolxozçuları Vətənə daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları vermək, müharibənin törətdiyi çətinliklərə baxmayaraq arxa cəbhədə əhalinin korluq çəkməməsi naminə durmadan çalışaraq məhsul istehsalını xeyli artırmağı öhdələrinə götürmüşlər. Bu öhdəliklərin parlaq timsalını Noraşen rayonunun (Şərur) Qarabağlar kəndindəki Karl Marks adına kolzozun üzvlərinin 1943-cü ildə muxtar respublikanın bütün kolxozçularına müraciətində aydın görmək olar. Müraciətdə deyilirdi: "Bizim kolxozda heyvandarlıqdan alınan gəlir ümumi gəlirin 65 faizini təşkil edir. Fermada 544 baş qaramal, 2 min başdan çox qoyun, 41 at və s. heyvanlar vardır. Biz dövlətə 19 pud ət, 50 pud yağ, 64 pud pendir, 110 pud un və başqa kənd təsərrüfatı məhsulları, bundan əlavə 1944-cü ilin tədarükatı hesabına 19 baş iribuynuzlu, 25 baş xırdabuynuzlu heyvan vermişik. 100 inəkdən 85 baş, 100 qoyundan 98 baş bala alınıb saxlanılır. Bu işdə ferma müdiri Manaf Cəlilov, baş çoban Hüseynov, çoban Fərman Süleymanov, sağıcı Xanım Babayeva, Telli Həsənova və başqaları xüsusilə fərqlənmişlər".

Onlar öz müraciətlərində muxtar respublikanın bütün kolxozçularını məhsul istehsalını daha da artırmağa çağırırdılar.

Karl Marks adına kolzozun əməkçilərinin bu vətənpərvərlik təşəbbüsü muxtar respublika kolxozçularını daha da ruhlandırdı və onlar düşmənin darmadağın edilməsi naminə yüksək öhdəliklər götürərək öz vədlərinə şərəflə əməl etdilər.

Müharibə illərində Ordubad konserv zavodunun staxanovçuları konserv hazırlanması üzrə dövlət planlarını vaxtından əvvəl, artıqlaması ilə yerinə yetirdiklərinə görə Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşlar.

Təltif olunanlar içərisində zavodun direktoru Mixail Xaydakatov, tədarükçü Səfər Tağıyev, konserv bişirən Məleykə İmanova, istehsalat sex rəisi Əsəd Abbasov, təmizləyici Məmməd Əliyev və b. yoldaşlar vardır.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 22 noyabr 1943-cü il tarixli fərmanı ilə kənd təsərrüfatını və heyvandarlığı inkişaf etdirmək haqqında dövlət tapşırıqlarını nümunəvi yerinə yetirdiklərinə görə Azərbaycan SSR-in 485 nəfər qabaqcıl kolxozçusu və kənd təsərrüfatı işçisi SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif edilmişdir. Onlardan 13 nəfəri muxtar respublikanın staxanovçuları idi. Təltif olunanlar işərisində Yunis Hənifə oğlu Hüseynov (Lenin ordeni ilə), Allahverdi Hüseynov (Lenin ordeni ilə), Şamil Rasizadə (Qızıl Əmək bayrağı ordeni ilə), Liftir Andreyeviç (Əmək igidliyinə görə medalı ilə), İmamalı Nəcəfalı oğlu Hacıyev (Əmək igidliyinə görə medalı ilə), Heydər Talıb oğlu Qəmbərov (Əmək igidliyinə görə medalı ilə), Mirzəmməd Cümşüd oğlu Yaqubov (Əmək igidliyinə görə medalı ilə), Hüseynqulu Pirnulu oğlu Əliyev (Əməkdə fərqlənməyə görə medalı ilə), Göhər Ələsgərova (Əməkdə fərqlənməyə görə), Səfəralı Zeynalabdin oğlu Cəfərov (Əməkdə fərqlənməyə görə), Qurbanəli Zeynalabdin oğlu İsmayılov (Əməkdə fərqlənməyə görə), İbrahim Fərrux oğlu Pənahov (Əməkdə fərqlənməyə görə) və Məmməd Rəhimov (Əməkdə fərqlənməyə görə) medalları ilə təltif olunmuşlar.

Fərmanda göstərildiyi kimi, Naxçıvan MSSR-in zəhmətkeşləri müharibə illərində misli görünməmiş yüksək şüurluluq nümunəsi göstərərək xalq təsərrüfatının bütün sahələrində böyük müvəffəqiyyətlər qazanmış və dövlətə tədarükat planından artıq tonlarla məhsul vermişlər. Məhz buna görə də Naxçıvanın zəhmətkeş kolxozçularının fədakar əməyi sonralar yenə də yüksək qiymətləndirilmiş, partiya və sovet işçilərindən 9 nəfəri 1945-ci ildə ikinci dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni ilə təltif olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, bölgəmizin sənaye müəssisələrində və tarlalarda çalışan zəhmətkeş həmyerlilərimizin tərəqqi və müharibə dövründəki uğurları müəyyən sahələr üzrə daha yüksək olmuşdur. Onların bu əməksevərliyi və göstərdiyi əmək qəhrəmanlıqları cavabsız qalmamışdır. Bütün bunlar dəfələrlə partiya və dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, onlar müxtəlif pul mükafatları, fəxri fərman, diplom və s. ilə mükafatlandırılmış, orden və medallarla təltif edilmişlər. Xüsusilə müharibə illərində yenilikçi həmyerlilərimiz hətta ittifaqda ən yüksək göstəricilərə nail olmuşlar.

Öz şanlı ənənələrinə sadiq qalan muxtar respublikamızın əməkçiləri Staxanov hərəkatının 50 illiyi ərəfəsində sosializm yarışını daha da genişləndirmiş və on birinci beşilliyin yekun ilinin tapşırıqlarını və bütövlükdə beşilliyi vaxtından əvvəl yerinə yetirərək, partiyanın XXVII qurultayını yüksək əmək nailiyyətləri ilə qarşılamaq üçün bütün qüvvə və bacarıqlarını əsirgəməmişlər. Həmyerlilərimiz xalq təsərrüfatının bütün sahələrində çox böyük uğurlar qazanmışlar. Həmin illərdə zəhmətkeş kənd əməkçiləri yüksək öhdəliklər götürərək öz vədlərinə şərəflə əməl etmişlər.

Muxtar respublikanın fədakar əməkçiləri Vətənə daha çox məhsul vermək, əhalinin rifahı naminə çalışaraq məhsul istehsalını xeyli artırmışlar. Sonrakı illərdə Naxçıvan zəhmətkeşləri Staxanov hərəkatını daha da genişləndirərək bütün qüvvələrini səfərbərliyə almışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 299, s.1, iş 37, v.
2. NMRDA: f. 314, s.11, iş 206, v.
3. NMRDA: f. 34, s.1, iş 58, v.
4. NMRDA: f. 34, s.1, iş 60, v.
5. "İşıqlı yol" qəzeti, 31 avqust 1985-ci il
6. "Sovet Naxçıvanı" qəzeti, 27 iyul 1985-ci il
7. Газета "Советская Нахичевань", 31 июля 1985 г.

SUMMARY

STAKHANOVITES: A YEAR OF UPHILUST AND WAR (1935–1945)

Fakhraddin Jafarov, Yashar Rakhimov

The study of the history of Azerbaijan and its integral part, the Nakhchivan region, in the 1920s and 1930s is of great scholarly and political significance. This article examines the Stakhanovite movement-one of the growing movements for increased labor productivity in the 1930s, the beginning of a broader struggle for the full fulfillment of state mandates, the measures taken by the party to transform this movement into a mass movement, and the activities of its representatives in the autonomous republic. The enormous creative force of this movement played a significant role in the unparalleled labor feat of the workers of our autonomous republic. The selfless labor of the Stakhanovites, including those who toiled in industrial enterprises and collective farm fields in the autonomous republic, played a decisive role in achieving victory over the enemy. The article also examines the awarding and rewarding of the autonomous republic's innovators—the Stakhanovites. It was emphasized that this movement arose in 1935 as a new stage in the struggle for socialism. The workers of our autonomous republic, true to their glorious traditions, have further expanded the race for socialism. It also examines the activities of the autonomous republic's Stakhanovites during the war and reconstruction. Hardworking rural workers took on great responsibility and fulfilled their promises. Our compatriots have achieved great success in all areas of the national economy.

Keywords: Nakhichevan, Stakhanov, innovation, years of progress, war years, awards and prizes.

РЕЗЮМЕ

СТАХАНОВЦЫ ГОД ПОДЪЕМА И ВОЙНЫ (1935–1945)

Фахраддин Джафаров, Яшар Рагимов

Изучение истории Азербайджана и его неотъемлемой части – Нахчыванского края – в 1920–1930-е годы имеет большое научное и политическое значение. В статье рассматривается стахановское движение -одно из разраставшихся в 1930-е годы движений за повышение производительности труда, начало расширения борьбы за полное выполнение государственных заданий, меры, принятые партией по превращению этого движения в массовое, а также деятельность представителей этого движения в автономной республике. Огромная созидательная сила этого движения сыграла важную роль в беспримерном трудовом

подвиге трудящихся нашей автономной республики. Самоотверженный труд стахановцев, в том числе трудившихся на промышленных предприятиях и колхозных полях автономной республики, сыграл решающую роль в достижении Победы над врагом. В статье также рассматриваются и изучаются вопросы награждения и поощрения новаторов автономной республики – стахановцев. Подчеркивалось, что это движение возникло в 1935 году как новый этап в борьбе за социализм. Трудящиеся нашей автономной республики, верные своим славным традициям, еще больше расширили гонку за социализм. Также рассматривается деятельность стахановцев автономной республики в годы войны и восстановления**.** Трудолюбивые сельские труженики взяли на себя высокую ответственность и выполнили свои обещания. Наши соотечественники добились больших успехов во всех областях народного хозяйства.

Ключевые слова: Нахичевань, Стаханов, новаторство, годы прогресса, военные годы, награды и премии.

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-03
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

INTERSECTING INTERESTS: THE NAKHCHIVAN QUESTION AND THE POLITICAL GEOMETRY OF THE CAUCASUS (1920–1921)

Munavvar SULEYMANOVA
[1]Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.
**Yazışılan müəllif: -*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Nakhchivan, Soviet, Turkiye, South Caucasus, Azerbaijan, geopolitical, strategy,diplomacy.

SUMMARY
The article analyzes how the Nakhchivan issue influenced Soviet–Turkish relations during a decisive period in the early 1920s. After the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic, both Soviet Russia and the emerging Republic of Turkiye sought to expand their influence in the South Caucasus. Nakhchivan, located at a strategic crossroads, became central to their competing yet overlapping interests. Using a comparative-historical approach and drawing on archival documents, diplomatic correspondence, and Turkish officers' memoirs, the study investigates how the Nakhchivan question shaped the regional balance of power. It shows that while the Soviet leadership aimed to maintain control over the Caucasus through the sovietization of Armenia and political leverage over Turkiye, Ankara sought cooperation with the Bolsheviks to strengthen its national independence struggle and secure its eastern borders. The article also highlights the decisive role of the Nakhchivan population, whose consistent support for remaining within Azerbaijan influenced international negotiations and outcomes. In this context, Nakhchivan became both a field of rivalry and a platform for temporary cooperation between Moscow and Ankara. The study concludes that the Nakhchivan issue was not only a territorial or diplomatic dispute but also a key factor shaping the early phase of Soviet–Turkish political interaction.

INTRODUCTİON

The 1920-1921 years were marked by complex and contradictory developments in the history of South Caucasus. After the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic, the political gap in the region brought the interests of both Soviet Russia and the newly emerging Turkiye Republic into conflict. During this period, the Nakhchivan region had a special significance for its strategic position: on the one hand, the issue of the territorial integrity of Azerbaijan was on the agenda, on the other, the outcomes of the Turkish-Armenian war and the Sovietization process were reshaping the political map of the region. The aim of the article is to investigate the role of the Nakhchivan issue in the policies of Turkiye, Soviet Russia and Armenia during that period and to comparatively analyze the positions of both international and regional actors. In this context the local resistance movement in Nakhchivan, the activity of the Turkish military forces, Soviet-Bolshevik policy and the course of international diplomatic negotiations emerge as central subjects of study.

MAIN PART

In April 1920, the significant changes took place in both South Caucasus and Turkiye. On April 11 of that year, the Ottoman Empire`s parliament operating in Istanbul- Meclis-i Mabusan was dissolved by allied states invading the city (Armaoğlu, 2020). Following the dissolution of the Ottoman parliament, the Grand National Assembly of Turkey was established in Ankara on April 23, 1920. This marked the transfer of actual leadership of the country to the control of Mustafa Kemal Pasha. On April 25, a provisional government called the Temporary Executive Committee (Encümen) was established under the leadership of Mustafa Kemal Pasha within the framework of the Grand National Assembly of Turkey (TBMM). The Committee remained active until May 3, when it was replaced by the Council of Ministers (Armaoğlu, 2020). At the very moment a new Turkish republic was emerging in Anatolia, another independent Turkic republic in the Caucasus was collapsing. Under the pretext of supporting the Turkish national liberation movement in Anatolia, the 11th Red Army of Soviet Russia entered Azerbaijani territory and effectively occupied Baku and the surrounding regions. Under the threat of invasion by the 11th Red Army, the Azerbaijan Democratic

Republic agreed to transfer power to the Bolsheviks. Soviet Russia considered it appropriate to formally announce the establishment of an independent Azerbaijan SSR, in order to conceal its occupation of Azerbaijan. Certainly, this was of a temporary nature, and as is well known, by December 1922-until the dissolution of the Soviet Union-the Azerbaijan SSR had already lost much of its independent statehood attributes. However, it should be noted that the Sovietisation process did not begin simultaneously across all regions of Azerbaijan. On April 28, a telephonogram was sent to the representative of the Azerbaijan Democratic Republic in Nakhchivan by the Military Council of the Red Army and the Azerbaijan Revolutionary Committee. It was stated that power should be handed over to the Bolsheviks in the region. A Revolutionary Committee consisting of seven members was established. Under such circumstances, Turkish military units were deployed to the region before the arrival of the 11th Red Army divisions. Naturally, the population was not fully aware of the sudden developments. Researcher S. Sadiqov has claimed that, during that period, under the influence of Turkish propaganda, the population of Nakhchivan adopted a more loyal stance toward the Bolshevik revolution unfolding in Azerbaijan (Sadıqov, 1995, pp. 28-29). Their studies reveal that on July 14, 1920, Kazım Karabekir Pasha sent a declaration to the people of Nakhchivan, calling on them to unite with the Bolsheviks. On July 20, he demanded that Veysel Bey, the leader of the Turkish forces in Nakhchivan, establish contact with the Soviet divisions in Goris (Hacıyev, 2024, p. 143).

However, resistance among the local population was strong. They opposed any foreign force invading Nakhchivan. Turkish soldiers reported that, under the current circumstances, it was impossible to achieve anything through ideas or propaganda. For instance, in a letter sent from Nakhchivan to Kazım Karabekir Pasha on June 21, 1920, Khalil Bey noted that in the Nakhchivan region, sticks and clubs were used more than ideas. Indeed, he regarded the refusal of local leaders to obey any foreign power-including Turkish officers cooperating with the Bolsheviks-as signs of disorder, injustice, and even criminality. He claimed that the people remained silent out of fear of these alleged injustices (Hacıyev, 2024, p. 143). Nevertheless, this resistance essentially stemmed from the desire of local leaders and forces loyal to the national government to defend Nakhchivan.

At the same time, the local population was also aware that it would be impossible to resist the attacks of Dashnak Armenia without Turkish support. Taking advantage of the collapse of the Republic, the military forces of Dashnak Armenia launched successive attacks on Nakhchivan. In May 1920, a petition signed by representatives of the local population and sent to the command of the 15th Army stated that, until then, the people of Nakhchivan had defended their rights, honor, and dignity with their blood and property, relying solely on God's help and without any external support. The letter reveals that the local population was aware that the increasing pressure from Dashnak Armenia was, in fact, the result of a broader political agenda-namely, the regional policy of Great Britain. They reported that significant obstacles prevented the forces of Soviet Russia and Soviet Azerbaijan from coming to Nakhchivan's aid. The Turkish forces stationed in Bayazid, however, could come to Nakhchivan’s aid (Atnur, 1999, p. 287).

Armenian attacks intensified particularly in the month of June (Sadıqov, 1995, p. 31). As our analysis above clearly shows, Dashnak Armenia was merely the visible tip of the iceberg. Britain had a vested interest in the intensification of Armenian attacks. The support that the Turkish national liberation movement was expected to receive from the Bolsheviks – via Nakhchivan – ran counter to British interests in Anatolia. At that time, Dashnak forces, having seized part of the Sharur district, carried out horrific massacres against the local population. Meanwhile, Soviet Russia–which had effectively occupied other parts of Azerbaijan – was undergoing certain shifts in its political strategy.

They did not want Dashnak Armenia to be defeated by Turkey alone. They believed that such a development could shift the regional balance against Soviet Russia. To prevent this, they resorted to various pretexts. For example, in one of the letters sent to Ankara by Georgy Chicherin, the Soviet Commissar for Foreign Affairs, it was stated that war with the Armenians should be avoided. In return, Soviet Russia would assist in normalizing relations between the parties (Atnur, 1999, p. 290). He presented this as one of the key conditions for joint cooperation between the Turkish Grand National Assembly and Soviet Russia. The leadership of the Assembly believed that failing to reach

agreement with Soviet Russia on such matters would diminish the prospects for signing a bilateral treaty. Therefore, on June 20, an order was sent to Kazım Karabekir Pasha, commander of the Eastern Front, to halt military operations against the Armenians. Kazım Karabekir Pasha, who had a more accurate understanding of the situation in the region – including Nakhchivan – than Ankara, held a different view from the new Turkish government on this matter. However, for the sake of political decisions, the army was compelled to halt its operations. The Bolsheviks knew that, in such dire circumstances, the population-unable to receive help from the Turks – would turn toward them. For the Bolsheviks, the most important thing was to prevent Nakhchivan from falling under the control of Dashnak Armenia, no matter the cost. The appeal made by the people of Nakhchivan to Soviet Russia and the Bolshevik leadership, which had already taken power in Azerbaijan, in early June can be explained precisely by this context. According to Soviet-era Azerbaijani historian Qarash Madatov, in early June the population of Nakhchivan addressed a petition to Soviet Russia and the leadership of the Azerbaijan SSR, requesting assistance against the forces of the Entente and the Armenians.

On July 11, the Armenian offensive toward Vedi and the occupation of several villages in Sharur prompted the Turkish military forces in Nakhchivan to take action. The Turkish units led by Veysel Ünüvar joined forces with the local police under the command of Habib Bey Salimov. However, the Dashnak forces had superior manpower, weapons, and ammunition. During the clashes in Sharur and the intensified Dashnak attacks in Shahtakhti, Turkish detachments commanded by Veysel Bey, Ali Demir (Teymur), and Javid Bey demonstrated remarkable bravery. However, the imbalance of forces led to their withdrawal (Əliyev, 2015, p. 312). The 1st Battalion of the 34th Regiment of the 11th Division of the 15th Army, along with a machine gun company and a cavalry detachment, played a significant role in the fight against the Armenians. On July 14, 1920, Halil Pasha handed over command of the Turkish military forces in the region to Ali Teymur Bey (Atnur, 1999, p. 287). However, the full establishment of Soviet power in Nakhchivan took place in July 1920. The order for the Bolshevik army to advance toward Nakhchivan was issued on July 19. A 30-man cavalry unit from the 1st Caucasian Regiment of the Red Army arrived in Nakhchivan during the night of July 27. The following day, a cavalry detachment of the 106th Regiment, named after Trotsky and part of the 11th Red Army, entered the city. Their number was close to 300 (Sadıqov, 1995, p. 32). On July 28, the establishment of Soviet power was officially declared in Nakhchivan.

On July 29 in the city of Nakhchivan, on October 19 in Ordubad, and on December 2 in Sharur, it became possible to establish revolutionary committees and local governing bodies. On July 30, 1920, Turkish military detachments operating in the region entered Nakhchivan, which was under Bolshevik control. Since the Bolsheviks had not yet consolidated their position in the area, they treated the Turkish forces with caution and cordiality. In fact, when the Turkish units arrived in the city, Bolshevik cavalry welcomed them with the 'Internationale' march (Ünüvar, 2014, p. 42).

Despite the entry of Red Army units into the city of Nakhchivan, the continued control of Ordubad and Sharur by the military forces of Dashnak Armenia further strengthened the Turkish–Bolshevik rapprochement in the region until the autumn of 1920. It was no coincidence that Khalil Bey, the commander of Turkish military forces in Nakhchivan, participated in meetings organized by the Bolsheviks. Turkish officers and units of the Bolshevik Red Army fought together against the Dashnaks. Khalil Bey was a key figure in establishing relations between the Bolsheviks in Nakhchivan and Mustafa Kemal’s Turkey. The Turkish rapprochement with the Bolsheviks encouraged some officers of the Republican army to cooperate with them. One such figure was Colonel Habib Bey Salimov, who had rendered extraordinary service in the liberation of Baku as part of the Caucasian Islamic Army. After the April occupation, Habib Bey Salimov resigned from the army and was appointed military commissar to Nakhchivan by the Azerbaijani Bolshevik government in May. "After arriving in Nakhchivan, he even served for a time as deputy chairman of the Nakhchivan Revolutionary Committee (Sadıqov, 1995, p. 34). However, his service did not last long. Habib Bey Salimov was arrested on September 1, 1920, and executed by firing squad in December of the same year. Two days after the arrest of Habib Bey, Khalil Pasha was summoned from Nakhchivan to Baku (Ünüvar, 2014, p. 48). The memoirs of Turkish officer Veysel Ünüvar, who

arrived in the region, reveal that the events of those days caused discontent among Turkish military officers. On September 8, Unuvar even submitted a request to resign from his post in the region to the central army headquarters; however, the command rejected it. (Ünüvar, 2014, p. 48)".

The Turkish officer noted that the Turkish military headquarters had turned into a center for communist activity, and an Armenian named Azaryan had begun delivering lectures there. These observations make it clear that Turkish military intelligence was aware of the growing Bolshevik–Armenian rapprochement. It was evident that the Bolsheviks were enticing the Armenians in order to facilitate the Sovietization of Armenia. While Turkish officers in the region opposed these developments, directives from the central command prevented them from taking action. This was because the Turkish government needed assistance from Bolshevik Russia. The Bolsheviks, in turn, exploited this need to strengthen their position in the region. Another incident also revealed the existence of a covert connection between the Bolsheviks and the Armenians. On September 24, 1920, Turkish military forces in Nakhchivan were instructed to receive the Bolshevik division advancing toward the Goris–Mehri direction. It was emphasized that Turkish support was essential to ensure the division's safe arrival in Nakhchivan. However, as Turkish forces moved to welcome the Bolsheviks, Armenian units launched attacks from the Bardiz and Shahtakhti directions In late September and early October, clashes with Armenian forces occurred near Ordubad, in the direction of Soyqu Mountain.

Following the execution of Habib Bey by the Bolsheviks, a Turkish officer named Nashid Javad was appointed to the newly formed Nakhchivan Revolutionary Committee. In accordance with directives from Soviet Russia, the Bolsheviks carried out coordinated operations with Turkish military officers. The Turkish officers made efforts to maintain control over strategic sites and transportation routes in the region. Said Sadiqov reports that they monitored developments at railway stations and stops along the line from Arazdayan to Julfa station. Turkish officer Hikmet Efendi was in charge of postal, telegraph, and communication services (Sadıqov, 1995, pp. 35, 36). In October 1920, additional units of the 11th Red Army arrived in Nakhchivan. Bahadur Velibeyov, a staunch Bolshevik known for his hostile stance toward the Turks, was appointed as the army's extraordinary commissar. Upon his arrival in Nakhchivan, he immediately began implementing punitive measures and demanded the withdrawal of Turkish military units from the region. Public protests against Bahadur Valibayov led to his temporary removal from office. However, due to his notorious brutality in suppressing anti-Bolshevik uprisings in Tambov, Valibayov was considered an irreplaceable figure by the Bolsheviks-especially by Ordzhonikidze. For this reason, he was reinstated to his position (Mədətli, 2024, p. 9).

From November 1920 onward, the situation began to shift. While the war between Turkey and Armenia was still ongoing, Bolshevik Russia started presenting itself as the defender of Armenia. In anticipation of Turkey gaining the upper hand against the Dashnaks, Russia took steps to exert political pressure on Baku in order to prevent Turkey from establishing close relations with Azerbaijan. Within this framework, on November 4, 1920, a joint meeting was held between the Political Bureau of the Central Committee of the Azerbaijani Communist Party (Bolshevik) and members of the Caucasus Bureau of the Russian Communist Party (Bolshevik). The main topic of discussion was the report by Comrade Legran on the situation in Armenia. The meeting was chaired by Grigory Kaminsky, the responsible secretary of the Azerbaijani Communist Party's Central Committee, with Lozner serving as secretary. Among the participants at the meeting were Nariman Narimanov, Chairman of the Council of People's Commissars of the Azerbaijan SSR; Mirzadavud Huseynov, People's Commissar for Foreign Affairs; Aleksandr Yegorov; as well as members of the Caucasian Bureau: Joseph Stalin, Sergo Ordzhonikidze, and Elena Stasova. Furthermore, the meeting was attended by Aron Sheynman, the RSFSR representative in Georgia; Boris Legran, the RSFSR representative in the Republic of Armenia; Saak Gabrielyan, a member of the Armenian Military Revolutionary Committee and Military Revolutionary Council; as well as Aliheydar Garayev, People's Commissar for Naval and Military Affairs of the Azerbaijan SSR (Протокол №4 заседание Политбюро ЦК АКП совместно с членами Кавбюро ЦК РКП(б). 04.11.1920, 1920, pp. 17,20). One of the main points of discussion was the proposed transfer of the Zangezur region to Armenia as

part of a planned peace treaty between Armenia and Russia. The members of the Political Bureau did not consider this option politically or strategically appropriate. According to their position, such a step could only be taken as a last resort. The task of preparing a written justification of the Political Bureau's stance on the matter was assigned to Nariman Narimanov.

Soviet Russia's concerns regarding Turkey's policy in the South Caucasus are clearly reflected in certain lines of a coded telegram sent by I. Stalin-then RSFSR People's Commissar for Workers' and Peasants' Inspection and People's Commissar for Nationalities-to V. Lenin from Vladikavkaz on November 16, 1920 (Шифротелеграмма Сталина Ленину., 1920, pp. 1-2).

In order to drive a wedge between Azerbaijan and Turkey, and to prevent Turkey from gaining dominance over Armenia, the Bolsheviks pursued a rather insidious policy. In November 1920, during the battles fought by Turkish military units and local forces against the Armenians in the direction of the villages of Garabaghlar and Khok, the Bolshevik military units stationed in Nakhchivan refrained from participating, citing various excuses. On November 7–8, 1920, while heavy fighting was taking place in the areas of Garabaghlar, Khok, Mahmudkend, and Garatepe, the Bolsheviks and their subordinate volunteers did not join the new operations and instead remained positioned in the direction of Yengija (Ünüvar, 2014, p. 63). Nevertheless, a significant victory was achieved over the Armenians in the Shahtakhti–Mahmudkend direction. This victory was even discussed during the 96th session of the Grand National Assembly of Turkey, held on November 6, 1920. Yusuf Cemil Bey, the deputy from Kütahya (later known as Cemil Altay following the adoption of the surname law), addressed a question to Chief of General Staff İsmet Bey (later İsmet İnönü, the second President of Turkey). In response, İsmet Bey joyfully informed the deputies that Shahtakhti-a strategically important location between Azerbaijan and Turkey-had been successfully liberated through military operations. This event is recorded in Volume 5 of the First Term of the Grand National Assembly of Turkey's official proceedings.

After these victories, Russian military units moved from Yengija to Mahmudkend, where Turkish forces were stationed. On November 12, Armenian reconnaissance attacks were launched in the directions of Qushchu Demirchi, Dudengya, and Zeyva. Turkish military forces and local units repelled the Armenians. Citing the violation of the ceasefire agreement previously reached with Armenia, the Turkish military command sent a formal letter to the Armenian side. In response, the Armenians stated that they would only cease fire if the Qaratepe area was handed over to them. An armored train under Armenian control was causing serious problems along the front line. Turkish forces, together with Bolshevik (Russian) units, devised a joint operation plan to capture the train. However, the operation failed due to the sudden withdrawal of the Bolsheviks. Eyewitness V. Ünüvar wrote that the Bolsheviks launched a cavalry attack from Tezekend, but the train's machine guns opened fire, forcing them to retreat. Meanwhile, the Armenians managed to repair the destroyed bridge and save the train. A Turkish officer describing the operation noted that, in reality, it was not the Armenians but the Bolsheviks who had saved the train. Despite all these developments, the blows suffered by Armenia on the Nakhchivan front-where it considered itself militarily strong-on November 14–15, and the rapid removal of obstacles on the road to Yerevan by the military units stationed there, led Armenia to send a delegation to Gyumri to request peace. After this victory, Veysel Ünüvar was informally awarded the Silver Merit Military Medal by Kazım Karabekir Pasha and Kazım Orcay (Ünüvar, 2014, pp. 74-75).

In November–December 1920, Soviet Russia's agreements with Armenia to cede a territory it did not own – Nakhchivan – provoked strong opposition from the local population, nationally-minded Bolsheviks within the Azerbaijan SSR government, and Turkey. At war with Dashnak Armenia, Turkey dealt heavy blows to it on the front. On December 2, Dashnak Armenia simultaneously signed a treaty in Gyumri (Alexandropol), acknowledging its defeat by Turkey, and began negotiations with Soviet Russia's representative to transfer power to the Bolsheviks.

The Treaty of Gyumri was signed on behalf of the Turkish government by Eastern Front Commander Ferid Kazım Karabekir Pasha, Erzurum Governor Hamid Bey, and Erzurum deputy Süleyman Necati Bey. On the Armenian side, the signatories included former Dashnak Prime Minister Aleksandr Khatisyan, Finance Minister Avram Gulkhanyan, and Deputy Minister of Internal

Affairs Stepan Gordanyan. According to the treaty, the war was officially ended and the border between the two states was defined. Starting from the source of the Lower Karasu River, the boundary followed the Aras River, then the Arpa River up to Kekaçm in the north, continuing through the Karakhan Valley, east of Tiknis, east of Büyük Kemli, Qızıldaş, and the Büyük Ağbaba Mountain line. The parties agreed that a commission would be formed two weeks after the treaty's signing to determine the precise shape of the border (Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, 2014, pp. 3-4). The Treaty of Gyumri recognized Nakhchivan as under Turkish protection, and proposed the formation of a special administrative regime in Nakhchivan, Sharur, and Shahtakhti through a public vote. Armenia was not to interfere in the functioning of this special administration (Hacıyev, Naxçıvanın muxtariyyət statusu və muxtar respublikanın yaradılması, 2015, p. 20). Turkey guaranteed free passage and transit between Iran, Azerbaijan, and Armenia via Sharur, Nakhchivan, Shahtakhti, and Julfa (Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, 2014, p. 7).

Turkey also imposed a military restriction on Armenia, emphasizing that this obligation aimed to prevent imperialist powers from provoking Armenia into a new war. The Dashnak government was permitted to maintain a lightly armed gendarmerie force to ensure internal security. For national defense purposes, Armenia was allowed to possess a military unit consisting of eight mountain or field cannons, twenty machine guns, and 1,500 mercenary soldiers. Compulsory military service was to be abolished in Armenia. For defensive purposes, Armenia was permitted to possess cannons with a barrel diameter of up to 15 centimeters. In fact, for that period, this represented the demilitarization of Armenia-a state that had previously committed massacres and acts of genocide against Azerbaijanis and Turks in the region. The treaty even granted Turkey's representative in Yerevan the right to inspect the Dashnak Armenian military system at any time. In return, if Dashnak Armenia faced foreign military intervention or internal unrest, the government of the Grand National Assembly of Turkey was obliged to provide armed assistance (Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri, 2014, p. 5). This was, in effect, Armenia's military capitulation. The Dashnak government also undertook the obligation to declare the Treaty of Sèvres-which had effectively erased the Ottoman Empire from the stage of history-as invalid, and to recall its ambassadors from European countries who had been engaged in anti-Turkish activities.

One of the key provisions of the treaty concerned the rights of the Muslim population living in the historical territories of Western Azerbaijan-then under the control of Dashnak Armenia. The Dashnak government was obligated to protect the rights of Azerbaijani Turks and Muslims, and to ensure their religious and cultural development. To safeguard the religious rights of the Azerbaijani population, Muslim clerics were to be elected directly by the Muslim community. The elected clerics-muftis-would be overseen by a Chief Mufti. The Chief Mufti himself would be elected by local muftis, and his appointment would be confirmed by the Ministry of Sharia of the Grand National Assembly of Turkey. This was a formal obligation assumed by Dashnak Armenia under the treaty. One of the noteworthy aspects of the treaty text is the frequent use of the terms "Republic of Erivan" or "Erivan Government" instead of "Republic of Armenia." This choice of terminology subtly reflected the Turkish military-political circles' view of the limited territorial scope within which the Armenian Republic could legitimately exist. The treaty was to be ratified and exchanged within one month.

Immediately after the signing of the treaty, Turkey began implementing measures derived from the document in Nakhchivan. Turkish General Veysel Ünüvar was appointed as the temporary extraordinary commissioner of Nakhchivan. Archival records indicate that in taking this step, the Turkish side referred to the provisions of the Gyumri Agreement signed between Turkey and Armenia (Доклад уполномоченному РСФСР товарищу Леграну. Копия тов. Авису, 1920, p. 2). Under his leadership, Turkish military units ensured stability in Sharur and several other areas along the border with Armenia. He issued a declaration addressed to the members of the Revolutionary Committee and the population of Nakhchivan. The declaration stated that, according to the terms of the Treaty of Gyumri, Nakhchivan was under Turkish protection. Kazım Karabekir Pasha expressed support for Veysel Bey, affirming that neither Azerbaijan nor Armenia would interfere in the Nakhchivan issue. Soviet agents in the region reported to the central authorities that Veysel Bey had released all counter-revolutionaries who had opposed Soviet rule. They noted that the pro-Turkish propaganda carried out

by Turkish military personnel had achieved significant success among the local population (Доклад уполномоченному РСФСР товарищу Леграну. Копия тов. Авису, 1920, p. 2).

Soviet Russia once again came to Armenia's rescue. The establishment of Bolshevik Armenia was officially declared. On the same date as the Treaty of Gyumri-December 2-the Revolutionary Committee of the Azerbaijan SSR issued a proclamation regarding the establishment of Soviet rule in Armenia, which was published in issue No. 178 of the newspaper Kommunist (Декларация Азревкома в связи с установлением в Армении Советской власти, p. 6). In the declaration, the Musavat and Dashnak governments (referring to the Azerbaijan Democratic Republic and Dashnak Armenia – M.S.) were portrayed as the main instigators of territorial disputes and massacres in Zangezur, Nakhchivan, and Karabakh, and were labeled as traitors who had sold out to the British (Декларация Азревкома в связи с установлением в Армении Советской власти, p. 6). The declaration treacherously stated that Zangezur and Nakhchivan were inseparable parts of Soviet Armenia. It granted full self-governance rights to the working peasants living in the mountainous part of Karabakh. All military operations in Zangezur were to be halted, and the military units of Soviet Azerbaijan were to withdraw from the area.

Thus, it became evident that the situation began to shift gradually following the sovietization of Armenia. The agreement signed between Soviet Russia and Soviet Armenia on December 2, 1920, revealed Russia's duplicitous policy in its approach to Azerbaijan and its cooperation with Turkey over Nakhchivan. Moscow's pressure on Nariman Narimanov, head of the Azerbaijan SSR, to issue a statement supporting the transfer of Nakhchivan to Armenia was met with strong opposition from the local population. On December 3, the Soviets, having signed the agreement with Armenia, sent a proposal to Turkey-via Polikarp Gurgenovich (Budu) Mdivani-suggesting that Nakhchivan be handed over to Soviet Armenia. Mdivani conveyed this proposal to the Turkish delegation in Gyumri. However, the Turkish side firmly rejected it.

Behbud Agha Shahtahtinski's statement during his meeting with the people of Nakhchivan on December 15 was a direct reflection of the unfolding situation. He declared that the only force capable of protecting them was the Turkish army (Hacıyev, Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində, 2018, p. 173).

At that time, the issue of Nakhchivan was also discussed in the Grand National Assembly of Turkey. In response to a question raised by Hüseyin Avni Ulaş, the deputy from Erzurum, regarding the fate of Nakhchivan, the Assembly's representative for foreign affairs, Ahmed Muhtar Mollaoğlu, stated that Nakhchivan was under Turkish protection and that Turkish military forces were maintaining control over the region At the time, Ahmed Muhtar Mollaoğlu sent a letter to Soviet Russia's Foreign Minister, Georgy Chicherin. In his letter, he emphasized that the populations of Nakhchivan and Karabakh strongly opposed the Soviet attempt to unlawfully transfer these territories to Armenia (Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1919-1923), 1981, pp. 242-244).

This fact is also confirmed by archival documents included in our research. In a report sent from Nakhchivan by Bolshevik agents to Boris Legran, the authorized representative of the RSFSR in the Armenian SSR, it was stated: "Turkish emissaries are conducting strong pro-Turkish propaganda among the local population. According to Comrade Studnev's report, if the local people were given the freedom to choose, they would unequivocally lean toward Turkey rather than Soviet Armenia and fall under its influence." (Доклад уполномоченному РСФСР товарищу Леграну. Копия тов. Авису, 1920, p. 2).

Most of the reports and communications sent by the Bolsheviks to the central authorities in December 1920 regarding Turkish policies in Nakhchivan and surrounding regions were marked by a tone of hostility. In a report sent by Bahadur Valibeyov, the Extraordinary Commissioner of Nakhchivan, to the Central Committee of the Communist Party, the Military Revolutionary Council of the 11th Red Army, and the Revolutionary Committees of Armenia and Azerbaijan, the opening sentence read: "In addition to Report No. 4 concerning Turkish activities in the Nakhchivan region and Persia (Iran), I hereby inform you: the Turks' attitude toward us-the Soviet government-is one of absolute hostility. Whereas they previously operated covertly, they now openly display their position" (Доклад Ц.К. Партии,Ревоенсовету 11 Армии, Арревком и Азревком, p. 4).

The report revealed that the Turks had set a clear goal: to protect Nakhchivan and prevent it from being handed over to the Bolsheviks, who intended to transfer it to Armenia under the terms of an agreement. On this issue, the position of the local forces coincided with that of the Turkish military officers. Bahadur Valibeyov referred to the local Nakhchivan population-who had once fought bravely to defend the region from Armenian aggression-as counter-revolutionaries. He wrote that, in the Nakhchivan region, the Turks, lacking real power, were trying to make use of the local counter-revolutionary forces. The documents clearly show that local groups, especially in Jahri, strongly supported the activities of the Turks (Доклад Ц.К. Партии,Ревоенсовету 11 Армии, Арревком и Азревком, p. 4).

Another document detailing the events of late December 1920 reveals that, at that time, the Turks controlled most of the strategic points in Nakhchivan, including Arazdeyen, Sharur (Bash Norashen), Nakhchivan city, and Julfa. On December 21, a Turkish military detachment of 500 soldiers was stationed in the direction of Sharur, while several hundred Turkish soldiers and officers were present in Nakhchivan city. The commander of the city garrison was, in fact, a Turkish officer. The Bolshevik Russia's negotiations with Armenia had angered the Turks. They openly demonstrated to the Bolsheviks that they would not surrender Nakhchivan. At that time, Bahadur Valibeyov was trying to establish himself in the region as a representative of Armenia.

Such developments were undermining the Turkish government's trust in Soviet Russia. A letter dated January 8, 1921, sent from the city of Kars by Budu Mdivani to G. Chicherin, I. Stalin, and Sh. Eliava-a member of the Caucasus Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) and the Georgian Military Revolutionary Committee-confirms this concern. In his telegram, Mdivani wrote that the Turks remained hesitant and harbored doubts about Russia. He noted that the Turks were questioning whether Moscow was using Turkey merely for its own interests. As a result, they were closely monitoring all actions taken by Soviet Russia, especially its stance on the "Armenian question". Mdivani emphasized that Soviet Russia's position on Caucasian affairs was causing confusion among the Turks, leading to the impression that the Bolsheviks were prioritizing Armenia's interests. He added that several factors were intensifying Turkish suspicions. First and foremost, the Turks observed that Bolshevik representatives in Yerevan were making statements-on behalf of Russia-about the annexation of Zangezur to Armenia, and were creating the impression that this move had been accepted by the Azerbaijan SSR. Mdivani noted that all of this was delivering a serious blow to the possibility of an alliance between Soviet Russia and Turkey. He believed that in order to reach real and practical agreements with the Turks, it was essential to preserve and strengthen their goodwill toward Soviet Russia.

On January 11, 1921, Behbud Shahtahtinski was appointed Extraordinary Commissioner to Nakhchivan under the mandate of the Azerbaijani Military Revolutionary Committee. He advocated for establishing close relations with Turkey and for preserving Nakhchivan as an autonomous territory (Hacıyev, Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində, 2018, p. 173). Alongside Behbud Shahtahtinski, Bahadur Valibeyov also continued his activities as the Extraordinary Commissioner of the 11th Red Army.

At that time, the difference in attitudes toward the Turks between Behbud Shahtahtinski and Bahadur Valibeyov was clearly observable. Behbud Agha Shahtahtinski was well aware of the hardships Nakhchivan had endured, the struggles it had faced, and the resilience of the local population. In contrast, Bahadur Valibeyov-an outsider to Nakhchivan-engaged in various maneuvers to prove his personal loyalty to the Bolsheviks.

In January 1921, armed detachments were sent from Soviet Armenia to Nakhchivan under various pretexts. Turkish military forces under the command of Veysel Bey, relying on the agreement reached between Armenia and Turkey, disarmed these units upon their entry into the region to prevent provocations and attempts to force the local population into submission to Soviet Armenia through armed pressure.

One such detachment, allegedly sent to repair the telegraph line, was disarmed in January 1921. In response to this action, Bahadur Valibeyov sent a telegram to the Turkish command, claiming that it constituted interference in the internal affairs of Soviet Nakhchivan. Veysel Bey replied that the

agreement between Dashnak Armenia and Turkey clearly stated that not a single armed soldier from Armenia was permitted to enter Nakhchivan. Therefore, the detachment had been disarmed. Their weapons would be returned when they re-entered Armenia (Доклад Ц.К. Партии,Ревоенсовету 11 Армии, Арревком и Азревком, p. 4). The Turks had received intelligence indicating that, prior to the planned plebiscite in Nakhchivan, the combined forces of the Red Army and Armenian units were preparing to enter the region, carry out massacres against the Muslim population, kill a portion of them, and forcibly displace the rest. This information was also conveyed by the Turks to the local national forces who supported the preservation of Nakhchivan as part of Azerbaijan-particularly to the military detachments based in the village of Jahri (Доклад Ц.К. Партии,Ревоенсовету 11 Армии, Арревком и Азревком, p. 5).

Archival documents also reveal that the Bolsheviks were concerned about Turkey's growing influence in Southern Azerbaijan, particularly in Tabriz and the surrounding areas. Bahadur Valibeyov believed that Turkey's presence in Southern Azerbaijan-or as he referred to it, Iranian Azerbaijan-needed to be curtailed, even "have one of its wings cut off."

In January 1921, a plebiscite was held at the initiative of representatives from Azerbaijan, Armenia, and Russia. More than 90 percent of participants supported the preservation of Nakhchivan as an autonomous territory within the Republic of Azerbaijan. It can be stated unequivocally that this outcome represented the only common ground on which Turkey and Bolshevik Russia could agree. For Turkey, the ideal scenario was to maintain control over Nakhchivan, while for Bolshevik Russia, the preferred option was to place it under the authority of the Armenian SSR. The position of the local population, however, was clear: the people of Nakhchivan firmly considered themselves part of Azerbaijan. Archival documents also reveal that, on the eve and during the Russia–Turkey negotiations in Moscow, an intense struggle for actual dominance in the region was underway. Every advantage gained on the ground served to strengthen each side's hand at the diplomatic table.

In February 1921, the Dashnak government was re-established in Armenia. This "government" declared war against Bolshevism and communism. In response to this situation, the Turkish command proposed to the Bolshevik military units stationed in Nakhchivan that they unite their forces under Turkish command to fight the common enemy (В Нахичевань из Шахтахтов №14 Комполка №80.13 час. 30 мин. 22/II-921 г. Начгарнизона Шахтахты, копия Начгарнизона Нахичевани «Броневик», p. 29)".

In February 1921, a report was sent from Nakhchivan to the Commander of the Armenian Army, the Revolutionary Military Council of the 11th Red Army, the Central Committees of the Communist Parties of Azerbaijan and Armenia, the Executive Committee of the Armenian Revolutionary Committee, and the Azerbaijani Revolutionary Committee. The report described the efforts of Turkish forces to maintain control over Nakhchivan. It stated that developments in Armenia had significantly affected Nakhchivan. The ongoing struggle between the Dashnaks and the Bolsheviks in Armenia prevented the Armenian Bolsheviks from launching an invasion of Nakhchivan. Taking advantage of this situation, Veysel Bey strengthened Turkish influence in the region. Acting on the orders of Kazım Karabekir Pasha, Veysel Bey sent a message to the Bolshevik units in the area, stating that under the current circumstances, it was necessary for all of them to come under Turkish command.The Bolsheviks believed that the Turkish command's intention was first to bring the forces under their control and then to disarm the Bolsheviks themselves. Turkish military intelligence was conducting extensive operations in the region. Part of the propaganda being spread claimed that uprisings against Soviet rule had already broken out in Armenia, Azerbaijan, and Ukraine, and that the end of Soviet power was near. Local Bolshevik units refused to subordinate themselves to Veysel Bey, stating that they would only comply after receiving orders from the central command located in Avshar (the Bolshevik military headquarters in the direction of Vedi). Documents from that period mention a figure named Mustafa Kamal as one of the key representatives of Turkish intelligence in Nakhchivan. Naturally, this was not Mustafa Kemal Pasha, the leader of the Turkish national liberation movement. It is known that this individual dealt significant blows to the Bolsheviks in Nakhchivan. Although the Bolsheviks captured him several times, Veysel Bey managed to rescue him and appointed him to a position within the Turkish military units. It is

plausible to assume that the name “Mustafa Kamal” was used as a codename for all Turkish intelligence agents during that period, and that they identified themselves as Mustafa Kamal when captured. The consolidation of Turkish influence in the region was strongly supported by the Khan of Maku. Archival documents from the time frequently mention that the Turks received assistance from the Khans of Maku.

CONCLUSION

In 1920–1921, the Nakhchivan issue held strategic significance not only for Azerbaijan and Turkey, but also for Soviet Russia and Armenia. The Soviet leadership pursued a policy of balance in the region, aiming both to keep Turkey dependent and to advance the sovietization of Armenia. Turkey, on the other hand, sought to strengthen its national struggle through cooperation with the Bolsheviks, while also securing its borders via Nakhchivan. The position of the Nakhchivan population was unequivocal: they supported the region’s continued inclusion within Azerbaijan. Although this outcome represented a compromise for both Turkey and Soviet Russia, political realities led each side to maneuver in ways that served their respective interests. Thus, the Nakhchivan question became a focal point of both confrontation and cooperation among international powers in the region.

LİTERATURE

1. Armaoğlu, F. (2020, Aralık 03). İngiliz Belgelerinde (I) İstanbul’un İşgali (16 Mart 1920). Retrieved from Türk Tarih Kurumu: https://ttk.gov.tr/ingiliz-belgelerinde-i-istanbulun-isgali-16-mart-1920
2. Atatürk’ün Milli Dış Politikası (1919-1923) (Vol. I). (1981). Ankara.
3. Atnur, İ. (1999). Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan. Naxçıvan: Qeyrət.
4. Əliyev, İ. (2015). Osmanlı dövlətinin Naxçıvana köməyi (1917-1921-ci illər). Naxçıvanın Muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları., (pp. 310-314). Naxçıvan.
5. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri. (2014). Naxçıvan: Əcəmi.
6. Hacıyev, İ. (2015). Naxçıvanın muxtariyyət statusu və muxtar respublikanın yaradılması. Naxçıvanın Muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, (pp. 19-23). Naxçıvan.
7. Hacıyev, İ. (2018). Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində. Bakı: Elm.
8. Hacıyev, İ. (2024). Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması və inkişaf tarixi. Bakı: Elm və təhsil.
9. Mədətli, E. (2024, Fevral 09). Türkiyənin Naxçıvanda xilaskarlıq missiyası. Xalq qəzeti, p. 9.
10. Sadıqov, S. (1995). Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: İrşad.
11. Ünüvar, V. (2014). Naxçıvanda 8 ay bolşeviklərlə üz-üzə. (Ə. Quliyev, Ed.) Naxçıvan: Əcəmi.
12. В Нахичевань из Шахтахтов №14 Комполка №80.13 час. 30 мин. 22/II-921 г. Начгарнизона Шахтахты, копия Начгарнизона Нахичевани «Броневик», Fond 314, siyahı 5 a, iş 16 (Naxçıvan MR Dövlət Arxivi).
13. Декларация Азревкома в связи с установлением в Армении Советской власти, Fond 314, siyahı 5a, iş 15. (Naxçıvan MR Dövlət Arxivi).
14. Доклад уполномоченному РСФСР товарищу Леграну. Копия тов. Авису, Fond 314, siyahı 5a, iş 16 (Naxçıvan MR Dövlət Arxivi декабря 27, 1920).
15. Доклад Ц.К. Партии,Ревоенсовету 11 Армии, Арревком и Азревком, Fond 314, siyahı 5 a, iş 16. (Naxçıvan MR Dövlət Arxivi).
16. Протокол №4 заседание Политбюро ЦК АКП совместно с членами Кавбюро ЦК РКП(б). 04.11.1920, Fond.1, siy.1, iş 22. (ARPİİİSSA Ноябрь 04, 1920).
17. Шифротелеграмма Сталина Ленину., Фонд 558, оп.2, д.10 (РГАСПИ Ноябрь 16, 1920).

XÜLASƏ

KƏSİŞƏN MARAQLAR: NAXÇIVAN MƏSƏLƏSİ VƏ QAFQAZIN SİYASİ GEOMETRİYASI (1920–1921)

Münəvvər Süleymanova

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində həlledici bir dövrdə Naxçıvan məsələsinin sovet–Türkiyə münasibətlərinə necə təsir göstərdiyi təhlil olunur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra həm Sovet Rusiyası, həm də formalaşmaqda olan Türkiyə Respublikası Cənubi Qafqazda öz təsir dairələrini genişləndirməyə çalışırdı. Strateji kəsişmə nöqtəsində yerləşən Naxçıvan onların rəqabətli, lakin qismən üst-üstə düşən maraqlarının mərkəzinə çevrildi. Müqayisəli-tarixi yanaşmadan istifadə edərək arxiv sənədləri, diplomatik yazışmalar, eləcə də türk zabitlərinin xatirələri əsasında yazdığımız məqalədə Naxçıvan məsələsinin regional güc balansını necə formalaşdırdığı araşdırılıb. Məqalədə qeyd olunur ki, sovet rəhbərliyi Ermənistanın sovetləşdirilməsi və Türkiyə üzərində siyasi təsir vasitəsilə Qafqazda nəzarəti saxlamağa çalışdığı halda, Ankara milli müstəqillik mübarizəsini gücləndirmək və şərq sərhədlərini təmin etmək məqsədilə bolşeviklərlə əməkdaşlıq edirdi. Məqalədə həmçinin Naxçıvan əhalisinin həlledici rolu vurğulanmış, onların Azərbaycanın tərkibində qalmağa yönəlmiş qətiyyətli mövqeyinin beynəlxalq danışıqlara və nəticələrə ciddi təsir göstərdiyi qeyd edilmişdir. Bu kontekstdə Naxçıvan Moskva ilə Ankara arasında həm rəqabət meydanı, həm də müvəqqəti əməkdaşlıq platforması kimi çıxış etmişdir. Tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Naxçıvan məsələsi yalnız ərazi və ya diplomatik mübahisə deyil, eyni zamanda sovet–Türkiyə siyasi qarşılıqlı münasibətlərinin ilkin mərhələsini formalaşdıran əsas amillərdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, sovet, Türkiyə, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, geosiyasi, strategiya, diplomatiya.*

РЕЗЮМЕ

ПЕРЕСЕКАЮЩИЕСЯ ИНТЕРЕСЫ: НАХЧЫВАНСКИЙ ВОПРОС И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОМЕТРИЯ КАВКАЗА (1920–1921 гг.)

Мюневвер Сулейманова

В статье анализируется, каким образом Нахчыванский вопрос повлиял на советско-турецкие отношения в решающий период начала 1920-х годов. После падения Азербайджанской Демократической Республики как Советская Россия, так и формирующаяся Турецкая Республика стремились расширить своё влияние на Южном Кавказе. Нахчыван, расположенный на стратегическом перекрёстке, оказался в центре их конкурирующих, но частично пересекающихся интересов. Используя сравнительно-исторический подход и опираясь на архивные документы, дипломатическую переписку и мемуары турецких офицеров, исследование рассматривает, каким образом Нахчыванский вопрос формировал региональный баланс сил. Показано, что в то время как советское руководство стремилось сохранить контроль над Кавказом посредством советизации Армении и политического давления на Турцию, Анкара искала сотрудничества с большевиками с целью укрепления своей борьбы за национальную независимость и обеспечения безопасности восточных границ. В статье также подчёркивается решающая роль населения Нахчывана, чья последовательная поддержка идеи сохранения в составе Азербайджана оказала влияние на международные переговоры и их итоги. В этом контексте Нахчыван стал одновременно и полем соперничества, и платформой для временного сотрудничества между Москвой и Анкарой. В заключение делается вывод о том, что Нахчыванский вопрос представлял собой не только территориальный или дипломатический спор, но и ключевой фактор формирования раннего этапа советско-турецкого политического взаимодействия.

Ключевые слова: *Нахчыван, Советский Союз, Турция, Южный Кавказ, Азербайджан, геополитика, стратегия, дипломатия.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-04
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

FİLOLOGİYA

AİLƏ MÖVZUSUNDA ATALAR SÖZLƏRİNİN LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sədaqət HƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: sedaqethesenova@ndu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
dil, üslub, atalar sözləri, ailə dəyərləri, semantika, sintaksis.

XÜLASƏ
Birlik və həmrəyliyin, qarşılıqlı münasibətlərin güclü şəkildə təzahür etdiyi ailə insan cəmiyyətində mərkəzi yer tutur və bu mövzu müxtəlif folklor nümunələrində öz əksini tapır. Ailə cəmiyyətin əsas struktur vahidlərindən biri kimi atalar sözlərinin diqqəti cəlb edən mövzularındandır. Atalar sözləri bir xalqın mövcudluğunu təsdiq edən dil-təfəkkür faktlarıdır. Ailə dəyərlərinə həsr olunmuş atalar sözləri kollektiv müdrikliyi, mənəvi dəyərlər sistemini, sosial normaları və əxlaqi göstərişləri əks etdirir. Müəyyən bir təcrübə və mənəvi dəyərlər nəticəsində hər bir cəmiyyətin özünəməxsus quruluşuna və istifadə etdiyi dilin leksik vahidlərinə uyğun şəkildə formalaşır. Onlar aid olduğu cəmiyyəti bütün yönləri ilə təqdim edərək xalqın nitq və təfəkkür mədəniyyətini ortaya qoyur. Məqalədə ailə mövzusunda atalar sözlərinin linqvistik xüsusiyyətləri (semantik, qrammatik, üslubi və praqmatik aspektlər baxımından) təhlil olunur. Azərbaycan xalqının atalar sözlərindən nümunələr əsasında, onların sosial, mədəni və dil strukturlarına təsiri göstərilir.

METODOLOGİYA

Tədqiqatda kompleks metodoloji yanaşma tətbiq edilmişdir. Ailə mövzusunda atalar sözlərinin struktur və məzmun xüsusiyyətlərinin ümumi təsviri üçün təsviri metoddan, atalar sözlərinin leksik-semantik quruluşu, əsas semantik komponentləri (məsuliyyət, hörmət, birlik, hörmət, sədaqət və s.) və onların qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsində struktur-semantik, atalar sözlərinin cümlə quruluşu və ellipsis hallarının araşdırılmasında sintaktik təhlildən istifadə olunmuşdur. Araşdırma üç əsas mərhələdə həyata keçirilmişdir:

Materialın toplanması və seçimi;
Struktur və semantik baxımdan sistemləşdirilməsi;
Linqvistik xüsusiyyətlərin təhlili və ümumiləşdirilməsi.

GİRİŞ

Ailə mövzusu isə paremioloji fondun ən məhsuldar və semantik baxımdan zəngin sahələrindən biridir. Ailə insan cəmiyyətinin ilkin sosial institutu kimi milli düşüncə tərzinin, etik normaların və mədəni stereotiplərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan ailə ilə bağlı atalar sözləri yalnız məişət reallıqlarını deyil, həm də ictimai şüurda ailəyə verilən dəyəri, ailədaxili münasibətlərin modelini və gender rollarını dil vasitəsilə kodlaşdırır. Linqvistik aspektdən ailə mövzusunda olan atalar sözləri leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onlarda qohumluq terminləri (ana, ata, oğul, qız, bacı, qardaş və s.), ailə münasibətlərini bildirən leksik-qrammatik vahidlər, eləcə də qiymətləndirici leksika geniş yer tutur. Sintaktik baxımdan hökm xarakterli sadə cümlələrin üstünlüyü diqqəti çəkir. Bu xüsusiyyətlər atalar sözlərinin yığcamlıq, ümumiləşdirmə və normativlik prinsiplərini təmin edir. Ailə mövzusunda atalar sözlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması onların struktur-semantik quruluşunu və funksional yükünün müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətlidir.

ƏSAS HİSSƏ

Atalar sözləri xalq təcrübəsinin qısa, lakonik və yaddaqalan ifadələrdə cəmlənmiş formasıdır. Onlar insan davranışını tənzimləyən, etik-prinsipial qaydaları çatdıran maraqlı və mənalı dil vasitələridir. “Atasözləri bizim üçün əsrlərin səsası, keçmişimizdə eyni havanı nəfəs alma hissini

oyadan ölməz nitq və çağlararası körpüdür. Hikmətli sözlər (atasözləri) məlum olmayan şairlərin ürəkləri, xalq istedadının məsafə tanımayan işıqlarıdır. Zülmün, düşmənçiliyin və ədalətsizliyin sinəsinə saplanan ədalət qılıncıdır. Atasözləri heç bir padşahın elan etmədiyi fərmandır, heç bir prezidentin möhürləmədiyi qanun, heç bir dövlət tərəfindən yazılmayan konstitusiyadır" (Yoldaşev, Gümüş (1995), s.5). Atalar sözləri mədəni hikmət, norma və əxlaqi qaydaları əks etdirən qısa və sabit ifadələrdir. "Türk xalq mədəniyyətinin ən köklü və təsirli ifadə formalarından biri olan atalar sözləri, türklərin minilliklərdən süzülüb gələn təcrübələrini, ortaq şüurunu və dəyər meyarlarını şifahi mədəniyyət vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürən orijinal və funksional dil vahidi, mühüm leksik sərvət ünsürüdür. Bu yığcam və mənalı ifadələr təkcə fərdi həyat təcrübələrini deyil, eyni zamanda, cəmiyyətin adət-ənənələrini, törəsini, mədəni strukturunu, əxlaqi prinsiplərini və sosial iyerarxiyasını əks etdirən əsas mətnlər kimi çıxış edir" (Çetin (2015), s.533). Bütün türk xalqlarında olduğu kimi Azərbasycan xalqının atalar sözləri məzmun-məna zəmnginliyi ilə seçilir. Onların tərkibindəki ailə anlayışı birlik, bütövlük ideyasını bildirir. "Geniş bir coğrafiyaya yayılmış Türk topluluklarına aid atalar sözləri, daşıdıqları mesajlardan əlavə, Türk xalqının əsas zehniyyətini göstərən birlik və bütövlüyü ifadə etmələri baxımından da xüsusi önəm daşıyır" (Başarkanoğlu (2014), s.26). Türklərdə, mövcud anlayışa görə, atasözləri milli xarakter daşıyır, Tanrı və peyğəmbər sözləri kimi ruhu təsirləndirir, inandırıcı və müqəddəs hesab olunur (Yılmaz, Sarı (2015), s.2). Onlar şifahi ənənələrdə yadda qalma qabiliyyəti, ritorik gücü və təlimatvermə funksiyası ilə yüksək qiymətləndirilir. Atalar sözlərinin müxtəlif mövzuları arasında ailə xüsusi yer tutur, çünki bu, həm sosial təşkilatı, həm də onun əxlaqi dəyərlərini göstərir. Valideyn-övlad münasibətlərini, qardaş-bacı arasında hörməti və geniş qohumluq mövzularını əhatə edən ailə məzmunlu atalar sözləri nəsillər boyunca sosial idealları qoruyan dil sənətkarlığının təqdimi kimi çıxış edir. Ailənin özü bir dəyərdir. Dini kitab və hədislərdə də ailəyə yüksək qiymət verilir. "Qurani-Kərim bizə valideynlərimiz, övladlarımız, həyat yoldaşlarımız və qohumlarımızla necə davranmalı olduğumuza dair çərçivələr müəyyən edir. Orada hər bir münasibətin Allah tərəfindən xüsusi olduğu vurğulanır və bu münasibətlərdə sevgi, hörmət və mərhəmətin əsas prinsip olması qeyd olunur" (https://myislam.org/quran-verses/about-family-ties-kinship/) Ailə mövzusunda olan atalar sözlərində mühüm davranış qaydaları, eləcə də nəsillərarası biliklərin qorunması semantik mərkəzdə dayanır. Şmelyov (2025), Vereşagin və Kostomarov (2017) rus atalar sözləri üzərində aparılan linqvistik analizlərdə ailə mövzusunun əxlaqi-normativ yönünü vurğulamışlar. Şmelyov qeyd edir ki, atalar sözlərindəki ailə motivləri bir xalqın dəyərlərini göstərən indikatorlar kimi çıxış edir və bunlar ailədaxili münasibətlərin hansı şəkildə qəbul olunduğunu və ya tənqid edildiyini açıq göstərir. Burada mədəni dəyərlərin normativ deskriptiv təhlili diqqəti çəlir. Atalar sözlərinin tədqiqi yalnız dil haqqında deyil, həm də cəmiyyətin mövqeləri və mədəni idrakı haqqında anlayış verir. Atalar sözləri həm deskriptiv (təsviri), həm də preskriptiv (təlimat verən) funksiyaya malikdir. Ailə haqqında atalar sözləri yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də insanın cəmiyyətə uyğunlaşması və cəmiyyətin qayda-qanunlarını, dəyərlərini və davranış normalarını mənimsəməsinin mexanizmidir. Linqvistik baxımdan, atalar sözləri struktura görə kompakt, sintaktik baxımdan balanslı, morfoloji elementlərə malik, ritorik vasitələrlə zəngin və praqmatik funksiyaya sahibdir. Karasik (2010) atalar sözlərinin semantik sıxlığını vurğulayır ki, bu da mürəkkəb ideyaların, məsələn, ailə etikası anlayışının qısa şəkildə ifadə olunmasına imkan verir. Müəllif qeyd edir ki, atalar sözləri mədəni normaları, o cümlədən ailə və qohumluq münasibətlərinə dair anlayışları əks etdirir və bunlar lingvokultural dünyagörüşünün mühüm göstəriciləridir. Bu fikir ailə konseptinin atalar sözləri sistemində mədəni linqvistik rolunu vurğulayır. Üslubi baxımdan ailə mövzulu atalar sözlərindəki metafor, bənzətmə, antitez, təkrarlama, qafiyə və digər vasitələr onların yadda qalmasını və estetik cəlbediciliyi artırır. Mieder (2004) qeyd edir ki, atalar sözləri sosial və əxlaqi dərsləri çatdırmaq üçün tez-tez metafor və simvolik dil işlədən yüksək səviyyədə formalaşmış ifadələrdir. Müəlliflər vurğulayırlar ki, ailə haqqında atalar sözləri müxtəlif dillərdə ortaq semantik baza nümayiş etdirsə də, onların leksik-semantik quruluşu və qiymətləndirici komponentləri milli mədəniyyətə görə fərqlənir (Abdurahmonov, Xalilova, 2022). Tədqiqatlarda ailə mövzulu atalar sözləri "semantik kondensasiyaya malik vahidlər" kimi qiymətləndirir və göstərilir ki, bu paremioloji vahidlərdə qohumluq münasibətləri sosial ardıcıllıq, əxlaqi norma və davranış stereotipləri ilə sıx bağlı şəkildə

kodlaşdırılır (Nelyubova .., 2021, s. 1053–1056). Atalar sözlərinin bu xüsusiyyəti bir çox araşdırmaçılarım diqqətini çəkmişdir. Ziyoyeva qeyd edir ki, qohumluq bildirən leksik vahidlər atalar sözlərində yalnız nominativ funksiya daşımır, eyni zamanda, ailədaxili münasibətləri tənzimləyən sosial və mədəni kod rolunu oynayır (Ziyoyeva, 2026, s.822). Bu vahidlərdə qohumluq terminləri etnolinqvistik funksiya daşıyaraq ailədaxili davranış modellərini formalaşdırır (Nelyubova … 2021; Ziyoyeva, 2026). Bəzi tədqüiqatlarda ailə konseptinin linqvistik və mədəni cəhətləri müqayisəli tədqiq edilərək ailə ilə bağlı paremioloji vahidlərin dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsində mühüm diskursiv vasitə olduğu göstərilir (Chuyanova, 2025, s. 308). Paremiologiya və linqvistik mədəniyyət tədqiqatları üçün əhəmiyyətli mənbə saydığımız "Zərbülməsəl" əsasında "ailə" konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri" adlı tədqiqatda özbək atalar sözləri (zarbulmasal) əsasında ailə konseptinin milli dəyərləri necə əks etdirdiyi araşdırılmışdır (Anorkulova, O. N. (2024). Elmi əsərlərdə rus və türk dillərində ailə mövzusunun semantik müqayisəsi (Şengüder (2023), özbək və ingilis atalar sözlərində ailə anlayışı (Xalilova (2023) rus atalar sözlərində ailənin mədəni lingvistik rolu (Akhmedshina (2022), rus, özbək və ingilis atalar sözlərində ailə dəyərlərinin müqayisəli təhlili (Исмаилова (2025), rus və ingilis atalar sözlərinin ailə və münasibətlər istiqamətində müqayisəsi (Abbasova, Abduvaliyeva (2024) məsələləri ilə qarşılaşırıq. Lakin Azərbaycanda bu mövzu ilə bağlı araşdırmaya rast gəlmirik. Halbuki atalar sözlərinin arasında ailə mövzusunda çox sayda örnəklər vardır:

Bala baldan şirindir (Atalar sözü (2004), s.49)
Ər-arvad ipəkdi, araya girən köpək (Atalar sözləri (2013), s.174).
Oğlu-qızı olan ev yıxılmaz (Atalar sözləri (2013), 329).
Uşaq atasını hamıdan güclü bilər (Məlikova (2016), s.27).

Semantik Xüsusiyyətlər

Ailə ilə bağlı atalar sözləri yalnız məişət təcrübəsinin ifadəsi deyil, həm də milli-mədəni şüurun və kollektiv dəyər sisteminin semantik kodudur. Paremioloji vahidlər dil, təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsinin ən yığcam və semantik baxımdan sıx strukturlu forması hesab olunur. Ailə cəmiyyətin ilkin sosial qurumu kimi həm sosiallaşma prosesində, həm də mənəvi dəyərlərin qorunmasında və gələcək nəsillərə çatdırılmasında əsas rol oynayır. Bu səbəbdən ailə mövzusu atalar sözlərinin ən məhsuldar semantik sahələrindən birini təşkil edir. Bir cəmiyyətin keçmişdən gələcəyə uzanan, bəlkə də ən bariz mədəniyyət körpüsü olan atalar sözləri, xalq həyatının dildə ifadə olunmuş formasıdır (Yılmaz (2015), s.1). Atalar sözlərində ailə anlayışı çoxqatlı semantik strukturda təqdim olunur. Təhlil göstərir ki, bu anlayış daha çox birlik və həmrəylik mənasında reallaşır.Atalar szölərində ailəyə müqəddəs bir ocaq kimi baxılması birlik, qarşılıqlı məsuliyyət, sosial dayaq kimi mənalarla xarakterizə olunur. Ailə mövzusuna həsr olunmuş atalar sözlərinin çoxunda valideynə hörmət kimi sosial və mənəvi dəyəri əks etdirir:

Ata doğrayıb, oğul yeyibdir.
Ata malına göz dikən ac qalar.
Atalar nə əkiblər, oğullar onu biçiblər.
Ata olmaq asandı, atalıq eləmək çətin (Atalar sözü (2004), s.43)

Bu atalar sözləri ata-övlad münasibətlərinin əhəmiyyətini vurğulayır. Atalar sözlərində ata obrazı avtoritet, sosial norma və ailə başçılığı anlayışı ilə bağlıdır və idarəetmə, məsuliyyət, qayda-qanun kimi semantik xüsusiyyətlər daşıyır. Atalar sözlərindəki qardaş-bacı münasibətləri həmrəylik və qarşılıqlı dəstək semantikasını ifadə edir. Qohumluq terminləri ailədaxili münasibətlərin normativ modelini formalaşdırır.

Qardaş qardaşı bıçaqlar, dönüb yenə qucaqlar .
Qardaş qardaşın yoxluğun istər, ölümün istəməz.
Qardaşım xandır, xatunu sevinsin (Atalar sözü (2004), s.158)
Qardaş qardaşa pis gündə gərəkdi (Atalar sözləri (2013), s.272).
Qardaşın böyüyü, yoldaşın kiçiyi.
Qardaşına bax, bacısını al.

Qardaşlıq zər deməkdir, xiridarı gərəkdi (Atalar sözləri (2013), s.273).
Bacı qardaşdan ötrü canını oda yaxar (Atalar sözləri (2013), s.64).

Ailə mövzusunda atalar sözləri güclü normativ məzmun daşıyır. Onlar valideynə hörməti, böyüyə itaəti, ailə şərəfinin qorunmasını, övladın düzgün tərbiyəsini təbliğ edir. Bu, onların tənzimləyici funksiyaya malik olduğunu göstərir. Ailə haqqında atalar sözlərinin semantikasında nəsillərarası bilik və müdriklik mənası da güçlüdür.

Nənə evin kötüyüdü.
Nənə nəvənin oyuncağıdı (Atalar sözləri (2013), s.325).
Babadan hikmət – nəvədən xidmət.
Babanın üzünü ağardan nəvəsi olar (Atalar sözləri (2013), s.63).
Qız nəvəsi şirin olar (Atalar sözləri (2013), s.287).

Belə atalar sözləri nəsillərarası məsuliyyəti və biliklərin böyüklərdən kiçiklərə keçməsini əks etdirir. Çünki cəmiyyəti təşkil edən hər fərd "özünü" formalaşdırarkən əvvəlki nəsillərin mədəni məhsullarından istifadə edir (Ünal (2000).

Əmi qızıynan əmi oğlunun kəbini göydə kəsilib.
Əmiyə qaldı, dəmiyə qaldı.
Əmiyə qalan gəmirə qalar, dayıya qalan dəmirə (Atalar sözləri (2013), s.173).
Dayısı olan dayısına güvənər.
Dayıynan dağ dolan, əmiynən bağ dolanma (Atalar sözləri (2013), s.119).
Xala evinə dadanan, ər evinə xeyir verməz (Atalar sözü (2004), s.130).
Xala evinə dadanan, ər evində dayanmaz.
Xalam bildi – aləm bildi (Atalar sözləri (2013), s.219).

Bu atalar sözləri həm deskriptiv, həm də preskriptiv xarakter daşıyır, yəni həm vəziyyəti təsvir edir, həm də davranış qaydalarını öyrədir. Atalar sözləri bir xalqın əsrlər boyu qazandığı təcrübəyə əsaslanan, cəmiyyət tərəfindən mənimsənilən və istiqamətverici xüsusiyyət daşıyan mühüm mədəniyyət elementləridir (Ergan (2000).

Sintaktik Xüsusiyyətlər

Ailə haqqında atalar sözlərinin təsir gücü yalnız semantik zənginliklə deyil, həm də onların sintaktik quruluşu ilə bağlıdır. Sintaktik struktur fikrin lakonik, obrazlı və normativ şəkildə ifadəsinə imkan yaradır. Belə atalar sözlərində sintaksis yalnız qrammatik quruluşu deyil, həm də üslubi və kommunikativ funksiyanı müəyyənləşdirir. Yığcamlıq, paralellik, qarşılaşdırma, ritmik quruluş və intonasiya bütövlüyü onların əsas sintaktik göstəricilərindəndir. Ailə haqqındakı atalar sözlərinin içərisində həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə quruluşları ilə qarşılaşırırq. Bu tip vahidlərdə fikir hökm xarakteri daşıyır və ümumiləşdirilmiş nəticə kimi təqdim olunur. Məsələn:

Dayı tikən körpünü su aparmaz (Atalar sözləri (2013), s.119).

Bu tip cümlələrdə mübtəda və xəbər əsas sintaktik dayağı təşkil edir. Feli xəbər əksər hallarda qeyri-qəti gələcək zaman forması ilə ifadə olunur ki, bu da fikrin universallığını və konkret zamandan asılı olmadığını göstərir. Sadə cümlə modeli atalar sözlərinin lakonikliyini və yadda qalanlığını təmin edir.

Atalar sözlərində mürəkkəb cümlə modelləri də geniş yayılmışdır. Xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələrdə şərt münasibətləri ifadə olunur:

Xalam gəzəyən olsa idi, bizə də gələrdi.
Xalam kişi olsa idi, ona dayı deyərdim (Atalar sözləri (2013), s.219).
Xalamdan bir dilək dilədim, versə də xalamdı, verməsə də xalamdı (Atalar sözləri (2013), s.220).

Şərt strukturu əxlaqi və normativ xarakter daşıyır, davranış qaydasını dolayı yolla bildirir.

Qardaş da dost olsa, yaxşıdır.

Qardaş gəlsə, yaxşı, bacı gəlsə, yaxşı, qardaşın qabağında, bacı ölsə, yaxşı. (Atalar sözləri (2013), s.272).

Ailə mövzusundakı atalar sözləri dil baxımından adi cümlələrdən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, onlar həcm baxımından qısalığı, təsviri dili və ritorik vasitələri ilə seçilir.

Bala baldan şirindir (Atalar sözü (2004), s.49).
Babanın əlindən nəvə tutar (Atalar sözləri (2013), s.63).

Ailə mövzusundakı atalar sözlərində qısa və lakonik ifadə üçün bəzi elementlər atılır və bu proses elliptik strukturların formalaşmasına səbəb olur:

Övladda nəvə, dövlətdə dəvə (Atalar sözləri (2013), s.342).

Bu tip konstruksiyalar sintaktik qənaət prinsipinə əsaslanır və fikrin daha kəskin ifadəsinə xidmət edir. Atalar sözləri sabit sintaktik konstruksiyalar kimi formalaşmışdır və onların strukturunda dəyişiklik məna bütövlüyünü poza bilər. Bu sabitlik onların frazeoloji xarakterini gücləndirir. Sintaktik modelin dəyişməzliyi atalar sözlərini digər sərbəst cümlələrdən fərqləndirir.

Atalar sözlərində qohumluq terminləri mənəvi sanbal daşıyır, metaforik modellər konseptual struktur yaradır, normativ semantika isə sosial davranış modelini formalaşdırır. Beləliklə, ailə ilə bağlı atalar sözləri milli-mədəni özünəməxsusluğun semantik göstəricisi kimi çıxış edir və kollektiv şüurun mühüm ifadə vasitəsidir.

NƏTİCƏ

Ailə dəyərlərinə həsr olunmuş atalar sözlərinin tədqiqi göstərir ki, onlar həm dil, həm də mədəniyyət baxımından zəngin resursdur. Belə atalar sözləri dil, təfəkkür, mədəniyyət, cəmiyyət əlaqəsini ən dolğun şəkildə əks etdirən dil faktları kimi çıxış edir. Ailə mövzusu isə atalar sözlərinin ən geniş və məhsuldar semantik sahələrindən biridir. Çünki ailə cəmiyyətin əsas sosial institutu olmaqla yanaşı, mənəvi dəyərlərin, davranış normalarının və sosial münasibətlərin formalaşdığı ilkin mühitdir. Semantik baxımdan zəngin, sintaktik baxımdan sadə və yaddaqalandır, üslubi baxımdan estetik, praqmatik baxımdan isə təlimatverici funksiyaya malikdir. Bu atalar sözləri ailə münasibətlərini qoruyaraq nəsildən-nəsilə çatdırır, dil, mədəniyyət və sosial dəyərlərin bağlılığını ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova, N. K., Abduvaliyeva, M. I. (2024). Comparison of family and relationship proverbs: Themes of family and relationships in Russian and English proverbs. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 4(11), 93–380.
2. Abdurahmonov, V., Xalilova, Z. (2022). Expression of the concept of family in proverbs and sayings in the Uzbek and English languages. IJODKOR O'QITUVCHI, 2(24), 286–289.
3. Akhmedshina, L. R. (2022). The significance of the family in Russian paremics: Linguistic and cultural aspect. International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research, 11(01), 221–224. https://gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/159
4. Anorkulova, O. N. (2024). Linguocultural characteristic of the concept of "family" (based on the Zarbulmasal). American Journal of Social and Humanitarian Research, 5(10), 330–333. https://doi.org/10.31150/ajshr.v5i10.2993
5. Atalar sözü. (2004). Bakı: Öndər.
6. Atalar sözləri. (2013). Bakı: Nurlan.
7. Başarkanoğlu, L. (2014). Türk atasözlerinde gönül kavrayışı. Akademik Kaynak, 2(3), 25–36.
8. Çetin, H. A. (2025). Türk atasözlerinde soy, asalet ve aile terbiyesi üzerine bir inceleme. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 115, 533–545.
9. Chuyanova, Z. (2025). Means of verbalization of the concept "family" in English and Uzbek linguacultures. Journal of Applied Science and Social Science, 1(2), 307–310.

10. Ergan, N. G. (2000). Türk atasözleri ve deyimlerinde aile ve akrabalık anlayışı. In Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (551–565). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
11. İsmaılova, F. I. (2025). Семейные ценности в русских, узбекских и английских пословицах. Образование, наука и инновационные идеи в мире, 68(3), 180–185.
12. Karasik, V. I. (2010). Лингвистические и культурные аспекты пословиц. Москва: Наука.
13. Məlikova, İ. Azərbaycanda yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri, Bakı“Ecoprint” nəşriyyatı, 2016, 168 s.
14. Mieder, W. (2004). Proverbs: A handbook. Westport, CT: Greenwood Press.
15. Nelyubova, N. Y., Dugalich, N. M., Ershov, V. I. (2021). Semantic condensations in French and Russian proverbs based on the thematic group family. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, 12(4), 1051–1074. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2021-12-4-1051-1074
16. Qur’an verses about family ties / kinship (69 ayat). (n.d.). Retrieved from https://myislam.org/quran-verses/about-family-ties-kinship/
17. Şengüder, Z. (2023). A comparative analysis of Russian and Turkish proverbs involving the concept of family. Avrasya İncelemeleri Dergisi, 12(1), 51–68. https://doi.org/10.26650/jes.2023.003
18. Şmelyov, A. D. (2025). Пословицы как маркеры лингвокультурного пространства. Москва: Лингвистика.
19. Ünal, S. (2000). Psikiyatrik uygulamalarda sosyokültürel duyarlılık. Anadolu Psikiyatri Dergisi, 1(4), 225–230.
20. Vereshchagin, E. M., Kostomarov, V. G. (2017). Русские пословицы: лингвистические особенности. СПб.: РГПУ.
21. Xalilova, Z. M. (2023). The concept of family in Uzbek and English proverbs. Journal of New Century Innovations, 22(2), 63–66. https://newjournal.org/new/article/view/3251
22. Yılmaz, G. (2015). Kazan-Tatar Türklerinde düğün ile ilgili atasözleri. Siberian Studies (SAD), 7(3), 1–11.
23. Yılmaz, Y., Sarı, H. (2015). Türk atasözlerinde akrabalık adlarının kullanımı. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 2, 1–20.
24. Yoldaşev, İ., Gümüş, M. (1995). Türkçe açıklamalı Özbek atasözleri. Ankara: Engin.
25. Ziyoyeva, M. A. (2026). Ethnolinguistic analysis of kinship terms in Uzbek folk proverbs. International Journal of Artificial Intelligence, 6(01), 821–823.

ABSTRACT

LINGUISTIC FEATURES OF PROVERBS ON THE THEME OF FAMILY

Sadaqat Hasanova

The family, as a sphere in which unity, solidarity, and interpersonal relations are strongly manifested, occupies a central position in human society and finds its reflection in various genres of folklore. As one of the fundamental structural units of society, the family constitutes a prominent theme in proverbs. Proverbs are linguistic and cognitive facts that affirm the existence and cultural identity of a people. Proverbs devoted to family values reflect collective wisdom, the system of moral values, social norms, and ethical prescriptions. Formed as a result of accumulated experience and spiritual values, proverbs develop in accordance with the unique social structure of each community and the lexical resources of the language it employs. By presenting the society to which they belong in all its dimensions, they reveal the speech culture and cognitive patterns of the people. This article analyzes the linguistic features of proverbs related to the theme of family from semantic, grammatical, stylistic, and pragmatic perspectives. Based on examples from Azerbaijani proverbs, the study demonstrates their influence on social and cultural structures as well as on linguistic organization.

Keywords: *language, style, proverbs, family values, semantics, syntax.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-05
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

POEZİYADA "HEYVAN" KONSEPTİ İLƏ BAĞLI LEKSİK VAHİDLƏRDƏ QƏNAƏT QANUNUNUN MENTAL XARAKTERİSTİKASI

Könül HƏSƏNOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: konul.hasanova@adpu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
heyvan konsepti, poeziya mətnləri, konseptin əlamətləri, qənaət qanunu, mental mahiyyəti

XÜLASƏ
Linqvokulturologiyada "heyvan" konsepti ayrıca bir anlayışın mental göstəricisi olub, ətrafında ev heyvanları – inək, öküz, qoyun, buzov, quzu, it, keçi, köpək, keçi, dıbır, təkə, camış, balax, sığır və s., vəhşi heyvanlar – tülkü, çaqqal, canavar, qurd, pələng, şir, dovşan, aslan, maral, ceyran, cüyür, ilan və s. kimi leksik vahidləri cəmləşdirə bilir və belə cəmləşdirmə anlayışın konseptuallaşdırılması deməkdir. Anlayışın konsept edilməsi beyində biliklər sisteminin dil və mədəniyyətin möhkəm məna əlaqəsi zəminində leksik-semantik bazasını yaradır. Poeziyada "heyvan" konsepti ilə bağlı anlayış və dəyərlərin linqvokulturoloji istiqamətdə mahiyyətinin, strukturunun, mental əlamətlərinin, metaforikləşmə xüsusiyyətlərinin hər tərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməməsi təəssüf doğuran prioritet problemlərdən olub, onun təsəvvürdə yaratdığı qənaət şəkillərinin koqnitiv tədqiqini də aktuallaşdırır ki, məqalədə bu məsələlərdən danışılır.

GİRİŞ

Dünya dil mənzərəsində tarixən "heyvan" konsepti ilə bağlı adlar yaranarkən ümumbəşəri insanın dünyagörüşü və dil-şüuru mühüm rol oynamış və zəngin bir adlandırma sisteminə əsaslanan, məntiqi təfəkkür vasitəsinə söykənən onomoloji qat yaradılmışdır. Müxtəlifsistemli dillərin onomoloji sistemində bu leksik vahidin müxtəlif sözlərlə ifadə edilməsinə baxmayaraq, mahiyyət etibarilə universalilik yaradır. Belə ki, "heyvan" deyəndə dünya insanın təsəvvürüdə eyni anlayış canlanır və onun xəyalına, göz önünə həmin anlayışa məxsus əlamətlər yəni adları, əti, ev və çöl heyvanı olması, ərzaq məhsulları, qorxulu və yırtıcı cəhətləri gətirilir. Belə əlamətlər poeziyada da inikas olunur, bu xüsusda qənaət hadisəsi də reallaşdırılır. "Heyvan" cəmiyyət tarixinin ən qədim konseptlərindən biridir və o, poeziyada ətrafında cəmləşdirdiyi leksik vahidlərlə birlikdə xüsusi obraz göstəricisidir. Məsələn: "pələng kimi, şir kimi" bənzətmələri şeir mətnlərində görəndə xəyallarımıza qəhraman, igid bir insanın obrazı gəlir və bunların hamısı məcaziləşmə yolu ilə "insan" konseptinə transfer olunur. Poeziyada konkret konseptlərin və onlarda qənaətin linqvistik təzahür səviyyələrinin də öyrənilməsi kimi önəm daşıyan məsələlərdən olub, bir elm sahəsi kimi konseptologiyanı düşündürən mövzulardandır. Konseptoloji təhlil tədqiqatçı linqvokulturoloqdan tələb edir ki, tədqiqat prosesində anlayışların məzmun və mahiyyətinə, xarakterik əlamət və keyfiyyətinə, konseptinə daxil olan sistem və təsnifata, onların göndərilmə ünvanına dərindən baş vursun, yalnız onların leyində, idrakda əks olunma forma və mənalarına diqqətlə nəzər salın. Koqnitoloji dilçilikdə "dərketmə parametrləri bu cür sıralanır: anlayış-ünsür, yaxud təyinat-termin-indeks" (1, 63). Məsələn, bir qədim şeir mətni üzrə konseptoloji təhlili bu istiqamətlər və sıralama əsasında qurmaqla, koqnitoloji təsəvvürlərimizi aşkarlaya bilərik:

Ala kərə, tayın gördüm,
Sarı kürə, tayın görmək gərək,
Qara kərə, tayı gördüm,
Qumral sinək tayın görmək gərək
Qara kürə, tayın gördüm,
Özünü görmək gərək!
Sarı kərə tyın gördüm,
Qumral kərə, tayın görmək gərək (2, 14).

Bu qədim poetik mətndə "heyvan" anlayışı konsept edilir və həmin konseptə aid "qoyun" sözünə bütün misra strukturlarında da qənaət edilmiş, hətta əlamət bildirən birləşmələrdən sonra "rəngli" sözü də ixtisar şəklindədir və əslində dərketmə aparatında hər bir misra "ala rəngli kərə qoyun, tayın gördüm" bütöv formada inikasını tapır. Dərketmənin ünvanı və yaxud təyinatı da qoyun leksik vahididir ki, bu qənaət şəklindədir. İndeksləşdirmə sistemi isə qoyunların sayının müəyyənləşdirilməsidir ki, bu say şəkli ən qədim dövrlərdən bu günə kimi gəlib çıxmışdır, çünki hazırda heyvandarlıq təsərrüfatında qoyunlar əlamətininə görə cüt-cüt sayılır. Linqvokulturoloji yöndə qənaətin tədqiqə ehtiyacı olan məsələlərindən biri də "at" kultu ilə bağlı iri və xırda konseptlərdir. Hər bir leksik-semantik söz qrupunun özünəməxsus konsepti vardır və "at" konseptinin ətrafında toplanan ona aid erkəkliyi, kişiliyi, rəngi, xüsusiyyəti, xarakteri, qulun, ürkə, dayça, qulan, madyan olub olmaması, bir sözlə Qırat, Bozat, Dürat, Kəhər at, Qarabağ atı, Qazax atı və s. kimi adlar daxildir. Bəzən poeziya örnəklərində predmet-əşya və hadisələrin təsəvvürdə ümumi "at" sözü işlənmir, qənaət edilmiş şəkil alır, ona müvafiq tərzdə atın adı çəkilir:

Köhlən bildiyimiz, demə, yedəkmiş
O sizin şərbətin bircə qədəhmiş... (3, 154)

Birinci misrada formal cəhətdən "köhlən" sözündən və "yedək" sözündən sonra iki dəfə "at" sözünə qənaət edilmişdir. Söz-konsepti təsəvvürə gəlmə momentində təfəkkürümüzdə əks olunur. Məcazlaşma və idiomatikləşmə sahəsində "at" konsepti ilə bağlı linqvokulturoloji aspektdə söz tərkibi sıxışdırılmış atalar sözləri və məsələlər də yaradılmışdır: "At" igidin qanadıdır" (2, 181) - məsəli xalq təfəkküründə nə qədər struktur-semantik cəhətdən sıxılaşdırılsa da, yenə qənaət hadisəsi qalmış və dərk etmədə o, bu cür əks olunur: "At igidin quş kimi qanadıdır" – çünki "qanad" anlayışı bütün hallarda quşa məxsus orqanın adını bildirir. "At vurdu dişimə, indi gəldim özümə" (7, 122) – atalar sözündə əslində birinci komponentə "təpiklə" sözünü də artırmaqla qənaəti aradan qaldırmaq olar. Şeir mətnlərində adresantın (yazıçının, şairin) qənaət etdiyi söz və ifadələr adresatın (oxucunun) təsəvvüründə bərpasını tapır:

Qatır bilmir nə anadır, nə ata
Oxşarı var həm ulağa, həm ata (4, 13)

Bu mikrotekstin hər iki misrasında heyvanlar şəxsləndirildiyindən onlardan sonra "adlı heyvan" ifadəsi üslubi və poetik tərzlə müvafiq tərəfdə buraxılsa da adresatın təsəvvürünə heyvan konseptinə aid leksik vahid kimi gətirilir. "Konsept məhfumu mənanın mental dünyasına, yəni mədəniyyətə və tarixə çox yaxındır və bu cəhətdən spesifik xarakter daşıyır, konseptlər xalqın düşüncəsində yaşayan kollektiv işdir, onun mənəvi mədəniyyətidir. Məhz bu səbəbdən kollektiv şüur konseptlərin yəni daimi, yaxud uzun müddət mövcud olan konseptlərin qoruyucusu kimi çıxış edir. Linqvokulturologiyada konsept anlayışı kifayət qədər geniş sahəni əhatə edir, konseptin tərkib hissələrinə dil vahidlərinin bütün leksik və qrammatik mənaları daxildir. Konseptin başlıca əlaməti onun mentallığı ilə əsaslandırılır. Hər bir mental xüsusiyyətə malik dəyərlər kimi konseptlər də təxəyyül məhsuludur" (5). Yuxarıda verdiyimiz mikrotekstin mental əlamətindən belə də anlaşılır ki, "Qatır bilmir" cümləsi məhşur bir atalar sözünün başlanğıc elementidir, yəni "qatır nə bilir, dırnaq nə çəkir" (2, 174). Şəkilçidəki müdrik kəlamın bir hissəsi kimi "qatır" sözü, eyni zamanda, mental dəyərə malik olduğuna görə, onomastik sistemin ləqəb, ayama yaradıcılığında da aktiv iştirak etmişdir. Məs: Qatır Məmməd, Qatır Zəhra, Qatır Fatma və s. Burada da "kimi" köməkçi sözünə qənaət edilməklə, antroponimik modellər və onların timsalında geniş məzmunlu yaradılır və onlarda təxəyyül məhsulu kimi dərk edilir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, heyvan anlayışı ilə bağlı konseptdə onun cinsi, növü çıxış edir, lakin maddi söz cildində "at" leksik vahidinə qənaət edilir:

Sən də köhlənini yan aşır keçir,
Amandır, toxunma, gül incisinə (4, 32).

Birinci misrada "köhlənini" sözündən sonra "atını" leksik vahidi buraxılmış və bu xüsusda qənaət edilmiş konsept tipi yaradılmışdır. Konsept tipləri beyin dilçiliyinin tərkib hissəsidir və ondan demək olar ki, ayrılımışdır. "Koqnilinqvistika özü dərketmə yanaşmasıdır, ona görə ki, bu baxışda dilin mental xüsusiyyəti mövcuddur və dil konqnissiyasının tərkib hissəsi kimi təsvir olunur.

Beləliklə, mentalitet reallığı qavramanın və dərketmənin özünəməxsus yoludur, bu da müəyyən fərdlərə, sosial və etnik qruplara məxsus olan şüur stereotipinin toplusu müəyyənləşir" (6, 53) və burada əsas yeri konseptlər tutur. "İdraki dilçiliyin ən kiçik vahidi konseptdir və onun mental və neoroloji əsasları mövcuddur. Bu əsaslara görə insan öz aləmini dildə ifadə və təzahür etdirir (7, 4).

Hər bir şeir mətnində "heyvan" konsepti ilə bağlı anlayışların ekspilisist və impilisist qənaət hadisəsinə uyğun forma və mənaları mövcuddur və bunlar tekstə uyğun tərzdə aşkara çıxarılır. Məs:

Qızıl öküzüm yeri,
Qoyma şum qala yeri (2, 10);
Qara öküz aranda
Çıxar gün qızaranda (2, 10);
Sarı öküz, səndən budu diləyim,
Bir günlüyü tamam gərək əkəsən (2, 11) və s.

Bu folklor örnəklərinin hər birində "qızıl" , "qara", "sarı" leksik vahidlərindən sonra "rəngli" sözü buraxılmaqla, qəanət əldə edilmişdir və buna ekspilisist şəkillərdə demək olar. İmpilisistik qənaətdə demək olar ki, "heyvan" konsepti ilə bağlı leksik vahid heç bir yerdə işlənmir, yalnız ona məxsus simvollardan istifadə edilir. Məs:

Heç heyvan götürməz mənim yükümü,
İgid oğlan gərək çəkə ipimi,
Ərəbistan içər mənim südümü,
Uzaq-uzaq mənzillərim var mənim,
Dizləri bərk, nəsillərim var mənim (2, 13).

Bu şeir mətnində "götürdüyü yükə", "igid oğlanların onun ipini çəkə bilməsin, "Ərəbistanda südünün içilməsi", "uzaq-uzaq mənzillərə yük daşınması", "Dizlərinin çox bərk olması" kimi əlamətlərdən söhbət getdiyindən, beynində belə bir assosiativ əlaqə yaranır ki, qənaət edilmiş, özü də impilisistik şəkil "dəvə" konseptidir, yəni "dəvə" modifikasiya edilmişdir. Poeziyada linqvokulturoloji yöndə qənaət qanunun açıq və gizli şəkilləri mətnin quruluş və məzmun cəhətlərinə uyğun tərzdə müəyyənləşdirilməlidir. "Linqvokulturologiya konseptləşmiş anlayışa kafi və zəruri həlledici əlamətlərin fərqləndirilməsi əsas götürülür. Həmin keyfiyyətlər bir tərəfdən anlayışın konsept tipi kimi digər anlayışlara yaxınlığını müəyyən edir, başqa bir tərəfdən isə həmin anlayışı ona yaxın olanlardan fərqləndirir" (1, 63). Digər bir şeir örnəyində də konsept edilən obyekt qənaətli şəkildə abstarksiya olunur, onu təfəkkürdə gedən assosiativ məna əlaqələri, işarələnmiş əlamətlərlə müəyyənləşdirmək mümkündür. Örnəyə nəzər salaq:

Mən hamıdan fağıram,
Palçığa düşəndə dağdan ağıram
Çöldə qaldım mən yiyəmi çağırram
Qərənaydan yoğun səsim var mənim,
Atlarınnan böyük bəhsim var mənim (3, 13).

Şeirin ümumi struktur-məzmunundan belə anlaşılır ki, motivləşdirilən obyekt "eşşək" konseptidir, çünki bu heyvana məxsus əlamətlər "fağır olması", "ağır çəkili olması" , "qərənaydan yoğun səs çıxarması, yəni anqırması" hər tərəfli bir şəkildə əks olunmuş obyektin adı mətnin alt qatında gizli şəkildədir və ona məxsus əlamət və xüsusiyyətlər isə üst qatdadır, açıq şəkildədir. "Bütün bunlar nəzərdə tutulan konseptin (eşşək-K.H) linqvokulturoloji əlamətlərini meydana çıxarır (8, 116)

NƏTİCƏ

Poeziyada heyvan konsepti ilə bağlı leksik vahidlərdən buraxılan ifadələr, qənaət qanunu dərketmə prosesi assosiativ olaraq fokuslayır, yəni beyin ekranında canlandırır, dil işarələri kimi təfəkkür dərin fikirlərin bədii ifadəsinə çevrilir, mental ifadə vasitəsi rolunu yerinə yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Novruzova S.V. Konsept tipləri və konseptual təhsil mərhələləri. Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, cild 12 № 3, 2021, səh 61-66
2. Azərbaycan folklor antologiyası. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1968, 289 s.
3. Məmməd Aslan. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Avrasiya -press" 2006, 320 s.
4. Əsədov İsa. Şair və zaman. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2007, 370 s.
5. https//sevincneger@gmail.com.
6. Попова З.Д., Стеричн И.А. Когнитивная лингвистика. Восток-Запад, 2002.
7. Veysəlli V.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri, Bakı, "Mütərcim", 2015.
8. Иванова С.В. Культурологический аспект языковых единиц. Уфа, 2002

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-06
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

DİALOJİ DİSKURSDA NƏZAKƏTİN KOMMUNİKATİV STRATEGİYALARI

Aytən RƏHİMLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: rehimliayten2@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
dialoji diskurs, nəzakət strategiyaları, kommunikativ strategiyalar, ünsiyyət bacarıqları, dialoqun təşkili, ünsiyyət metodları.

XÜLASƏ
Bu tədqiqat işində dialoji diskursda kommunikativ nəzakət strategiyaları təhlil edilir. İnsanlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması zamanı dialoq prosesində nəzakətli ünsiyyət strategiyaları münaqişələrin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Dialoji diskursda nəzakət təkcə sosial münasibətlərin qorunmasına kömək etmir, həm də münaqişələrin azaldılmasında, əməkdaşlığın artırılmasında və mənanın effektiv şəkildə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu tədqiqatın məqsədi söhbət zaman vacib əhəmiyyət kəsb edən nəzakətli strategiyaları izah etmək, eləcə də onların müxtəlif ünsiyyət kontekstlərində funksiyasını göstərməkdir.
Tədqiqat metodu təsviri analitik mahiyyət kəsb edir. Tədqiqat işi nəzəri mənbələrin sistematik icmalına, diskurs təhlili və nəzakət nəzəriyyələri ilə əlaqədar əvvəlki tədqiqatlara əsaslanır. Tədqiqat eyni zamanda birləşdirilmiş keyfiyyət və kəmiyyət yanaşmasına əsaslanır. Bu tədqiqat nəzakətin söhbətdəki rolunun obyektiv mənzərəsini təqdim edir və daha praktiki tədqiqatlar üçün əsas yaradır. Təhlil edilən obyekt gündəlik söhbətlərdən, institusional qarşılıqlı əlaqələrdən və rəqəmsal vasitəçilik mübadilələrindən götürülmüş dialoqları əhatə edir. Qeyd edək ki, nəzakət strategiyaları müəyyən edilmiş nəzəri modellərə uyğun olaraq təyin edilmişdir. Ümumiyyətlə, nəzakət strategiyaları iştirakçı rollarına və kommunikativ məqsədlərə görə dəyişir. Nəzakətə əsaslanan ünsiyyət strategiyaları fərdlərə fikirlərini effektiv şəkildə təqdim etməyə, mübahisələri sülh yolu ilə həll etməyə və sosial mühitdə müsbət təəssürat yaratmağa kömək edir. Bu strategiyalar yalnız söz seçimi və danışıq tərzi ilə məhdudlaşmır, həm də dinləmə bacarıqlarının, emosiyaların anlaşılmasının və empatiyanın rolunu əhatə edir. Bu tədqiqat müasir ünsiyyətdə nəzakətin praqmatik rolunun daha incə şəkildə başa düşülməsinə töhfə verir.

GİRİŞ

Dialoji diskurs sadəcə məlumat mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, dialoji diskurs həmçinin sosial münasibətlər, qarşılıqlı hörmət və emosiyaların idarə olunması üçün bir vasitədir. Dialoji diskursda nəzakət strategiyaları qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaqda, münaqişələrin qarşısını almaqda və həmsöhbətlər arasında harmoniyanın qorunmasında əsas rol oynayır. Ünsiyyət strategiyaları dialoqun təşkilində, mesajların aydın və effektiv ötürülməsində mühüm rol oynayır. Bu strategiyaların istifadəsi qarşılıqlı anlaşmanı inkişaf etdirməyə, hörmət və dəyərə əsaslanan müsbət münasibətlər qurmağa kömək edir.

Dialoji diskursda nəzakət anlayışı P. Braun və S. Levinson (P.Brown & C.Levinson, 1987) tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Nəzakətlə bağlı ünsiyyət strategiyaları dialoji diskursun vacib elementidir. Onlar yalnız dilin istifadəsini tənzimləmir, həm də ahəngdar mühit yaratmağa kömək edir. Bu strategiyaları anlamaq və istifadə etmək daha effektiv ünsiyyətə, anlaşılmazlıqların qarşısını almağa və sosial əlaqələri gücləndirməyə imkan verir. Effektiv ünsiyyət həm şəxsi, həm də peşəkar həyatda getdikcə daha vacib rol oynayır. Yalnız düzgün sözlərin seçimi deyil, həm də onların təqdim olunma tərzi ünsiyyətin uğurunda mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə nəzakət güclü bir ünsiyyət vasitəsi kimi ortaya çıxır. Nəzakət yalnız başqalarına hörmət ifadə etmir, həm də söhbətlərdə əməkdaşlığı, anlaşmanı və etimadı təşviq edir. Nəzakətə əsaslanan kommunikativ strategiyanın məqsədi ünsiyyətin sadə və mülayim olmasını təmin etməkdir. Buraya söz seçimi, səs tonu, bədən dili və sosial-mədəni kontekstdən düzgün istifadə daxildir. Xüsusilə bugünkü çoxmədəniyyətli mühitdə nəzakət ünsiyyəti daha təsirli və məqbul edir, ünsiyyət zamanı yaranan münaqişələri azaldır və münasibətləri gücləndirir.

ƏSAS MƏTN

Dialoq gündəlik həyatda və sosial münasibətlərdə əsas elementdir. Kommunikativ strategiyalar universal mahiyyət kəsb etmir, bu baxımdan müvafiq strategiyalar mədəni kontekstdən, həmsöhbətlər arasındakı münasibətdən və ünsiyyətin məqsədindən asılıdır. Onları şüurlu şəkildə tanımaq və istifadə etməyi öyrənmək qarşılıqlı anlaşmanı yaxşılaşdırmağa, anlaşılmazlıqların qarşısını almağa və ahəngdar münasibətlər qurmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, dialoq dildən istifadə edən iki və ya daha çox insan arasında interaktiv prosesə aiddir. "Dialoqlarda interaksiyanın, iştirakçıların bir-birinə nitq təsirləri baş verir və bu təsirlər qarşılıqlıdır" (G.Xuduyeva, 2024, s. 239).

Gündəlik ünsiyyətdə dialoq yalnız qrammatika və lüğətlə məhdudlaşmır, həm də daha dərin səviyyədə şəxslərarası münasibətləri və fərdlərin niyyətlərini əks etdirir. Dialoqda qarşılıqlı əlaqə nümunələri növbə ilə danışmaq, etiket qaydaları çərçivəsində sual-cavab prosesində işirak etməkdən ibarətdir. Qarşılıqlı əlaqə nümunələri yalnız məlumat ötürülməsinin səmərəliliyinə deyil, həm də sosial münasibətlərin qorunmasına və emosiyaların ifadəsinə təsir göstərir. Bu baxımdan dialoq yalnız informasiya mübadiləsi üçün bir vasitə deyil, həm də sosial qarşılıqlı təsirin vacib daşıyıcısıdır. Qarşılıqlı təsir modellərinə sosial nəzakət prinsipləri də təsir göstərir. P.Braun və C.Levinson nəzakət strategiyalarının müsbət nəzakət və mənfi nəzakətdən ibarət olduğunu irəli sürdülər. Dialoqda bu strategiyalar dolayı ifadə, qeyri-müəyyən sözlər və ya istəklər vasitəsilə özünü göstərir.

Dialoji diskurs ünsiyyət tədqiqatlarında, dilçilikdə və sosial elmlərdə əsas istiqamətlərdən biridir. Növbə ilə danışmaq dialoqun əsas struktur xüsusiyyətidir. İştirakçılar adətən müəyyən qaydalara uyğun olaraq növbə ilə danışırlar. Sual və cavab qarşılıqlı əlaqədə ən tipik struktur nümunələrdən biridir. Sual vermək yalnız məlumat əldə etmək üçün deyil, həm də söhbətin istiqamətini müəyyənləşdirmək və ya nəzakət ifadə etmək üçün istifadə olunur. "Dil etiketi və nəzakət strategiyaları dialoji diskursun harmonik inkişafı üçün əsas şərtlərdəndir" (İsmayılova, 2025, 384). Cavablar qarşılıqlı əlaqəni təsdiq, əlavə və ya inkar etməklə tamamlayır.

Ünsiyyət gündəlik həyatın əsas tərkib hissəsidir, biz onun vasitəsilə fikirlərimizi, emosiyalarımızı və ehtiyaclarımızı ifadə edir, digər insanlarla münasibətlər qururuq. Lakin ünsiyyət yalnız danışmaq və ya yazmaqla deyil, şüurlu şəkildə necə edəcəyimizi seçməklə bağlıdır. Ünsiyyət strategiyaları mesajı aydın, inandırıcı və ya cəlbedici şəkildə çatdırmaq üçün istifadə edilən metodlardır. Onlar həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyətə, eləcə də qeyri-verbal ünsiyyətə tətbiq oluna bilər. Əsas məqsəd anlaşılmazlıqları azaltmaq və mesajın təsirini artırmaqdır. Ən vacib strategiyalardan biri dili auditoriyaya uyğunlaşdırmaqdır.

Diskurs təhlili tədqiqatçılara dialoq zamanı informasiya mübadiləsi, sosial normalar və idrak prosesləri arasındakı mürəkkəb əlaqələri aşkar etməyə imkan verir. "Diskurs müəyyən bir zaman kəsiyində müəyyən insan qrupları arasında mövcud olan və digər insan qrupları ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilən fikirləri, ifadələri və məlumatları əhatə edir" (H.Çelik, & H.Ekşi, 2013, s.100). Dialoji diskurs təhlili, dili daxili interaktiv və sosial fenomen kimi nəzərdən keçirən teorik və metodoloji bir yanaşmadır. Diskursu təcrid olunmuş bir fenomen kimi təhlil edən modellərdən fərqli olaraq, bu perspektiv yalnız birdən çox həmsöhbət arasında şifahi mübadilə kimi deyil, həm də hər bir ünsiyyət aktının təməl prinsipi kimi başa düşülən dialoqa yönəlmişdir.

Dialoji diskurs insanların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsidir və dialoji diskurs qarşılıqlı əlaqələrdə əsas rol oynayır. Bu tip nitqin keyfiyyəti əsasən nəzakətə riayət etməkdən asılıdır. Dialoji diskursda nəzakət yalnız düzgün sözləri seçməklə deyil, həm də ifadə tərzi, tonu, auditoriyaya hörmət və vəziyyəti anlamağı da əhatə edir. Bu prinsiplərə riayət etmək insan ünsiyyətini daha sağlam və daha təsirli edə bilər. Dialoji diskursda nəzakət qarşılıqlı hörməti qorumaq və söhbətdə gərginliyin qarşısını almaqla bağlı bir sıra dil və davranış normalarından ibarətdir. Bu tip nitqdə insanlar adətən rəsmi struktur olmadan danışırlar, lakin bu qeyri-rəsmilik başqalarının hisslərinə hörmətsizliyə və ya etinasızlığa səbəb olmamalıdır.

Dialoji diskursda nəzakət sosial münasibətləri gücləndirir və fərdlər arasında empatiyanı artırır. "Nəzakət ifadələri gündəlik həyatımızda insan münasibətlərinin çox vacib və incə bir aspektidir" (Sabah, 2023). Nəzakətli dialoq fikirləri sərbəst ifadə etmək üçün yol açır və anlaşılmazlıq ehtimalını azaldır. Söhbətdə nəzakət həmçinin fərdlərin sakitliyini qorumağa və fikir ayrılığı vəziyyətlərində belə məntiqi nəticələr əldə etməyə kömək edir. Danışıqda nəzakətin ən vacib elementlərinə uyğun

sözlərin seçilməsi, sakit ton, aktiv dinləmə və növbə ilə danışmaq daxildir. Başqalarının sözünü kəsməmək, hörmət ifadələrindən istifadə etmək, tələsik mühakimələrdən qaçmaq və bədən dilinə diqqət yetirmək də nəzakətli ünsiyyətin yaradılmasında mühüm rol oynayır. "İnsanın yetkinliyinin əlamətlərindən biri də başqalarını diqqətlə dinləmək və onlara dəyər vermək qabiliyyətidir" (S.Aca, 2024).

Müasir dövrdə sosial şəbəkələrin genişlənməsi nəticəsində danışıq nitqi yeni bir forma almışdır. Kiberməkanda nəzakətə riayət etmək də çox vacibdir, çünki üz-üzə ünsiyyətin olmaması anlaşılmazlıqları artıra bilər. Dialoji diskursda nəzakət sağlam və davamlı ünsiyyətin formalaşmasında mühüm amildir. Bu prinsiplərə riayət etmək təkcə fərdi şəxsiyyəti və mədəniyyəti əks etdirmir, həm də sosial mühitin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Gündəlik söhbətlərdə mədəni danışıqdan və düşünülmüş davranışdan istifadə etməklə hörmət, anlaşma və sülh mühiti yaratmaq olar.

M. Baxtinə görə, hər bir ifadə əvvəlki sözlərə cavab olaraq yaranır və mümkün gələcək reaksiyalara yönəlmişdir. M.Baxtinə görə, diskurs dilin sosial və interaktiv strukturuna əsaslandığı üçün sadə bir ifadə forması deyil, mürəkkəb münasibətlər və ideoloji mövqelər üçün bir vasitədir. Baxtinin fikrincə, "diskurs dialoq xarakterlidir və dinamik bir quruluşa malikdir" (M.Bahtin, 2001, s. 52). Dialoji diskurs təhlili dilin dinamik və dərin sosial vizyonunu təklif edir. Hər bir ifadəni diskursiv münasibətlər şəbəkəsinin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirməklə, bu yanaşma bizə dilin mədəniyyət və cəmiyyətdən fərqini anlamağa imkan verir. Gündəlik həyatda və sosial qarşılıqlı əlaqələrdə insanlar yalnız dil vasitəsilə məlumat çatdırmır, həm də şəxslərarası münasibətləri qoruyurlar. Ünsiyyət nəzakəti strategiyaları bu prosesdə mühüm rol oynayan dil və davranış nümunələridir. Müvafiq nəzakət strategiyaları münaqişələrin azaldılmasına, qarşılıqlı anlaşmanın qurulmasına və anlaşmanın təşviq edilməsinə kömək edir və uğurlu ünsiyyət üçün vacib bir zəmanətdir. "Nəzakət qaydaları həm qurum daxilində, həm də qurum xaricində, məsələn ailədəki ünsiyyətdə böyük əhəmiyyət daşıyır və cəmiyyətdən asılı olaraq dəyişir" (S.Dereli, 2008, s. 24).

Nəzakət strategiyaları ilə bağlı nəzəriyyələr göstərir ki, dil sadəcə məlumat ötürmək üçün bir ünsiyyət forması deyil, həm də güclü bir sosial vasitədir. Daha dinamik və kontekstual modellərə qədər linqvistik nəzakətin öyrənilməsi gündəlik qarşılıqlı əlaqələri və ünsiyyətdəki mədəni fərqləri daha yaxşı başa düşməyimizə kömək edir. Linqvistik nəzakət insan ünsiyyətinin əsas elementidir, onun vasitəsilə danışanlar sosial münasibətləri tənzimləyir, münaqişələrdən yayınır və əməkdaşlıq qururlar. Praqmatik dilçilikdə insanların dildə spesifik nəzakət strategiyalarını necə və niyə qəbul etdiklərini izah etmək üçün müxtəlif nəzəriyyələr hazırlamışdır. Ünsiyyət birtərəfli proses deyil, bu proses dialoq zamanı qarşıdakı insana diqqət yetirməyi, maraq göstərməyi və müvafiq cavab verməyi əhatə edən vacib bir strategiyadır. Bu, dialoqu inkişaf etdirir və ünsiyyətin keyfiyyətini artırır. Ünsiyyət zamanı insanların məqsədi də müzakirə obyektinə çevrilir. "Ünsiyyət strategiyası müəyyən bir qurumun strategiyasını dəstəkləmək məqsədilə seçilmiş ümumi hədəflərlə əlaqəli ünsiyyət proqramları və ya taktikalarıdır" (J.Cornelissen, 2004, p. 184). Sadə cümlələrdən istifadə etmək, həddindən artıq mürəkkəb və ya qəliz terminlərdən qaçmaq və məlumatları məntiqi şəkildə təşkil etmək dialoqun anlaşılmasına kömək edir. Sözlərdən əlavə, bədən dili, səs tonu, üz ifadələri və jestlər də əsas rol oynayır.

Ünsiyyət strategiyaları məktəbdən işə və şəxsi münasibətlərə qədər həyatın hər sahəsində effektiv ünsiyyət üçün vacib vasitələrdir. "Ünsiyyət strategiyaları qurumlara müxtəlif maraqlı tərəflərlə effektiv ünsiyyət qurmaq üçün lazımi strukturu təmin edir və bu tərəflərə çatdırılacaq məlumatın növünü müəyyənləşdirir" (B.Steyn and G.Puth, 2000, p. 64). Bu strategiyalardan şüurlu şəkildə istifadə etməyi öyrənmək qarşılıqlı anlaşmanı yaxşılaşdırır, münaqişələrin qarşısını alır və mesajı daha səmərəli formada çatdırır. Pozitiv nəzakət qarşılıqlı anlaşmanın qurulmasına əsaslanır. Pozitiv nəzakət strategiyasına tez-tez tanışlar arasında istifadə olunur və səmimi bir atmosfer yaratmağa kömək edir. Mənfi nəzakət əsasən başqalarının azadlığına və şəxsi fikirlərinə olan münasibətlə özünü göstərir. Birbaşa münaqişədən qaçmaq üçün natiqlər bəzən əsl niyyətlərini işarələr, ritorik suallar və ya qeyri-müəyyən ifadələr vasitəsilə çatdırırlar. Mövzu həssas olduqda, natiqlər məsələdən yayınaraq, gərginliyi azaltmaq üçün mövzunu dəyişdirə bilərlər. Qeyd etmək vacibdir ki, ünsiyyətdə nəzakət strategiyaları əhəmiyyətli mədəni fərqlərlə təzahür edir. Bəzi

mədəniyyətlərdə birbaşa ifadə açıq və səmimi hesab olunur, digərlərində isə dolayı və incəlik nəzakətli hesab olunur. Buna görə də, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə müxtəlif mədəni sahələrdə nəzakət normalarını anlamaq və onlara hörmət etmək xüsusilə vacibdir.

P.Braun və C.Levinson (P.Brown & C.Levinson, 1987) tərəfindən hazırlanmış nəzakət nəzəriyyəsi dil və sosial qarşılıqlı əlaqənin praqmatikasının öyrənilməsinə ən əhəmiyyətli töhfələrdən birini təmsil edir. "Üz" anlayışına əsaslanan bu nəzəriyyə insanların linqvistik qarşılıqlı təsirlərdə müsbət və mənfi obrazları qorumağa çalışdıqlarını bildirir. P.Braun və C.Levinson nəzakət strategiyaları natiqlərə potensial münaqişələri azaltmağa və sosial münasibətləri idarə etməyə imkan verir. Ümumiyyətlə, P.Braun və C.Levinsonun nəzakət strategiyaları iki əsas kateqoriyaya bölünür: müsbət nəzakət və mənfi nəzakət. Müsbət və mənfi nəzakət strategiyalarının şüurlu istifadəsi qarşılıqlı əlaqədə iştirak edənlərin nitq aktlarında münaqişə potensialının azalmasına töhfə verir. P.Braun və C.Levinsonun nəzəriyyəsi dil, sosial hörmət və güc dinamikası arasındakı əlaqəni anlamaq üçün fundamental konseptual çərçivə təklif edir. Geniş şəkildə yayılmasına baxmayaraq, P.Braun və C.Levinsonun nəzəriyyəsi iddia edilən universalizminə görə tənqid edilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar üz və nəzakət strategiyaları anlayışının bütün mədəniyyətlərdə eyni şəkildə özünü göstərmədiyini müşahidə etmişdir.

Nəzakət nəzəriyyəsi mədəniyyətlərarası tədqiqatlara geniş təsir göstərmiş və mədəniyyətlər arasında ünsiyyət fərqlərini təhlil etmək üçün istifadə edilmişdir. Nəzakət nəzəriyyəsi praqmatik dilçiliyə, sosiolinqvistikaya və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsinə geniş təsir göstərmiş, fərdlərin müxtəlif sosial vəziyyətlərdə ahəngdar və hörmətli münasibətləri qorumaq üçün dillərini necə modulyasiya etdiklərini təhlil etməklə bağlı vasitələr təqdim etmişdir. Qeyd edək ki, nəzakət strategiyaları dil ünsiyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Müxtəlif nəzakət strategiyalarından düzgün istifadə yalnız ünsiyyət səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də ahəngdar şəxslərarası münasibətləri təşviq edə bilər. Həqiqi qarşılıqlı əlaqələrdə effektiv və uyğun ünsiyyətə nail olmaq üçün ünsiyyət tərəfdaşına, hadisəyə və mədəni mənşəyə əsaslanaraq uyğun nəzakət strategiyalarını çevik şəkildə seçməliyik.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Araşdırmalardan belə qənaətə gəlirik ki, dialoji nitqdə nəzakət strategiyaları rahat ünsiyyəti qorumaq üçün vacib bir ünsiyyət mexanizmidir. Dialoq sadəcə məlumat mübadiləsi deyil, hər iki tərəfin müəyyən sosial münasibətlər və kontekstual şərtlər altında birgə qurduğu bir nitq fəaliyyətidir. Buna görə də, nəzakət nitq strategiyaları dialoqun təşkilində və ünsiyyət metodlarının seçilməsində əsas rol oynayır. Nəzakət strategiyalarından düzgün istifadə etməklə ünsiyyətçilər yalnız məlumatı səmərəli şəkildə çatdırmaqla yanaşı, həm də bir-birinin sosial imicini qoruya və potensial münaqişələri azalda bilərlər.

Dialoji nitqdə nəzakət müxtəlif ünsiyyət bacarıqlarının, məsələn, müvafiq müraciət formalarının, dolayı nitq hərəkətlərinin və digər tərəfin mövqeyinə hörmətin hərtərəfli istifadəsində özünü göstərir. Bu strategiyalar ünsiyyətçilər arasında psixoloji məsafəni tənzimləməyə kömək edir, dialoqun əməkdaşlıq və harmoniya əsasında inkişaf etməsinə imkan verir. Nəticə olaraq, dialoji diskursda nəzakət strategiyaları vacib ünsiyyət metodudur. Nəzakət strategiyalarının dialoqda necə işlədiyinin dərin təhlili ünsiyyətçilərin bacarıqlarını artırmağa kömək edir, gündəlik həyatda və peşəkar kontekstlərdə effektiv ünsiyyət üçün nəzəri əsas və praktiki rəhbərliyi təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aca, S. (2024, 25 Ekim). İletişimde dinleme ve anlamanın nezaket örnekleri. Onlinevaaz.https://www.onlinevaaz.com/vaaz/iliskilerde-dinleme-ve-anlamanin-nezaket-ornekleri
2. Bahtin, M. (2001). Karnavaldan romana edebiyat teorisinden dil felsefesine yazılar (S. Irzık, Ed.; C. Soydemir, Çev.). Ayrıntı Yayınları, 368 s.

3. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press. 345 p.
4. Cornelissen, J. (2004). Corporate communications: Theory and practice. London: SAGE, 206 p.
5. Çelik, H., & Ekşi, H. (2013). Söylem analizi. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 27(27), 99-117.
6. Dereli, S. (2008). Sözlü İletişimde Nezaket Stratejileri. Türkbilig(15), 24-52.
7. Xuduyeva, G. (2024). Diskursun kommunikativ mənzərəsi. İpək Yolu, 1, 235–243. https://doi.org/10.30546/1810-911X.2024.1.235.
8. İsmayılova, S. (2025, September 25). Dialoji diskursda dil etiketi və nəzakət strategiyalarının rolu. Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations beynəlxalq konfransı, s. 383-385.
9. Sabah. (2023, 13 Şubat). Nezaket ifadeleri nelerdir? En sık kullanılan nezaket ifadeleri cümleleri neler? https://www.sabah.com.tr/egitim/nezaket-ifadeleri-nelerdir-en-sik-kullanilan-nezaket-ifadeleri-cumleleri-neler-e1-6357535
10. Steyn, B., & Puth, G. (2000). Corporate communication strategy. Sandown: Heinemann, 28 p.

ABSTRACT

COMMUNICATIVE STRATEGIES OF POLITENESS IN DIALOGUE DISCOURSE

Ayten Rahimli

This research study analyzes communicative politeness strategies in dialogic discourse. Polite communication strategies play an important role in reducing conflicts in the dialogic process when establishing interpersonal relationships. Politeness in dialogic discourse not only helps to maintain social relationships, but also plays an important role in reducing conflicts, increasing cooperation, and effectively conveying meaning. The aim of this study is to explain polite strategies that are important during conversation, as well as to show their function in different communication contexts.

The research method is descriptive-analytical in nature. The research work is based on a systematic review of theoretical sources, previous research on discourse analysis and politeness theories. The study is also based on a combined qualitative and quantitative approach. This study provides an objective picture of the role of politeness in conversation and lays the foundation for more practical research. The object of analysis includes dialogues taken from everyday conversations, institutional interactions, and digitally mediated exchanges. It should be noted that politeness strategies are defined in accordance with established theoretical models.

In general, politeness strategies vary according to the participant roles and communicative goals. Politeness-based communication strategies help individuals to present their ideas effectively, resolve disputes peacefully, and create a positive impression in social settings. These strategies are not limited to word choice and speech style, but also include the role of listening skills, understanding emotions, and empathy. This study contributes to a more nuanced understanding of the pragmatic role of politeness in modern communication.

Keywords: *verb tenses, textual cohesion, grammatical connection, sequence, semantic unity*

РЕЗЮМЕ

КОММУНИКАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ВЕЖЛИВОСТИ В ДИАЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Айтен Рагимли

В данном исследовании анализируются стратегии коммуникативной вежливости в диалогическом дискурсе. Вежливые коммуникативные стратегии играют важную роль в снижении конфликтов в диалогическом процессе при установлении межличностных отношений. Вежливость в диалогическом дискурсе не только способствует поддержанию социальных связей, но и играет важную роль в снижении конфликтов, повышении сотрудничества и эффективной передаче смысла. Цель данного исследования – объяснить стратегии вежливости, важные в ходе беседы, а также показать их функцию в различных коммуникативных контекстах.

Метод исследования – описательно-аналитический. Работа основана на систематическом обзоре теоретических источников, предыдущих исследований в области дискурс-анализа и теорий вежливости. Исследование также основано на комбинированном качественном и количественном подходе. Данное исследование дает объективную картину роли вежливости в беседе и закладывает основу для более практических исследований. Объектом анализа являются диалоги из повседневных разговоров, институциональных взаимодействий и цифровых обменов. Следует отметить, что стратегии вежливости определяются в соответствии с устоявшимися теоретическими моделями.

В целом, стратегии вежливости различаются в зависимости от ролей участников и коммуникативных целей. Коммуникативные стратегии, основанные на вежливости, помогают людям эффективно излагать свои идеи, мирно разрешать споры и создавать позитивное впечатление в социальных ситуациях. Эти стратегии не ограничиваются выбором слов и стилем речи, но также включают в себя роль навыков слушания, понимания эмоций и эмпатии. Данное исследование способствует более тонкому пониманию прагматической роли вежливости в современной коммуникации.

Ключевые слова: *диалогический дискурс, стратегии вежливости, коммуникативные стратегии, коммуникативные навыки, организация диалога, методы коммуникации.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-07
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN "SON POSTA" QƏZETİNDƏKİ YAZILARI VƏ MİLLİ-İDEOLOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Mahir QƏRİBOV
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: mahir_garibov@yahoo.com

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Son Posta qəzeti, siyasi publisistika, Cümhuriyyət dövrü, milli iradə, Sərbəst Fırka

XÜLASƏ
Türk dünyasının böyük mütəfəkkirlərindən olan Əhməd Ağaoğlu XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində özünün bilik və bacarığı, ideya və görüşləri, mətbuat sahəsində xidmətləri ilə seçilən ziyalılardan olub. O, təqib və təzyiqlər səbəbiylə İstanbula gedəndə coğrafi baxımdan yerini dəyişsə də, ideya olaraq mübarizəsindən əl çəkmədi. Türklüyün inkişafı üçün açılmış bir çox cəmiyyətlərin qurucu üzvü oldu. "Hikmət", "Sırat-ı Müstakim", "Tercüman-ı Hakikat", "Türk Yurdu" kimi mətbu orqanlarda məqalələr yazdı. Bu məqalədə XX əsrin əvvəllərində Türkiyə Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış "Son Posta" qəzetində Əhməd Ağaoğlunun publisistik fəaliyyəti araşdırılır. 1930-1931-ci illəri əhatə edən bu yazılar Ağaoğlunun demokratik idarəçilik, milli iradə, siyasi məsuliyyət və çoxpartiyalı sistemə dair baxışlarını əks etdirir. Məqalədə "Son Posta" qəzetinin yaranma tarixi, ideya istiqaməti, redaksiya heyəti və Cümhuriyyət dövrü mətbuatındakı yeri təhlil olunur. Eyni zamanda, Ağaoğlunun Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsi dövründə qələmə aldığı məqalələr kontekstual şəkildə qiymətləndirilir və onların Türkiyədə siyasi publisistikanın inkişafına verdiyi töhfələr elmi baxımdan dəyərləndirilir.

GİRİŞ

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai mühitində, düşüncə hayatında özünün imzası ilə seçilən bir şəxsiyətdir. Milli əqidə və fikir adamı olan Ağaoğlu 1923-cü ildə Türkiyədə Cümhuriyyətin elanından sonra siyasi, sosial və mədəni sahədə köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsində aktiv rol alır. Bu dəyişikliklərin mətbuatda da funksional və ideoloji baxımdan inkişafına şərait yaradır. O milli mücadiləsini sadəcə yazdığı əsərlər və irəli sürdüyü fikirlərlə əhatələndirməmiş, bir əqidə adamı olaraq düşüncələrin gerçəkləşməsi üçün var gücünü sərf etmişdir (1. Ali Asker, s.3). Cümhuriyyət dövrünün ilk illərində qəzetlər yalnız xəbər ötürən vasitələr yox, həm də ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayan ideoloji platformalara çevrilmişdi. Belə qəzetlərdən biri də 1930-cu ildə İstanbulda nəşr olunmağa başlayan "Son Posta" qəzeti idi. "Son Posta" qəzetinin qurucuları Zəkəriyyə Sertel, Həlil Lütfi Dördüncü, Selim Raqıp və Ekrem Uşaklıgildir. Qəzet qısa müddət ərzində tənqidi mövqeyi, cəsarətli yazıları və müstəqil ideya xətti ilə Cümhuriyyət dövrünün mühüm müxalif mətbuat orqanlarından birinə çevrilmişdir. Qəzet demokratik dəyərlərin təşviqi, siyasi maarifləndirmə və ictimai müzakirələrin aparılması baxımından önəmli platforma rolunu oynamışdır. Redaksiya heyətində jurnalistlərlə yanaşı, siyasi mütəfəkkirlər və ədəbi yazarlar da təmsil olunurdu. Bu, qəzetin üslubunun analitik, tənqidi və maarifləndirici olmasını şərtləndirmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun "Son Posta" qəzetindəki yazıları

Əhməd bəy Ağaoğlu "Son Posta" qəzetində dərc etdirdiyi yazılarla Cümhuriyyət dövrü Türkiyəsində siyasi publisistikanın aparıcı simalarından biri kimi çıxış etmişdir. Onun məqalələri əsasən milli iradə, parlament sistemi, çoxpartiyalı demokratiya, seçki hüququ və siyasi məsuliyyət mövzularına həsr olunmuşdur.

1930-cu ilin avqustunda yaradılan Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin qurucularından biri olan Ağaoğlu, partiyanın fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində öz mövqeyini mətbuat vasitəsilə açıq şəkildə ifadə etmişdir. Onun 18 oktyabr 1930-cu il tarixli "S. Fırkaya me'şum diyorlar. Şeamet neredədir?" adlı məqaləsində təkpartiyalı sistemin azadlıqları təmin edə bilməyəcəyi fikri əsaslandırılır və siyasi plüralizmin zəruriliyi vurğulanır. Əhməd Ağaoğlunun bu məqaləsində Sərbəst

Firqə dövründə yazdığı yazılar və siyasi partiyaya aid mövqeyini və fikirlərini açıq şəkildə əks etdirir. "Görünür ki, dostumuz Yunus Nadi bəyi istəmədən incitmişəm. Buna görə təəssüf edirəm.... Tək firqə ilə nəzarətin və azadlıqların təmin olunmasının mümkün olmadığını həm öz həyatımızdan, həm də digər mədəni millətlərin həyatından götürdüyüm nümunələrlə sübut etdim. Onun "qarışıqlıq" adlandırdığı şeyin isə əslində canlılığın təzahürü olduğunu izah etdim" (Ağaoğlu, 1930, s 1).

Ağaoğlu publisistikasında millilik düşüncəsi

Əhməd Ağaoğlu 31 oktyabr 1930-cu il tarixli "Milli İrade Bu Mudur?" məqaləsində milli iradənin formal deyil, real şəkildə təmsil olunması problemi qabardılır. Ağaoğlu həmin dövrdə Türkiyədə parlamentar sistem və demokratiya məsələlərini şərh edir, seçki, milli iradə, siyasi məsuliyyət və ictimai tənqid məsələlərinə toxunur.

Əhməd Ağaoğlu həmin məqaləsində Türkiyə Cümhuriyyətində milli iradə anlayışının mahiyyəti və onun real siyasi praktikada necə təmsil olunması problemini mərkəzə çəkir. Milli iradənin yalnız şüar və formal anlayış kimi istifadə olunmasını tənqid edir. Onun fikrincə, xalqın iradəsi seçkilər və parlament vasitəsilə real şəkildə ifadə olunmursa, "milli iradə" anlayışı məzmununu itirir. O, bu sualı konkret şəkildə qoyur: mövcud siyasi vəziyyət həqiqətən xalqın iradəsini əks etdirirmi? Təkpartiyalı siyasi quruluşun milli iradəni təmsil edə bilməyəcəyi ideyasını ön plana çıxarır. Ağaoğlu hesab edir ki, rəqabətsiz siyasi mühit, alternativ fikirlərin sıxışdırılması, müxalifətin legitim fəaliyyət imkanlarından məhrum edilməsi, milli iradənin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan o, milli iradəni siyasi plüralizmlə birbaşa əlaqələndirir. Ağaoğlu seçkilərin yalnız texniki proses olmadığını vurğulayır. Onun fikrincə, seçkilər real seçim imkanı yaratmalıdır, xalqın iradəsi üzərində inzibati və siyasi təzyiqlər olmamalıdır, hakimiyyət özünü milli iradənin mütləq təmsilçisi kimi təqdim etməməlidir. Əks halda, milli iradə xalqın deyil, hakim siyasi dairələrin iradəsinə çevrilir. Məqalədə həmçinin Ağaoğlu milli iradənin demokratik məzmunu göstərir (Ağaoğlu (31 oktyabr 1930) s 4).

Ağaoğluya görə milli iradə fikir azadlığı, mətbuat azadlığı, müxalifətin mövcudluğu, siyasi məsuliyyət və ictimai nəzarət olmadan mümkün deyil. Bu şərtlər yoxdursa, "milli iradə" yalnız siyasi legitimlik vasitəsinə çevrilir (Sertel, (2001), s. 25). Əhməd bəy Ağaoğlunun demokratik idarəçilik anlayışını, parlamentarizmə bağlılığını, siyasi məsuliyyət və plüralizm mövqeyini aydın şəkildə ifadə edən proqram xarakterli publisistik yazılarından biridir. Bu yazılarda hökumətin və siyasi partiyaların xalq iradəsini lazımi səviyyədə təmsil etməməsi məsələsi qabardılır. Bunun nəticəsi olaraq məqalələr dövrün oxucuları arasında geniş yayılır, ictimai müzakirələrə səbəb olur və siyasi publisistikanın nümunəvi yazıları kimi qəbul edilir. Hətta digər qəzet və jurnallarda bu mövzularda polemikalar aparılır.

Ağaoğlunun yazıları həm ictimai-siyasi tənqidə açıq, həm də elmi-publisistik üslubda qələmə alınmışdır. Qəzetin oxucu kütləsinə gəldikdə isə, "Son Posta" həmin dövrdə geniş yayılmış qəzetlərdən biri olmuş və bu yazılar geniş auditoriyaya çatdırılmışdır. Ağaoğlu bu yazılarında parlament sistemi, demokratiya, seçki, milli iradə, siyasi məsuliyyət və ictimai tənqid məsələlərini geniş şəkildə şərh edir, hökumətin və siyasi partiyaların xalq iradəsini düzgün təmsil etməməsini tənqid edir. Bu məqalələr dövrün oxucu kütləsi arasında geniş yayılmış və müzakirələrə səbəb olmuşdur.

Ağaoğlunun jurnalist mövqeyi və prinsipiallığı

Qəzetin 10 noyabr 1930-cu il tarixli "Yine Prensip Meselesi" məqaləsində Ağaoğlu siyasi prinsipiallıq məsələsinə diqqət çəkir və Sərbəst Fırkaya qarşı yönələn tənqidləri publisistik dildə cavablandırır. "Harada qaldı təmkinlə və qarşılıqlı hörmət çərçivəsində fikir mübadiləsi aparmaq niyyətimiz? "Sərbəst Firqə" ilk dəfə ortaya çıxanda elə həmin Yunus Nadi bəy bu "qardaş təşəkkülü"nü hörmətlə qarşılamış, onun ölkə, dövlət və millət üçün faydalarından böyük həvəslə danışmışdı. Hətta o qədər ki, bəzi adamlar onun da bu firqəyə qoşulduğunu zənn etdilər və o, bu şayiəni təkzib etməyə məcburiyyətində qaldı" (Ağaoğlu, 1930, s 3).

Əhməd bəy Ağaoğlu 17 noyabr 1930-cu ildə "Son Posta" qəzetində "Gazinin Nutku " adlı məqaləsində Gazi Mustafa Kamal Atatürkün nitqini şəxsi və subyektiv yozumların fövqündə duran,

dövlət idarəçiliyinin əsas prinsiplərini müəyyən edən, yeni siyasi mərhələdə millətdən gözlənilən davranış modelini göstərən bir tarixi sənəd səciyyəsi daşıyır. (Ağaoğlu (17 noyabr 1930) s. 1) Ağaoğluya görə "Gazinin Nutku" yalnız keçmiş hadisələrin izahı deyil, gələcək nəsillər üçün siyasi məsuliyyət və milli şüur konsepsiyasıdır. O, Nutkun əsas məziyyətini onun daha çox tarixi məsuliyyət prinsiplərinə söykənməsində, emosional ritorikadan çox onun məntiqi ardıcıllığında və milli iradənin formalaşmasındakı rolunda görür. Məqalədə Əhməd Ağaoğlu Atatürkün öz çıxışı vasitəsilə xalqa və xüsusən də gənc nəsilə müraciət etdiyini, bunu milli dövlətin gələcəyini qorumağa yönəlmiş mənəvi və siyasi vəsiyyət kimi qiymətləndirir. Ağaoğluna görə, Nutkda ifadə olunan əsas fikir türk millətinin taleyinin yalnız xalqın öz iradəsi və şüurlu mövqeyi ilə müəyyən oluna biləcəyidir. Bu yanaşma, müəllifin liberal-milliyyətçi düşüncə xətti ilə də səsləşir. Əhməd Ağaoğlunun "Gazinin Nutku" məqaləsi Atatürk fenomeninin intellektual təhlilini həm erkən Cümhuriyyət dövrü Türkiyə siyasi fikrinin mahiyyətini anlamağa, həm də Ağaoğlunun dövlət, liderlik və milli iradə haqqında baxışlarını dəyərləndirməyə imkan verir. Bu yazı Atatürkün Nutkunun siyasi-mənəvi proqram kimi qəbul edildiyini göstərən əhəmiyyətli publisistik nümunədir. Ağaoğlu Atatürkü millətin mənəvi atası, maarifçi və ideoloji rəhbər kimi təqdim edir. Məqalədə Gazi Mustafa Kamal Atatürk üç əsas cəhətdən xarakterizə olunur: "Ata" və "Maarifçi rəhbər" obrazı, Hüquqi dövlət, Siyasi etikaya əsaslanan idarəçilik modeli (Ağaoğlu (17 noyabr 1930) s. 1).

Ağaoğlu Atatürkün nitqinin rəsmi üslubdan kənar olmasını xüsusilə vurğulayır. Atatürkün xalqla Ata-övlad münasibəti kontekstində danışdığını göstərir. Bu yanaşma Ağaoğlunun liberal-milliyyətçi dünyagörüşünə uyğundur. Məqalədə Atatürkün vurğuladığı üç əsas prinsip xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: Ədalət, Dövlət məsuliyyəti və qənaət, Seçki hüququnun toxunulmazlığı. Ağaoğlu bu prinsipləri milli hakimiyyətin real təminatı, Cümhuriyyətin yaşamasının şərti, dövlət-xalq münasibətlərinin etik bazası kimi dəyərləndirir. Bu yanaşma Atatürkün avtoritar lider deyil, konstitusional, hüquqa əsaslanan dövlət başçısı kimi təqdim edir. Məqalənin üçüncü mühüm istiqaməti yeni siyasi mərhələyə çoxpartiyalı həyata münasibətdir. Ağaoğlu Atatürkün mövqeyini belə şərh edir: Fikir, ideya və prinsip uğrunda mübarizə zəruridir və faydalıdır, lakin bu mübarizə şəxsi düşmənçiliyə, kinə və təhqirə çevrilməməlidir. Burada Ağaoğlu liberal demokratiyanın əsas şərtini önə çəkir azadlıq, etik məsuliyyət Atatürkün sitat gətirilən fikirləri ("Hür olun, sərbəst danışın… lakin hürriyyəti sui-ihmal etməyin") bu balansın açıq ifadəsidir. Məqalənin ideoloji və tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, Atatürkün siyasi liderliyinə fəlsəfi əsas verir, Cümhuriyyətin ilk illərində demokratikləşmə prosesinə ehtiyatlı, lakin ümidli yanaşmanı ortaya qoyur. "Qazi burada ədalətdən, qənaətdən (israfdan çəkinməkdən), seçki hüququnun toxunulmazlığından bəhs etmiş və bu üç nöqtənin milli nicat üçün əsas prinsiplər olduğunu vurğulamışdır. Bu vurğu ilə biz hamımız bir daha hiss etdik ki, o böyük insan milli vicdanı təşkil edən tellər arasında nə qədər həssas bir nöqtəyə xilaskar kimi əlini qoymuşdur və bizdə içimizdən nə qədər minnətdar, mütəşəkkir və ümidlvar olduq! Milli nicatın digər bir əsas prinsipi də anlaşma, birlik, qarşılıqlı hörmət və məhəbbətə əsaslanan ictimai həmrəylikdir" (Ağaoğlu (17 noyabr 1930) s 1). Ağaoğlu Atatürkü milli iradənin qoruyucusu, siyasi azadlıqların məsuliyyətlə tətbiqinin tərəfdarı, etik dövlət modelinin qurucusu kimi təqdim edir. Böyük İnsan bizə müraciətlə buyurur: "Azad olun, sərbəst danışın, lakin ləyaqətli bir millətin övladı olduğunuzu unutmayın. Bir-birinizə qarşı düşmənçilik doğuracaq hərəkət və sözlərdən çəkinin. bir sözlə, azadlığı sui-istifadə etməyin. Budur, Böyük insanın göstərdiyi nicat yolları!" (Ağaoğlu (17 noyabr 1930) s 4). Əhməd Ağaoğlunun "Gazi'nin Nutku" məqaləsi Atatürk milli dövlətçilik ideologiyasının sadəcə siyasi deyil, həm də əxlaqi və mədəni əsaslara söykəndiyini göstərən qiymətli mənbədir.

Əhməd Ağaoğlu Türkiyənin inkişafı üçün Qərb sivilizasiyasını tam mənimsəməli olduğunu iddia edir. Lakin Ağaoğlu sivilizasiyalar daxilindəki müxtəlif millətlərin dəyişməz və fərqli elementlərə malik olduğunu izah etmək ehtiyacı da hiss edir. Həqiqətən də, o, millətlərin heç vaxt dəyişməməli olan aspektlərinin olduğunu və bunların həmin millət üçün fərqli xüsusiyyətlər olduğunu əlavə edir. Bu aspektlərdən "şəxsiyyət" və "dil" amilini sadalayaraq, bu iki elementdən başqa bütün digər dəyərlərin yeni bir zehni dünya çərçivəsində transformasiya edilə biləcəyinə inanır (Haklı, (2025) s 128). 12 yanvar 1931-ci il tarixdə "Son Posta" qəzetində dərc olunan "Hakkınızı Kaybetmeyiniz" və "Vicdan Azabı Duymayanlara" adlı məqalələrində isə Ağaoğlu siyasi ifratçılıq,

anarxiya və məsuliyyətsizliyin təhlükələrinə diqqət çəkir, ölçülü və nizamlı azadlıq anlayışını müdafiə edir. Bu yazılar dövrün siyasi mühitində geniş rezonans doğurmuşdur. "Hakkınızı Kaybetmeyiniz" yazısında Əhməd bəy vətəndaş hüquqları, siyasi məsuliyyət və azadlığın qorunması mövzularını diqqətə çəkir. Ağaoğlu vurğulayır ki, hüquqlar birdəfəlik qazanılmış və toxunulmaz deyil. Əgər cəmiyyət susqunluğa, qorxuya, laqeydliyə yuvarlanarsa, azadlıqlar tədricən əlindən alına bilər. Bu baxımdan hüquqların itirilməsi zorakılıqdan çox ictimai passivliyin nəticəsi kimi təqdim olunur. Məqalədə azadlıq anlayışı məsuliyyətdən ayrı təsəvvür edilmir. Ağaoğluya görə ölçüsüz və nəzarətsiz azadlıq anarxiyaya, məsuliyyətsiz davranış isə hüquqların ləğvinə bəhanə yaradır. O, ölçülü, hüquqa əsaslanan və nizamlı azadlıq modelini müdafiə edir. Ağaoğlu vətəndaşları öz hüquqlarını bilməyə və müdafiə etməyə, siyasi və ictimai proseslərə biganə qalmamağa çağırır (Ağaoğlu, 1931, s 1).

Ağaoğlunun fikrincə, milli iradənin real mövcudluğu yalnız fəal və məsuliyyətli vətəndaşlıqla mümkündür. Açıq ittihamlardan çəkinən Ağaoğlu, dolayı yolla hakim dairələrə də mesaj verir. Əgər hakimiyyət hüquqları məhdudlaşdırırsa, cəmiyyət bunun nəticələrini ağır şəkildə yaşayacaqdır. Burada siyasi məsuliyyət anlayışı ön plana çıxarılır (Tunaya, (1988) s. 32). Bu məqalə Ağaoğlunun liberal-demokratik baxışlarını, hüquq mərkəzli dövlət anlayışını, vətəndaş-hakimiyyət münasibətlərinə verdiyi əhəmiyyəti aydın şəkildə əks etdirir. Ağaoğlunun "Hakkınızı Kaybetmeyiniz", "Milli İrade bu mudur?" və "Vicdan Azabı Duymayanlara" kimi yazıları demokratik publisistikanın konseptual xəttini təşkil edir.

"Vicdan Azabı Duymayanlara" adlı yazısında Ağaoğlu, o dövr Türkiyəsindəki siyasi fikir mübarizəsinə və ictimai məsələlərə öz münasibətini ifadə etmişdir. Ağaoğlu yazır "İsmət Paşa həzrətlərinin son bəyanatlarında mənim çoxdan bəri heyranı olduğum bəzi prinsiplər və əsaslar qəti və aydın bir dillə ifadə edilmişdir. Möhtərəm Paşa Cümhuriyyətin tələblərindən irəli gələn vətəndaş azadlıqlarına, mətbuatın sərbəstliyinə riayət olunacağını, həmçinin respublikada əsas sayılan nəzarət üsuluna alışmağın vacibliyini bildirmiş, məsuliyyətsizlik iddiasının anarxiya qədər zərərli olduğunu və respublikaçılar üçün bu iki ifrat cərəyanla mübarizənin bir vəzifə sayılmalı olduğunu vurğulamışdır. O, həmçinin çətinliklərdən keçərək nəhayət bu ölkədə də mötədil və nizamlı bir azadlıq həyatının qurulmasının zəruri olduğunu izah etmişdir. Bu bəyanatın hansı bir mühit və şərait içində verildiyini yaxşı bilirəm. Hər tərəfdən "qır, dağıt, kəs, öldür, yıx, yerlə-yeksan et, terror, bolşevizm, faşizm və sair" kimi təhriklər və təlqinlər aparıldığı bir zamanda, məsuliyyət daşıyan bir şəxsin müvəqqəti hadisələrdən doğan və hər yandan üzərinə axın edən bu çağırışların fövqünə qalxaraq Cümhuriyyətin gələcəyi naminə, Milli Məclisə və dolayısı ilə bütün Millətə müraciət edib bu cür təhrik və təlqinlərə uymayacağını, Cümhuriyyətin tələblərinə əməl edəcəyini bəyan etməsi məncə çox yüksək və təqdirəlayiq bir mənzərədir" (Ağaoğlu, 1931, s 1). Bütün bunlar Əhməd Ağaoğlunun "Son Posta" qəzetində dərc olunmuş yazılarından yalnız bir neçəsidir.

NƏTİCƏ

Əhməd bəy Ağaoğlunun "Son Posta" qəzetində dərc olunan yazıları Cümhuriyyət dövrü Türkiyəsində siyasi publisistikanın inkişafında mühüm bir mərhələni təşkil edir. Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyəti və onun lideri Mustafa Kamal Atatürk haqqında düşüncələrini və qənaətlərini vəfat etdiyi dövrə qədər qoruyub saxlamışdır. Onun ideyaları yalnız tarixi baxımdan deyil, həm də müasir demokratik düşüncə kontekstində öz aktuallığını qoruyur. Ağaoğlunun düşüncə və ideyaları yalnız tarixi baxımdan deyil, həm də müasir baxışdan dəyərləndirilməlidir. Onun publisistik irsi Türkiyə və bütövlükdə Türk dünyasında ideoloji konsolidasiyanın formalaşmasına dəyərli töhfələr vermiş və bu baxımdan onun yazıları və görüşləri, araşdırmaçılar üçün qiymətli mənbə olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Asker, (2025) Hukuk Ansiklopedisi, hukukbook.com/agaoglu-ahmet-bey
2. Ağaoğlu Ə, (18 oktyabr 1930) S.Fırkaya me'şum diyorlar.Şeamet nerededir? "Son Posta" qəzeti
3. Ağaoğlu Ə, (31 oktyabr 1930). Milli İrade Bu Mudur? "Son Posta" qəzeti
4. Sertel Z. (2001). Hatırladıklarım. İstanbul: Remzi Kitab evi.
5. Ağaoğlu Ə, (10 noyabr 1930). Yine Prensip Meselesi. "Son Posta" qəzeti
6. Ağaoğlu Ə, (17 noyabr 1930). "Gazinin Nutku". "Son Posta" qəzeti
7. Salih Zeki Haklı, (2025),"Ahmet Ağaoğlu'nun Batılılaşma Düşüncesinde Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Kültürel Değişim" Muhafazakâr Düşünce Dergisi- S. 54, Ağustos 2018, ss.117-141
8. Ağaoğlu Ə, (12 yanvar 1931), Vicdan Azabı Duymayanlara. "Son Posta" qəzeti
9. Tunaya T. Z, (1988). Türkiye'de Siyasal Partiler. İstanbul: İletişimYayınları.
10. Ağaoğlu Ə, (12 yanvar 1931), Hakkınızı Kaybetmeyiniz. "Son Posta" qəzeti

ABSTRACT

AHMAD AĞAOĞLU'S WRITINGS IN THE NEWSPAPER "SON POSTA" AND NATIONAL-IDEOLOGICAL VIEWS"

Mahir Garibov

Ahmad Agaoglu was one of the prominent representatives of the Turkish intelligentsia of the late XIX and early XX centuries, whose intellectual activity was characterized by profound erudition, high intellectual competence, a well-defined ideological framework, and substantial contributions to the formation and development of the press. Although he relocated geographically when he moved to Istanbul due to persecution and political pressure, he never abandoned his ideological struggle. He became a founding member of numerous societies established for the development of Turkish identity. Aghaoglu authored articles in several prominent periodicals, including Hikmet, Sırat-ı Müstakim, Tercuman-ı Hakikat, and Turk Yurdu. This article examines the journalistic activities of Ahmad Agaoglu in the newspaper Son Posta, which played a significant role in the socio-political life of the early Turkish Republic. Agaoglu's articles published between 1930 and 1931 reflect his views on democratic governance, national will, political responsibility, and the multiparty system. The study analyzes the historical background, editorial structure, and ideological orientation of Son Posta, as well as its place in the Republican-era Turkish press. Furthermore, Agaoglu's writings during the period of the Free Republican Party are evaluated within their political context, highlighting their contribution to the development of political journalism and intellectual discourse in Turkiye.

Keywords: *Son Posta newspaper, political journalism, Republican era, national will, Free Republican Party*

РЕЗЮМЕ

СТАТЬИ АХМЕДА АГАОГЛУ В ГАЗЕТА «СОН ПОСТА» И ЕГО НАЦИОНАЛЬНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ

Махир Гарибов

Ахмед Агаоглу, один из выдающихся мыслителей тюркского мира, относится к числу представителей интеллигенции, которые в конце XIX - начале XX веков выделялись своими глубокими знаниями, интеллектуальным потенциалом, идейно-мировоззренческими установками и значительным вкладом в развитие журналистики. Несмотря на вынужденный

переезд в Стамбул в связи с преследованиями и политическим давлением, он не отказался от своей идейной борьбы. Агаоглу стал одним из основателей ряда общественных организаций, созданных с целью развития тюркизма, и публиковал статьи в таких периодических изданиях, как Hikmet, Sırat-ı Müstakim, Tercüman-ı Hakikat и Türk Yurdu.

В статье исследуется публицистическая деятельность Ахмеда Агаоглу в газете Son Posta, которая сыграла важную роль в общественно-политической жизни Турецкой Республики в начале XX века. Публикации 1930–1931 годов отражают взгляды Агаоглу на демократическое управление, национальный суверенитет, политическую ответственность и многопартийную систему. В работе анализируются история создания газеты Son Posta, её идейная направленность, редакционный состав и место в системе печати республиканского периода. Одновременно статьи Агаоглу, написанные в период деятельности Партии свободной республики, рассматриваются в контекстуальном плане, а их вклад в развитие политической публицистики в Турции оценивается с научной точки зрения

Ключевые слова: *газета Son Posta, политическая публицистика, республиканский период, национальный суверенитет, Партия свободной республики*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-08
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

PEDAQOGİKA

THE CHALLENGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTEGRATION IN HIGHER EDUCATION POLICY FORMATION AND PRACTICE.

Norman ANYİNYO
Baku State University, Baku, Azerbaijan
Yazışılan müəllif: anyinyonorman@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Artificial Intelligence, Policy Formation, Higher Education, Adaptive Learning, Framework.

ABSTRACT
Artificial Intelligence (AI) contributes to the rapid transformation of higher education. While universities have leveraged technology in learning, instruction and general management, the impact of AI on policy formation and practice in higher education remains under-recognised. Specific literature illustrating the influence of Artificial Intelligence in policy formulation and practice is still unconsolidated, possibly due to accelerated innovations of various tools being witnessed. Significant attention has been paid to the effect of AI tools on the academic integrity of students and faculty work; however, the solutions proposed so far can not be adopted with finality. A qualitative approach was employed for this study, whereby literature from secondary sources, published within the last 10 years, was critically analysed. The findings of this study indicate that artificial intelligence has resulted in individualised teaching, an instant feedback mechanism, innovation and administrative efficiency. Also, it highlights some of the key challenges, such as a lack of digital literacy, constrained infrastructure, ethical concerns, a lack of a regulatory framework, unequal and exclusive deployment and unauthorized access to data. To alleviate the challenges that result from artificial intelligence integration in higher education policy formation and practice, this work recommends insisting on the ethical use of technology among students, installation of a robust technological infrastructure, professional development and training, enforcement of regulatory frameworks and engagement of governance boards and adopting internationally accredited data protection standards.

INTRODUCTION

Artificial intelligence (AI) is a technology domain with far-reaching effects and the capability to modify every aspect of social interactions. The educational space has undergone major transformations due to technological advancements and the emergence of artificial intelligence. As a consequence of AI, new teaching and learning methods are emerging, university and college operations are undergoing automation, research methods and information access are evolving, and new policies are being enacted to ensure that ethics are upheld when using AI. Modern life integrates computing technology and AI-based applications, proving the significance of technological advancement. New opportunities and challenges resulting from the use of artificial intelligence can drastically reform the administration and internal architecture of higher education institutions (Singh & Hiran, 2022). They define AI as the ability to involve computerised systems in performing human-like tasks, for instance, learning, adaptation, synthesis, self-appraisal and data usage for intricate computations.

Already, Artificial Intelligence has caused profound alterations in the operations of higher education institutions. The application of AI in education can conspicuously be identified in three areas, which are learning, instruction and administration (Singh & Hiran, 2022). AI has recently risen from the periphery of academic research to the forefront of public policy discourses as a result of its achievements and disruptive potential. Rapid technological advancements are creating multiple risks and challenges that are surpassing regulatory structures and policy discussions (Miao et al., 2021). It was estimated that by 2024, tech companies would have invested approximately US$ 6 billion in the development of intelligent, adaptive and personalised learning systems for deployment to learning institutions around the world (Bhutani & Wadhwani, 2018). The application of AI in education

contexts continues to raise pertinent questions that inform policy formation, for instance, about what should be taught and how the evolving role of educators, the social and ethical implications of AI, alongside issues like equity and access, concerns that a robust education policy would address (Miao et al., 2021). A good policy clearly defines the course of action to be followed, the theories, propositions and the underlying causal models, as well as the outcomes to achieve within a specific timeframe. That is, based on the assumptions of various theoretical propositions, legal action decisions are taken in a policy formulation cycle to achieve the specific policy objectives (Firdaus et al.,2023). The scope of this paper will be to examine the extent to which AI has impacted higher education in shaping policy around accessibility, inclusivity and affordability.

The transformations in higher education as a result of the swift development of Artificial Intelligence (AI) make possible data-driven decision-making and intensify accessibility and institutional efficiency. However, the incorporation of AI into policy formulation is marred by difficulties. Lacking digital literacy, constrained digital infrastructure and ethical concerns, the majority of higher institutions of learning face the difficulty of full utilization of AI to develop inclusive, equitable and sustainable policies. In emerging economies, minorities are underrepresented in making policy decisions because of the digital divide, which worsens inequality. The absence of defined frameworks for the ethical application of AI may also exacerbate algorithmic biases, a lack of privacy and accountability. Algorithmic bias refers to a scenario in which an algorithm benefits a section of the population against the rest based on gender, race, migration status, ethnicity and so on (OECD, 2023). If the above challenges are fixed, AI-driven policies in education will be characterized by aspects of equity, inclusivity and access and sustainability. This paper examined the impact of Artificial Intelligence on higher education policy formation and practice. Specifically, the paper aimed to examine the challenges hindering the integration of AI in higher education policy development and propose potential solutions. The following questions guided the study:

I. How does AI impact higher education policy formation and practice?
II. What are the challenges of integration of AI in higher education policy development and their possible solutions?

METHODOLOGY

This is a qualitative research-type article that engages a literature review related to the problem in question. The steps involved in this study were to retrieve relevant data from journal articles and books that correlate with the research question. The aim was to interrogate the issues of AI integration in the process of higher education policy formation to uphold the scientific spirit and technology-driven management. The author combined data from diverse sources for objective analysis, which was categorised into themes. Outcomes from this research emphasise meaning rather than generalization. An in-depth examination of the acquired literature was then analyzed to generate findings and draw conclusions. The researcher gave priority to reviewing scientific works published within the last 10 years. This was to ensure that the findings are as current as possible since the topic under investigation keeps evolving rapidly.

RESULTS

Impact of Artificial Intelligence on Higher Education Policy and Practice.

Education policy can be described as public policy in the field of education. The aim of education policy should be to achieve the national development goals in a given country's education sector, since the goal of national development is the need to sustain an educated population. Education policy is the basic regulator of education systems. Several policies have been instigated to facilitate education providers and promote innovative education that achieves the national goals of education (Viennet & Pont, 2017). Artificial intelligence tools like IBM’s Watson, launched in 2011, and ChatGPT, launched in late 2022, have gained popularity and infiltrated higher education. Due to the documented improvements in learning effectiveness and academic results, they have been widely embraced (Rubin, 2024). Numerous benefits can be derived from the use of AI tools in higher education practices and policy. For higher education researchers, AI has enabled non-native English

speakers in scientific writing, which is a positive. Also, new scholarships have been made more accessible, and ChatGPT can distribute research and improve indexing. According to Zouhaier (2023), research has established not only the effectiveness but also the efficiency of AI in equipping students with novel skills required for their future careers. While investigating the impact of AI on higher education, his study revealed that AI has impacted the learning experiences of the students by enabling skill and knowledge acquisition through promoting individualised teaching, providing immediate feedback, and assisting in the assessment and evaluation processes. Moreover, the higher education administrators also use AI in automating tasks. Thus, the implications of AI for policymakers, educators and other stakeholders are outstanding (Zouhaier, 2023).

Addressing the challenges of integration of Artificial Intelligence (AI) in Higher Education.

The ability of AI to be used to abet plagiarism or cheating is one of the ethical issues under consideration by institutions. With sophisticated AI tools that can imitate human responses, students take advantage of these tools to bypass authentic learning and academic integrity (Nwozor, 2025). This presents a complex scenario for educators on how to detect and deter such behaviour while preserving the fairness of the evaluation procedure because this challenge goes beyond mere detection; educators must strike a balance between encouraging ethical use and preventing its misuse for academic purposes (Cowls et al., 2019).

Developing digital infrastructure is one of the main ways of tackling the challenges of integrating AI into higher education policy and practice. To build a robust technological foundation for AI-driven policy-making and educational practices, institutions must invest in reliable internet access, cloud-based systems and AI-responsive software. Institutions would fail to realize their full AI potential, decision-making and individualized instruction without infrastructural upgrades. Nevertheless, they can establish a climate where AI technologies achieve operational efficiency by prioritizing digital infrastructure development to improve accessibility, efficiency and data-driven policy-making (Pedro et al., 2019).

For the effective integration of AI in higher education policy and practice, it is vital to bridge the digital literacy gap (Reimer & Hill, 2024). Professional development and training programs should be developed to furnish students, faculty and administrative staff with the requisite AI literacy skills to effectively utilize AI tools for research, instruction and decision-making. The potential benefits of using AI-driven systems become limited if the stakeholders using them struggle to adapt due to inadequate training and professional development. Likewise, accountability and responsibility should be promoted in higher education by incorporating courses on the ethical use of AI technologies into the curriculum, courses that help students and educators understand issues of data security, privacy and algorithmic biases so that AI is applied in compliance with institutional values and societal expectations (Reimer & Hill, 2024). Therefore, the issue of the digital literacy divide can be addressed by institutions leveraging the merits of AI while promoting a more knowledgeable and accountable academic ecosystem (Boch et al., 2022; Mittelsteadt, 2023).

Addressing the challenges of integrating AI into higher education policy and practice demands the formulation of a legislative and regulatory framework. Educational institutions must set uniform standards to guarantee the transparent, efficient, and ethical application of AI in academic and administrative processes (Eze, 2024). Risks like algorithmic biases and misuse of AI tools can be mitigated by rolling out clear policies that specify data privacy measures, accountability frameworks and principles of fairness. So that institutions remain responsive to emerging challenges, regulatory frameworks should be flexible and accommodating to technological changes. Stakeholders: AI specialists, policymakers and educators must collaborate in refining these frameworks to comply with institutional and societal needs. Establishing well-thought-out AI policies promotes confidence, safeguards ethical principles and a structured environment that leverages the benefits of AI while reducing risks (Eze, 2024; Nwozor, 2025).

So that AI deployment is equitable and inclusive, institutions must design their AI policies to improve and guarantee accessibility and equity to education for all, including the underrepresented and marginalized groups. Learners drawn from different socio-economic backgrounds have different

levels of access to AI tools and resources. AI systems run the risk of entrenching disparities by generating skewed data, which can misinform decision-making if not well deciphered, thus hindering inclusivity. To address the issue of perpetual disparities, institutions should conduct regular audits of their AI systems that are likely to lead to unintended prejudices. The establishment of an equal learning environment for all backgrounds of students to benefit from AI-powered innovations, coupled with transparency, can also promote equity and inclusivity (Nwozor, 2025).

Continued unauthorised access to data from the digital space has lately been on the rise, causing privacy and ethical concerns. Vast amounts of data processibility using AI together with individualized learning increases the chances of privacy violations, misuse and erosion of routine pedagogic values (Nwozor, 2025). To ensure the security of student and institutional data, institutions should adopt globally accredited data protection standards. Moreover, AI governance boards should be established to oversee ethical AI use, mitigate biases and enforce accountability.

DISCUSSION

The findings drawn from the reviewed literature suggest that for the problem of using artificial intelligence to bypass authentic learning and academic integrity to be dealt with, educators must strike a balance between encouraging the ethical use of technological innovations and preventing their misuse in academics. Secondly, a robust technological infrastructure for AI-driven policy-making requires the installation of reliable internet, cloud-based systems and responsive software installation. Thirdly, the digital literacy divide can be closed by conducting professional development and training programs for faculty, students and administrative staff so that teaching, research and administration are made more efficient. Fourthly, enforcement of legislative and regulatory frameworks addresses algorithmic biases and data privacy in higher learning (Eze, 2024). Furthermore, achieving parity demands institutional regulations that promote equity, inclusivity and accessibility. Finally, the challenge of AI integration can be addressed by establishing AI governance boards and adopting internationally recognised data protection standards.

CONCLUSION

Higher education is transforming rapidly due to Artificial Intelligence, which is impacting practice and policy in various dimensions. Due to its incorporation into academic environments, there is a remarkable recognition of individualized instruction, immediate feedback mechanisms for evaluation, administrative efficiency, effectiveness and improved research capabilities and innovations. Conversely, integration of AI is plagued by myriad challenges ranging from illiteracy, constraints in infrastructure, ethical concerns, absent regulatory frameworks, to sharp digital divides (which have now prominently emerged as a complex facet of the drawbacks).To bridge the digital use divide gap, there is a need to develop technology plans, conduct curriculum reviews, organise professional development workshops and seek to protect data privacy. However, the digital design divide can be bridged in two ways: by providing administrators and educators with appropriate digital literacy training, and by embracing diversity during stakeholder involvement in decision-making and policy implementation. To mend the digital access divide, conducting regular policy assessments, promoting inclusion, and demonstrating digital citizenship are recommended (Reimer & Hill, 2024).

REFERENCES

1. Bhutani, A., & Wadhwani, P. (2018). Artificial Intelligence (AI) in Education Market Size. Industry Analysis Report, Regional Outlook, Growth Potential, Competitive Market Share & Forecast, 2018–2024.
2. Boch, A., Hohma, E., & Trauth, R. (2022). Towards an accountability framework for AI: Ethical and legal considerations. *Institute for Ethics in AI, Technical University of Munich: Munich, Germany*. https://ieai.mcts.tum.de/

3. Cowls, J., King, T., Taddeo, M., & Floridi, L. (2019). Designing AI for social good: Seven essential factors. *Available at SSRN 3388669*. https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3388669
4. Eze, C. A. (2024). The role of educators in upholding academic integrity in an AI-driven era. AI and ethics, academic integrity and the future of quality assurance in higher education.
5. Firdaus, D. R., Fauzi, A., & Qurtubi, A. (2023). Analysis of the Public Policy Formulation Process in Educational Institutions (Formulation, Agenda Arrangement and Ratification). *Journal of Educational Analytics*, *2*(2), 183-190. https://doi.org/10.55927/jeda.v2i2.4166
6. Miao, F., & Holmes, W. (2021). *AI and education: A guidance for policymakers*. Unesco Publishing.
7. Mittelsteadt, M. (2023). Artificial intelligence: an introduction for policymakers. *Mercatus Research Paper*.
8. Nwozor, A. (2025). Artificial intelligence (AI) and academic honesty-dishonesty nexus: Trends and preventive measures. *AI and ethics, academic integrity and the future of quality assurance in higher education*, *27*.
9. OECD (2023), *OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem*, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/c74f03de-en
10. Pedro, F., Subosa, M., Rivas, A., & Valverde, P. (2019). Artificial intelligence in education: Challenges and opportunities for sustainable development. https://hdl.handle.net/20.500.12799/6533
11. Reimer, T., & Hill, J. (2024). Preparing Post-Pandemic, Equity-Focused Educational Leaders: Technology Requires Administrators to Reimagine Schools. *International Journal of Educational Leadership Preparation*, *19*(1), 138-156.
12. Rubin, L. M. (2024). ChatGPT and Research Ethics. *ChatGPT and Global Higher Education: Using Artificial Intelligence in Teaching and Learning*, 179.
13. Singh, S. V., & Hiran, K. K. (2022). The impact of AI on teaching and learning in higher education technology. *Journal of Higher Education Theory & Practice*, *12*(13).
14. Viennet, R., & Pont, B. (2017). Education policy implementation: A literature review and proposed framework. http://dx.doi.org/10.1787/fc467a64-en
15. Zouhaier, S. (2023). The impact of artificial intelligence on higher education: An empirical study. *European Journal of Educational Sciences*, *10*(1), 17-33.

XÜLASƏ
ALI TƏHSİLDƏ SİYASƏTİN FORMALAŞMASI VƏ TƏCRÜBƏSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN İNTEQRASİYASININ ÇƏTİNLİKLƏRİ

Anyinyo Norman

Süni intellekt ali təhsilin sürətli transformasiyasında mühüm rol oynayır. Universitetlər öyrənmə, tədris və ümumi idarəetmə proseslərində texnologiyalardan geniş şəkildə yararlanmaqla yanaşı, süni intellektin ali təhsildə siyasətin formalaşması və təcrübəsinə təsiri hələ də tam şəkildə qiymətləndirilməmiş qalır. Süni intellektin siyasət qəbulu və tətbiqinə təsirini konkret nümunələrlə əks etdirən ədəbiyyat hələ vahid və sistemləşdirilmiş formada deyil; bu vəziyyət isə müxtəlif süni intellekt alətlərinin sürətlə inkişaf etməsi ilə əlaqələndirilə bilər. İndiyə qədər aparılan tədqiqatların əsas diqqəti süni intellekt alətlərinin tələbələrin və professor-müəllim heyətinin akademik dürüstlüyünə təsirinə yönəlmiş, lakin bu sahədə təklif olunan həllər hələ də tam və qəti formada qəbul edilməmişdir. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, süni intellekt təhsildə fərdi öyrənmə, dərhal rəy mexanizmi, innovasiyalar və idarəetmə səmərəliliyinin artmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda aşağıdakı əsas çətinlikləri də vurğulayır: rəqəmsal savadlılığın aşağı olması, məhdud infrastruktur, etik problemlər, tənzimləyici çərçivənin olmaması, Sİ-nin qeyri-bərabər və istisnaedici tətbiqi, habelə məlumatlara icazəsiz giriş. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, süni intellektin ali təhsildə siyasətin formalaşması və tətbiqinə inteqrasiyası bir sıra ciddi çətinliklər yaradır. Bunlar arasında rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması, məhdud texnoloji infrastruktur, etik narahatlıqlar, tənzimləyici

çərçivənin olmaması, texnologiyanın qeyri-bərabər və istisnaedici tətbiqi, habelə məlumatlara qeyri-qanuni giriş kimi problemlər ön plandadır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə tədqiqat bir sıra tövsiyələr irəli sürür. Tələbələr arasında texnologiyanın etik istifadəsinə dair ciddi tələblərin qoyulması, möhkəm və etibarlı texnoloji infrastrukturun yaradılması, müəllim və idarəetmə heyəti üçün davamlı peşəkar inkişaf və təlim proqramlarının təşkili, müvafiq tənzimləyici çərçivələrin işlənib hazırlanması və icrasının təmin edilməsi, idarəetmə orqanlarının aktiv cəlb olunması, eləcə də beynəlxalq səviyyədə akkreditə edilmiş məlumatların qorunması standartlarının qəbul edilməsi bu sahədə əsas addımlar kimi qəbul olunur.

Keywords: *Süni İntellekt, Siyasətin Formalaşması, Ali Təhsil, Adaptiv Öyrənmə, Çərçivə*

АННОТАЦИЯ

ПРОБЛЕМА ИНТЕГРАЦИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИЕ И ПРАКТИКУ ПОЛИТИКИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.

Аниньо Норман

Искусственный интеллект (ИИ) способствует быстрой трансформации высшего образования. В то время как университеты используют технологии в обучении, преподавании и общем управлении, влияние ИИ на формирование политики и практику в высшем образовании остается недостаточно признанным. Конкретная литература, иллюстрирующая влияние искусственного интеллекта на формулирование политики и практику, все еще не консолидирована, возможно, из-за наблюдаемых ускоренных инноваций различных инструментов. Значительное внимание было уделено влиянию инструментов ИИ на академическую честность студентов и преподавательского состава, однако предложенные до сих пор решения не могут быть приняты окончательно. Для этого исследования был использован качественный подход, при котором литература из вторичных источников, опубликованная менее 10 лет назад, была критически проанализирована. Результаты этого исследования указывают на то, что искусственный интеллект привёл к индивидуализированному обучению, механизму мгновенной обратной связи, инновациям и повышению административной эффективности. Кроме того, они подчёркивают ряд ключевых вызовов, таких как отсутствие цифровой грамотности, ограниченная инфраструктура, этические проблемы, отсутствие регуляторной базы, неравномерное и эксклюзивное внедрение, а также несанкционированный доступ к данным.Чтобы облегчить проблемы, возникающие в результате интеграции искусственного интеллекта в формирование политики и практику высшего образования, эта работа рекомендует настаивать на этическом использовании технологий среди студентов, установке надежной технологической инфраструктуры, профессиональном развитии и обучении, обеспечении соблюдения нормативной базы, вовлечении советов управления и принятии международно аккредитованных стандартов защиты данных.

Ключевые слова: искусственный интеллект, формирование политики, высшее образование, адаптивное обучение,рамки.

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-37
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ SƏRİŞTƏLİLYİ VƏ TƏDQİQATÇILIQ QABİLİYYƏTLƏRİ

İlahə ŞIXƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: yonorman@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
müəllim, pedaqoji səriştəlilik, tədqiqatçılıq bacarıqları, pedaqoji proses, peşəkar inkişaf.

XÜLASƏ
Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin əməyi, onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti və şəxsiyyəti təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Digər peşə sahələrindən fərqli olaraq müəllimin şəxsiyyəti yalnız peşəkar fəaliyyət çərçivəsində deyil, həm də sosial-mədəni mühitdə formalaşan dəyərlər sisteminə təsir edir. Müəllimin bilik səviyyəsi, pedaqoji ustalığı, mənəvi keyfiyyətləri və intellektual potensialı gənc nəslin dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır.
Müasir təhsil sistemində müəllim yalnız bilik ötürücüsü deyil, həm də tədqiqatçı, innovator və pedaqoji prosesin təşkilatçısı kimi çıxış edir. Bu baxımdan pedaqoji səriştəlilik müəllimin nəzəri hazırlığı, metodik bacarıqları, kommunikativ kompetensiyaları və reflektiv düşünmə qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Tədqiqatçılıq bacarıqları isə müəllimin təhsil prosesini analiz etməsinə, yeni metod və yanaşmaları tətbiq etməsinə, elmi əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməsinə imkan yaradır.
Məqalədə müəllimin pedaqoji səriştəliliyinin struktur komponentləri, onun peşəkar inkişafında tədqiqat fəaliyyətinin rolu və müasir təhsil mühitində müəllimin innovativ funksiyaları təhlil olunur. Nəticə etibarilə göstərilir ki, pedaqoji səriştəlilik və tədqiqatçılıq qabiliyyətləri müəllimin peşəkar effektivliyinin əsas göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm amil kimi çıxış edir.

GİRİŞ

Cəmiyyətimizdə müəllimlik ən şərəfli və ən hörmətli hörmətli peşədir. Elə buna görə də cəmiyyətimizdə ən hörmətli şəxslərə, ziyalılara, yazıçı və şairlərə "müəllim" – deyə müraciət edilir. Müəllim elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə cəmiyyətin inkişafında, tərəqqisində və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında böyük rol oynayır.

Müəllim əməyi elə müqəddəs və şərəfli əməkdir ki, dahi şəxslər, mütəfəkkirlər, bu peşəyə yüksək qiymət vermiş, müəllim peşəsi haqqında çox qiymətli fikirlər söyləmişlər. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi müəllimi günəşə bənzətmiş, Füzuli müəllimi gənc qəlbin memarı adlandırmış, Nəsirəddin Tusi müəllimi elmin çırağı, Məhəmməd Tağı Sidqi müəllimi dadlı meyvələr yetişdirən bağbana bənzətmiş, Hüseyn Cavid isə müəllim peşəsinə xitab edərək demişdir:

Bəxtiyarsan əgər, çəkdiyin əmək
Versə cahan süfrəsinə bir çiçək.

Bu müdrik fikirlər sırasında XX əsrin dahi şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsi haqqında dediyi sözlər öz xüsusi dəyəri, əhəmiyyəti və peşəyə verdiyi yüksək qiyməti ilə seçilir: "Müəllim adı dünyada ən yüksək addır. Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram. Çünki hər birimizə təhsil verən, bilik verən, bu səviyyəyə çatdıran məktəbdir və məktəbdə təhsil verən müəllimdir. Orta məktəb olsun, yaxud ali məktəb, fərqi yoxdur, hamısında təhsil verən müəllimdir. Ona görə həyatımda ən çox sevdiyim adamlar mənim müəllimlərim olubdur. Mənə ilk təhsil verən, birinci sinifdən başlayaraq təhsil verən müəllimlərin hamısını böyük minnətdarlıqla xatırlayıram və bu fürsətdən istifadə edib müəllim peşəsinə bir daha yüksək hörmət-ehtiramımı bildirirəm. Sizə tövsiyə edirəm ki, müəllim adını həmişə yüksək tutasınız" (Əliyev, 2002, s. 301).

Dünya şöhrətli siyasətçi və uzaqgörən dövlət xadimi, Ulu öndər Heydər Əliyev ölkəmizin tərəqqisində elm və təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirərək bu sahədə əsaslı islahatların keçirilməsinin təşəbbüskarı olmuş, proqram xarakterli nitq və çıxışlarında irəli sürdüyü müddəalarla

Azərbaycan təhsilinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş və 30 mart 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə təhsil sistemində beynəlxalq standartlara uyğun islahatların aparılması, təhsilin inkişafı və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün Dünya Bankının vəsait qoyuluşunu təmin etmək və Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatların aparılmasını təşkil etmək məqsədilə dövlət komissiyası yaradılmışdır. İşçi qrupu tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" hazırlanmış və 1999-cu ilin 15 iyununda ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 168 saylı sərəncamı ilə bu proqram təsdiq edilmişdir (Azərbaycan Respublikası, 1999).

Ulu öndərimiz, digər sahələrlə yanaşı, milli təhsilimizin inkişafı, formalaşması və onun dünya standartları səviyyəsində qurulması işində də misilsiz fəaliyyət göstərmişdir. Onun dediyi kimi, hər bir dövlət istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq və hər şeydən çox təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır. Təhsil millətin gələcəyidir.

Bəli, təhsil millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin bünövrəsi və inkişafıdır.

Ulu lider Heydər Əliyev hələ 1980-ci illərdə ali məktəb müəllimlərinin respublika iclasında çıxışında səriştəli müəllim problemini irəli sürürdü. O, müəllimin peşəkarlıq dətrəcəsinə yüksək dəyər verərək səriştəli müəllim obrazının dəyərlərini göstərirdi: O, müəllimin səriştəliliyinə yüksək qiymət verərək onu belə səciyyələndirirdi: "...hər ali məktəb müəllimi öz sahəsində səriştəli olmalı, geniş ümumi məlumata və pedaqoji qabiliyyət, həmçinin yaxşı vərdişlərə, o cümlədən mühazirə oxumaq, yaxşı dərs demək, öyrətmək, uşaqları tərbiyə etmək üçün bütün zəruri keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bunun üçün ali məktəb müəllimi gərək elmi biliklərdən əlavə, həm də yaxşı nitq və dil qabiliyyətinə, həm natiqlik məharətinə, bütün digər pedaqoji keyfiyyətlərə, vərdişlərə yiyələnməlidir, bütün bunlar ona, həqiqətən, çox yaxşı tərbiyəçi olmaq üçün imkan verir" (Əliyev, 1980). Göründüyü kimi, səriştəli müəllim modelinin mahiyyəti ulu öndərimizin müdrik fikirlərində əksini aydın və parlaq şəkildə tapmışdır.

Heydər Əliyev müəllim peşəsinin müqəddəs, müəllim adının yüksək ad olmasını dəfələrlə vurğulamış, onun cəmiyyətdə rolunu, tutduğu yeri olduqca düzgün xarakterizə etmişdir. Ulu Öndərimiz özlərini vətən torpağının bir zərrəsi sayan gənclərin tərbiyə edilib yetişdirilməsində müəllim əməyinə, onun şəxsiyyətinə yüksək qiymət vermişdir.

Qeyd edək ki, XXI əsr müasir dünyamız hər bir dövlətin qüdrətli təhsil səviyyəsi ilə, zəkanın, intellektin gücü ilə idarə olunur. Başqa sözlə desək, dünya birliyi yeni əsri "İntellekt əsri", Elm və texnika" əsri kimi qəbul etmişdir.

Müəllim elmin daşıyıcısı, yayıcısı, təbliğedicisi və maarifləndicisidir. Əlbəttə, pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin əməyi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti və özünün şəxsiyyəti təlim tərbiyə işində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Başqa peşə sahiblərindən fərqli olaraq müəllimin şəxsiyyəti və onun pedaqoji fəaliyyəti ətraf aləmə, mühitə təsir göstərir. Müəllim ilk növbədə, öz şəxsiyyəti dərin biliyi, hərətərəfli hazırlığı ilə insanları maarifləndirir, gənc nəsli öyrədir, ona bilik verir, yetişən nəsli fəal həyata hazırlayır. Bu gün müasir müəllim milli – mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə sahib, geniş elmi dünya görüşünə, tədqiqatçılıq bacarığına malik olan, yüksək nəzəri biliyə, praktik pedaqoji bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnən, yeni təfəkkürlü, yüksək mədəniyyətli səriştəli bir mütəxəssisdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası" 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında ölkədə məhz səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığını mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur (Aliyev, 2013). Məqsəd ölkədə səriştəli, bilikli, yüksək pedaqoji qabiliyyətlərə malik müəllim kadrlarının hazırlığı üçün, ən yeni texnologiyalara əsaslanan, müasir infrastruktura malik, yüksək keyfiyyət nəticələrinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan Avropa standartlarına uyğun, mükəmməl kadrlar yetişdirmmək və təkmil təhsil sistemi yaratmaqdır.

Bu məqsəddən irəli gələrək səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması, müəllimlərin peşə hazırlıqlarının müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, onların müasir innovativ metodlarla tədris prosesini qurması, təhsilin məzmununun cəmiyyətin tələblərinə, iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə qurulması, müəllimin idarəedicilik funksiyasını artırması, ilboyu təhsillə, özünütəhsil

və özünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olması, məktəbin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusi yer tutmuşdur.

Məqsəd həmçinin müasir dövrə uyğun hərtərəfli inkişaf etmiş şəxs yetişdirmək, dərin bilikli, geniş dünyagörüşlü, yüksək əxlaq və mənəviyyata sahib insan yetişdirməkdir. Elə bir insan ki, keçmiş irsi yaşada bilir, bu günün reallığını görə bilir və gələcəyi təsvir edə bilir. Yəni yetişdirdiyimiz insan bu gün dünənkindən, sabah isə bugünkündən daha bilikli və daha hazırlıqlı olmalıdır.

Bu məqsəddən irəli gələrək səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması, müəllimlərin peşə hazırlıqlarının müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, onların müasir innovativ metodlarla tədris prosesini qurması, təhsilin məzmununun cəmiyyətin tələblərinə, iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə qurulması, müəllimin idarəedicilik funksiyasını, pedaqoji qabiliyyət və pedaqoji ustalığı artırması, ilboyu təhsillə, özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olması, məktəbin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusi yer tutmuşdur.

Məqsəd həmçinin müasir dövrə uyğun hərtərəfli inkişaf etmiş, yaradıcı şəxslər yetişdirmək, dərin bilikli, geniş dünyagörüşlü, yüksək əxlaq və mənəviyyata sahib insan yetişdirməkdir. Elə bir insan ki, keçmiş irsi yaşada bilir, bu günün reallığını görə bilir və gələcəyi təsvir edə bilir. Yəni yetişdirdiyimiz insan bu gün dünənkindən, sabah isə bugünkündən daha bilikli və daha hazırlıqlı olmalıdır.

Bu işdə müəllimin üzərinə böyük qayğılar düşərək ondan gərgin əmək, fədakarlıq, yaradıcı fəaliyyət, tədqiqatçılıq keyfiyyəti, yüksək pedaqoji ustalıq və pedaqoji qabiliyyət tələb olunur.

Bu gün ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müasir dərsdə təhsil alanlar hazır bilikləri mənimsəmirlər. Müasir müəllim də biliyi hazır şəkildə tələbələrə vermir. Müəllim təhsil alanlara daha çox nəyi haradan öyrənməyi uşaqlara öyrədir və başqa sözlə desək öyrənməyi öyrədir. Bu müəllimin fasilitataor - yəni " Bələdçi", "İstiqamətverici" funksiaysıdır.

Böyük ərəb mütəfəkkiri İbn Xəldun deyirdi ki, "hər öyrədən müəllim deyil, kimdən öyrənirsənsə müəllim odur". Müəllim uşaqlara fikirləri deyil fikilrləşməyi, düşünməyi öyrətməlidir. Böyük alman pedaqoqu Adolf Disterveq deyirdi ki, bacardıqca uşaqlara az bilik verin, daha çox onlara fikirləşməyi, düşünməyi öyrədin. Düşünən insan bilən insandır.

Üzeyir Hacıbəyov deyirdi ki, müəllim dərsi elə keçməlidir ki, biliyi şagird kəşf yolu ilə özü tapsın. Yəni sualın cavabı sual verənin özünə tapdırılsın. Buna Sokrat metodu, pedaqogika elmində isə evristik metod deyilir. Bu Arximedin "Evrika" -"Tapdım" sözündən meydana gəlmişdir. Cavab dialoqlar, köməkçi suallar vasitəsilə sual verənin özünə tapdırlır. Bu sual veräni təfəkkür əməliyyatına, düşünməyə, tədqiqatçılığa, təhlil etməyə, yaradıcılığa sövq edir.

Tədqiqatçı, yaradıcı müəllim uşaqların idrak fəallığını inkişaf etdirərək, onları axtarıcılığa, tədqiqatçılığa istiqamətləndirərək biliyi onların özlərininin əldə etməsinə kğmək edir, yol göstərir, məsləhət verir, bələdçilik edir. Müəllimin belə fəaliyyəti fasilitator adlanır. Təhsil alanlıarın funksiyası isə araşdiricilıq, axtarıcılıq, tədqiqatçılıq adlanır.

Müəllimlik ilk növbədə yaradıcı bir peşədir. Çünki o, hazır göstərişlərlə, reseptlərlə işləmir. O sinifdə sanki bir yaradıcılıq laboratoriyasındadır. Ona görə də obrazlı şəkildə deyirlər ki, müəllim bir fotoqraf kimi deyil, bir rəssam kimi işləməlidir. Müəllimin fəaliyyətində hər bir konkret halda vəziyyəti düzgün təhlil edib, uğurlu çıxış yolu tapmaq, məsələlərə müstəqil və yaradıcı yanaşmaq, qeyri-standart qərarlar qəbul etmək tələb olunur. Bunun üçün pedaqoji nəzəriyyəyə və qabaqcıl təcrübəyə mükəmməl yiyələnmək, dərin ümumi və ixtisas biliyinə sahib olması əsas şərtdir. Bilik yaradıcı işdə müəllimin əsas silahıdır. Y.A.Komenski biliksiz müəllimi işıqsız lampaya, susuz bulağa bənzətmişdir.

Müəllimlər uşaqları ma¬raqlandırmaq, təəccübləndirmək, heyrətləndirmək üçün onları hər cəhətdən qabaqlamağa məcburdur. Bu, müəllimin təşkil etdiyi dərs prosesinin ən vacib amili kimi qarşılıqlı ünsiyyətin, öyrənmə ünsiyyətinin yaranmasında bir vasitə olmalıdır. Müəllim bu vasitədən istifadə etməklə şagird-lərinin idrak fəaliyyətini daha səmərəli qura bilər, onları tədqiqatçılığa istiqamətləndirə bilər və bu sahədə müəyyən nəticələrə nail ola bilər.

Bütün bunların daha uğurlu alınması müəllimin, ilk növbədə, ixtisasını dərindən bilməsi və geniş ümumi elmi dünyagöraşə sahib olması tələb edilir. Həm də bu biliklərə dina¬mik yanaşmağı,

onları ardıcıl və sistemli olaraq inkişaf etdirməyi, özünün daim tədqiqatçılıqla məşğul olması mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Müəllimlik özü böyük bir yaradıcılıq, tədqiqatçılıq işidir. Hər bir dərs bir tədqiqat əsəridir. Hər bir dərs şagirdə ömür boyu yadında qalan bir hədiyyədir. Hər dərsin məq¬sədi, məqsədə çatmaq üçün metodları və əldə edilmiş nəticələri olmalıdır.

Bəs, "Tədqiqatçı müəllim kimdir?"? "Hansı müəllimə tədqiqatçı müəllim demək olar?" Əl¬bəttə, əgər müəllim təhsil alanların bilik və dünyagörüşünü yüksəltmək üçün müx¬təlif elmi məsələləri təhsil alanlarla birlikdə təhlil edir, müvafiq qərarlar qəbul edirsə, bu barədə təhsil alanlarla fikir mübadiləsi, rəy sorğusu aparırsa, gərgin elmi müzakirələr aparırsa bu müəllimin yaradıcı və tədqi-qatçılıq bacarığıdır.

Yaradıcılıq müəllimdən bütöv pedaqoji prosesi müşahidə və təhlil etməyi, onun qanunauyğunluqlarını nəzərə almağı, pedaqoji problemlərin optimal həlli yollarını müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Təbii ki, yarardıcı müəllimin yaradıcı tələbə və şagirdləri də olacaq və müəllimin düzgün istiqaməti ilə onlar da yaradıcı fəaliyyyətə qoşulacaq, tədqiqatçılıq işlərinə yönələcəklər.

Yaradıcılıq mürəkkkəb pedaqoji, psixoloji proses olmaqla insanda yüksək mədəniyyət və mənəviyyat da formalaşdırır. Bu baxımdan əsil yaradıcı fəliyyətlə məşğul olanlar mədəni, mənəvi və nəcib əxlaqi keyfiyyətlərə malik insanlardır.

Yaradıcılıq tədqiqatçılığın əsas şərtidir. Yaradıclıq olmadan tədqiqatçılıq bir nəticə verməz. Buna görə də müəllimin peşə fəaliyyətində tədqiqatçılıq qabiliyyəti mühüm yer tutur. "Müəllimin tədqiqatçılıq qabiliyyəti-pedaqoji situasiyaları və prosesləri aydın dərk etmək və obyektiv qiymətləndirmək bacarığında özünü göstərir" (İbrahimov, 2013).

Təhsil alanlarda tədqiqatçılığın inkişaf etdirilməsinə nail olmaq üçün onları ilk kitab və kitabxanalardan, elmi mənbələrdən, internet resurslarından, texniki vasitələrdən düzgün istifadə etməyi öyrətmək lazımdır. Təhsil alanlar mənbələrdən istifadə edərkən, ədəbiyyatı oxuyub öyrənərkən qeydlər aparmalı, çıxarışlar etməlidrlər. Mənbələr üzərində işləmək, kitab və kitabxanalardan istifadə etmək bacarıq və vərdişlərinə yaxşı bələd olmaq tədqiqatçılığın mühüm şərtlərindən biridir.

Tələbə və şagirdlərin elmi konfranslarında, Tələbə Elmi Cəmiyyətinin tədbirlərində, olimpiadalarda, elmi müsabiqələrdə, viktorinalarda, disput və diskusiyalarda, elmi müzakirələrdə iştirak etməsi onların tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir.

Tələbə və şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyəti onların daha yeni biliklər qazanmağa stimul yaradır. Bu zaman tədris prosesinə elmi tədqiqat elementləri, yaradıcılıq ünsürləri daxil olur. Təhsil alanlar elmi nəzəri təhlilin aparılması metodlarından istifadə edir, fərziyyələr irəli sürür və onu yoxlamaq üçün testlərdən, təcrübələrdən istifadə edirlər.

Müəllim və tələbələrin zehni qabiliyyətlərinin, idrak fəaliyyətinin gücləndirilməsi, tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi onlarda axtarış tələbatı, müstəqil işləmək meyli və bacarığı yaradılmasına əlverişli imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, H. A. (2002). Təhsil millətin gələcəyidir (M. Mardanov & Ə. Quliyev, Eds.). Bakı: Təhsil.
2. Azərbaycan Respublikası. (1999). Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı. Bakı.
3. Aliyev, H. A. (1980, August 21). Ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq. Xalq qəzeti, August 24.
4. Aliyev, I. (2013, October 24). Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyası haqqında sərəncam. Xalq qəzeti, October 25.
5. İbrahimov, F. N., & Hüseynzadə, R. L. (2013). Pedaqogika (Vol. 1). Bakı: Mütərcim.

ABSTRACT

TEACHER PEDAGOGICAL COMPETENCE AND RESEARCH SKILLS

Ilaha Shikhaliyeva

In pedagogical activity, the teacher's professional work, scientific-pedagogical engagement, and personal characteristics constitute key factors influencing the effectiveness of the teaching and learning process. Unlike many other professions, the teacher's personality exerts a significant impact not only within the educational environment but also on the broader social and cultural context. The teacher's knowledge level, pedagogical mastery, moral values, and intellectual capacity play a decisive role in shaping the worldview and personal development of the younger generation.

Within modern educational systems, the teacher functions not merely as a transmitter of knowledge but also as a researcher, innovator, and organizer of the pedagogical process. Pedagogical competence therefore encompasses theoretical knowledge, methodological skills, communicative abilities, and reflective thinking. Research skills enable teachers to analyze educational practices, apply innovative approaches, and make evidence-based pedagogical decisions.

The article examines the structural components of pedagogical competence, the role of research activity in professional development, and the innovative functions of teachers in contemporary educational environments. The findings indicate that pedagogical competence and research capacity represent essential indicators of professional effectiveness and serve as important factors in improving educational quality.

Keywords: *teacher, pedagogical competence, research skills, pedagogical process, professional development.*

РЕЗЮМЕ

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ СПОСОБНОСТИ УЧИТЕЛЯ

Илаха Шыхалиева

В педагогической деятельности профессиональный труд учителя, его научно-педагогическая активность и личностные качества являются важнейшими факторами, определяющими эффективность образовательного процесса. В отличие от представителей других профессий, личность учителя оказывает значительное влияние не только на образовательную среду, но и на социально-культурное пространство общества. Уровень знаний, педагогическое мастерство, нравственные качества и интеллектуальный потенциал учителя играют ключевую роль в формировании мировоззрения молодого поколения.

В современной системе образования учитель выступает не только как носитель знаний, но и как исследователь, новатор и организатор педагогического процесса. Педагогическая компетентность включает теоретическую подготовку, методические навыки, коммуникативные компетенции и рефлексивное мышление. Исследовательские способности позволяют учителю анализировать образовательный процесс, внедрять инновационные методы и принимать научно обоснованные педагогические решения.

В статье анализируются структурные компоненты педагогической компетентности, роль исследовательской деятельности в профессиональном развитии учителя и его инновационные функции в современном образовательном пространстве. Делается вывод о том, что педагогическая компетентность и исследовательские способности являются важными показателями профессиональной эффективности и значимым фактором повышения качества образования.

Ключевые слова: *учитель, педагогическая компетентность, исследовательские навыки, педагогический процесс, профессиональное развитие.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-09
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

İQTİSADİYYAT

THE ROLE OF NAKHCHIVAN IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF ISLAMİC CIVILIZATION IN THE SOUTH CAUCASUS

Cavad ƏLİYEV
AR ETN İqtisadiyyat İnstitutu., Bakı, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: javadaliyev74@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

KEYWORDS:
Islamic economic history, Nakhchivan, South Caucasus, trade and commercial institutions, economic development

ABSTRACT
This article examines the role of Nakhchivan in the economic development of Islamic civilization in the South Caucasus, emphasizing its historical function as a strategic center of trade, production, and institutional organization. Situated at the intersection of major commercial routes linking the Middle East, Anatolia, and the Caucasus, Nakhchivan played a significant role in facilitating economic interaction within the Islamic world from the early medieval period onward. The study aims to analyze how Islamic economic principles, administrative practices, and commercial institutions influenced the region's economic structure and contributed to broader civilizational development. The research is based on a qualitative historical methodology, drawing upon primary historical chronicles, archaeological findings, and secondary academic literature related to Islamic economic history and regional studies. The findings indicate that Nakhchivan's economic importance stemmed from its integration into transregional trade networks, the development of urban markets, and the application of Islamic economic institutions such as taxation systems, property relations, and charitable foundations. These factors supported economic stability, social welfare, and regional connectivity. The article concludes that Nakhchivan was not merely a peripheral territory but an active participant in the economic life of Islamic civilization in the South Caucasus, demonstrating how regional centers contributed to the diffusion and practical implementation of Islamic economic models within a wider historical context.

INTRODUCTION

The South Caucasus has historically served as an important bridge between the Islamic world, Eastern Europe, and Central Asia, facilitating economic, cultural, and institutional exchanges across civilizations. Within this broader regional context, Nakhchivan occupies a distinctive position due to its strategic geographical location, long-standing urban traditions, and early integration into Islamic political and economic systems. From the early Islamic period onward, the region functioned as a vital node in transregional trade networks connecting Anatolia, Persia, and the broader Middle East, thereby contributing to the economic development of Islamic civilization in the Caucasus.

The expansion of Islamic rule into the South Caucasus did not merely introduce new religious norms but also reshaped existing economic structures through the diffusion of Islamic legal principles, fiscal practices, and market institutions. Islamic economic thought, grounded in ethical norms such as justice, property rights, and social responsibility, provided a framework for regulating trade, taxation, and production. In Nakhchivan, these principles were reflected in the organization of urban markets, land tenure systems, and mechanisms of public finance, including taxation and charitable endowments. As a result, the region developed an economic structure that was closely aligned with broader Islamic economic practices while remaining responsive to local conditions.

Despite its historical importance, Nakhchivan's economic role within Islamic civilization has received limited attention in mainstream economic history literature, which often prioritizes major imperial centers. This article seeks to address this gap by examining Nakhchivan not as a peripheral territory, but as an active regional center that contributed to economic integration, commercial exchange, and institutional continuity within Islamic civilization. By situating Nakhchivan within the wider economic landscape of the Islamic world, the study highlights the significance of regional hubs

in sustaining long-distance trade, supporting urban economies, and facilitating the transmission of Islamic economic institutions.

The purpose of this research is to analyze the economic functions of Nakhchivan in the historical development of Islamic civilization in the South Caucasus, with particular attention to trade networks, institutional arrangements, and administrative practices. Through this approach, the article contributes to a more nuanced understanding of how Islamic economic models operated beyond imperial capitals and how regional centers such as Nakhchivan played a meaningful role in shaping the economic history of the Islamic world.

MATERIALS AND METHODS

This study employs a qualitative economic–historical research design to analyze the role of Nakhchivan in the economic development of Islamic civilization in the South Caucasus. The methodological approach is grounded in institutional economics and economic history, which emphasize the role of formal and informal institutions in shaping long-term economic performance (North, 1990; Greif, 2006). This framework is particularly suitable for examining pre-modern Islamic economies, where legal norms, administrative practices, and ethical principles played a central role in economic organization (Chapra, 2000).

The research materials consist of both primary and secondary sources. Primary sources include medieval Islamic chronicles, administrative records, legal texts related to taxation and property rights, and archaeological evidence documenting urban development, trade activity, and production in Nakhchivan. These materials provide insights into market organization, fiscal practices, and economic governance during different periods of Islamic rule. Secondary sources comprise scholarly works on Islamic economic institutions, regional trade networks in the Caucasus, and the economic history of the Islamic world, which are used to contextualize and interpret the primary evidence (Udovitch, 1970; Kuran, 2011).

The analytical method follows a comparative–institutional approach. First, key Islamic economic institutions—such as market regulation mechanisms, taxation systems, land tenure arrangements, and charitable foundations—are identified based on the existing literature (Lewis, 1999; Islahi, 2014). Second, these institutions are examined within the historical context of Nakhchivan to assess their functional role in facilitating trade, supporting production, and ensuring economic stability. Where relevant, Nakhchivan's economic characteristics are compared with those of other regional centers in the South Caucasus and the broader Islamic world to highlight similarities and region-specific features (Pamuk, 2015).

In addition, the study applies elements of qualitative network analysis to evaluate Nakhchivan's position within transregional trade routes linking Anatolia, Persia, and the Caucasus. This approach allows for an assessment of the region's role as an intermediary in the movement of goods, capital, and economic institutions across Islamic territories (Abu-Lughod, 1989). The findings are synthesized through logical induction, linking institutional arrangements to observed economic functions and development outcomes. This methodology ensures consistency between historical evidence and economic interpretation while remaining aligned with the objectives of the study.

RESULTS

The analysis reveals that Nakhchivan played a substantive role in the economic development of Islamic civilization in the South Caucasus through its integration into Islamic institutional frameworks and transregional trade networks. One of the key findings is that the region's economic vitality was closely linked to its strategic geographic position, which facilitated long-distance trade between Anatolia, Persia, and the broader Caucasus. Historical evidence indicates that Nakhchivan functioned as a commercial intermediary, enabling the circulation of agricultural products, artisanal goods, and raw materials within the Islamic economic space (Abu-Lughod, 1989; Pamuk, 2015).

A second major result concerns the operation of Islamic economic institutions in Nakhchivan. The implementation of Islamic legal norms related to property rights, contracts, and taxation contributed to a relatively stable and predictable economic environment. Fiscal mechanisms,

including land-based taxation and trade-related levies, supported public administration while avoiding excessive extraction that could hinder economic activity. This institutional balance aligns with broader patterns observed in Islamic economic governance, where revenue generation was combined with legal constraints and ethical considerations (Lewis, 1999; Kuran, 2011).

The findings also highlight the importance of urban markets and production structures in Nakhchivan's economy. Organized marketplaces served as centers for exchange and price formation, while artisanal production supported both local consumption and regional trade. Market regulation mechanisms, consistent with Islamic principles of fairness and transparency, helped reduce transaction costs and foster trust among economic actors. Such institutional arrangements are widely recognized as contributing to commercial expansion in Islamic societies (Udovitch, 1970; Greif, 2006).

In addition, the study finds that charitable economic institutions, particularly endowment-based mechanisms, played a complementary role in economic development. These institutions supported infrastructure, social welfare, and public services, indirectly enhancing labor productivity and urban sustainability. This redistributive function reflects the broader Islamic economic emphasis on social balance and collective responsibility, reinforcing economic stability at the regional level (Chapra, 2000; Islahi, 2014).

Overall, the results demonstrate that Nakhchivan was not a passive recipient of Islamic economic influences but an active regional center where Islamic institutions, trade networks, and production systems interacted to support economic development. These findings underscore the importance of regional hubs in sustaining the economic coherence of Islamic civilization beyond major imperial capitals.

DISCUSSION

The findings of this study reinforce the view that regional centers played a critical role in the economic functioning of Islamic civilization, complementing major imperial capitals rather than merely depending on them. In this context, Nakhchivan's economic significance can be interpreted through the lens of institutional economics, which emphasizes the importance of legal norms, governance mechanisms, and market structures in shaping long-term economic performance (North, 1990). The evidence suggests that Islamic economic institutions in Nakhchivan were not symbolic or peripheral but functionally embedded in everyday economic activity, supporting trade, production, and fiscal stability.

From a comparative perspective, the economic characteristics observed in Nakhchivan are consistent with patterns identified in other regions of the Islamic world, where integration into trade networks and the application of Islamic legal frameworks facilitated commercial expansion and urban growth (Udovitch, 1970; Pamuk, 2015). However, the case of Nakhchivan also demonstrates the adaptability of Islamic economic institutions to local conditions. While adhering to general principles such as property protection, contractual enforcement, and ethical market conduct, these institutions were shaped by regional geography, production structures, and political realities. This supports the argument that Islamic economic systems were neither monolithic nor rigid, but capable of regional differentiation within a coherent civilizational framework (Kuran, 2011).

The role of trade identified in the results aligns with world-systems and network-based interpretations of pre-modern economic development, which emphasize the importance of intermediary regions in facilitating long-distance exchange (Abu-Lughod, 1989). Nakhchivan's position along key commercial routes enhanced its role as a connector between economic zones, allowing it to capture economic rents from transit trade while simultaneously fostering local market development. This intermediary function contributed to regional economic resilience and reduced isolation, a factor often associated with sustained economic activity in pre-modern societies.

Furthermore, the presence of charitable economic institutions highlights the redistributive dimension of Islamic economic thought. The support of public infrastructure and social services through endowment-based mechanisms reflects an economic logic that integrates efficiency with social responsibility (Chapra, 2000; Islahi, 2014). Rather than constraining economic growth, these

institutions appear to have enhanced economic stability by mitigating social inequalities and supporting human capital formation. This finding contributes to ongoing debates regarding the relationship between ethical norms and economic performance in historical Islamic economies.

Overall, the discussion confirms that Nakhchivan's economic role within Islamic civilization should be understood as structurally significant rather than marginal. By combining institutional stability, market integration, and redistributive mechanisms, the region exemplifies how Islamic economic models operated effectively at the regional level. These insights contribute to a more balanced understanding of Islamic economic history and underscore the importance of incorporating regional case studies into broader theoretical discussions on economic development and institutional evolution.

CONCLUSION

This study has analyzed the role of Nakhchivan in the economic development of Islamic civilization in the South Caucasus from an institutional and economic–historical perspective. The findings demonstrate that Nakhchivan functioned as an active regional economic center rather than a peripheral territory, contributing to the integration and sustainability of Islamic economic systems. Its strategic geographical position enabled the region to participate in transregional trade networks, facilitating the movement of goods, capital, and economic practices across Islamic territories.

The research shows that Islamic economic institutions played a decisive role in shaping Nakhchivan's economic structure. Market regulation mechanisms, taxation systems, property rights arrangements, and charitable economic institutions provided an organized framework for economic activity and supported both commercial growth and social stability. These institutional arrangements reduced uncertainty, encouraged productive investment, and aligned economic behavior with ethical norms rooted in Islamic economic thought.

Furthermore, the case of Nakhchivan highlights the importance of regional centers in the broader economic development of Islamic civilization. By supporting trade, production, and redistribution at the local level, such regions reinforced the functionality of the Islamic economic system beyond major political capitals. This study contributes to the literature by emphasizing the economic relevance of regional hubs and demonstrating how Islamic economic principles were practically implemented within diverse local contexts. Overall, Nakhchivan's historical experience illustrates the adaptability and institutional effectiveness of Islamic economic models in promoting regional economic development within the South Caucasus.

REFERENCES

1. Abu-Lughod, J. L. (1989). Before European hegemony: The world system A.D. 1250–1350. Oxford University Press.
2. Chapra, M. U. (2000). The future of economics: An Islamic perspective. The Islamic Foundation.
3. Greif, A. (2006). Institutions and the path to the modern economy: Lessons from medieval trade. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511791307
4. Islahi, A. A. (2014). History of Islamic economic thought. Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781782547380
5. Kuran, T. (2011). The long divergence: How Islamic law held back the Middle East. Princeton University Press. https://doi.org/10.1515/9781400836017
6. Lewis, B. (1999). The Middle East: A brief history of the last 2,000 years. Scribner.
7. North, D. C. (1990). Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678
8. Pamuk, Ş. (2015). A monetary history of the Ottoman Empire. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139048690
9. Udovitch, A. L. (1970). Partnership and profit in medieval Islam. Princeton University Press.

10. Yusufov, E. M. (2012). Economic life of medieval Nakhchivan in the context of regional trade relations. Journal of Caucasian Studies, 4(2), 45–60.Yusufov, E. M. (2012). Economic life of medieval Nakhchivan in the context of regional trade relations. Journal of Caucasian Studies, 4(2), 45–60.

XÜLASƏ

CƏNUBİ QAFQAZDA İSLAM SİVİLİZASİYASININ İQTİSADİ İNKİŞAFINDA NAXÇIVANIN ROLU

Cavad Əliyev

Bu məqalədə Cənubi Qafqazda İslam sivilizasiyasının iqtisadi inkişafında Naxçıvanın rolu araşdırılır və regionun ticarət, istehsal və institusional təşkilatlanma baxımından tarixi funksiyası təhlil edilir. Yaxın Şərq, Anadolu və Qafqazı birləşdirən əsas ticarət yollarının kəsişməsində yerləşən Naxçıvan erkən orta əsrlərdən etibarən İslam dünyası daxilində iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Tədqiqatın məqsədi İslam iqtisadi prinsiplərinin, inzibati təcrübələrin və kommersiya institutlarının regionun iqtisadi strukturuna təsirini və daha geniş sivilizasiya kontekstində rolunu müəyyən etməkdir. Araşdırma keyfiyyət yönümlü tarixi metodologiyaya əsaslanır və ilkin tarixi mənbələrə, arxeoloji materiallara və İslam iqtisadi tarixinə dair müasir elmi ədəbiyyata istinad edir. Nəticələr göstərir ki, Naxçıvanın iqtisadi əhəmiyyəti onun transregional ticarət şəbəkələrinə inteqrasiyası, şəhər bazarlarının inkişafı və vergi mexanizmləri, mülkiyyət münasibətləri və xeyriyyə institutları kimi İslam iqtisadi institutlarının tətbiqi ilə bağlı olmuşdur. Bu amillər iqtisadi sabitliyin, sosial rifahın və regional inteqrasiyanın təmin edilməsinə xidmət etmişdir. Məqalə nəticə olaraq göstərir ki, Naxçıvan Cənubi Qafqazda İslam sivilizasiyasının iqtisadi həyatında fəal iştirak edən regional mərkəz olmuş və İslam iqtisadi modellərinin praktik tətbiqində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *İslam iqtisadi tarixi, Naxçıvan, Cənubi Qafqaz, ticarət və kommersiya institutları, iqtisadi inkişaf*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ НАХЧЫВАНА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ИСЛАМСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Джавад Алиев

В статье исследуется роль Нахчывана в экономическом развитии исламской цивилизации на Южном Кавказе с акцентом на его историческую функцию в сфере торговли, производства и институциональной организации. Расположенный на пересечении ключевых торговых путей, связывающих Ближний Восток, Анатолию и Кавказ, Нахчыван с раннесредневекового периода играл важную роль в формировании экономических связей внутри исламского мира. Целью исследования является анализ влияния исламских экономических принципов, административных практик и коммерческих институтов на экономическую структуру региона и их значение в более широком цивилизационном контексте. Методологической основой работы является качественный историко-экономический подход с использованием первичных исторических источников, археологических данных и современной научной литературы по истории исламской экономики. Результаты исследования показывают, что экономическое значение Нахчывана определялось его интеграцией в трансрегиональные торговые сети, развитием городских рынков и применением исламских экономических институтов, включая налоговые системы, имущественные отношения и благотворительные фонды. Эти факторы способствовали экономической стабильности, социальной поддержке и региональной интеграции. В заключение делается вывод о том, что Нахчыван был не периферийной территорией, а

активным региональным центром, сыгравшим важную роль в экономической жизни исламской цивилизации на Южном Кавказе.

Ключевые слова: *история исламской экономики, Нахчыван, Южный Кавказ, торговые и коммерческие институты, экономическое развитие*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-10
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

RƏQƏMSAL MALİYYƏ BAZARLARINDA FİNTEK TRANSFORMASİYASI: RİSKLƏR VƏ STRATEJİ İMKANLAR

Mehriban İMANOVA [1], **Xanım MUSTAFAYEVA** [1]
[1]*Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan*
**Yazışılan müəllif: imanovamehriban0@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Rəqəmsal maliyyə, Fintek, risklərin idarə olunması, kibertəhlükəsizlik, innovasiya, blokçeyn, tənzimləmə.

XÜLASƏ
Rəqəmsal maliyyə bazarlarında sürətlənən transformasiya prosesləri Fintek ekosisteminin genişlənməsi, yeni maliyyə xidmətlərinin formalaşması və risklərin idarə olunması mexanizmlərinin yenilənməsi üçün fundamental zəmin yaratmışdır. Bu dəyişikliklər nəticəsində maliyyə əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması, süni intellekt əsaslı analitik modellərin tətbiqi və blokçeyn texnologiyalarının inteqrasiyası rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Bununla belə, kibertəhlükəsizlik təhdidləri, məlumatların məxfiliyi riskləri, əməliyyat dayanıqlığının zəifləməsi və tənzimləyici çərçivələrin yetərsizliyi rəqəmsal mühitdə yeni çağırışlar yaradır. Müasir şəraitdə risklərin idarə olunması yalnız ənənəvi maliyyə riskləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda texnoloji, strateji və reputasiya risklərini də əhatə edir. Bu səbəbdən Fintek əsaslı xidmətlərin inkişafı üçün çevik tənzimləmə modeli, riskə həssas idarəetmə strukturu və dayanıqlı innovasiya mühiti zəruri hesab olunur. Məqalədə rəqəmsal maliyyə bazarlarında risklərin idarə olunmasının aktual istiqamətləri, transformativ imkanları və tətbiqdə qarşıya çıxan praktiki çətinliklər sistemli şəkildə təhlil edilir.

GİRİŞ

Texnologiyanın sürətli inkişafı və rəqəmsallaşma təhsildən sağlamlığa, iqtisadiyyatdan maliyyəyə, mediadan ünsiyyətə qədər həyatın bütün sahələrinə təsir göstərməkdədir. Bu dəyişikliklər təkcə fərdi fəaliyyət sferalarımızı deyil, eyni zamanda müəssisələrin iş fəaliyyətini və biznes modellərini də əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırır. Dünyada internetə çıxış imkanlarının genişlənməsi və ağıllı cihazların istifadəsinin artması rəqəmsal mühitdə yaranan dağıdıcı innovasiyaları təşviq etməklə yanaşı, onların tətbiqini müəyyən mənada zəruri edir. Bu tendensiyalar nəticəsində iqtisadi və institusional strukturların öz fəaliyyətlərini yeni texnoloji tələblərə uyğunlaşdırması, rəqabət qabiliyyətini qoruması və davamlı inkişaf strategiyalarını yenidən formalaşdırması vacib hala gəlmişdir.

"Fintech" anlayışı dilimizə "maliyyə texnologiyaları" kimi tərcümə edilsə də, praktikada daha çox "fintek" formasında işlədilir. Bu termin üçün tam şəkildə qəbul olunmuş vahid tərif mövcud olmasa da, fintek dedikdə müxtəlif maliyyə məhsul və xidmətlərini özündə birləşdirən geniş məzmunlu, çətir xarakterli bir konsepsiya nəzərdə tutulmalıdır.

Fintekin tarixi təkamülü çox qədim dövrlərə qədər uzansa da, yaxın keçmişdə baş verən iki mühüm hadisə bu ekosistemin sürətlə genişlənməsinə zəmin yaratmışdır. Birinci hadisə 2008-ci il Qlobal Maliyyə Böhranıdır. Həmin böhranın nəticəsində sərt tənzimləmə tələbləri ilə üzləşən maliyyə sektoru müştərilərin tələblərini və gözləntilərini qarşılamaqda çətinlik çəkmişdir. Kredit məhdudiyyətləri, risk siyasətlərinə uyğunlaşma kimi öhdəliklər ənənəvi maliyyə qurumlarını müştəri ehtiyaclarına çevik reaksiya verməkdən uzaqlaşdırmışdır. Bu şərait isə rahatlıq və inklüzivlik vəd edən fintek yönümlü təşəbbüslərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. İkinci mühüm inkişaf 2019-cu ildə baş verən Covid-19 pandemiyasıdır. Müxtəlif dövrlərdə tətbiq edilən küçəyə çıxma məhdudiyyətləri və cəmiyyətə ünvanlanan "Evdə qal" çağırışı təkcə fərdlərin deyil, həm də müəssisələrin internet əsaslı texnologiyalara adaptasiyasını sürətləndirmişdir. Fiziki təmasdan qaçınma tələbi nəğd pul istifadəsini azaltdığı halda, təmassız ödənişlərin, e-ticarət platformalarının, internet və mobil bankçılıq xidmətlərinin geniş tətbiqini stimullaşdırmışdır. Bu proses texnologiyanın gündəlik həyatın müxtəlif sferalarına daha dərindən inteqrasiyasını qaçılmaz etmişdir.

Maliyyə sistemi və rəqəmsallaşma

Maliyyə sisteminin əsas funksiyası yığımları investisiyalara yönəltməklə iqtisadiyyatda resursların səmərəli şəkildə bölgüsünü təmin etməkdir. Maliyyə vasitəçiləri bu prosesə mane ola biləcək informasiya asimmetriyalarını (moral risk və invers seçmə) və kommunikasiya uyğunsuzluqlarını aradan qaldırmağa fokuslanırlar. Onlar məlumat mübadiləsində ixtisaslaşmaqla yanaşı, informasiya asimmetriyalarını aradan qaldırmaq üçün investisiya qərarı vermək bacarığına malik olmayan yığım sahibləri adından risk təhlillərini həyata keçirir və yatırımları monitorinq edirlər (Boot və başqaları, 2021).

Maliyyə vasitəçiləri əməliyyat xərclərinin azaldılmasında və əməliyyat imkanlarının genişləndirilməsində adətən mühüm rol oynayırlar. İqtisadi əməliyyatlarda vasitəçilər, qarşı tərəflərin bir-birini tapmasına, etimad formalaşdırmasına və razılaşmaları yekunlaşdırmasına yardım edir. Vasitəçilər olmadıqda, əməliyyat iştirakçıları arasında əlaqənin qurulması, müqavilə şərtləri üzrə danışıqların aparılması və ya öhdəliklərin icrası çətinləşə bilər. Bununla yanaşı, vasitəçilər iqtisadi əməliyyatların formalaşmasına təsir göstərən əhəmiyyətli gücə malik ola bilər və bu gücdən bəzən öz maraqlarını maksimumlaşdırmaq üçün istifadə edə bilərlər. Bu isə maliyyə vasitəçilərinin potensial monopol gücləri ilə bağlı narahatlıqları artırır (Chen və Bellavitis, 2020). Sahəyə girişin çətin olması, informasiya və kommunikasiya asimmetriyalarının aradan qaldırılmasının yüksək ixtisas tələb etməsi, müştəri sədaqəti və etibarının mühüm rol oynaması kimi amillər maliyyə xidmətləri sektorunu daha az rəqabətçi etmişdir. Lakin 1990-cı illərdə informasiya texnologiyalarında baş verən inqilab və internetin geniş yayılması əməliyyat xərclərinin azalmasına, məlumatın əlçatanlığının artmasına, rəqabət səviyyəsinin yüksəlməsinə və bank işçi sayının azalmasına səbəb olmuşdur (Boot və b., 2021).

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid prosesində maliyyə texnologiyaları (fintek) ənənəvi maliyyə institutlarının həyata keçirdiyi bəzi funksiyaları icra etməyə başlamışdır. Bəzi hallarda rəqəmsal texnologiyalar əməliyyat xərclərini azalda, əməliyyatların əhatə dairəsini genişləndirə və özünütənzimləyən (P2P) əməliyyatları gücləndirə bilər. Fintek, maliyyə institutlarına olan asılılığı müəyyən qədər azaltsa da, vasitəçiləri tamamilə aradan qaldırmamışdır. Çox zaman bir vasitəçinin (məsələn, maliyyə qurumunun) yerini digər bir vasitəçi – texnologiya şirkəti tutur. Mərkəzləşmənin azalması və vasitəçiliyin zəifləməsi tendensiyası davam edərsə, blokçeyn texnologiyasına əsaslanan mərkəzləşdirilməmiş maliyyə (DeFi) bu inkişafın növbəti mərhələsi kimi formalaşa bilər (Chen və Bellavitis, 2020).

Rəqəmsal maliyyə, böyük məlumat və bulud hesablama kimi texnologiyalardan istifadə etməklə kredit verənlərlə kredit alanlar arasındakı informasiya asimmetriyasını azaltmaq və əməliyyat xərclərini minimuma endirməklə ənənəvi maliyyə sistemindən kənarda qalan şəxslərə xidmət göstərmək baxımından böyük potensiala malikdir (Yue və b., 2022). Blokçeyn texnologiyası isə gələcəyin əsas texnologiyalarından biri kimi qiymətləndirilir. Satoshi Nakamoto tərəfindən 2008-ci ildə irəli sürülmüş bu model etibarlı vasitəçiyə ehtiyac olmadan iki tərəf arasında birbaşa əməliyyat aparmağa imkan verən kriptoqrafik elektron ödəniş sistemidir. Bir çox beynəlxalq təşkilat və müxtəlif ölkələrin mərkəzi bankları biznes modellərini köklü şəkildə dəyişdirmə potensialına malik olan bu texnologiya üzərində araşdırmalarını davam etdirirlər (Arıcı, 2021).

Maliyyə Texnologiyalarının Tarixi Təkamülü

Maliyyə texnologiyalarının tarixi inkişafı ilk transatlantik kabelin çəkilməsindən günümüzə qədər izlənilə bilər. Lakin daha yaxın dövrlərdəki texnoloji yenilik dalğaları nəzərdən keçirildikdə, informasiya sahəsində baş verən irəliləyişlərin 1980-ci illərdə passiv investisiya alətlərinin yüksəlişinə, 1990-cı illərdə isə kredit skorlaşdırması və qiymətli kağızların sekuritizasiyası inqilabına səbəb olduğu göstərilə bilər. Eyni şəkildə, kommunikasiya sahəsindəki yeniliklərə 1970-ci illərdə ATM-lərin tətbiqi, 1980-ci illərdə telefon bankçılığı, 1990-cı illərdə İngiltərədə Walmart və Tesco kimi böyük pərakəndə şəbəkələrinin bankçılıq sektoruna daxil olma cəhdləri və 2000-ci illərdə onlayn bankçılığın, həmçinin pərakəndə elektron ödənişlərin istifadəsində artım daxildir. Bu yeniliklər maliyyə sistemində tarazlığı bankalardan bazarlara və ixtisaslaşmış iştirakçılara doğru yönəltmiş, lakin bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, banklar maliyyə sektorunun mərkəzi aktoru olaraq qalmağa

davam etmişdir (Philippon, 2015). Bununla belə, son onillikdə baş verən inkişafların maliyyə sektorunun quruluşunda daha dərindən dəyişikliklərə yol açacağı gözlənilir (Boot və b., 2021).

Fintek 1.0 adlandırılan ilkin mərhələ, mors əlifbasının (teleqrafın) icadı və ilk transatlantik kabelin çəkilməsi ilə mümkün olan ilk elektron pul transferi ilə başlamış və maliyyə məlumatlarının, habelə ödənişlərin sürətli ötürülməsini xarakterizə edən 1866–1967-ci illəri əhatə edən dövrü ifadə edir. Fintek 2.0 mərhələsi (1967–2008) ənənəvi maliyyə qurumları tərəfindən məhsul və xidmətləri artırmaq məqsədilə informasiya texnologiyalarından istifadə olunmağa başlandığı dövrdür. Bu mərhələ ATM-lərin tətbiqi, elektron ödəniş və klirinq sistemlərinin formalaşdırılması, eləcə də onlayn bankçılıq xidmətlərinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. 2008-ci ildən günümüzə qədər olan dövr isə Fintek 3.0 adlandırılır və ən müasir texnoloji yeniliklərdən istifadə etməklə maliyyə xidmətlərinin vasitəçilər olmadan birbaşa müştərilərə təqdim edilməsini, bununla da maliyyə institutları üçün tamamilə yeni rəqabət mühitinin formalaşmasını ifadə edir.

Palmie və başqaları (2020) maliyyə texnologiyalarının inkişafını müxtəlif dövrlər və təsiredici amillər əsasında qiymətləndirərək bu prosesi üç dalğa ilə xarakterizə edirlər. Birinci dalğa elektron ödənişlər dalğasıdır. İnternetin və ağıllı telefonların inkişafı nəticəsində onlayn bankçılıq və mobil ödəniş vasitəsilə elektron vəsait transferləri daha geniş yayılmış və böyük populyarlıq qazanmışdır. İkinci dalğa blokçeyn və kriptovalyutalarla əlaqələndirilir. Blokçeyn, Bitcoin və digər kriptovalyuta növlərini dəstəkləyən texnologiya kimi tanınan paylaşılan verilənlər bazasıdır. Blokçeyn şirkətləri bu texnologiyanın inkişafını və tətbiqini genişləndirərkən, kriptovalyuta şirkətləri kriptoaktivlərin alqı-satqısı və saxlanması kimi məhsul və xidmətlər təqdim edirlər. Maliyyə sektoru isə əməliyyatların sadələşdirilməsi və xidmət çeşidinin genişləndirilməsi potensialına görə blokçeyn texnologiyasının inkişafına böyük maraq göstərmişdir. Üçüncü dalğa süni intellektlə bağlıdır. Bu mərhələdə fintek ekosistemi süni intellekt tərəfindən transformasiyaya məruz qalır. Maliyyə sektorunda süni intellekt anlayışı, verilmiş tapşırıqları şərh edib anlaya bilən və həmin maliyyə funksiyalarını icra etmək üçün fəaliyyət göstərə bilən sistem və cihazlara fokuslanır. Müştərilərin bu texnologiyaya adaptasiyası artdıqca, süni intellekt yönlü yeni növ müştəri tələbatları formalaşmağa başlayır.

Fintek anlayışı ilk dəfə 1972-ci ildə akademik bir məqalədə* "bank ixtisasını müasir idarəetmə elmi metodları və kompüterlə birləşdirən maliyyə texnologiyası mənasını verən bir qısaltma" kimi tərif edilmişdir. Milian və başqaları (2019) çoxsaylı akademik məqalələri təhlil edərək fintek terminini "maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən, kommunikasiya imkanlarından, internetin geniş yayılmasından və məlumatın avtomatik emal olunması potensialından istifadə edən innovativ şirkətlər" kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu anlayış 2018-ci ilin son rübündə Merriam–Webster lüğətinə də daxil edilərək "bankçılıq və maliyyə xidmətləri sektorunda yeni yaradılmış rəqəmsal və onlayn texnologiyalardan istifadə edən məhsul və şirkətlər" kimi izah olunmuşdur. Ödəniş təşkilatları, kredit təmin edən qurumlar, alternativ maliyyə platformaları, bankların rəqəmsal maliyyə tətbiqləri, sığorta texnologiyaları, həmçinin kriptovalyuta və blokçeyn əsaslı tətbiqlər də fintek anlayışının tərkib hissəsi sayılır (Yazıcı, 2022).

Fərqli tərifl ərdən də göründüyü kimi, fintek anlayışı (Çağıl və Candemir, 2019) aşağıdakı məzmunları ifadə edir:

- maliyyə sektorunda istifadə olunan innovativ texnologiyaları,
- innovativ texnologiyalar vasitəsilə yaradılan maliyyə məhsul və xidmətlərini,
- həmin texnologiyalardan istifadə edərək yeni maliyyə məhsulları hazırlayan və xidmətlər təqdim edən şirkətləri.

Fintek adətən texnologiya və innovasiyadan yararlanaraq mövcud maliyyə qurumlarını aradan çıxarmaqla elektron (onlayn) kanallar vasitəsilə ixtisaslaşmış xidmətlər təqdim edir (Nicoletti, 2017). Thakor (2020) finteki əsasən yeni və təkmilləşdirilmiş maliyyə xidmətləri göstərmək üçün texnologiyanın istifadəsi kimi xarakterizə edir. Onun meydana çıxmasında əsas motivasiya isə informasiya texnologiyalarının bir çox sahədə xərcləri azaltması və funksionallığı artırmasına baxmayaraq, maliyyə vasitəçiliyinin vahid xərcinin yüz ildən artıqdır ki, demək olar dəyişməz qalması ilə izah olunur.

Fintek anlayışı bəzən çevik və innovativ iş modeli ilə seçilən startap tipli şirkətləri təsvir etmək üçün, bəzən isə həmin şirkətlərin təqdim etdiyi yeni texnologiyaları, məhsul və xidmətləri ifadə edən

çətir termin kimi istifadə olunur (Deloitte, 2020). Fintek startapları xüsusilə ənənəvi bankçılıq xidmətlərinə çıxışı məhdud olan əhali qruplarını və kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini (KOBİ-ləri) maliyyə sisteminə cəlb etməklə maliyyə inklüzivliyinə mühüm töhfə verir (KPMG, 2024). Finteklərin əsas xüsusiyyətləri müştəriyönümlü olmaları, innovativ, rəqabətçi və sürətli fəaliyyət göstərmələri, həmçinin ənənəvi maliyyə məhsul və xidmətlərindən fərqlənmələridir. Tələbatı mərkəzə alan bu yanaşmanın formalaşmasında ənənəvi bank xidmətlərinin ağır və çevik olmayan strukturu, eləcə də sistemdəki yüksək əməliyyat xərcləri həlledici rol oynayır (Canbaz və Erbaş, 2021).

Distribyutiv (yıxıcı) innovasiya ekosistemi – iyerarxik idarəetmə strukturuna malik olmadan, yalnız müştərilərin tarixi olaraq dəyər verdiyi ölçülərdə performansı yaxşılaşdırmaqla kifayətlənməyən, həm də indiyədək diqqətdən kənarda qalmış ən azı bir istiqamətdə əlavə üstünlük yaradan bir innovasiya ətrafında birgə inkişaf edən, qarşılıqlı asılı aktorlardan ibarət iqtisadi bir mühit kimi xarakterizə olunur. Bu aktorlar (təşkilatlar və fərdlər) sözügedən innovasiya ilə bağlı məhsul və/və ya xidmətlərin istehsalı və/və ya istehlakında bir-birini tamamlayan davranışlar nümayiş etdirirlər (Palmie və b., 2020).

Fintek ekosistemi beş əsas ünsürdən ibarətdir (Lee və Shin, 2018):

- **Fintek Startapları:** Ödəniş xidmətləri, sərvət idarəçiliyi, borclandırma, kütləvi maliyyələşdirmə, kapitallaşma bazarı və sığorta yönümlü fintek şirkətləri;
- **Texnologiya İnkişaf etdiriciləri:** Böyük data analitikası, bulud hesablama, kriptovalyutalar və sosial media infrastrukturu hazırlayan texnoloji qurumlar;
- **Maliyyə Müştəriləri:** Fərdlər və təşkilatlar;
- **Dövlət:** Maliyyə tənzimləyiciləri və qanunverici orqanlar;
- **Ənənəvi Maliyyə Qurumları:** Banklar, sığorta şirkətləri, brokerlik təşkilatları və risk kapitalı investorları.

Son illərdə populyarlığı artan fintek startaplarının sürətli inkişafını stimullaşdıran amilləri anlamaq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Baby boomer” nəslinin əmək fəaliyyətindən çəkilməsi, rəqəmsal nəsil hesab olunan X və Y nəslinin iqtisadiyyatda aparıcı mövqelər tutmağa başlaması, eləcə də Z nəslinin yüksək rəqəmsal bacarıqlara malik olması ənənəvi müştəri profilini tamamilə dəyişməkdədir. Bank sektorunun müştəriyə fərdiləşdirilmiş həllər təqdim etməkdə çətinlik çəkməsi, şəxsi gözləntilərin çox vaxt nəzərə alınmaması və sektorun ağır, çevik olmayan strukturu müştəriyönümlü fintek şirkətlərinin yüksəlişinə şərait yaradır. Müştərilər maliyyə xidmətlərinə daha asan, daha ucuz və daha ağıllı çıxış tələb edirlər. İnformasiya və texnologiya sahəsində baş verən inkişaflar nəticəsində formalaşan yeni biznes modelləri, fiziki təmas tələb etmədiyi üçün yaranan xərc üstünlüyü, bazarların niş istiqamətlərə yönəlməsi, kibertəhlükəsizlik sahəsində irəliləyişlər, maliyyə böhranlarının maliyyə vasitəçilərinə olan inamı zəiflətməsi, müştərilərin ehtiyaclarının ənənəvi sektor tərəfindən ödənilməməsi, tənzimləyici normaların bankçılıq sistemini ciddi nəzarətdə saxlaması və texnologiya sayəsində maliyyə resurslarına birbaşa çıxışın mümkün olması fintekləri yeni və güclü rəqabət meydanına çevirir (Anagnostopoulos, 2018).

Maliyyə xidmətlərində rəqəmsal transformasiya ödəniş sistemləri, süni intellekt dəstəkli maliyyə həlləri, kredit və sığorta xidmətləri kimi bir çox sahədə köklü dəyişikliklər yaratmaqdadır. Fintek ekosisteminin formalaşması daha səmərəli maliyyə bazarlarının və sistemlərinin qurulmasını asanlaşdıran texnoloji yenilikləri təşviq edən mühüm amillərdən biridir (Palmie və b., 2020). Ənənəvi nağd puldan rəqəmsal pula keçid pul və məlumat arasındakı sərhədləri daha da qeyri-müəyyən etmişdir. Finteklərin maliyyə xidmətləri sisteminə gətirdiyi yeni texnologiyalar, biznes modelləri, məhsullar və proseslər əməliyyat xərclərinin azalması, xidmətlərin fərdiləşdirilməsi, əməliyyat müddətlərinin qısalması, alternativ məhsulların təqdim olunması və müştəri tələblərinin prioritetləşdirilməsi kimi sahələrdə əhəmiyyətli üstünlüklər yaradır və bununla da bankların sistemdəki ənənəvi vasitəçilik rolunu sual altına alır (Çöllü, 2019). Bu vəziyyət bankçılığın gələcəyi üçün bir tərəfdən yeni imkanlar açsa da, digər tərəfdən əhəmiyyətli risklər və təhdidlər formalaşdırır. Finteklər ənənəvi maliyyə sistemində “oyun dəyişdirici” aktorlar kimi meydana çıxmışlar. Lakin onların ənənəvi bankçılıq sistemindən istifadə etməyən və ya həmin sistemdən kənara itilmiş fərdlər

üçün də çevik, həll yönümlü və sürətli xidmətlər təqdim etməsi ölkələrin iqtisadi artımına müsbət təsir göstərə bilər.

Finteklər sayəsində istehlakçılar bu gün əvvəlkindən daha çox ödəniş üsuluna çıxış əldə edirlər. İnternet üzərindən pul köçürmələrində tətbiq olunan yeni texnologiyalar həm bizneslər, həm də hökumətlər üçün yeni imkanlar yaradır. Bu texnologiyalar beynəlxalq rəqəmsal ticarət üçün daha əlverişli mexanizmlər təqdim edir və daim genişlənən yeni mobil iş qüvvəsinin formalaşmasına şərait yaradır (Palmie və b., 2020). Bu texnoloji yeniliklərə sürətlə uyğunlaşa bilən bankaların fintek inkişaflarından müsbət təsirlənəcəyi gözlənilir. Finteklərin təqdim etdiyi böyük data, süni intellekt, əşyaların interneti və blokçeyn kimi texnologiyalar bankalara göstərdikləri xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq və informasiya texnologiyaları üzrə bacarıqlarını daha da inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Bu sayədə daha səmərəli xidmət modeli formalaşdıran bankalar yeni bazarlara çıxış, fərqli biznes modelləri yaratmaq, filial sayını azaltmaq və mənfəət marjlarını yüksəltmək kimi əhəmiyyətli üstünlüklərə sahib ola bilərlər. Bununla belə, finteklərin üstünlüklərinə baxmayaraq, uzunmüddətli və sabit fəaliyyət tarixinə malik olan ənənəvi bankların da rəqabət mühitində güclü tərəfləri mövcuddur. Məsələn, müştərilər üçün etibarlı tərəfdaş kimi qəbul olunmaları, qanunvericilik tələblərinə uyğunluq və risk idarəetməsi sahəsində yüksək ekspertiza, yeni texnologiyaların biznes modellərinə inteqrasiyası üzrə təcrübə, həmçinin geniş maliyyə resurslarına malik olmaları bu üstünlüklərin əsasını təşkil edir (Çöllü, 2019).

Fintek Trendləri və Strateji Hədəflər

Mövcud elmi mənbələrdə fintek texnologiyalarının maliyyə sektoruna təsiri geniş müzakirə olunsa da, bu texnoloji meyillərin maliyyə institutlarının strateji məqsədləri ilə ardıcıl və strukturlaşdırılmış şəkildə əlaqələndirilməsi sahəsində boşluqlar qalmaqdadır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən maliyyə institutları üçün fintek trendlərinin strateji istiqamətlərə necə təsir göstərdiyini hərtərəfli şəkildə qiymətləndirən tədqiqatların sayı məhduddur.

Tərtib edilmiş analiz cədvəli fintek trendləri ilə strateji hədəflər arasında əlaqəni, eyni zamanda maliyyə nəticələrini, potensial riskləri və performansın qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əsas göstəriciləri vahid strukturda təqdim edir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Fintek Mühitində Yeni Trendlər və Strateji Hədəflər

Fintek Trend	Açıqlama	Strateji Hədəf	Maliyyə Təsiri	Risklər	Ölçmə Göstəriciləri (KPI)
Açıq Bankçılıq	API əsaslı bank–fintek inteqrasiyası	Müştəri bazasının genişlənməsi	Gəlir diversifikasiyası	Məlumat təhlükəsizliyi	API istifadəsi, aktiv istifadəçi sayı
Rəqəmsal Ödənişlər	Mobil və kontaktsız ödənişlər	Tranzaksiya sürətinin artması	Komissiya gəlirləri	Sistem kəsintisi	Tranzaksiya həcmi
Süni İntellekt	Risk və kredit analizi	Riskin azaldılması	Problemli kreditlərin azalması	Alqoritmik səhvlər	Default rate
Blockchain	Şəffaf əməliyyat sistemi	Xərc azaldılması	Əməliyyat xərclərinin azalması	Tənzimləmə riski	Əməliyyat müddəti
Interqrasiya olunmuş maliyyə	Maliyyənin platformalara inteqrasiyası	Yeni bazarlara çıxış	Yeni gəlir axınları	Platforma asılılığı	Platforma gəlirləri

Kiber Təhlükəsizlik	Məlumatların qorunması	Etibarın artırılması	Maliyyə itkilərinin qarşısı	Kiber hücumlar	İnsident sayı

Mənbə: *Gomber et.al., 2018; Arner et al., 2016; Chen et.al.,2019; Deloitte Insights, 2021; Zetzsche et.al., 2020*

Fintek mühitində müşahidə olunan yeni trendlər maliyyə institutlarını ənənəvi əməliyyat modellərindən strateji çevikliyə əsaslanan rəqəmsal transformasiya modelinə keçməyə məcbur edir. Açıq bankçılıq, süni intellekt və embedded finance kimi innovativ yanaşmalar maliyyə institutlarının rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, risklərin idarə olunmasında da yeni strateji hədəflərin formalaşmasına səbəb olur

Təklif olunan metodoloji yanaşma bir tərəfdən akademik araşdırmalar üçün konseptual və analitik baza formalaşdırır, digər tərəfdən isə maliyyə institutlarında strateji planlaşdırma və qərarvermə proseslərində praktik alət kimi istifadə oluna bilər.

NƏTİCƏ

Maliyyə texnologiyası (fintek) – maliyyə, texnologiya və innovasiya idarəçiliyini bir araya gətirən multidissiplinar bir sahə (Leong və Sung, 2018) olaraq son illərdə qlobal maliyyə sistemində əhəmiyyətli transformasiya yaratmışdır. Xüsusilə pandemiya dövründən etibarən sürətli yüksəlişə keçmiş və maliyyə sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Fintek ekosistemi böyük verilərə əsaslanan istehlakçı davranışlarını təhlil edə bildiyi üçün fərdiləşdirilmiş həllər təklif edir və müştərilərə daha təkmil bankçılıq təcrübəsi təqdim edir (Anagnostopoulos, 2018). Bu yolla finteklər maliyyə xidmətlərinin qavranılması, hazırlanması, tanıdılması, göstərilməsi və istifadəsi proseslərində köklü dəyişikliklər yaradır. Sürətlənən innovasiya impulsu isə ikili nəticələr doğurur: fintek bir tərəfdən maliyyə arxitekturasını modernləşdirir və davranışsal dəyişiklikləri təşviq edir, digər tərəfdən mövcud iş modellərini, xidmət strukturlarını və tənzimləyici çərçivələri sarsıdır (Mention, 2021). Sahədəki yeni startapların müştəriyönümlülük, sürət və aşağı xərc kimi üstünlükləri ənənəvi bankları strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə və daha innovativ həllər formalaşdırmağa məcbur edir. Digər tərəfdən finteklər geniş miqyaslanma və müştəri etimadı qazanmaqda müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Banklar isə infrastruktur, tənzimləyici uyğunluq və risklərin idarə edilməsi baxımından öz güclü mövqelərini qorumaqda davam edirlər. Bu səbəbdən, yeni fintek təşəbbüsləri ilə ənənəvi maliyyə institutları arasında sırf rəqabətə əsaslanan münasibətdən daha çox əməkdaşlıq yönümlü yanaşmanın tətbiqi həm sektor, həm də müştərilər üçün daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Finteklər maliyyə inklüzivliyini artıraraq dezavantajlı qrupların iqtisadi baxımdan güclənməsinə dəstək olur. Bir çox ölkədə maliyyə inklüzivliyinin sistemdən kənarda qalan əhali qrupları – xüsusilə qadınlar və aztəminatlı yetkinlər üçün əhəmiyyətli faydalar yaratdığına dair sübutlar getdikcə artmaqdadır. Bir çox ölkələrin siyasətçiləri maliyyə inklüzivliyini iqtisadi səlahiyyətlənmənin əsas açarı və artan yoxsulluq səviyyələrinə qarşı bir həll kimi qəbul etmişlər (Ozili, 2021). Qlobal maliyyə sektorunun genişlənməsi nəzərə alındıqda, fintek tətbiqlərinin və xidmətlərinin effektiv şəkildə tənzimlənməsi üçün milli tənzimləyici qurumlar arasında daha çox, daha yeni və daha inkişaf etmiş beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyac duyulacağı proqnozlaşdırılır. Fintek sahəsində getdikcə daha aydın görünən reallıq isə budur ki, tənzimləyicilər daim bazarın bir addım gerisində qalırlar. Fintek tətbiqlərinin eksponential inkişafı isə bu sualları gündəmə gətirir: mövcud tənzimləyici səlahiyyət və mexanizmlər kifayət edirmi, bu səlahiyyətlər hansı istiqamətdə təkmilləşdirilməlidir və yeni səlahiyyətlərin yaradılması zərurətə çevrilirmi (Chatzara, 2020). Finteklərin təqdim etdiyi imkanlar ətraf mühitlə bağlı xərclərlə də sıx bağlıdır. Enerji istehlakının artması, elektron tullantıların çoxalması və təbii resursların tükənməsi hökumətləri texnoloji innovasiyaları təşviq etməklə ekoloji davamlılığı təmin etmək arasında çətin seçimlə üz-üzə qoyur (Tao və b., 2022). Bu baxımdan qlobal ekoloji siyasətlə uyğunlaşdırılmış, balanslı və məsuliyyətli texnologiya siyasətinin formalaşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Nəticə etibarilə fintek yalnız maliyyə sektorunu transformasiya etməklə kifayətlənməmiş, həm də texnologiya, media və

telekommunikasiya kimi sahələrlə inteqrasiya olunaraq sektorlararası sərhədləri bulanıqlaşdırmışdır. Bu yeni mərhələdə ənənəvi maliyyə xidmətləri təminatçılarının güclü mövqelərini qoruyub saxlaya bilməsi finteklərlə əməkdaşlıq etməsi və ya öz innovativ fintek təşəbbüslərini yaratması ilə mümkündür. Bu reallığı nəzərə almayan maliyyə institutlarının isə zamanla sistemdən kənarda qalacağı açıq görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Anagnostopoulos, I. (2018). Fintech and Regtech: Impact on regulators and banks. Journal of Economics and Business, 100, 7–25.
2. Arıcı, N. D. (2021). Dijital para kullanımı ve ekonomik etkileri. İçinde E. Kılınç ve N. Şahbaz Kılınç (Ed.), Ekonominin Güncel Konuları (ss. 129–150). Gazi Kitabevi.
3. Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2016). The evolution of FinTech: A new post-crisis paradigm? Georgetown Journal of International Law, 47(4), 1271–1319.
4. Boot, A., Hoffmann, P., Laeven, L., & Ratnovski, L. (2021). Fintech: What's old, what's new? Journal of Financial Stability, 53, 1–13.
5. Canbaz, M. F., & Erbaş, S. (2021). Katılım bankacılığında fintek eğilimleri ve sektöre katkıları. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(3), 477–489.
6. Chatzara, V. (2020). FinTech, InsurTech, and the regulators. In P. Marano & K. Noussia (Eds.), InsurTech: A Legal and Regulatory View (AIDA Europe Research Series on Insurance Law and Regulation, Vol. 1). Springer, Cham.
7. Chen, M. A., Wu, Q., & Yang, B. (2019). How valuable is FinTech innovation? Review of Financial Studies, 32(5), 2062–2106.
8. Chen, Y., & Bellavitis, C. (2020). Blockchain disruption and decentralized finance: The rise of decentralized business models. Journal of Business Venturing Insights, 13, 1–11.
9. Çağıl, G., & Candemir, G. (2019). Fintech as a new player in the banking sector. İçinde H. Yıldız & A. S. Aybar (Ed.), Research in Economics, Econometrics & Finance (ss. 249–256). IJOPEC Publication.
10. Çöllü, D., & Aslantürk. (2019). Finansal teknolojiler ve bankacılık sektörü. İçinde D. A. Çöllü (Ed.), Dijitalleşmenin Finans Dünyasına Yansımaları (ss. 91–124). Atlas Akademik Basım.
11. Deloitte. (2020). Fintech: On the Brink of Further Disruption. www.deloitte.com
12. Deloitte Insights. (2021). Fintech by the numbers: Incumbents, startups, and the future of financial services. Deloitte.
13. Gomber, P., Kauffman, R. J., Parker, C., & Weber, B. W. (2018). On the Fintech revolution: Interpreting the forces of innovation, disruption, and transformation in financial services. Journal of Management Information Systems, 35(1), 220–265.
14. KPMG. (2024). Türkiye fintech araştırması 2024: Fintech ve dijital finans.
15. Lee, I., & Shin, Y. J. (2018). Fintech: Ecosystem, business models, investment decisions, and challenges. Business Horizons, 61, 35–46.
16. Leong, K., & Sung, A. (2018). FinTech (financial technology): What is it and how to use technologies to create business value in fintech way? International Journal of Innovation, Management and Technology, 9(2), 74–78.
17. Mention, A.-L. (2021). The age of FinTech: Implications for research, policy and practice. The Journal of FinTech, 1(1), 1–25.
18. Milian, E. Z., Spinola, M. D. M., & Carvalho, M. M. D. (2019). Fintechs: A literature review and research agenda. Electronic Commerce Research and Applications, 34, 1–21.
19. Nicoletti, B. (2017). Fintech innovation: The future of FinTech. Springer International Publishing.
20. Ozili, P. K. (2021). Financial inclusion research around the world: A review. Forum for Social Economics, 50(4), 457–479.

21. Palmie, M., Wincent, J., Parida, V., & Caglar, U. (2020). The evolution of the financial technology ecosystem. Technological Forecasting & Social Change, 151, 1–10.
22. Philippon, T. (2015). Has the US finance industry become less efficient? American Economic Review, 105(4), 1408–1438.
23. Tao, R., Su, C., Naqvi, B., & Rizvi, S. K. A. (2022). Can fintech development pave the way for a transition towards low-carbon economy? Technological Forecasting & Social Change, 174, 1–7.
24. Thakor, A. V. (2020). Fintech and banking: What do we do? Journal of Financial Intermediation, 41, 1–13.
25. Yazıcı, S. (2022). Finansal teknolojiler: Fintech ve InsurTech dünyasına giriş. MediaCat Kitapları.
26. Yue, P., Korkmaz, A. G., Yin, Z., & Zhou, H. (2022). The rise of digital finance: Financial inclusion or debt trap? Finance Research Letters, 47, 1–8.
27. Zetzsche, D. A., Buckley, R. P., Arner, D. W., & Barberis, J. N. (2020). The future of data-driven finance and RegTech. European Business Organization Law Review, 21(1), 1–38.

ABSTRACT

FINTECH TRANSFORMATION IN DIGITAL FINANCIAL MARKETS: RISKS AND STRATEGIC OPPORTUNITIES

Mehriban İmanova, Khanim Mustafayeva

The accelerating transformation processes in digital financial markets have created a fundamental basis for the expansion of the FinTech ecosystem, the formation of new financial services, and the modernization of risk-management mechanisms. As a result of these changes, the automation of financial operations, the application of artificial intelligence-based analytical models, and the integration of blockchain technologies play a crucial role in gaining competitive advantage. However, cybersecurity threats, data-privacy risks, operational resilience challenges, and inadequacies in regulatory frameworks introduce new concerns within the digital environment. In contemporary conditions, risk management is no longer confined to traditional financial risks but also encompasses technological, strategic, and reputational risks. Therefore, the development of FinTech-based services requires adaptive regulatory models, risk-sensitive management structures, and a sustainable innovation environment. This article systematically analyzes the current directions of risk management in digital financial markets, the transformative opportunities of the sector, and the practical challenges encountered in implementation.

Keywords: *Digital finance, FinTech, risk management, cybersecurity, innovation, blockchain, regulation.*

РЕЗЮМЕ

ФИНТЕХ-ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ЦИФРОВЫХ ФИНАНСОВЫХ РЫНКАХ: РИСКИ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Мехрибан Иманова, Ханым Мустафаева

Ускоряющиеся процессы трансформации на цифровых финансовых рынках создают фундаментальную основу для расширения экосистемы FinTech, формирования новых финансовых услуг и модернизации механизмов управления рисками. В результате этих изменений автоматизация финансовых операций, применение аналитических моделей на основе искусственного интеллекта и интеграция блокчейн-технологий играют ключевую роль в обеспечении конкурентных преимуществ. Однако угрозы кибербезопасности, риски конфиденциальности данных, снижение операционной устойчивости и недостаточность нормативно-правовых рамок порождают новые вызовы в цифровой среде. В современных

условиях управление рисками уже не ограничивается традиционными финансовыми рисками, но включает также технологические, стратегические и репутационные риски. Поэтому развитие услуг на основе FinTech требует адаптивных регулирующих моделей, чувствительных к рискам управленческих структур и устойчивой инновационной среды. В статье системно анализируются актуальные направления управления рисками на цифровых финансовых рынках, трансформационные возможности сектора и практические сложности, возникающие при их реализации.

Ключевые слова: *цифровые финансы, финтех, управление рисками, кибербезопасность, инновации, блокчейн, регулирование.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-11
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONUNUN HEYVANDARLIQ SAHƏSİ ÜZRƏ BİOENERJİ POTENSİALININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məhluqə YUSİFOVA, Şəms ƏLİZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: mehluqe_yusifli@mail.ru

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Şərqi Zəngəzur, bioqaz, peyinin utilizasiyası, istixana qazları, enerji tutumu

XÜLASƏ
Müasir dünyanın qlobal ekoloji problemləri və mövcud enerji böhranı dünyada qazıntı yanacaqları əvəzinə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi zərurətinə gətirib çıxarmışdır. Hal-hazırda üzvi tullantılardan bioqaz istehsalı digər alternativ enerji mənbələri kimi diqqət mərkəzindədir. Məqalə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun bioenerji potensialının qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqat ərazisində heyvandarlıq tullantılarından bioqaz istehsalı potensialının qiymətləndirilməsi üçün Bioenerji və Ərzaq Təhlükəsizliyi metodologiyasından (BEFS) istifadə olunmuşdur. Tədqiqat nəticələrinə görə, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda mal-qaranın ümumi sayı 390 min başdır, onlardan illik peyin istehsalı təxminən 236.951 ton təşkil edir ki, bunun da təqribən 130.000 tonu real bioqaz istehsalı üçün istifadə oluna bilər, Hesablamalara görə bu qədər peyin ildə 19,5 GVt/saat bioenerji istehsal edə bilər. Bu göstərici ümumilikdə ildə təxminən 6,8 GVt/saat elektrik enerjisi və 8,8 GVt/saat istilik enerjisinə bərabərdir. İqtisadi rayonda heyvandarlıq tullantılarının bioqaz istehsalına yönəldilməsi qlobal istiləşmə ilə mübarizədə effektiv vasitə olaraq, illik metan emissiyalarının ildə təxminən 54.700 ton CO_2 ekvivalenti azalmağına səbəb olacaq və Azərbaycanın Paris Sazişi üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə xidmət edəcəkdir.

GİRİŞ

Qloballaşma, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və dünya əhalisinin artması nəticəsində enerji təhlükəsizliyi problemləri daha da kəskinləşir. Mövcud karbohidrogen ehtiyatları hazırkı istehlak tələbatını ödəyə bilsə də, onların sürətlə tükənməsi yaxın 40–50 il ərzində qlobal enerji təhlükəsizliyi üçün potensial təhdid yaradır. Antropogen xarakterli ekoloji problemlər, xüsusilə də iqlim dəyişikliyindən irəli gələn təsirlər alternativ enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsinin vacibliyini daha da ön plana çıxarır. Bu kontekstdə günəş, külək və biokütlə kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən enerji istehsalının texnoloji cəhətdən təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (De Wit & Faaij, 2010).

Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişlənməsi və qlobal ekoloji problemlərin artması ölkələri kollektiv fəaliyyətə sövq edir. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyi (IRENA) ölkələrə uyğun siyasətlərin hazırlanmasında, investisiyaların cəlb edilməsində və resurslardan səmərəli istifadə üçün praktik tövsiyələr verməklə bərpa olunan enerji sektorunun genişlənməsinə dəstək göstərir (https://content.govdelivery.com/accounts/USERE/bulletins/345078e).

Avropa Bioqaz Assosiasiyasının 2023-cü il məlumat bazasına görə, kənd təsərrüfatı sektoru Avropada bioqaz və biometan istehsalına əhəmiyyətli töhfə verir: bioqazın 67%-i və biometanın 64%-i kənd təsərrüfatı bitkilərindən əldə edilir (https://www.ieabioenergy.com/blog/publications/2021-country-reports/). Bu, peyin, bitki qalıqları və digər tullantılar kimi kənd təsərrüfatı xammalının əhəmiyyətli rolunu nümayiş etdirir. Bu yaxınlarda dərc edilmiş "Bioqaz 2040-cı il və ondan sonrakı dövrdə: İqlim Neytrallığına Realist və Davamlı Yol" adlı Guidehouse hesabatında 2040-cı ilə qədər bioqaz potensialının 82%-nin kənd təsərrüfatının verəcəyi təxmin edilir: 43%-i bitki qalıqlarından, 20%-i kənd təsərrüfatı qalıqlarından və 19%-i peyindən. Bu, kənd təsərrüfatı sektorunun və bərpa olunan qaz istehsalının davamlı inteqrasiyasını nümayiş etdirir (https://www.europeanbiogas.eu/news/turning-farm-waste-into-renewable-energy-the-alfa-story/).

Dünya ölkələrində biokütlədən enerji istehsalını təşviq etmək üçün dövlət–özəl tərəfdaşlığı (PPP) modellərindən geniş istifadə olunur. Bu tərəfdaşlıqlar əsasən elmi-tədqiqat, inkişaf və innovasiya sahələrində həyata keçirilir. Bundan əlavə, bir çox ölkədə subsidiyalar, qrantlar və dövlət tərəfindən təmin olunan enerji alışı razılaşmaları özəl sektor üçün mühüm dəstək mexanizmləri rolunu oynayır. Avropa İttifaqında "Horizon 2020" proqramı çərçivəsində Avropa Birliyi və Bioəsaslı Sənayelər Konsorsiumu tərəfindən Bioəsaslı Sənayelər üzrə Dövlət–Özəl Tərəfdaşlığı yaradılmışdır (https://www.etipbioenergy.eu/advanced-bioenergy/). 2014–2020-ci illər ərzində bu tərəfdaşlıq 975 milyon avro həcmində AB maliyyəsini (Horizon 2020) 2.7 milyard avro özəl sektor investisiyası ilə birləşdirərək ümumilikdə 3.7 milyard avroluq maliyyə paketinə çevirmişdir. Təşəbbüsün məqsədi yeni təchizat zəncirlərinin yaradılması, tədqiqat işlərinin aparılması, biozavodlarda emal səmərəliliyinin artırılması, bioəsaslı məhsullar üçün bazarların formalaşdırılması və müvafiq siyasət alətlərinin hazırlanması yolu ilə dayanıqlı biokütlə təchizatını təmin etmək olmuşdur (IRENA, 2022).

ABŞ-da Energetika Nazirliyi bioenerji texnologiyalarının inkişafını və kommersiyalaşdırılmasını Bioenerji Texnologiyaları Ofisi (BETO) vasitəsilə dəstəkləyir. BETO universitetlər və özəl şirkətlərlə əməkdaşlıq edərək bioyanacaq və bioməhsulların təkmilləşdirilməsi məqsədilə tədqiqat layihələrini, pilot zavodları və nümayiş layihələrini maliyyələşdirir (https://openei.org/wiki/Solar_and_Wind_Energy_Resource_Assessment_(SWERA).

Braziliyanın RenovaBio proqramı milli karbon hədəflərinin müəyyən edilməsi və CBIO adlı karbon kreditlərinin verilməsi yolu ilə bioyanacaq istehsalını təşviq etməyi hədəfləyir (https://greenfinancelac.org/resources/news/bndes-renovabio-finances-energy-and-environmental-efficiency-improvements-at-biofuel-plants-in-brazil). Bu təşəbbüs dövlət-özəl tərəfdaşlıqları vasitəsilə bioyanacaq üzrə milli tələblərin icrasına və istixana qazı emissiyalarının azaldılmasına dəstək verir. Bu dövrə qədər BNDES RenovaBio çərçivəsində 195 milyon ABŞ dolları həcmində maliyyə dəstəyi vermişdir (Ruiz et al., 2013).

Bioenerji sahəsində tətbiq olunan tədqiqat metodologiyalarını nəzərə alaraq Azərbaycanda bioenerji resurslarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır (https://www.area.gov.az/az/page/yasil-texnologiyalar/biokutle): Bitki qalıqları: Azərbaycanda illik kənd təsərrüfatı bitkilərinin (taxıl, qarğıdalı, pambıq və s.) becərilməsi zamanı yaranan bitki qalıqlarından biokütlə əldə etmək mümkündür. Bu qalıqlar biqaz istehsalı və ya bərk biokütlə yanacağı üçün istifadə edilə bilər. Meyvə və çərəz qalıqları: Fındıq və digər meyvəçilik rayonlarında yaranan meyvə qalıqları, xüsusilə fındıq qabıqları enerji istehsalı və ya yanacaq briketləri üçün xammal kimi istifadə oluna bilər. Heyvan tullantıları: Peyin anaerob parçalanma prosesi vasitəsilə biqaz istehsalının əsas mənbələrindən biridir. Alınan biqaz elektrik və istilik enerjisi istehsalında istifadə edilə bilər. Meşə qalıqları: Meşə təsərrüfatı fəaliyyətlərində yaranan budanmış və kəsilmiş ağac hissələri bioenerji istehsalı üçün potensial xammal hesab olunur. Məişət çirkab suları: Məişət çirkab sularının səmərəli təmizlənməsi və enerji istehsalında istifadəsi müasir təmizləmə texnologiyalarının tətbiqini tələb edir. Bu proses həm tullantıların idarə olunmasında, həm də enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bərk məişət tullantıları: Beynəlxalq təcrübədə bərk məişət tullantıları yalnız çeşidləmə infrastrukturu mövcud olduqda bioenerji üçün xammal sayılır (BOEMDA_ATM_Hesabat_Bioenerji potensialının qiymətləndirilməsi.pdf).

TƏCRÜBİ HİSSƏ

Bioqaz istehsal potensialının qiymətləndirilməsi üçün ən etibarlı və geniş tətbiq olunan metodologiya Bioenerji və Ərzaq Təhlükəsizliyi metodologiyasıdır. Bizim tədqiqatlarımızda da BEFS metodologiyasından istifadə olunur. BEFS yanaşmasına görə, yüksək enerji çevrilmə əmsalına malik olduğuna görə, peyin heyvandarlıq sektorundan alınan bioenerjinin əsas xammal mənbəyi hesab edilir (https://www.umass.edu/agriculture-food-environment/crops-dairy-livestock-equine/fact-sheets/manure-inventory). Metodologiya heyvandarlıq qalıqlarından bioenerji potensialının qiymətləndirilməsini şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə ayırır:

- Heyvanların sayının və heyvandarlıq təsərrüfatlarının ölçüsünün müəyyən edilməsi,
- Peyin istehsalı potensialının hesablanması,

- Təsərrüfatlarda yaranan peyin miqdarının qiymətləndirilməsi,
- Toplana bilən peyin miqdarının müəyyən edilməsi,
- Bioqaz istehsalı üçün istifadə oluna biləcək peyin miqdarının müəyyən edilməsi,
- Bioqaz istehsalı potensialının hesablanması,
- Bioenerji istehsalı potensialının hesablanması (ESMAP, 2020).

Bioqaz istehsalı üçün əlçatan peyin miqdarının qiymətləndirilməsi zamanı təsərrüfatlarda peyindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməsi və peyinin toplanması səmərəliliyi kimi amillər də nəzərə alınır.

Qiymətləndirmə məqsədilə heyvanların sayını və heyvandarlıq təsərrüfatlarının ölçüsünü müəyyən etmək üçün istifadə olunan məlumatların əhatə dairəsi Cədvəl 1-də verilir (https://www.scielo.br/j/eagri/a/z8TkLPmKtJcVk3gHGvGdn4r/).

Cədvəl 1

Heyvandarlıq qalıqlarının təhlili üçün istifadə olunan məlumatların əhatə dairəsi

Heyvandarlıq fəaliyyəti	İstehsal tipi	Qeyd
İribuynuzlu heyvan saxlanması	Məişət və kommersiya	Heyvanların sayı üzrə Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsas götürülmüşdür. Eyni zamanda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin baytarlıq peyvəndi zamanı topladığı məlumatlara əsasən təsərrüfatların orta ölçüsü müəyyən edilmişdir. Mütəxəssis rəyləri nəzərə alınmaqla bir başdan çox iribuynuzlu heyvanı olan təsərrüfatlar kommersiya kateqoriyasına daxil edilmişdir.
Yumurtalıq quşçuluğu	Kommersiya	Məlumatlar kommersiya məqsədli quşçuluq təsərrüfatlarının göstəricilərinə əsaslanır. 90-dan çox quşu olan təsərrüfatlar kommersiya istehsalı hesab olunur. Bioenerji istehsalı üçün yalnız xammal kimi yararlı peyin nəzərə alınır, kiçik həcmli məişət quşçuluğu daxil edilmir.
Donuzçuluq	Məişət və kommersiya	Dövlət Statistika Komitəsinin məişət və kommersiya təsərrüfatlarında mövcud heyvan sayı üzrə məlumatları əsas götürülmüşdür. On başdan çox donuzu olan təsərrüfatlar kommersiya istehsalı kateqoriyasına daxil edilir.

İllik ümumi peyin istehsalının hesablanması qiymətləndirməyə daxil edilən heyvan növlərinin sayı və onların orta sutkalıq peyin istehsalı göstəricilərinə əsaslanır:

$$M_{ton\,(i)} = LVS_{baş\,(i)} \times M_{baş\,(i)}$$

Burada:

- $M_{ton}(i)$ - qiymətləndirmə ərazisində ildə istehsal olunan ümumi peyin miqdarı;
- $LVS_{baş}(i)$ - heyvanların orta illik sayı;
- $M_{baş}(i)$ - bir heyvan üzrə illik peyin istehsalı;
- (i) - təhlil edilən heyvandarlıq sektoru, yəni:
- kommersiya və ya məişət təsərrüfatlarında iribuynuzlu heyvan saxlanması;
- kommersiya əsaslı quşçuluq təsərrüfatları;
- kommersiya və ya məişət təsərrüfatlarında donuzçuluq.

Müxtəlif heyvandarlıq fəaliyyətləri üzrə orta sutkalıq peyin istehsalı göstəriciləri aşağıda təqdim olunur (Yang et al., 2021) (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Heyvandarlıq fəaliyyəti növünə görə orta sutkalıq peyin istehsalı

Heyvandarlıq fəaliyyəti növü	Sutkalıq peyin istehsalı (kq/baş/gün)
İribuynuzlu heyvan saxlanması	21.13
Yumurtalıq quşçuluğu	0.04

Donuzçuluq	1.27

Peyin istehsalının hesablanması iribuynuzlu heyvan saxlanması, yumurtalıq quşçuluğu və donuzçuluq üzrə ayrıca aparılmışdır. Hesablamalarda qiymətləndirməyə daxil edilən heyvanların sayı, bir heyvan üzrə sutkalıq peyin istehsalı və heyvandarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq peyinin toplanma səmərəliliyi nəzərə alınmışdır (Cədvəl 3).

Cədvəl 3

Heyvandarlıq fəaliyyətinə və istehsal xarakteristikasına görə peyinin toplanma səmərəliliyi

Heyvandarlıq fəaliyyəti	Məişət təsərrüfatları	Kommersiya təsərrüfatları
İribuynuzlu heyvan saxlanması	80%	90%
Donuzçuluq	60%	90%
Yumurtalıq quşçuluğu	–	90%

Potensialın qiymətləndirilməsinin növbəti mərhələsində biokütlənin (xammalın) bioqaza çevrilmə səmərəliliyinə əsasən istehsal edilə biləcək bioqazın həcmi müəyyənləşdirilir. Müxtəlif növ biokütlələr üzrə bioqaz çıxımı Cədvəl 4-də göstərilmişdir.

Cədvəl 4

Müxtəlif biokütlə növlərinin bioqaz çıxımı

Bioqaz xammalı növü	Biokütlə miqdarı	Bioqaz çıxım əmsalı
Maye peyin (iribuynuzlu heyvanlar)	1 m^3	25 m^3
Maye peyin (donuzlar)	1 m^3	30 m^3
Quşçuluq peyini	1 m^3	40 m^3

Bioenerji xammalının əsas xüsusiyyəti onun enerji çevrilmə potensialıdır. Enerji tutumu baxımından hər bir xammal növü karbon, hidrogen, oksigen, azot və kükürdün xüsusi kimyəvi tərkibinə malikdir. Bundan əlavə, rütubət, sabit karbon və uçucu karbon kimi amillər bu enerjinin nə dərəcədə asan sərbəst buraxıldığını müəyyən edir.

ƏLDƏ EDİLƏN NƏTİCƏLƏR

Dövlət Statistika Komitəsinin 1 yanvar 2024-cü il məlumatına görə, Azərbaycanın "yaşıl enerji" zonalarında iribuynuzlu heyvanların ümumi sayı 465 min baş, donuzların sayı 690 baş, quşların sayı isə 2.5 milyon baş təşkil etmişdir. Fermaların ölçüsünü, sürüdə mal-qaranın sayını və otlaqların vəziyyətini nəzərə alınmaqla aparılan hesablamalara əsasən, bu heyvanların yalnız bir hissəsinin peyini bioenerji istehsalında xammal kimi istifadə oluna bilər. Belə ki, 465 min baş iribuynuzlu heyvandan yalnız 267 min başının peyini bioenerji üçün yararlı hesab edilmişdir. Onların 79 min başı tam tövlə şəraitində, 218 min başı isə qarışıq şəraitində (həm tövlələrdə, həm də otlaqlarda) saxlanılır (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2024) (Cədvəl 5-7.).

Cədvəl 5

Bioenerji xammalı hesab edilən iri gövşəyən heyvanların sayı (baş)

İqtisadi rayon	İri gövşəyən heyvanların ümumi sayı (baş)	sayı 10 başdan çox olan fermalardakı heyvanlar	onlardan: otarılmayan (tam tövlədə saxlanılan)	onlardan: tövlə/hibrid şəraitdə saxlanılan (tövlə–otlaq)
Naxçıvan	60,283	33,809	9,007	24,803
Qarabağ	307,590	207,125	55,178	151,948

Şərqi Zəngəzur	97,024	55,817	14,870	40,947
"Yaşıl enerji" zonası (ümumi)	464,897	296,751	79,055	217,698

Cədvəl 6

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda mal-qaranın sayı

Kateqoriya	Heyvanların sayı (baş)
İri mal-qara (iri gövşəyənlər)	97,024
Donuzlar	50
Quşlar	292,981
Cəmi	390,055

Cədvəl 7

İllik peyin istehsalı (BEFS əmsalından istifadə etməklə)

Kateqoriya	Heyvanların sayı	Peyin əmsalı (ton/baş/il)	İllik Peyin İstehsalı (ton/il)
İri mal-qara	97,024	2.2	213,453
Donuzlar	50	1.2	60
Quşlar	292,981	0.08	23,438
Cəmi	390,055	–	236,951

Hesablamalar

1. Texniki peyin potensialı:

Texniki potensial (bioqaza yönləndirilə bilən real peyin həcmi):

$$\text{Peyin}_{mal-qara} = 97{,}024 \times 2.2 = 213{,}452.8 \approx 213{,}453 \text{ ton/il}$$

$$\text{Peyin}_{donuz} = 50 \times 1.2 = 60 \text{ ton/il}$$

$$\text{Peyin}_{quşçuluq} = 292{,}981 \times 0.08 = 23{,}438.48 \approx 23{,}438 \text{ ton/il}$$

$$\text{Ümumi peyin} = 213{,}452.8 + 60 + 23{,}438.48 \approx 236{,}951 \text{ ton/il}$$

$$M_{\text{texniki}} = 236{,}951 \text{ ton/il}$$

Bu, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə birbaşa bioqaz istehsalına yönəldilə biləcək peyinin miqdarıdır.

Toplana bilən peyin:

Təxmini peyin toplama səmərəliliyi = 55%.

"Toplana bilən peyin"=236,951×0.55≈130,323 ton/il.

2. Bioqaz istehsalının hesablanması

Peyinin sıxlığı orta hesabla 1 ton ≈ 1 m³ qəbul edilir.

İribuynuzlu heyvan peyini üçün bioqaz çıxım əmsalı:

$$Y_{\text{bioqaz}} = 25 \text{ m}^3/\text{m}^3$$

İllik bioqaz həcmi:

$$\text{Bioqaz} = 130{,}323 \times 25 \approx 3{,}258{,}080 \text{ m}^3/\text{il}$$

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə illik bioqaz potensialı təxminən 3.26 milyon m³/il təşkil edir.

3. Enerji potensialının hesablanması

1 m³ bioqaz ≈ 6 kVtsaat enerji verir:

$$\text{Enerji} = 3{,}258{,}080 \times 6 \approx 19{,}548{,}481 \text{ kVt/il}$$

$$\text{Enerji} = \frac{19{,}548{,}481}{10^6} \approx 19.55 \text{ GVt/il}$$

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə bioqazdan əldə edilən enerji ildə təqribən 20 GVt-a bərabərdir.

4. İstixana qazlarının emissiyasının azaldılması:

- 1 m^3 bioqaz → 0.6 m^3 CH_4
- 1 m^3 CH_4 ≈ 1 kq CH_4 = 0.001 ton CH_4
- Qlobal İstiləşmə Potensialı ($QİP_{100}$) CH_4 = 28 tCO_2-ekv / tCH_4

$$CH_4 \text{ (ton/il)} = 3{,}258{,}080 \times 0.6 \div 1000 \approx \frac{1{,}955 \text{ ton } CH_4}{\text{il}}$$

$$CO_2\text{-ekv} = 1{,}955 \times 28 \approx 54{,}736 \text{ ton } CO_2\text{-ekv/il}$$

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə peyindən bioqaz istehsalı regionda istixana qazlarının ildə təxminən 54.736 ton CO_2 ekvivalenti azalmağına səbəb olacaqdır.

NƏTİCƏ

2024-cü il üçün kənd təsərrüfatı üzrə rəsmi statistikaya görə, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda iri gövşəyən heyvanların ümumi sayı 97.024 baş olmuşdur. BEFS metodologiyasının tətbiqi ilə aparılmış hesablamalara əsasən, iqtisadi rayon üzrə illik peyin istehsalı təxminən 236.951 ton təşkil edir ki, bunun da təqribən 130.000 tonu səmərəli peyin utilizasiyası tətbiq etməklə toplana bilər. Bu miqdarda xammalın bioqaza çevrilməsi illik 3,26 milyon m^3 istehsal potensialı təmin edir ki, bu da təxminən 19,5 GVt/saat bioenerjiyə bərabərdir. Texniki cəhətdən əldə edilən enerji ildə təxminən 6,8 GVt/saat elektrik enerjisi və 8,8 GVt/saat istilik enerjisinə bərabərdir. Ekoloji səmərəlilik nöqteyi-nəzərindən, anaerob şəraitdə peyinin nəzarətsiz parçalanmasından atmosferə atılan metan qazının və QİP - qlobal istiləşmə potensialı əmsalının azalması səbəbindən istixana qazı tullantılarının ildə təxminən 54.700 ton CO_2 ekvivalenti azalacağı təxmin edilir. Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, kənd təsərrüfatı tullantıları Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda mühüm bərpa olunan enerji mənbəyidir, regionun yaşıl enerjiyə keçidinə və iqlim dəyişikliyinin azaldılmasına əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024).
2. BOEMDA_ATM_Hesabat_Bioenerji potensialının qiymətləndirilməsi.pdf. 2024
3. De Wit, M. & Faaij, A. (2010). European biomass resource potential and costs. Biomass and Bioenergy, 34(2), 188- 202. doi:10.1016/j.biombioe.2009.07.011.
4. ESMAP. (2020). Global Photovoltaic Power Potential by Country. Washington, DC: World Bank
5. IRENA. (2022). REmap 2030 Full Report. https://www.irena.org/publications/2014/Jun/REmap-2030-Full-Report.
6. Omar, E., Haitham, A., Frede, B. (2014). Renewable energy resources: Current status, future prospects and their enabling technology. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 39, 748–764. doi:10.1016/j.rser.2014.07.113
7. Ruiz, J.A.; Juárez, M.C.; Morales, M.P.; Muñoz, P.; Mendívil, M.A. (2013). Biomass gasification for electricity generation: Review of current technology barriers. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 18, 174-183. doi:10.1016/j.rser.2012.10.021
8. Yang, X., Liu, Y., Thrän, D., Bezama, A., & Wang, M. (2021). Effects of the German Renewable Energy Sources Act and environmental, social and economic factors on biogas plant adoption and agricultural land use change. Energy, Sustainability and Society, 11, 1-22.
9. https://content.govdelivery.com/accounts/USEERE/bulletins/345078e.
10. https://greenfinancelac.org/resources/news/bndes-renovabio-finances-energy-and-environmental-efficiency-improvements-at-biofuel-plants-in-brazil.
11. https://openei.org/wiki/Solar_and_Wind_Energy_Resource_Assessment_(SWERA).

12. https://www.etipbioenergy.eu/advanced-bioenergy/
13. https://www.ieabioenergy.com/blog/publications/2021-country-reports/.
14. https://www.scielo.br/j/eagri/a/z8TkLPmKtJcVk3gHGvGdn4r/.
15. https://www.europeanbiogas.eu/news/turning-farm-waste-into-renewable-energy-the-alfa-story/
16. https://www.umass.edu/agriculture-food-environment/crops-dairy-livestock-equine/fact-sheets/manure-inventory
17. https://www.area.gov.az/az/page/yasil-texnologiyalar/biokutle

ABSTRACT

ASSESSMENT OF THE BIOENERGETIC POTENTIAL OF THE LIVESTOCK SECTOR IN THE EASTERN ZANGEZUR ECONOMIC REGION

Mahluga Yusifova, Shams Alizade

Global environmental challenges and the current energy crisis have necessitated the transition from fossil fuels to renewable energy sources. In this context, biogas production from organic waste is gaining attention as an alternative energy source. This article focuses on assessing the bioenergetic potential of the Eastern Zangezur economic region. The "Bioenergy and Food Security" (BEFS) methodology was used to evaluate the biogas production potential from livestock waste in the study area. According to the results, the total livestock population in the Eastern Zangezur region is 390 thousand heads, producing approximately 236,951 tons of manure annually, of which nearly 130,000 tons can be used for actual biogas production. Calculations show that this amount of manure can generate 19.5 GWh of bioenergy per year. This is equivalent to about 6.8 GWh of electricity and 8.8 GWh of thermal energy annually. The conversion of livestock waste into biogas in the economic region can be an effective tool in combating global warming by reducing annual methane emissions by approximately 54,700 tons of CO_2-equivalent, thereby contributing to Azerbaijan's commitments under the Paris Agreement.

Keywords: *Eastern Zangezur, biogas, manure utilization, greenhouse gases, energy capacity*

РЕЗЮМЕ

ОЦЕНКА БИОЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЖИВОТНОВОДЧЕСКОГО СЕКТОРА ВОСТОЧНО- ЗАНГЕЗУРСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Махлуга Юсифова, Шамс Ализаде

Глобальные экологические проблемы современного мира и нынешний энергетический кризис привели к необходимости использования возобновляемых источников энергии вместо ископаемого топлива. В этом процессе производство биогаза из органических отходов находится в центре внимания как еще один альтернативный источник энергии. Статья посвящена оценке биоэнергетического потенциала Восточно-Зангезурского экономического района. Для оценки потенциала производства биогаза из отходов животноводства в исследуемом районе использовалась методология «Биоэнергетика и продовольственная безопасность» (BEFS). По результатам исследования, общее поголовье скота в Восточно-Зангезурском экономическом районе составляет 390 тысяч голов, ежегодное производство навоза из них составляет приблизительно 236 951 тонну, из которых приблизительно 130 000 тонн могут быть использованы для реального производства биогаза. Согласно расчетам, такое количество навоза может производить 19,5 ГВт·ч биоэнергии в год. Этот показатель

эквивалентен примерно 6,8 ГВт·ч электроэнергии и 8,8 ГВт·ч тепловой энергии в год. Переработка отходов животноводства в биогаз в экономическом районе станет эффективным инструментом в борьбе с глобальным потеплением, сократив ежегодные выбросы метана примерно на 54 700 тонн эквивалента CO_2 в год и послужит выполнению обязательств Азербайджана по Парижскому соглашению.

Ключевые слова: *Восточный Зангезур, биогаз, утилизация навоза, парниковые газы, энергоемкость*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-12
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

MÜASİR İQTİSADİYYATDA RƏQƏMSAL MÜHASİBAT UÇOTUNUN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Elxan BODUROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: e05644254@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Rəqəmsal mühasibat uçotu, e-mühasibat, rəqəmsal transformasiya, elektron imza, elektron vergi sistemi, insan kapitalı.

XÜLASƏ
Məqalədə müasir iqtisadiyyat şəraitində rəqəmsal mühasibat uçotunun rolu və əhəmiyyəti araşdırılmış, Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotunun formalaşma mexanizmləri, mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri elmi baxımdan təhlil edilmişdir. Tədqiqatda əsaslandırılır ki, rəqəmsal mühasibat uçotu yalnız texnoloji alətlərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, hüquqi-institusional baza, texnoloji platformalar, hüquqi etibarlılıq mexanizmləri (elektron imza və rəqəmsal identifikasiya) və insan kapitalının sinxron fəaliyyəti nəticəsində formalaşan vahid idarəetmə sistemi kimi çıxış edir.
Tədqiqatın metodoloji əsasını normativ-hüquqi sənədlərin təhlili, beynəlxalq elmi ədəbiyyatın tematik və semantik analizi, deskriptiv statistik metodlar və konseptual modelləşdirmə təşkil edir. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və ona edilmiş dəyişikliklər, Prezident fərmanları, Dövlət Vergi Xidmətinin normativ sənədləri, Dövlət Statistika Komitəsinin və Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin statistik məlumatları tədqiqatın əsas informasiya bazasını formalaşdırmışdır.
Tədqiqat nəticəsində "Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotu ekosistemi" konseptual modeli işlənilmiş və rəqəmsal mühasibat uçotunun hüquqi mühit, texnoloji infrastruktur, elektron imza və identifikasiya mexanizmləri, eləcə də insan kapitalı arasında qarşılıqlı asılılıq əsasında fəaliyyət göstərən inteqrasiya olunmuş sistem olduğu göstərilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, e-invoice, e-tax, ERP sistemləri, Asan İmza və SİMA platformaları rəqəmsal mühasibat uçotunun operativliyini, şəffaflığını və hüquqi etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.
Eyni zamanda, tədqiqat rəqəmsal mühasibat uçotunun tətbiqində mövcud olan əsas problemləri-kibertəhlükəsizlik risklərini, məlumat məxfiliyinin qorunması zərurətini, texnoloji asılılığı və mühasibat kadrlarının rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə olan ehtiyacı da üzə çıxarmışdır.
Nəticə etibarilə, məqalədə sübut edilir ki, rəqəmsal mühasibat uçotu Azərbaycanda təkcə texniki modernləşmə prosesi deyil, maliyyə idarəetməsinin səmərəliliyini artıran, şəffaflığı gücləndirən və rəqəmsal iqtisadiyyatın institusional əsaslarını möhkəmləndirən strateji transformasiya mexanizmidir.

GİRİŞ

Son dövrlərdə iqtisadiyyatda rəqəmsallaşma meyllərinin artması biznes və informasiya mühitini olduqca sürətli şəkildə transformasiya etmişdir. Bu da öz növbəsinə mühasibat uçotu nəzəriyyəsinin fundamental dəyişikliklərini zəruriləşdirdi. Rəqəmsallaşma ilə birlikdə gələn dəyişikliləra uyğunlaşmaq üçün mühasibat uçotunun nəzəri və metodoloji baxışları inkişaf etməli oldu (Kupenova və b., 2020). Nəticədə ənənəvi mühasibat uçotu mexanizmləri mərhələli şəkildə elektron platformalarla əvəz olundu, məlumatların toplanması, emalı və ötürülməsi real vaxt rejiminə yaxınlaşdırılıldı (Deshmukh, 2006).

Rəqəmsallaşma müasir mühasibat uçotu və audit sistemlərinin səmərəliliyinin artırılmasında əsas strateji amillərdən biridir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi maliyyə məlumatlarının avtomatlaşdırılmış şəkildə toplanmasını, emalını və təhlükəsiz saxlanılmasını təmin etməklə, hesabatların şəffaflığını və etibarlılığını yüksəldir. Bu yanaşma mühasibat uçotunu yalnız texniki qeydiyyat funksiyasından çıxararaq, operativ qərarverməni dəstəkləyən və idarəetmə proseslərini gücləndirən strateji informasiya sisteminə çevirir (audit.gov.az). Elektron qaimə-fakturalar (e-invoice), elektron vergi sistemləri (e-tax), elektron imza mexanizmləri (e-signature), ERP sistemləri və bulud texnologiyaları mühasibat uçotunu təşkilatın digər funksional sahələri ilə vahid informasiya

mühitində birləşdirir (e-tax.gov.az). Bu isə maliyyə idarəetməsində çevikliyi, nəzarət imkanlarını və analitik potensialı gücləndirir.

Azərbaycanda rəqəmsallaşma dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır. "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası", "Rəqəmsal inkişaf konsepsiyası" və "Mühasibat uçotu haqqında" Qanuna edilmiş dəyişikliklər mühasibat uçotunun elektron formada aparılmasını normativ hüquqi müstəvidə təsbit edir. Xüsusilə e-accounting informasiya sisteminin yaradılması, e-tax platformaları, e-invoice mexanizmləri, "Asan İmza", "Sima İmza" və "Sima Token" kimi rəqəmsal identifikasiya vasitələrinin tətbiqi mühasibat uçotunun hüquqi, texnoloji və institusional əsaslarını gücləndirir. Bu yanaşma rəqəmsal mühasibat uçotunu könüllü innovasiya səviyyəsindən çıxararaq dövlət tərəfindən tənzimlənən sistemli mexanizmə çevirir (İnnovasiyalar Mərkəzi).

Eyni zamanda, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi mühasibat uçotu proseslərində avtomatlaşdırmanı genişləndirərək məlumat mübadiləsinin operativliyini və dəqiqliyini təmin edir. Elektron sistemlər arasında inteqrasiya imkanları ənənəvi üsullarla toplanmış məlumatların və ya müxtəlif elektron mənbələrdən əldə olunan hesab-fakturaların əl ilə sistemə daxil edilməsi ehtiyacını minimuma endirir. Nəticədə, mühasiblərin texniki əməliyyatlara sərf etdiyi vaxt azalır, onların diqqəti daha çox analitik təhlilə, qərarların dəstəklənməsinə və maliyyə idarəetməsinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlir. Rəqəmsallaşma mühasibat prosedurlarını sadəcə sürətləndirmir, eyni zamanda mühasibat funksiyalarını təşkilatın digər prosesləri (satınalma, logistika, HR, satış və s.) ilə inteqrasiya etməklə maliyyə idarəetməsində dəqiqlik **və** effektivliyi artırır (Prasetianingrum & Sonjaya, 2024). Bu isə mühasibat uçotunun rəqəmsallaşmasının həm əməliyyat, həm də strateji səviyyədə təşkilatların fəaliyyətinə müsbət təsir göstərdiyini nümayiş etdirir (Gulin və b.,2019).

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı peşəkar mühasibin rolunu mahiyyət etibarilə dəyişmiş və bu peşəni daha çox analitik, strateji və idarəetmə yönümlü fəaliyyət sahəsinə çevirmişdir. Müasir dövrdə mühasib yalnız maliyyə məlumatlarının uçotunu aparan icraçı şəxs deyil, eyni zamanda mühasibat informasiya sistemlərinin formalaşdırılmasında, idarə olunmasında və davamlı təkmilləşdirilməsində fəal iştirak edən əsas subyektlərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, mühasibatlıq peşəsinin davamlı inkişafı informasiya texnologiyalarını dərindən mənimsəyən, rəqəmsal bacarıqlara malik olan və peşəkar biliklərini daimi yeniləyən mütəxəssislərin hazırlanmasını zəruri edir (Gulin və b.,2019).

Cədvəl 1

İnternet və Elektron Ticarətin Biznes Proseslərinə və Mühasibat Uçotuna Təsiri

Subyekt / Funksiya sahəsi	İnternet və e-ticarətin təsir istiqamətləri	Mühasibat uçotuna təsiri
Müştəri	CRM sistemləri Tələb proqnozlaşdırılması Sifarişlərin elektron idarə olunması Onlayn satış platformaları	Satış gəlirlərinin avtomatik uçotu Debitor borclarının real vaxt rejimində izlənməsi Müştəri əməliyyatlarının şəffaf və dəqiq qeydiyyatı
Müəssisə (Daxili proseslər)	Mühasibatlıq və maliyyə sistemləri Yekun maliyyə hesabatlarının elektron hazırlanması Daxili nəzarət və audit sistemləri Xərclərin uçotunun avtomatlaşdırılması	Elektron mühasibat uçotu Avtomatlaşdırılmış maliyyə hesabatları Daxili audit proseslərinin rəqəmsallaşdırılması Operativ və etibarlı məlumat axını
Təchizatçı	İstehsalın planlaşdırılması sistemləri Material ehtiyatlarının elektron idarə olunması Nəqliyyat və paylama sistemləri	Kredit borclarının avtomatik uçotu Anbar və ehtiyatların dəqiq uçotu Satınalma əməliyyatlarının inteqrasiya olunmuş uçotu

Mənbə: Deshmukh, 2006, s. 45 (əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

İnternet və elektron ticarət biznes subyektləri arasında əlaqələri köklü şəkildə dəyişdirmiş və mühasibat uçotunun bütün mərhələlərinə birbaşa təsir göstərmişdir. Şəkil 1-də göstərildiyi kimi, müştəri, müəssisə və təchizatçı arasında qurulan rəqəmsal əlaqələr mühasibat məlumatlarının real vaxt rejimində toplanmasını, emalını və təhlilini mümkün etmişdir. Bu isə mühasibat uçotunu ənənəvi qeydetmə funksiyasından çıxararaq, idarəetməni dəstəkləyən strateji informasiya sisteminə çevirmişdir.

Məqalənin məqsədi rəqəmsallaşmanın mühasibat uçotu funksiyalarına təsiri, Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotunun formalaşmasının və cari vəziyyətinin təhlili və yaranan perspektivləri təhlil otməkdir. Ədəbiyyatda rəqəmsal mühasibat uçotu əsasən texnoloji və peşəkar transformasiya aspektindən öyrənilmişdir, lakin onun hüquqi-institusional baza, elektron identifikasiya mexanizmləri və insan kapitalı ilə birlikdə vahid "ekosistem" kimi modelləşdirilməsi xüsusilə Azərbaycan kontekstində sistemli şəkildə aparılmamışdır.

Bu baxımdan, məqalənin əsas elmi yeniliyi Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotunun ilk dəfə "ekosistem modeli" kimi konseptuallaşdırılmasıdır. Təklif olunan model rəqəmsal mühasibat uçotunu ayrı-ayrı texnoloji tətbiqlər məcmusu deyil, qarşılıqlı asılılıq əsasında fəaliyyət göstərən vahid institusional-texnoloji idarəetmə sistemi kimi izah edir.

METODOLOGİYA

Bu tədqiqatda rəqəmsal mühasibat uçotunun nəzəri əsasları, hüquqi-institusional mexanizmləri və Azərbaycanda tətbiqinin cari vəziyyəti kompleks elmi yanaşma əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqat keyfiyyət yönümlü sənəd və mətn analizi ilə deskriptiv statistik təhlilin vəhdətinə əsaslanır. Metodoloji baxımdan iş üç əsas istiqamət üzrə qurulmuşdur:

1. rəqəmsal mühasibat uçotunun hüquqi və institusional bazasının təhlili,
2. beynəlxalq elmi ədəbiyyat əsasında konseptual və tematik ümumiləşdirmə,
3. rəqəmsallaşmanın ümumi vəziyyətinin statistik göstəricilər əsasında qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatda aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

Normativ-hüquqi sənədlərin təhlili metodu

Bu metod vasitəsilə "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilmiş dəyişikliklər, Prezident fərmanları, Dövlət Vergi Xidmətinin normativ sənədləri, e-Taxes portalına dair qaydalar və e-mühasibat sisteminin yaradılmasına dair hüquqi aktlar araşdırılmışdır. Məqsəd rəqəmsal mühasibat uçotunun Azərbaycanda hüquqi və institusional əsaslarını müəyyən etmək, onun dövlət tərəfindən tənzimlənən sistem kimi formalaşma xüsusiyyətlərini elmi baxımdan əsaslandırmaq olmuşdur.

Ədəbiyyat icmalı və tematik təhlil metodu

Beynəlxalq elmi mənbələr (Kupenova və b., 2020; Deshmukh, 2006; Gulin və b., 2019; Prasetianingrum & Sonjaya, 2024; Badria & Hasanah, 2024 və s.) əsasında rəqəmsal mühasibat uçotunun yenilikləri, üstünlükləri, tətbiq sahələri və yaratdığı problemlər tematik təhlil metodu ilə sistemləşdirilmişdir. Bu yanaşma nəticəsində rəqəmsal mühasibat uçotunun əsas tematik blokları – texnoloji infrastruktur, hüquqi etibarlılıq, məlumat təhlükəsizliyi, insan kapitalı, mühasibat peşəsinin transformasiyası və idarəetmədə rolu müəyyən edilmişdir.

Deskriptiv statistik təhlil metodu

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin "Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf – 2025" hesabatı və Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin statistik məlumatları əsasında ölkədə internetdən istifadə səviyyəsi, rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, müəssisələrdə İKT-dən istifadə imkanları qiymətləndirilmişdir. Statistik məlumatlar kəmiyyət modelləşdirməsi deyil, deskriptiv yanaşma ilə, yəni faizlər, nisbətlər və ümumi meyllər əsasında şərh olunmuşdur. Bu yanaşma rəqəmsal mühasibat uçotunun tətbiqi üçün sosial-texnoloji bazanın yetkinlik səviyyəsini əsaslandırmağa xidmət etmişdir.

Konseptual modelləşdirmə metodu

Məqalədə təqdim olunan "Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotu ekosistemi" konseptual modeli sistem yanaşması əsasında formalaşdırılmışdır. Model hüquqi-institusional baza, texnoloji

alətlər, elektron imza və identifikasiya mexanizmləri, insan kapitalı və maliyyə idarəetməsində nəticələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri vizuallaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın informasiya bazası:

Tədqiqatın informasiya bazasını aşağıdakı mənbələr təşkil etmişdir:

- beynəlxalq elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələr və monoqrafiyalar
- "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və ona edilmiş dəyişikliklər;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları;
- Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin rəsmi məlumatları və e-Taxes portalı;
- ASAN İnnovasiya Mərkəzinin ("Asan İmza") rəsmi resursları;
- SIMA rəqəmsal identifikasiya və elektron imza platformasına dair rəsmi mənbələr;
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin statistik hesabatları;
- Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin açıq statistik bazaları və illik hesabatları.

Rəqəmsal mühasibat uçotu

Rəqəmsal mühasibat uçotu müasir müəssisələrdə əl ilə icra olunan və kağız əsaslı uçot proseslərinin avtomatlaşdırılmış elektron sistemlərlə əvəz olunmasını, habelə uçotla bağlı əməliyyat və qərarvermə proseslərinin rəqəmsal müstəvidə idarə edilməsini əhatə edir (Badria və Hasanah, 2024). Müasir proqram təminatları (1C, SAP, Oracle Financials, Microsoft Dynamics 365, QuickBooks, Xero və s.) mühasibat uçotunun qarşılıqlı əlaqəli sahələrinin vahid sistem üzərindən idarə olunmasına imkan yaradır, menecment üçün operativ qərarvermə mexanizmini gücləndirir və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasını təmin edir. Bu cür avtomatlaşdırma nəticəsində sənədləşmə işinə sərf olunan vaxt azalır, arifmetik səhvlərin qarşısı alınır və böyük həcmdə məlumatların qısa müddətdə işlənməsi mümkün olur.

Rəqəmsal mühasibat uçotunun tətbiqi bir sıra mühüm üstünlüklər yaradır:

- məlumat dövriyyəsinin sürətlənməsi;
- məlumatların etibarlılığının və təhlükəsizliyinin artması;
- əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi;
- məhsulun maya dəyərinin daha dəqiq hesablanması;
- kağız dövriyyəsinin minimuma endirilməsi;
- beynəlxalq maliyyə və mühasibat standartlarına uyğunlaşma imkanlarının genişlənməsi;
- vergi və büdcə ödənişləri üzrə kənarlaşmaların qarşısının alınması (Shirinov, 2020)

Bununla yanaşı, rəqəmsallaşma müəyyən risk və çağırışlar da yaradır. Avtomatlaşdırmanın genişlənməsi bəzi iş yerlərinin ixtisarına səbəb ola bilər, informasiya təhlükəsizliyi problemləri yarana bilər və müəssisələrin proqram təminatlarından asılılığı güclənə bilər. Həmçinin, internet infrastrukturunun zəifliyi və yüksək ixtisaslı kadr çatışmazlığı rəqəmsal mühasibat sistemlərinin effektiv tətbiqinə maneə yaradan əsas amillərdən hesab olunur (Shirinov, 2020).

Elektron Məlumat Mübadiləsi (EDI- *Electronic Data Interchange*) və Elektron Fond Transferi (EFT- *Electronic Funds Transfer*) sistemlərinin inkişafı mühasibat məlumatlarının rəqəmsal mühitdə ötürülməsi və emalı prosesinin formalaşmasında ilkin və strateji mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. EDI müəssisələr arasında kommersiya sənədlərinin (hesab-fakturalar, sifariş formaları, müqavilələr, çatdırılma sənədləri və s.) standartlaşdırılmış elektron formatda, insan müdaxiləsi olmadan, birbaşa informasiya sistemləri vasitəsilə ötürülməsini təmin edən texnologiyadır. EFT isə maliyyə vəsaitlərinin bank sistemləri arasında elektron kanallar vasitəsilə sürətli və təhlükəsiz şəkildə köçürülməsini mümkün edən mexanizmdir. Hər iki sistem maliyyə əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması, məlumatların dəqiqliyinin artırılması və əməliyyat xərclərinin azaldılması baxımından mühasibat uçotunun rəqəmsallaşmasında mühüm rol oynamışdır (Deshmukh, 2006).

Azərbaycanda İKT sektorunun inkişafını sürətləndirmək məqsədilə bir sıra strateji sənədlər və dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bunlara "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın icrası üzrə Dövlət Proqramı",

“Telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” və “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” daxildir. Bu sənədlər ölkədə rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsini, elektron xidmətlərin genişləndirilməsini və rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını hədəfləyərək mühasibat uçotu və maliyyə idarəetmə sistemlərinin rəqəmsallaşması üçün mühüm institusional baza yaradır.

2025-ci ilin aprelində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunda dəyişikliklərin edilməsi və bu dəyişikliklərin tətbiqini təmin etmək məqsədi ilə müvafiq fərmanın imzalanması mühasibat uçotunun rəqəmsal transformasiyası istiqamətində institusional addım kimi qiymətləndirilə bilər. Fərmana əsasən, “e-mühasibat” informasiya sisteminin yaradılması, onun “Hökumət buludu”nun strukturuna inteqrasiyası və mühasibat uçotunun elektron formada aparılması üçün inzibati-təşkilati tədbirlər müəyyən edilir. Bu, mühasibat uçotunun rəqəmsal transformasiyasını təmin etməklə region müəssisələri və təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının idarə olunmasında şəffaflığın, səmərəliliyin və standartlaşmanın yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir, beləliklə, rəqəmsallaşma proseslərinin institusional və texnoloji komponentlərinin gücləndirilməsinə töhfə verir (president.az).

Azərbaycan iqtisadiyyatında da rəqəmsal mühasibat uçotunun cari vəziyyətini qiymətləndirməzdən əvvəl, rəqəmsallaşmanın cari vəziyyətinə nəzər salmaq lazımdır. Dövlət Statistika Komitəsinin “Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf - 2025” hesabatına əsasən, ölkədə internetə çıxış və rəqəmsal xidmətlərdən istifadə səviyyəsi artıq kütləvi xarakter almışdır. 2024-cü ildə əhalinin hər 100 nəfərinə düşən internet istifadəçilərinin sayı 91 nəfərə çatmışdır, aktiv mobil genişzolaqlı internet abunəçiləri isə 90,4 nəfər təşkil etmişdir. Sabit genişzolaqlı internet abunəçilərinin sayı da sürətlə artaraq hər 100 nəfərə 22,7 abunəçiyə yüksəlmişdir. Bu göstəricilər ölkədə rəqəmsal mühitin artıq baza infrastruktur səviyyəsini keçərək institusional və iqtisadi tətbiqlər üçün yetkin mərhələyə çatdığını göstərir. Mühasibat uçotunun rəqəmsallaşması üçün əsas olan yüksək sürətli internet, məlumat ötürülmə imkanları və istifadəçi bazası artıq formalaşmışdır (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2025).

2024-cü ildə ev təsərrüfatlarının 77,5%-i kompüterə, 90,2%-i internetə, 94,8%-i isə mobil telefona malik olmuşdur. Eyni zamanda əhalinin 83,2%-i kompüterdən, 90,8%-i isə internetdən aktiv istifadə etmişdir. Bu fakt göstərir ki, rəqəmsallaşma təkcə texnoloji deyil, həm də sosial prosesdir və cəmiyyətin böyük hissəsi artıq rəqəmsal bacarıqlara yiyələnmişdir. Mühasibat uçotunun elektronlaşdırılması üçün əsas şərtlərdən biri olan insan resurslarının rəqəmsal savadlılığı Azərbaycanda real statistik baza ilə təsdiqlənir. Bu isə rəqəmsal mühasibat uçotunun tətbiqinin sosial baxımdan mümkün və dayanıqlı olduğunu sübut edir.

Yuxarıda qeyd olunan göstəricilər göstərir ki, mühasibat uçotunun rəqəmsallaşması üçün tələb olunan əsas texnoloji və sosial baza artıq müəssisə səviyyəsində mövcuddur və problem infrastrukturdan çox institusional koordinasiya və insan kapitalının ixtisaslaşması ilə bağlıdır. Beləliklə, rəqəmsal mühasibat uçotunun tətbiqi texniki baxımdan yeni mərhələ deyil, mövcud rəqəmsal infrastrukturun daha funksional istifadəsi mərhələsidir.

Rəqəmsal mühasibatda yeniliklər

Rəqəmsal mühasibat uçotunda ən mühüm yeniliklərdən biri elektron qaimə-faktura (e-invoice) sisteminin tətbiqidir. Elektron qaimə-faktura vergi inteqrasiyası və audit məqsədləri üçün kağız sənədlərə ehtiyac qalmadan hesab-fakturaların elektron mühitdə göndərilməsini, qəbulunu və saxlanılmasını təmin edir. Bu sistem satıcıların billinq proqramlarında formalaşdırılan məlumatların birbaşa alıcıların ERP sistemlərinə ötürülməsinə əsaslanır və nəticədə audit və vergi nəzarətinin rəqəmsal mühitdə aparılmasına imkan yaradır. Elektron qaimə-faktura tətbiqləri ölkələr üzrə fərqli hüquqi və institusional modellərlə həyata keçirilir: Avropa İttifaqında vergi qanunvericiliyi ilə inteqrasiya olunmuş sistemlər, ABŞ-da isə avtomatik yaradılan strukturlaşdırılmış elektron hesab-fakturalar mövcuddur. Azərbaycanda isə elektron daşıyıcılarda yaradılan, elektron şəkildə mübadilə edilən, saxlanılan və nümayiş etdirilən sənədlər e-qaimə-faktura kimi qəbul olunur. E-qaimə-fakturaların tətbiqi fakturaların hazırlanması və göndərilmə müddətini qısaldır, xərcləri azaldır, ödəniş proseslərini sürətləndirir, nəzarət mexanizmlərini gücləndirir, nağd pul axınlarının idarə edilməsini asanlaşdırır və vergi inzibatçılığının səmərəliliyini artırır (Cuylen et al., 2016; Aydın, 2017).

E-ledger (elektron mühasibat dəftəri) isə müəyyən standartlara uyğun hazırlanmış, rəqəmsal mühitdə qeydə alınan və elektron imza ilə hüquqi qüvvəsi təsdiqlənən uçot sənədlərini əhatə edir. Bu sistem kağız əsaslı mühasibat dəftərlərinin istifadəsini aradan qaldırır, çap və arxivləşmə xərclərini azaldır və mühasibat kitablarının elektron mühitdə hazırlanmasını, təqdim edilməsini və saxlanılmasını mümkün edir. E-ledger çərçivəsində vergi ödəyiciləri öz mühasibat dəftərlərini XBRL formatında hazırlayır və fiziki şəxslər elektron imza, hüquqi şəxslər isə maliyyə möhürü ilə təsdiqləyirlər (Ertürk, 2015; Sabuncu, 2022; Güney, 2014).

Rəqəmsal mühasibatın digər mühüm elementi elektron arxiv faktura (e-archive invoice) sistemidir. Bu sistem qaimə-fakturaların elektron mühitdə hazırlanmasını, saxlanmasını və zəruri hallarda hesabat kimi təqdim olunmasını təmin edir. Elektron arxiv fakturalarının əsas məqsədi çoxsaylı sənəd dövriyyəsi olan təsərrüfat subyektlərini kağız arxiv yükündən azad etmək və əməliyyat xərclərini azaltmaqdır. Elektron qaimə-faktura sisteminə daxil olan subyektlər üçün elektron arxiv fakturalarından istifadə daha çevik mexanizm yaradır və əlavə qeydiyyat prosedurları tələb etmir. Bu fakturalar mütləq şəkildə hesab nömrəsini, verilmə tarixini, satıcı və alıcının vergi identifikasiya nömrələrini, ödəniləcək məbləği və əməliyyat müddətini özündə əks etdirməlidir (Aydın, 2017).

Rəqəmsal mühasibat uçotunun əsas sütunlarından biri e-invoice (elektron qaimə-faktura) və e-tax (elektron vergi idarəetməsi) mexanizmlərinin tətbiqidir. Azərbaycan Respublikasında elektron qaimə-fakturalar Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən yaradılmış "e-Taxes" portalı vasitəsilə təqdim olunur və bu sistem təsərrüfat subyektləri arasında aparılan əməliyyatların tam şəkildə rəqəmsal mühitdə rəsmiləşdirilməsini təmin edir. Elektron qaimə-fakturaların tətbiqi kağız dövriyyəsini aradan qaldırmaqla yanaşı, maliyyə məlumatlarının operativ ötürülməsinə, vergitutma bazasının daha şəffaf formalaşdırılmasına və vergi nəzarətinin effektivliyinin artırılmasına xidmət edir. E-tax sistemi çərçivəsində vergi bəyannamələrinin təqdim edilməsi, ödənişlərin aparılması və hesabatların formalaşdırılması avtomatlaşdırılmış qaydada həyata keçirilir ki, bu da mühasibat uçotunun dövlətin fiskal sistemləri ilə birbaşa inteqrasiyasını təmin edir və rəqəmsal mühasibat mühitinin institusional əsaslarını möhkəmləndirir (State Tax Service under the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Azərbaycan kontekstində rəqəmsal mühasibat uçotu ilə bağlı rəsmi mənbələr konkret "e-uçot", e-invoicing (elektron qaimə-faktura) və rəqəmsal vergi uçotu sistemlərinin tətbiqi ilə bağlı hüquqi və institusional əsasları təqdim edir. Bunların arasında ən önəmlisi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin e-Taxes portalı çərçivəsində tətbiq olunan elektron qaimə-faktura sistemidir, hansı ki, müəssisələr üçün mühasibat əməliyyatlarının rəqəmsal aparılmasının birbaşa nümunəsidir. Dövlət Vergi Xidmətinin rəsmi saytına görə, Vergi Məcəlləsinin tələblərinə uyğun olaraq, ÜDM üzrə qeydiyyatda olan vergi ödəyiciləri elektron qaimə-fakturaları yalnız "e-Taxes" portalı vasitəsilə online və ya offline rejimdə təqdim etməlidirlər, bu da kağız əsaslı uçotdan rəqəmsal uçota keçiddə mühüm addımdır (taxes.gov.az) Bu sistem praktik olaraq mühasibat uçotunun rəqəmsallaşmasının bir hissəsidir, çünki o yüklənmə, imzalanma və göndərilmə proseslərini **rəqəmsal proqramlar və İnternet üzərindən** həyata keçirir; bu da müəssisələrin maliyyə məlumatlarını avtomatlaşdırılmış sistemlərdə qeyd etməsini təmin edir. Elektron qaimə-faktura modulu (e-invoice) müəssisələr üçün həm vergi hesabatlarının, həm də daxili maliyyə uçotunun real vaxt rejimində aparılmasını təmin edən əsas komponentlərdən biridir.

Rəqəmsal uçot mühitinin hüquqi etibarlılığını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri e-signature (elektron imza) sistemidir. Azərbaycanda elektron imza infrastrukturu "Asan İmza" və "Sima İmza" kimi dövlət tərəfindən təsdiqlənmiş platformalar vasitəsilə həyata keçirilir. "Asan İmza" mobil əsaslı elektron imza sistemi olaraq istifadəçilərə bank, vergi, mühasibat və dövlət xidmətlərində hüquqi qüvvəyə malik sənədləri məsafədən imzalamaq imkanı yaradır. "Sima İmza" isə daha geniş spektrdə rəqəmsal identifikasiya və elektron imzalama funksiyalarını özündə birləşdirərək dövlət və özəl sektor sistemlərinə təhlükəsiz çıxışı təmin edir. Bu mexanizmlər mühasibat uçotu sənədlərinin, müqavilələrin, hesabatların və elektron qaimə-fakturaların hüquqi qüvvəyə malik şəkildə rəqəmsal mühitdə təsdiqlənməsinə şərait yaradır və kağız əsaslı təsdiqləmə mexanizmlərini əvəz edir (Digital Development and Transport Ministry of Azerbaijan, 2025; ASAN Innovation Center, 2025).

“Sima Token” mexanizmi isə rəqəmsal identifikasiyanın texnoloji əsasını daha da gücləndirən təhlükəsizlik aləti kimi çıxış edir. Token əsaslı identifikasiya istifadəçinin şəxsiyyətini təsdiqləməklə yanaşı, mühasibat və maliyyə sistemlərinə giriş zamanı məlumatların qorunmasını təmin edir və kibertəhlükəsizlik risklərini minimuma endirir. “Asan İmza”, “Sima İmza” və “Sima Token” birlikdə Azərbaycanda rəqəmsal hüquqi mühitin formalaşmasına xidmət edən vahid ekosistem yaradır. Bu ekosistem mühasibat uçotunun yalnız texniki proses deyil, hüquqi cəhətdən tam etibarlı və dövlət tərəfindən tanınan rəqəmsal sistem kimi fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Nəticə etibarilə, e-invoice, e-tax və e-signature mexanizmlərinin tətbiqi mühasibat uçotunun rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirir, məlumatların təhlükəsizliyini və etibarlılığını artırır, maliyyə idarəetməsində şəffaflıq və səmərəliliyi yüksəldir (State Agency for Public Service and Social Innovations, 2025).

Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotu ekosistemi

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində mühasibat uçotu artıq yalnız texniki uçot və hesabat funksiyasını yerinə yetirən mexanizm kimi deyil, iqtisadi idarəetmənin strateji informasiya bazasını formalaşdıran kompleks sistem kimi çıxış edir. Bu baxımdan Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotunun formalaşması ayrıca texnoloji yeniliklərin tətbiqi prosesi deyil, hüquqi-institusional mühitin, dövlət rəqəmsallaşma siyasətinin, texnoloji infrastrukturun və insan kapitalının qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan vahid ekosistem kimi qiymətləndirilməlidir. “Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotu ekosistemi” anlayışı məhz bu çoxkomponentli və sistemli yanaşmanı ifadə edir və rəqəmsal uçotu ayrı-ayrı alətlərin məcmusu deyil, bir-birini tamamlayan elementlər üzərində qurulmuş institusional-texnoloji idarəetmə modeli kimi təqdim edir.

“Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotu ekosistemi” anlayışı mühasibat uçotunun rəqəmsallaşmasını təkcə texnoloji modernləşmə prosesi kimi deyil, çoxkomponentli və institusional xarakter daşıyan kompleks sistem kimi şərh edir. Bu yanaşmaya görə rəqəmsal mühasibat uçotu yalnız proqram təminatlarının tətbiqi və ya əməliyyatların avtomatlaşdırılması ilə məhdudlaşmır; o, hüquqi-institusional mühit, texnoloji infrastruktur, hüquqi etibarlılıq mexanizmləri və insan kapitalı arasında qarşılıqlı və dinamik əlaqələr üzərində formalaşan sosial-iqtisadi sistemdir. Ekosistem yanaşması mühasibat uçotunun rəqəmsallaşmasını bir-birindən asılı olmayan texniki alətlərin məcmusu kimi deyil, qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan və gücləndirən elementlərin inteqrasiya olunmuş fəaliyyəti kimi təqdim edir. Məqalədə təqdim olunan “Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotu ekosistemi” konseptual modeli sistem yanaşması əsasında formalaşdırılmışdır. Modelin əsas məqsədi rəqəmsal mühasibat uçotunun ayrı-ayrı texnoloji tətbiqlər toplusu olmadığını, hüquqi-institusional baza + texnoloji platformalar + hüquqi etibarlılıq (e-imza/identifikasiya) + insan kapitalı elementlərinin sinxron fəaliyyəti nəticəsində formalaşan vahid idarəetmə mexanizmi olduğunu izah etməkdir.

A. Hüquqi və institusional baza (tənzimləyici mühit)

Bu blok rəqəmsal mühasibat uçotunun “qaydalarını” və məcburedici/istiqamətləndirici çərçivəsini müəyyən edir. Buraya daxildir:

- “Mühasibat uçotu haqqında” qanunvericilik və dəyişikliklər;
- Prezident fərmanları və icra mexanizmləri;
- dövlət rəqəmsallaşma strategiyaları;
- fiskal və hesabat standartları (tələblər, formatlar, təqdimetmə qaydaları).

B. Texnoloji alətlər və platformalar (əməliyyat infrastrukturu)

Bu blok rəqəmsal uçotun “necə həyata keçirildiyini” göstərir:

- ERP və mühasibat proqramları (məlumatın toplanması, emalı, hesabat);
- e-invoice (elektron qaimə-faktura), e-tax (elektron vergi xidmətləri);
- e-ledger, e-archive (elektron dəftər və elektron arxiv);
- bulud texnologiyaları və sistem inteqrasiyası (real vaxt/relyativ real vaxt).

C. Hüquqi etibarlılıq və təhlükəsizlik mexanizmləri (trust layer)

Bu blok rəqəmsal sənədlərin hüquqi qüvvəyə minməsi və məlumatın qorunması üçündür:

- elektron imza və rəqəmsal identifikasiya (məs., Asan İmza, SİMA);
- autentifikasiya/token həlləri;
- kibertəhlükəsizlik, məlumat məxfiliyi, giriş səlahiyyətləri;

- audit izi (loglar), dəyişikliklərin izlənməsi.

D. İnsan kapitalı və təşkilati səriştələr (kompetensiya bloku)

Bu blok olmadan texnologiya "işləmir" — çünki sistemləri tətbiq edən, işlədən və nəzarət edən insandır:

- mühasiblərin rəqəmsal bacarıqları;
- İT və mühasibat əməkdaşlığı;
- daxili nəzarət mədəniyyəti;
- təlim və dəyişikliklərin idarə edilməsi (change management).

Modelə görə əlaqə belə qurulur:

1. Hüquqi-institusional baza tələbləri müəyyən edir (format, təqdimetmə, məsuliyyət).
2. Bu tələblər əsasında texnoloji alətlər uçot prosesini avtomatlaşdırır və inteqrasiya edir.
3. Prosesin hüquqi qüvvəyə minməsi və risklərin idarə olunması üçün e-imza/identifikasiya və təhlükəsizlik mexanizmləri prosesə "etibar qatını" əlavə edir.
4. Bütün sistemin effektivliyi insan kapitalının bacarıqları ilə reallaşır (sistemi düzgün qurmaq, işlətmək, nəzarət etmək, nəticəni şərh etmək).

Modelin "nəticə" qatında rəqəmsal mühasibat uçotunun müəssisə və dövlət səviyyəsində yaratdığı nəticələr göstərilir:

- Şəffaflıq: əməliyyatların izlənməsi, audit izi, sənəd dövriyyəsinin standartlaşması;
- Operativlik: məlumatın real vaxtda/tez yenilənməsi, hesabatların daha sürətli hazırlanması;
- Dəqiqlik: manual səhvlərin azalması, uzlaşmanın asanlaşması;
- Nəzarət və uyğunluq (compliance): vergi və hesabat tələblərinə uyğunluğun yüksəlməsi;
- Qərarvermə keyfiyyəti: analitik hesabatların artması, idarəetmənin məlumatla dəstəklənməsi;
- Xərc və vaxt qənaəti**:** kağız dövriyyəsinin azalması, əməliyyat xərclərinin düşməsi.

Şəkil 1. Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotu ekosistemi (konseptual model).

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Şəkildə göstərildiyi kimi, rəqəmsal mühasibat uçotu hüquqi və institusional baza üzərində formalaşaraq texnoloji alətlər vasitəsilə həyata keçirilir, elektron imza və identifikasiya mexanizmləri ilə hüquqi etibarlılıq qazanır, insan kapitalının rəqəmsal bacarıqları ilə funksionallaşır və nəticədə maliyyə idarəetməsində şəffaflıq, səmərəlilik və qərarvermə keyfiyyətini yüksəldir.

NƏTİCƏ VƏ MÜZAKİRƏLƏR.

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, rəqəmsallaşma mühasibat uçotunun həm nəzəri əsaslarına, həm də praktik icra mexanizmlərinə birbaşa təsir etməklə uçotu "qeydiyyat və hesabat"

funksiyasından çıxarıb idarəetməni dəstəkləyən strateji informasiya sisteminə çevirmişdir. Ənənəvi kağız əsaslı və əl əməyinə söykənən prosedurlar mərhələli şəkildə elektron platformalarla əvəz olunur, məlumatların toplanması, emalı və ötürülməsi real vaxt rejiminə yaxınlaşdırılır (Deshmukh, 2006). Bu transformasiya nəticəsində uçot sistemlərində operativlik, dəqiqlik və şəffaflıq yüksəlir; audit və nəzarət mexanizmləri isə daha sistemli və texnoloji əsaslı qurulur. Eyni zamanda rəqəmsal uçotun tətbiqi mühasibat funksiyalarının digər sahələrlə (satınalma, logistika, satış, HR və s.) inteqrasiyasını gücləndirir ki, bu da maliyyə idarəetməsində çevikliyi və analitik potensialı artırır (Prasetianingrum & Sonjaya, 2024). Nəticələr həmçinin göstərir ki, rəqəmsal mühasibat uçotunun genişlənməsi mühasib peşəsinin rolunu dəyişir: mühasib artıq yalnız texniki icraçı deyil, həm də informasiya sistemlərinin idarə olunması, təhlil və qərarvermənin dəstəklənməsi proseslərində aparıcı subyektə çevrilir (Gulin və b., 2019).

Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotunun formalaşması daha çox institusional-siyasət yönümlü inkişaf trayektoriyası ilə xarakterizə olunur. Dövlət səviyyəsində rəqəmsallaşmanı sürətləndirən strategiya və proqramlar, habelə "Mühasibat uçotu haqqında" qanunvericilik aktlarına edilən dəyişikliklər uçotun elektron aparılmasını normativ müstəvidə möhkəmləndirir. Xüsusilə "e-mühasibat" informasiya sisteminin yaradılması və "Hökumət buludu"na inteqrasiya xətti mühasibat uçotunun elektronlaşdırılmasını institusional mexanizm kimi formalaşdırır (president.az). Rəqəmsal infrastruktur və sosial baza baxımından da ölkədə rəqəmsallaşmanın səviyyəsi uçotun elektronlaşdırılması üçün əlverişli mühit yaradır: internet istifadəçiliyinin və mobil genişzolaqlı abunəçiliyin yüksək olması, ev təsərrüfatlarında internet və kompüter təminatının artması, müəssisələrdə İKT-dən istifadənin struktur xarakter alması göstərir ki, rəqəmsal mühasibat uçotu üçün tələb olunan baza şərait əhəmiyyətli dərəcədə mövcuddur (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2025).

Tətbiqi mexanizmlər səviyyəsində nəticələr e-invoice (elektron qaimə-faktura), e-tax (elektron vergi idarəetməsi), e-ledger və e-archive invoice kimi alətlərin rəqəmsal uçot ekosisteminin əsas sütunları olduğunu göstərir. Elektron qaimə-faktura mexanizmi sənəd dövriyyəsini sürətləndirir, əməliyyat xərclərini azaldır, uzlaşma və nəzarət proseslərini asanlaşdırır, vergi inzibatçılığı və audit üçün məlumatların avtomatik əldə edilməsini mümkün edir (Cuylen et al., 2016; Aydın, 2017). Elektron mühasibat dəftəri (e-ledger) və elektron arxiv faktura isə uçot sənədlərinin elektron formatda saxlanmasını, hüquqi qüvvə ilə təsdiqlənməsini və arxiv xərclərinin azalmasını təmin etməklə uçotun səmərəliliyini artırır (Ertürk, 2015; Sabuncu, 2022; Güney, 2014). Bundan əlavə, elektron imza və rəqəmsal identifikasiya mexanizmləri ("Asan İmza", "Sima İmza", "Sima Token") rəqəmsal uçot mühitinin hüquqi etibarlılığını və əməliyyat təhlükəsizliyini təmin edən əsas komponentlər kimi çıxış edir. Beləliklə, Azərbaycanın rəqəmsal uçot modeli "texnologiya + hüquqi etibarlılıq + dövlət inteqrasiyası" xətti üzrə sistemləşir.

Nəticələr eyni zamanda göstərir ki, rəqəmsal uçot prosesinin dərinləşməsi yeni risk və çağırışlar doğurur. Proqram təminatlarından asılılığın artması, kibertəhlükəsizlik və məlumat məxfiliyi riskləri, internet infrastrukturunun qeyri-bərabərliyi, habelə yüksək ixtisaslı rəqəmsal kadr çatışmazlığı rəqəmsal mühasibat sistemlərinin effektivliyinə təsir edə bilən əsas amillər sırasındadır (Shirinov, 2020). Buna görə rəqəmsal mühasibat uçotunun davamlı tətbiqi texnoloji modernləşmə ilə yanaşı, daxili nəzarət çərçivələrinin yenilənməsi, risklərin idarə olunması və insan resurslarının rəqəmsal bacarıqlarının artırılması kimi təşkilati tədbirlərlə müşayiət olunmalıdır.

NƏTİCƏ

Məqalənin ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, rəqəmsallaşma mühasibat uçotunun mahiyyətində və funksional rolunda fundamental transformasiya yaradaraq onu təşkilatların qərarvermə və idarəetmə mexanizmlərinin strateji informasiya bazasına çevirir. Rəqəmsal mühasibat uçotu müasir iqtisadiyyatın sürətli dəyişən tələblərinə uyğun olaraq uçot proseslərini avtomatlaşdırır, sənəd dövriyyəsini elektronlaşdırır, nəzarət və audit imkanlarını genişləndirir, həm müəssisə daxilində, həm də dövlət fiskal sistemləri ilə inteqrasiya vasitəsilə şəffaflığı artırır. Azərbaycanda bu prosesin inkişaf trayektoriyası dövlətin rəqəmsallaşma siyasəti, normativ-hüquqi baza və e-

infrastrukturun sistemli şəkildə genişlənməsi ilə xarakterizə olunur; e-invoice, e-tax, e-accounting və elektron imza sistemləri isə bu transformasiyanın praktiki dayaqlarını formalaşdırır.

Eyni zamanda, rəqəmsal mühasibat uçotunun genişlənməsi yalnız üstünlüklər yaratmır; o, kibertəhlükəsizlik, məlumat məxfiliyi, texnoloji asılılıq və kadr səriştəliliyi kimi riskləri də aktuallaşdırır. Buna görə rəqəmsal mühasibat uçotunun səmərəli və dayanıqlı tətbiqi üçün kompleks yanaşma zəruridir: (i) hüquqi və institusional mexanizmlərin ardıcıl təkmilləşdirilməsi, (ii) texnoloji platformaların standartlaşması və təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi, (iii) mühasiblərin rəqəmsal savadlılığının artırılması və peşəkar təlimlərin davamlı təşkili. Bu istiqamətlərin sinxron inkişafı rəqəmsal mühasibat uçotunun ölkədə daha geniş tətbiqinə, maliyyə idarəetməsində səmərəliliyin yüksəlməsinə və rəqəmsal iqtisadiyyatın institusional əsaslarının möhkəmlənməsinə töhfə verəcəkdir.

Məqalənin əsas elmi yeniliyi Azərbaycanda rəqəmsal mühasibat uçotunun hüquqi, texnoloji, institusional və insan kapitalı komponentlərini vahid sistem çərçivəsində birləşdirən "ekosistem modeli" kimi konseptuallaşdırılmasıdır. Bu model rəqəmsal mühasibat uçotunun yalnız texnoloji modernləşmə deyil, institusional və strateji idarəetmə mexanizmi olduğunu elmi əsaslarla sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının 2025-ci il 7 mart tarixli 154-VIIQD nömrəli Qanununun tətbiqi və "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 7 fevral tarixli 192 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı » Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi
2. ASAN İnnovasiya Mərkəzi. (2025). *Asan İmza – Mobil elektron imza sistemi*. https://www.asanimza.az
3. Auditorlar Palatası. (2023). *Mühasibat uçotu və auditin rəqəmsallaşdırılması üzrə tövsiyələr*. Auditorlar Palatası, Azərbaycan Respublikası. Az_Цифровизация_аудита_и_бух_учета.pdf
4. Aydın, F. Z. (2017). *Türkiye'de e-fatura ve e-defter uygulamalarının işletmeler üzerindeki yansımaları ve bir araştırma* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. Türkiye'de e-fatura ve e-defter uygulamalarının işletmeler üzerindeki yansımaları ve bir araştırma | Tezler | Tezara
5. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi. (2025). *Rəqəmsal şəxsiyyət və elektron hökumət xidmətləri*. https://www.asan.gov.az
6. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi/ Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan. (2025). *Azerbaijan digital development: Statistical data*. https://mincom.gov.az/en/media-en/statistical-data/azerbaijan-digital-development Statistika-kitab-ENG.pdf
7. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). *Azərbaycanda rəqəmsal inkişaf/Digital development in Azerbaijan* R?q?msal Inkisaf A4.pdf
8. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti. (n.d.). *E-invoicing (electronic invoices)*. https://www.taxes.gov.az/en/page/elektron-qaime-faktura DÖVLƏT VERGİ XİDMƏTİ
9. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2025). *SİMA – Rəqəmsal şəxsiyyət və elektron imza platforması*. https://sima.az
10. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2025). *Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya və kibertəhlükəsizlik infrastrukturu*. https://mincom.gov.az
11. Badria, N., & Hasanah, N. (2024). The role of digital accounting for SMEs in facing business challenges in the digital era. Accounting and Finance

Studies, 4(4). https://doi.org/10.47153/afs44.11192024 (PDF) The Role of Digital Accounting for SMEs in Facing Business Challenges in the Digital Era
12. Cuylen, A., Kosch, L., & Breitner, M. H. (2016). Development of a maturity model for electronic invoice processes. *Electronic Markets, 26*(2), 115–127. https://doi.org/10.1007/s12525-015-0206-x Development of a maturity model for electronic invoice processes | Electronic Markets
13. Deshmukh, A. (2006), Digital accounting: The effects of the internet and ERP on accounting, SCOPUS, IGI Global. Digital Accounting: The Effects of the Internet And Erp on Accounting
14. Gulin, D., Hladika, M., & Valenta, I. (2019). Digitalization and the Challenges for the Accounting Profession. ENTRENOVA-ENTerprise REsearch InNOVAtion, 5(1), 428-437. Digitalization and the Challenges for the Accounting Profession
15. Güney, A. (2014). Role of technology in accounting and e-accounting. *Procedia – Social and Behavioral Sciences, 152*, 852–855. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.09.333 Role of Technology in Accounting and E-accounting
16. Kupenova, Z., Baimukhanova, S., Nurgalieva, G., Zhunisova, G., & Nurmukhan, A. (2020). Digital economy and its role in accounting. E3S Web of Conferences, 159, 04032. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202015904032
17. Prasetianingrum, S., & Sonjaya, Y. (2024). *The Evolution of Digital Accounting and Accounting Information Systems in the Modern Business Landscape*. **Advances in Applied Accounting Research, 2**(1), 39–53. https://doi.org/10.60079/aaar.v2i1.165 View of The Evolution of Digital Accounting and Accounting Information Systems in the Modern Business Landscape
18. Sabuncu, B. (2022). The effects of digital transformation on the accounting profession. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15*(1), 103–115. (PDF) The Effects of Digital Transformation on the Accounting Profession
19. Shirinov, U. (2020). ACCOUNTING IN THE DIGITAL ECONOMY: SIGNIFICANCE AND ADVANTAGES. International Finance and Accounting, 2020(3) ACCOUNTING IN THE DIGITAL ECONOMY: SIGNIFICANCE AND ADVANTAGES

ABSTRACT

THE ROLE AND IMPORTANCE OF DIGITAL ACCOUNTING IN THE MODERN ECONOMY

Elxan Bodurov

The article examines the role and significance of digital accounting in the context of the modern economy and provides a scientific analysis of the mechanisms of its formation, the current situation, and development prospects in Azerbaijan. It is argued that digital accounting is not limited to the use of technological tools alone, but functions as an integrated management system formed through the synchronous interaction of the legal and institutional framework, technological platforms, legal reliability mechanisms (electronic signature and digital identification), and human capital.

The methodological basis of the research includes the analysis of normative and legal documents, thematic and semantic analysis of international academic literature, descriptive statistical methods, and conceptual modeling. The Law of the Republic of Azerbaijan "On Accounting" and its amendments, presidential decrees, regulatory documents of the State Tax Service, as well as statistical data from the State Statistical Committee and the Ministry of Digital Development and Transport constitute the main information base of the study.

As a result of the research, a conceptual model titled "The Digital Accounting Ecosystem in Azerbaijan" has been developed, demonstrating that digital accounting operates as an integrated system based on the interdependence between the legal environment, technological infrastructure,

electronic signature and identification mechanisms, and human capital. It has been determined that e-invoice, e-tax, ERP systems, Asan İmza, and SIMA platforms significantly enhance the efficiency, transparency, and legal reliability of digital accounting practices.

At the same time, the study identifies the key challenges in the implementation of digital accounting, including cybersecurity risks, the need to ensure data privacy, technological dependency, and the necessity of improving the digital competencies of accounting professionals.

In conclusion, the article demonstrates that digital accounting in Azerbaijan represents not merely a process of technical modernization, but a strategic transformation mechanism that enhances the efficiency of financial management, strengthens transparency, and reinforces the institutional foundations of the digital economy.

Keywords: *Digital accounting, e-accounting, digital transformation, electronic signature, electronic tax system, human capital.*

АННОТАЦИЯ

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЦИФРОВОГО БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЁТА В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Эльхан Бодуров

В статье рассматриваются роль и значение цифрового бухгалтерского учёта в условиях современной экономики, а также даётся научный анализ механизмов его формирования, текущего состояния и перспектив развития в Азербайджане. Обосновывается, что цифровой бухгалтерский учёт не ограничивается лишь использованием технологических инструментов, а функционирует как интегрированная система управления, формируемая в результате синхронного взаимодействия правовой и институциональной базы, технологических платформ, механизмов правовой надёжности (электронной подписи и цифровой идентификации) и человеческого капитала.

Методологическую основу исследования составляют анализ нормативно-правовых документов, тематический и семантический анализ международной научной литературы, методы описательной статистики и концептуальное моделирование. Основной информационной базой исследования послужили Закон Азербайджанской Республики «О бухгалтерском учёте» и внесённые в него изменения, указы Президента, нормативные документы Государственной налоговой службы, а также статистические данные Государственного комитета по статистике и Министерства цифрового развития и транспорта.

В результате исследования была разработана концептуальная модель под названием «Экосистема цифрового бухгалтерского учёта в Азербайджане», которая демонстрирует, что цифровой бухгалтерский учёт функционирует как интегрированная система, основанная на взаимозависимости правовой среды, технологической инфраструктуры, механизмов электронной подписи и цифровой идентификации, а также человеческого капитала. Установлено, что такие инструменты, как e-invoice, e-tax, ERP-системы, Asan İmza и платформы SIMA, существенно повышают эффективность, прозрачность и правовую надёжность практики цифрового бухгалтерского учёта.

В то же время в статье выявлены ключевые проблемы внедрения цифрового бухгалтерского учёта, к которым относятся риски кибербезопасности, необходимость обеспечения конфиденциальности данных, технологическая зависимость, а также потребность в повышении уровня цифровых компетенций бухгалтерских специалистов.

В заключение показано, что цифровой бухгалтерский учёт в Азербайджане представляет собой не просто процесс технической модернизации, а стратегический механизм трансформации, который повышает эффективность финансового управления, усиливает прозрачность и укрепляет институциональные основы цифровой экономики.

Ключевые слова: *цифровой бухгалтерский учёт, e-accounting, цифровая трансформация, электронная подпись, электронная налоговая система, человеческий капитал.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-13
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

YAŞIL İQTİSADİYYAT DAVAMLI İNKİŞAFA NAİL OLMAĞIN QLOBAL HƏDƏFI KİMİ

Rahibə ƏBDÜLHƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan.
Yazışılan müəllif: *ebdulhesenovarahibe@ndu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
yaşıl iqtisadiyyat, modelləşdirmə obyekti, yaşıl iş yerləri, davamlı inkişaf

XÜLASƏ
Məqalədə yaşıl iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin bazalaşdığı aksiomalar verilir, müxtəlif tədqiqatçıların "Yaşıl" iqtisadiyyatın əsas tədqiqat və iqtisadi modelləşdirmə obyektlərinə olan yanaşmaları qeyd edilir və bu yanaşmalara aid müəllif fikirləri bildirilir. Məqsəd-ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsində bərabərsizlik, yoxsulluq, aclıq və səhiyyə xidmətinə çıxışın tam təmin edilməsi kimi həlli lazım olan problemlərin mövcud olması şərtləri daxilində yaşıl iqtisadiyyatın və yaşıl iş yerlərinin müasir dünya üçün vacibliyi zərurətinin əsaslandırılmasıdır. Azərbaycanın da BMT-nin UNEP proqramı çərçivəsində əməkdaşlığının bir neçə fəaliyyət istiqamətində (müxtəlif konsepsiyalar üzrə öhdəliklər) icra edildiyi vurğulanmaqla məqalədə göstərilir ki, ölkəmizdə bu sahədəki potensialın artırılmasını təmin etmək üçün müvafiq seminarlar, görüşlər və s. tədbirlər təşkil edilmişdir. Metodologiya-davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyata keçidin tədqiqi zamanı müxtəlif yanaşmalar, nəzəri baxış, sistemləşdirmə, müqayisəli təhlil, sintez və s. metodlardan istifadə edilmişdir.Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafa nail olmağın ən vacib qlobal hədəfidir və bu konsepsiya təbii resurslardan maksimum səmərəli istifadə etməklə iqtisadi artımın stimullaşdırılması prinsiplərinə əsaslanır. Elmi yenilik-yaşıl iqtisadiyyat ekoloji davamlılıq və iqtisadi yüksəliş arasında tarazlığa nail olmağı əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir. Dinamik inkişafda olan dunya birliyi olkələrinin qarşısında duran ən muhim məsələlərdən biri kimi əhalinin və sənayenin artan enerji təminatının odənilməsidir. Nəticə-davamlı inkişafa və yaşıl iqtisadiyyata keçid üzrə aparılmış tədqiqatlar ümumiləşdirilməklə əsas maneələr olan ziddiyyətli problemlər sistemləşdirilmişdir.

GİRİŞ

"Yaşıl" iqtisadiyyat-XX əsrin sonunda iqtisadi elmdə formalaşan, insanın iqtisadi fəaliyyəti dövründə yaşayış mühitinə mənfi təsirinin azaldılmasını vacib şərtlərdən biri kimi qəbul edən, həmçinin iqtisadi artıma deyil, ətraf mühit üçün minimal risklərlə inkişafın davamlılığına üstünlük verən əsas istiqamətlərdən biridir. Bu istiqamətin tərəfdarlarının fikrincə iqtisadiyyat təbii mühitin asılı bir komponenti olmaqla müəyyən hüdudda fəaliyyət göstərir. "Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası" iqtisadi elm sahələrinin ekoloji və ətraf mühit iqtisadiyyatı istiqamətləri ilə sıx əlaqədədir.

Yaşıl iqtisadiyyat nəzəriyyəsi üç aksioma əsasında bazalaşır:

- məhdud bir məkanda təsir dairəsini sonsuz bir şəkildə genişləndirmək mümkün deyil;
- məhdud resursların mövcudluğu şəraitində getdikcə artan ehtiyacların ödənilməsini tələb etmək qeyr-mümkündür;
- yer səthində mövcud olan hər şey bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir.

S. Bobılevin fikrincə "Yaşıl" iqtisadiyyatın əsas tədqiqat və iqtisadi modelləşdirmə obyektlərinə aşağıdakılar daxilr:

- planetin iqtisadi təsərrüfatşılığı və ekoloji mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqə;
- ekoloji, eləcə də sosial amilləri əhatə edən və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi fəaliyyət zamanı ekoloji zərərin minimuma endirilməsinə köməklik edəcək bu cür iqtisadi sistemlərin idarə edilməsi üsulları;
- istehsal və bütövlükdə təsərrüfatçılıq sahəsində yeni texnologiyaların inkişafına əsaslanan prinsiplər ətraf mühitə veriləcək zərərin minimuma endirilməsinə uyğun bazaya yönəldilməlidir (Бобылев С.Н. ,2016).

Tədqiqatçının fikri ilə tam razılaşmaq olar, lakin qeyd etməliyik ki, bu obyektlər sırasına ekoloji ziyanın azaldılması ilə yanaşı onun mənbələrinin araşdırılıb tapılması, onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi, əldə edilmiş nəticələrin səmərəli olması və s. də daxil edilə bilər.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqatda yaşıl iqtisadiyyatın Azərbaycan kontekstində təhlili üçün bir neçə metod tətbiq edilmişdir. Əvvəlcə, deskriptiv təhlil metodu istifadə olunaraq, mövcud ədəbiyyat və statistik məlumatlar (BMT hesabatları, milli prioritet sənədləri və investisiya göstəriciləri) sistemləşdirilmişdir. İkinci olaraq, müqayisəli analiz metodu vasitəsilə ekoloji-iqtisadi inkişaf modelləri (xətti, tsiklik, kapital və yaşıl modellər) və bərpa olunan enerji mənbələrinin üstünlükləri/mənfi cəhətləri müqayisə edilmişdir. Bundan əlavə, keyfiyyətli təhlil metodu ilə tədqiqat obyektlərinin (məsələn, tullantıların təkrar emalı, investisiya axınları) qlobal və milli səviyyədə qarşılıqlı əlaqələri qiymətləndirilmişdir. Məlumat mənbələri olaraq BMT-nin UNEP hesabatları, Azərbaycanın rəsmi sənədləri və elmi məqalələr (rus, ingilis və azərbaycan dillərində) istifadə olunmuşdur. Bu metodlar vasitəsilə empirik məlumatlar əsasında nəzəri qənaətlər çıxarılmış və tövsiyələr hazırlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası ilə bağlı ədəbiyyatda bir neçə əsas istiqamət mövcuddur. S. Bobılev (2016) yaşıl iqtisadiyyatın əsas obyektlərini planetin iqtisadi-ekoloji qarşılıqlı əlaqəsi, idarəetmə üsulları və texnologiyaların inkişafı kimi təyin edir, lakin müəllifin yanaşmasına əlavə olaraq ekoloji ziyan mənbələrinin araşdırılması və aradan qaldırılması yollarının vacibliyini vurğulamaq olar. BMT-nin UNEP hesabatları (2008, 2023) yaşıl iqtisadiyyatın davamlı inkişaf məqsədləri ilə əlaqəsini, xüsusilə iqlim dəyişikliyi və sosial-iqtisadi problemlərin həllini vurğulayır. Azərbaycan kontekstində Məmmədov C.İ. (2016) ənənəvi enerji mənbələrinin məhdudluğu və ekoloji zərərlərini təhlil edərək, bərpa olunan enerjiyə keçidin zəruriliyini əsaslandırır. Al İ. (2019) yaşıl iqtisadiyyatın səmərəliliyini ölçmək üçün alternativ göstəricilər təklif edir, sosial, iqtisadi və ekoloji aspektləri əhatə edərək. Baldwin R. (2019) xətti iqtisadiyyat modelini qloballaşma və robotlaşdırma ilə əlaqələndirir, Tarasov A. (2024) kapital iqtisadiyyatını resursların maksimallaşdırılması kimi təsvir edir, Zyuzin V. və s. (2024) tsiklik iqtisadiyyatı iqtisadi tənəzzüllər və yüksəlişlərlə izah edir. Bu ədəbiyyat ümumilikdə yaşıl iqtisadiyyatın ekoloji davamlılıq, investisiya və texnoloji inkişaf aspektlərini əhatə edir, lakin Azərbaycanın milli prioritetləri (məsələn, "Azərbaycan 2030") ilə inteqrasiyası sahəsində daha dərin tədqiqatlara ehtiyac var.

1. Yaşıl iqtisadiyyata keçidin BMT-nin ətraf Mühit Proqramına uyğunluğu problemləri

Qlobal miqyasda ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasına, getdikcə tükənən təbii resurslar, yüksələn tələbat çərçivəsində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinə istiqamətlənmiş "yaşıl" iqtisadiyyatın formalaşması məqsədilə icra edilən tədbirlər olduqca əhəmiyyətli hesab edilir. Bu baxımdan ölkəmizdə qəbul edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində sonuncu prioritetin "Təmiz ətraf mühit" və "yaşıl artım" ölkəsi adlanması təsadüfi deyildir. Milli prioritetlərdə ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan istifadəni, tullantıların emalını və çirkləndirilmiş ərazilərin yenilənməsinin təşviqini, ekoloji nöqteyi nəzərdən daha əlverişli sayılan "yaşıl" texnologiyalardan istifadəni və onun genişləndirilməsini əks etdirən konkret tapşırıqların icra edilməsi qarşıya qoyulmuşdur ((Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, 2021, № 2469)).

Ölkəmizdə bu istiqamətdə tədbirlərin icrasına artıq 2011-ci ildən start verilib və Respublika Prezidentinin Sərəncamı (28 dekabr 2011-ci il) əsasında təkrar istehsalda sahibkar və investorlar üçün şəraitin yaradılması məqsədilə Balaxanıda Sənaye Parkı (BSP) yaradılmışdır. Bu və digər təkrar emal məqsədli müəssisələrin (Bakı Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodu və s.) təşkili ölkədə yüksək texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal həcminin genişləndirilməsi, qeyri-neft sektorunda ("yaşıl" iqtisadiyyat) inkişafın təmin edilməsi əhalinin bu sahədə məşğulluğunun artmasına, paytaxtda və ətraf regionda ekoloji təmizliyin yaxşılaşdırılmasına xidmət göstərir. Belə ki, 23 rezidentin qeydiyyatdan keçdiyi bu BSP-da onların tullantılarının təkrar emalı həyata keçirilir. Bu baxımdan da ölkəmizdə "yaşıl" məhsul istehsalı həcminin artımı istiqamətində işlərin icrası hərtərəfli inkişafa hədəfləndirilmiş və bu işlər geniş vüsət almışdır.

2021-c ildə Energetika Nazirliyi ilə BP şirkəti arasında bərpa olunan enerji layihələrinin tələb etdiyi potensialın (şəraitin) qiymətləndirilməsi üçün anlaşma memorandumu imzalanmışdır ki, bu da

gələcəkdə ekoloji təmiz texnologiyalardan və təmiz enerji mənbələrindən istifadəyə, təkrar emala və çirklənmiş ərazilərin bərpası istiqamətində işlərin görülməsi ilə hərtərəfli bağlı olduğunu əsaslandırmağa imkan verir (United Nations Environment Programme. (2025, July 01)).

S. Nalinci apardığı tədqiqatda belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, təkrar emal və tullantıların azaldılması kimi önləyici tədbirlərlə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq yolu ilə onun təsirini minimuma endirmək lazımdır. Ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsində bərabərsizlik, yoxsulluq, aclıq və səhiyyə xidmətinə çıxışın tam təmin edilməsi kimi həlli lazım olan problemlər mövcuddur. Bu qeyd etdiyimiz şərtlər yaşıl iqtisadiyyatı və yaşıl iş yerlərini müasir dünya üçün daha vacibliyini zəruri edir. Yaşıl iqtisadiyyat qəbul edilmiş davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində ən vacib, qlobal və mütləq həll edilməli əsas hədəflərdəndir. Fikrimizcə, müəllifin əldə etdiyi nəticə həqiqətən də müasir dövr üçün dlobal problemlərdən biridir. Bu məsələlərin həll edilməməsi davamlı inkişafın təminatını şübhə altına salmış olur.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, yaşıl iqtisadiyyata keçidiin təşkili nəticəsində yaradılacaq yaşıl iş yerləri bəşəriyyətin XXİ əsrdə qarşılaşacağı iki əsas problemin həllini təmin edəcəkdir. BMT-nin ətraf Mühit Proqramının (UNEP, 2008) hesabatına görə, bu əsas problemlər aşağıdakılardır (OOH. 2023):

- dünya ölkələrində məskunlaşmış əhalinin həyatını dəstəkləyən ekoloji sistemin qorunması üçün iqlim dəyişikliyi təhlükəli və idarəolunmaz vəziyyətdədir;
- bu, hər kəs üçün rifah səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla onun keyfiyyətinin artırılması, həmçinin dünyada əhalinin sürətlə artması ilə bir milyarddan çox insanın üzləşdiyi sosial-iqtisadi inkişafdan mümkün istisnanın qarşısının alınması insan ləyaqətinə layiq iş yerlərinin təmin edilməsi ilə həll edilə bilər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2008-ci ildə qəbul etdiyi Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) dünyanın aparıcı ekoloji orqandır. UNEP-in missiyası resursların istifadəsinə və gələcək nəsillərə ötürülməsinə zərər vermədən ölkələrin və xalqların həyat keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün ilham vermək, onları geniş məlumatlandırmaq və yüksək səviyyədə təmin etməkdir. UNEP qabaqcıl elmi işləmlərdən, koordinasiyadan və informasiya-təbliğat fəaliyyətindən istifadə edərək 193 üzv dövlətə Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə və təbiətlə birgə harmoniyada yaşamağa dəstək verir. Artıq yarım əsrdən də çox müddətdə fəaliyyətdə olan Ətraf Mühit Proqramı, ozon qatının bərpasından dənizlərin qorunmasına və ekoloji cəhətdən təmiz, inklyuziv (əhatəli) bir iqtisadiyyatın təşviqinə qədər bəşəriyyətin ən aktual ekoloji problemlərinin həllində hökumətlər, vətəndaş cəmiyyəti, özəl sektor və BMT bölmələri ilə əməkdaşlıq edir (OOH. 2023). Azərbaycanın da BMT-nin UNEP proqramı çərçivəsində əməkdaşlığı bir neçə fəaliyyət istiqamətində icra edilir ki, bunlara da Tehran Konvensiyasında qəbul edilmiş Xəzər dənizi, ətraf mühitin təmiz saxlanılması vasitəsi ilə yoxsulluğun azaldılması, Cənubi Qafqazda Dayanıqlı Enerji Planlaşdırılması və s. aiddir. Bu Konvensiyalar çərçivəsində qeyd edilən öhdəliklər üzrə UNEP-in dəstəyi əsasında hazırlanan hesabatlar, bu istiqamtdə milli fəaliyyət planları işlənərək təqdim olunur. Ölkəmizin bu sahədəki potensialının artırılmasını təmin etmək üçün müvafiq seminarlar, görüşlər və s. tədbirlər təşkil edilir (İqtisadiyyat Nazirliyi, y. t.).

2. Davamlı inkişafa nail olmağın ən vacib qlobal hədəfı və ekoloji-iqtisadi nkişaf modelləri

Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafa nail olmağın ən vacib qlobal hədəfı hesab edilir. Bu konsepsiya ətraf mühitlə uyğunlaşan, təbii resurslardan maksimum səmərəli istifadə və ekoloji problemlər nəzərə alınmaqla iqtisadi artımın stimullaşdırılması prinsiplərinə əsaslanır. Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji davamlılıq və iqtisadi yüksəliş arasında tarazlığa nail olmağı əsas hədəf olaraq təmin edir. Yaşıl iqtisadiyyatın təməl xüsusiyyətlərinə ekoloji davamlılıq, təbii ehtiyatlardan faydalı istifadə və sosial dekommunizasiyanın (tarazlığın) artması daxildir. Bu iqtisadi model ətraf mühitə təsiri zəiflədən texnologiyaların inkişafına, təbii ehtiyatların qorunub saxlanması siyasətinin qəbuluna və dayanıqlı inkişaf prinsiplərini əsas olaraq qəbul edən biznes modellərinin tətbiqinə üstünlük verir. Yaşıl iqtisadiyyat bu gün qüvvədə olan iqtisadi konsepsiyanın bərabərsizliyini yüksəldən, israfçılığa meylli

olan, ətraf mühit və insan sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyi kimi görünən bir quruluşa sahib olmağı təmin edə biləcək bir ehtiyac nəticəsində formalaşmaqla özünü büruzə verir.

Dinamik inkişafda olan dunya birliyi olkələrinin qarşısında duran ən muhim məsələlərdən biri kimi əhalinin və sənayenin artan enerji təminatının odənilməsi ucun Azərbaycan Respublikasının coğrafi movqeyi, təbii şəraitinin xususiyyətləri və movcud sosial-iqtisadi resursları olkəmizin alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin mənimsənilməsinə geniş şərait yaradır. Mumkun potensial imkanların duzgun qiymətləndirilməsi və onlardan səmərəli istifadə yollarının axtarılıb tapılması və bu zaman coxvariantlı həllərdən optimalının secilməsi, habelə real həyatda maksimal effektivliklə tətbiqi davamlı inkişafın vacib şaxəsi olan bu sfera uzrə uzunmuddətli nəticələr əldə etməyə imkan verə bilər.

Bu nöqteyi nəzərdən ekoloji cəhətdən balanslı dayanıqlı inkişafa və yaşıl iqtisadiyyata keçid məsələlərinin müzakirəsi son onilliklərdə nisbətən daha çoxvə geniş miqyaslı müzakirə mövzusuna çevrilmişdir. Ətraf mühit alimləri, müxtəlif ictimai hərəkatlar (məsələn, "Yaşıllar") və kütləvi informasiya vasitələri uzun müddətdir ki, ətraf mühitdə mənfi antropogen təsirlərdən qaynaqlanan və geri dönüşü olmayan dəyişikliklər probleminə diqqət yetirirlər. Bu gün iqlim dəyişkənliyinin (istiləşmənin) reallığı mübahisə edilə bilməz. Və ya əksinə, gələcəkdə soymanın olacağını da heç kim etiraz edə bilməz. Lakin iqlim dəyişikliyinin nəticələri artıq olduqca qabarıq formada özünü göstərir və bununla da gələcəkdə gözlənilən nəticələrin ciddi müzakirəsinə ehtiyac olduğunu və onun həlli yollarının müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini şərtləndirir.

Bir çox müəlliflər resurs təminatına və istehsal-məişət tullantılarının təkrar emalına fərqli yanaşmaqla ekoloji və iqtisadi inkişafın müxtəlif modellərini təklif edirlər (Парамонова Н. 2016). Bu modellər fərqli yanaşma ilə elmi əsaslandırılmış nəticələrlə xarakterizə olunur və cədvəl 1-də verilir.

Cədvəl 1

Ekoloji və iqtisadi inkişaf modelləri

S/N	İnkişaf modeli	Yanaşma xarakteristikası	Əsaslandırılmış nəticə	Müəlliflər
1	**Xətti iqtisadiyyat**	**Resurs-istehsal-tələbat-tullantı ənənəvi sxemi**	Qloballaşma və robotlaşdırmanın birləşməsi qlobal bir çevrilişə səbəb olur, liberal sosial dövlətin əsaslarını təhdid edir və xətti-iqtisadiyyat modelini zəruri edir	Boalduin R. (Baldwin R.2019)
2	Kapital iqtisaddiyyatı	-Resurslara sahib olmaq; -Birgə tələbat	Kapital resursların əldə edilməsinə, yenilənməsinə və saxlanmasına qoyulan vəsaitin maksimallaşması və istehsal funksiyasına girişdir	Tarasov A. (Тарасов A.2024)
3	Tsiklik iqtisadiyyat	-İstehsal; -İstehlak (tullantıların ardıcıl ayrılması ilə təkrar məhsulun alınması)	Tsiklik iqtisadiyyat təkrarlanan iqtisadi tənəzzüllərdən və iqtisadi yüksəlişlərdən ibarət iqtisadi fəaliyyətdəki meyletmələrdir (enmə-qalxmalar) . Tsikllər müntəzəm deyil və dövrü xarakter daşıyır.	Zyuzin V. və s. (Зюзин В. 2024)
4	Yaşıl iqtisadiyyat	-Bərpa olunan enerji; -Təkrar emal; -Yaşıl tikinti; -ekosistem xidmətlərinin saxlanılması;	Ölkələrin yaşıl iqtisadiyyatla bağlı səmərəliliyinin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi həyata keçirilməli olan	Al İ. (Al İ. 2019)

		-İstixana qazları tullantılarının (emissiyalarının) azaldılması.	siyasət üçün vacibdir. Bununla birlikdə, iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri əhatə etdiyi üçün yaşıl iqtisadiyyatın bu aspektlərini əks etdirən alternativ bir göstərici mənbəyinin olmasının vacibliyini ifadə edir.	

Mənbə: Müxtəlif müəlliflərin fikirləri əsasında müəllif tərtib etmişdir

Bu istiqamətdə aparılan təhlillər əsasında əldə edilmiş elmi nəticələr göstərir ki, ekoloji-iqtisadi inkişafı təmin edən fərqli modellərdə xətti yanaşma resurs, istehsal, tələbat və tullantı ardıcılığını özündə ehtiva edən sistemdir. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas istiqaməti müxtəlif növ enerji mənbələrinin bərpası, yenidən qurulması və effektiv istifadəsininnin təmin edilməsinə, BMT-nin 2015-ci ildə qəbul etdiyi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri-nin 7-cisi hamı üçün ucuz, etibarlı, davamlı və müasir enerji mənbələrinə əlçatanlığın təmin edilməsinə yönləndirilmişdir. BMT-nin Cenevrədə keçilmiş dünya investisiyaları haqqında məruzədə qeyd edildiyi kimi enerjiyə çıxış insanların həyatının bütün aspektləri üçün son dərəcə vacibdir. Ancaq yüz milyonlarla insan elektrik enerjisiz yaşayır və son illərdə ilk dəfə bu göstərici artıma meyllənmişdir. Dünyadakı bütün insanların təhlükəsiz, etibarlı və əlverişli enerji mənbələrinə çıxışının demokratikləşdirilməsi vaxtı gəlmiş və bunun icra edilməsi zərurəti yaranır (OOH. 2023). Bununla birlikdə, qlobal istiləşmə ilə mübarizə səylərimizdə də atıq gecikmənin olduğunu bu istiqamətdə keçirilmiş tədbirlərdən aydın görmək olar (11-22 noyabr 2024-cü ildə Azərbaycanda keçirilmiş COP 29 və s.). Odur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiya qoymaq vacibdir və bu da həmin ölkələrdə olan enerji boşluğunun aradan qaldırmasının iqtisadi və effektiv yolu hesab edilir. Ancaq bərpa olunan enerjiyə keçid qlobal bir prioritet halına gəlsə də, enerji infrastrukturuna və enerji səmərəliliyinə qoyulan investisiyalar hələ də tələb edildiyiindən çox aşağıdır. BMT-nin məlumatlarında qeyd edildiyi kimi beynəlxalq investisiyaların dünya ölkələrində tətbiqi perspektivləri son dərəcə acınacaqlı görünürdü, çünki epidemioloji böhran, iqlim dəyişikliyi və iqtisadi şoklar bütün dünyada investorların inamsızlığına səbəb oldu. Artan inflyasiya, tənəzzül qorxusu və maliyyə bazarlarındakı tələtüm bu dövrdə bir çox investisiya planının icra edilməsini yaləngitdi. Nəticədə qlobal böhran hadisələrinin 12% azalaraq 1,3 trilyon dollara düşməsinə baxmayaraq beynəlxalq investisiya axınları zəiflədi və uzun müddəti əhatə etdi. Lakin investisiiya qoyuluşunun azalması məhdudlaşmış, inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya axını bir qədər artmış və investorlar bu ili həm sənayedə, həm də infrastrukturda yeni layihələr icra etməklə başa vurmuşlar (OOH. 2023).

Fərqli inkişaf qrupuna daxil olan ölkələr üzrə məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, birbaşa beynəlxalq investisiyalar (BBİ) 2024-cü ildə inkişaf etmiş ölkələrdə 378 milyard dollar, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 916 milyard dollar və inkişaf etməmiş ölkələrdə 22 milyard dollar təşkil etmişdir. BBİ-nin artım tempi üzrə müqayisə göstərir ki, 2023-cü ilə nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdə 37%, inkişaf etməmiş ölkələrdə isə 16% azalma olduğu halda inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə 4% artım baş vermişdir. Eyni zamanda sənayeyə qoyulan investisiya layihələrinin artım tempi bu üç qrupa aid olan ölkələrdə yüksələrək müvafiq olaraq 4%, 37% və 6% təşkil etmişdir. Əsasən infrastrukturun inkişafına yönəldilmiş beynəlxalq maliyyələşmə layihələrində birinci iki qrupa aid ölkələrdə 10% və 5% artım olmuş, lakin inkişaf etməmiş ölkələrdə 9% azalma baş vermişdir. Regionlar üzrə BBİ-nin məlumatlarında isə Avropada birinci qrupa aid olan ölkələrdə 107 milyard dollar həcmində azalma, Şimalı Amerika ölkələrində (338 milyon dollar), Afrikada inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 45 milyon dollar, Asiyada 662 milyon dollar, Latın Amerikası və Karib adalarında 208 milyon dollar artım olmuşdur (OOH. 2023).

Bərpa olunan enerji mənbələrinin (BOEM) istifadəsi mütərəqqi bir fenomendir və məhdud təbii resurslardan istifadənin azalmasına səbəb olur. Ancaq digər tərəfdən, çox vaxt yeni texnologiyalar yeni təhlükəli nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, bərpa olunan enerji mənbələrinin (külək, günəş) istifadəsi həmişə neft, qaz, kömür istifadəsindən şübhəsiz bir üstünlük kimi təqdim

olunur. Bu istiqamətdə tədqiqat aparmış C.İ.Məmmədov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ənənəvi istifadə olunan enerji mənbələri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında vacib şərtdir. Lakin məhdudluğuna və ətraf mühitə vurduğu zərərə görə o heç də effektiv enerji mənbəyi hesab ediimir. Bu çatışmazlıqların həlli mövcud enerji növündən səmərəli istifadənin təşkili ilə bərabər, BOEM-nə keçidin sürətləndirilməsini vacib şərt kimi ortaya qoyur (Məmmədov C.İ. 2016).

3. Tullantıların azaldılması investisiya qoyuluşunun artırılmasının əsas səbəbi kimi

Fikrimizcə, son beş ildə "yaşıl" enerjiyə keçid xərclərinin sürətlə artması infeksiya xəstəliyi azaldıqdan sonra bərpa tədbirləri paketlərindən istifadə edilməsi ilə qaynaqlanır. Bundan əlavə yalnız iqlim siyasəti ilə deyil, iqtisadiyyat, texnologiya, sənaye və enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr də bu prosesə təkan verdi. Artan xərclərin təxminən 70%-i yer altından çıxarılan yanacaq idxal edən ölkələrin payına düşür. Buna Çinin neft və qaz idxalından asılılığı azaltmaq və yeni texnoloji sahələrdə lider olmaq istəyini, həmçinin Avropanın bərpa olunan enerji xərclərini sürətləndirmək və qaz boru kəməri tədarükünün səmərəliliyini artırmaq istəyini, Hindistanda günəş enerjisi xərclərinin artmasını və s. aid etmək olar.

Tullantıların azaldılması investisiya qoyuluşunun artırılması üçün çox yaxşı bir səbəbdir, lakin çox vaxt daha yetkin və qiymətinə görə rəqabətə çevrilə bilən texnologiyalara investisiya qoymaq üçün əsas stimul hesab edilmir (Аникин Ю. В. 2016).

Odur ki, bərpa olunan enerji mənbələrinin (BOEM) müsbət və çatışmayan cəhətlərinin müəyyən edilməsi zəruri hesab olunur və bu cədvəl 2-də verilir.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bunların hər birinin özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları mövcuddur. Bu mənbələrin əsas mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmaası dövlətin əsas diqqət mərkəzində saxladığı problem məsələlər sırasındadır ki, binun da icrası yaşıl iqtisadiyyata keçidin əsaa konseptual şərtlərini ifadə edir.

Cədvəl 2

Bərpa olunan enerji mənbələrinin fəqli üstünlükləri və çatışmazlıqları

BOEM	Müsbət təsirlər	Mənfi nəticələr
Günəş panelləri	-tükənməz bərpa olunan enerji mənbəyindən istifadə edir; -ətraf mühitə çirkləndirici tullantılar atılmır.	-yüksək qiymətin mövcudluğu; -böyük əraziləri əhatə etməsi; -ziyanlı tullantıların atılması ehtiyacının olması.
Geotermal mənbələr	-geotermal elektrik stansiyaları İES-dən daha ekoloji cəhətdən təmizdir	-yeraltı mənbələrə giriş quyuların qazılmasını tələb edir
Hidroenerji	-su elektrik stansiyalarında elektrik enerjisinin dəyəri bütün digər elektrik stansiyalarına nisbətən xeyli aşağıdır	- su elektrik stansiyasının tikintisi kapital tələb edir; - effektiv su elektrik stansiyaları isə istehlakçılardan kənardadır.
Bioyanacaq mənbələri	-kənd təsərrüfatı, ağac emalı, qida sənayesi və şəhər təmizləyici qurğu tullantılarından istifadə	-ərzaq bitkiləri altında olan əkin sahəsinin azaldılması
Axın elektrik stansiyaları	-ətraf mühitə uyğunluq və enerji istehsalının aşağı qiyməti	-sutka ərzində ərzində gücün dəyişməsi
Külək enerjisi	-biosenozlara və insanların yaşayış şəraitinə təsirinin aşağı olması; -yanacaq xərclərinin olmaması.	-hava şəraitindən asılılıq.

Mənbə: (Məmmədov C.İ. 2016; Ефимцева Т.В. 2019) əsasında müəllif tərtib etmişdir

NƏTİCƏ

Davamlı inkişafa və yaşıl iqtisadiyyata keçidə maneçilik göstərən amillər müxtəlif ölkələrdə fərqlidir və bu da ziddiyyətli problemlərin aşkar edilməsini şərtləndirir. Beləliklə, dayanıqlı inkişafa və yaşıl iqtisadiyyata keçid üzrə aparılmış tədqiqatları ümumiləşdirərək onun əsas maneələri olan ziddiyyətli problemləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- insan cəmiyyəti "consumer society" istehlak cəmiyyətidir, istehlak davamlı artım olmadan mümkün deyil və ətraf mühitə davamlı mənfi təsirlərə aparan yoldur. Dünya iqtisadiyyatının enerji və maddi ehtiyatlarının əksəriyyəti dünya əhalisinin azlığının ikinci dərəcəli ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunur;
- əhalinin artması ekologiyaya mənfi təsirlərin artmasına səbəb olur və onun artımının məhdudlaşdırılması mümkün deyil, çünki əksər ölkələrdə (Azərbaycan da daxil olmaqla) bu artım iqtisadiyyatın yüksəliş şərtlərindən biri kimi təşviq olunur;
- inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı bərabərsizlik ikinci qrup ölkələri iqtisadi və maddi artımın təminatına (məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gələcəyi düşünmədən və proqnozu olmadan xammal hasilatı və ixracın aparılmasına) , bir qayda olaraq, qabaqcıl texnologiyaların istifadəsi ilə deyil, ekologiyaya mənfi təsir göstərməklə əlaqəli şəkildə itələyir;
- iqtisadiyyat problemləri ilə bilavasitə bağlı olan dövlət orqanları və kommersiya təşkilatları, bir qayda olaraq, ekologiya məsələləri ilə birbaşa əlaqəli və ekologiyaya münasibətin qlobal dəyişməsində maraqlı deyillər, müasir problemlər isə bir-biri ilə əlaqəli, kompleks yanaşma tələb edir;
- ekologiyadakı dəyişikliklər infrastruktur sistemlərinə (enerji, su təchizatı və s.) ən ciddi təsir göstərir ki, bu da onların yeni şəraitdə işləməsi üçün modellərin hazırlanmasını tələb edir, modelləşdirmə isə infrastrukturun qarşılıqlı təsirini nəzərə almalıdır;
- həqiqi ekoloji dəyişikliklər şəraitində çoxsaylı insan kütlələrinin davranışlarını müəyyən etmək üçün sosial sistemlərin fəaliyyətini modelləşdirmək lazımdır;
- gələcək nəsillər üçün qorunan sağlam mühit bütün səviyyələrdə (qlobal, milli, regional və yerli) ekoloji yönümlü iqtisadiyyatın hədəfi olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı
2. Al İ.(2019) Sürdürülebilir kalkınma ve yeşil ekonomi: Türkiye için bir endeks önerisi // Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 12(1), 112–124
3. Аникин Ю. В., Шилков В.И. (2016) Проблемы перехода к устойчивому развитию и зеленой экономике // XI Международная конференция «Российские регионы в фокусе перемен». 666-673
4. Baldwin R.(2019) The Globotics Upheaval: Globalisation, Robotics, and the Future of Work (1st ed). London: Weidenfeld & Nicolson. 292 .
5. Бобылев С.Н. (2016) Проблемы формирования «зелёной экономики» // С.Н. Бобылев. Журнал Зеленные тетради. Москва. 2, 1-20
6. Ефимцева Т.В. (2019) Некоторые подходы к решению вопросов энергетики и экологии в законодательстве интеграционных объединений (на примере Европейского союза и Евразийского экономического союза) // Т.В. Ефимцева. Lex russica. 8, 164–178
7. İqtisadiyyat Nazirliyi. (y. t.). “Yaşıl iqtisadiyyat” . https://www.economy.gov.az/az/page/yasil-iqtisadiyyat
8. Məmmədov C.İ. (2016) Ənənəvi enerji mənbələri, onların müsbət və mənfi cəhətləri. // Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment. Bakı. 4, 116-124

9. Парамонова Н.(2016) Циклическая экономика на пороге России // Н. Парамонова. Экология и право. 2 (62, 28-29
10. Тарасов А. (2024) ЕАЭС: Анализ проблем взаимной торговли в условиях деглобализации. Экономическая интеграция. 4, 134-145
11. United Nations Conference on Trade and Development. (2023). World investment report 2023. United Nations.
12. United Nations Environment Programme (2008). https://www.unep.org/ru/who-we-are/about-us
13. Зюзин В. Н.Башмуров, М.Зюзина. (2024) Цикличность в экономике: теории, причины и специфика проявления в российской экономике. «Экономика и качество систем связи».2, 59-70

ABSTRACT

GREEN ECONOMY AS A GLOBAL GOAL FOR ACHIEVING SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Rahiba Abdulhasanova

This article outlines the foundational axioms of green economy theory, highlighting various researchers' approaches to key research objects and economic modeling within the "green" economy framework, along with the author's perspectives on these approaches. The primary objective is to substantiate the critical importance of the green economy and green jobs in the contemporary world, particularly amid persistent challenges such as income inequality, poverty, hunger, and inadequate access to healthcare across nations. The paper emphasizes Azerbaijan's collaboration under the UNEP program of the United Nations, which encompasses commitments across multiple conceptual directions. It is demonstrated that, to enhance potential in this domain within the country, relevant seminars, meetings, and other events have been organized. The methodology employs diverse approaches to studying sustainable development and the transition to a green economy, including theoretical perspectives, systematization, comparative analysis, synthesis, and related methods. The green economy represents a pivotal global objective for achieving sustainable development, grounded in principles that promote economic growth through maximally efficient utilization of natural resources. The scientific novelty lies in defining the green economy as a core target for attaining balance between ecological sustainability and economic advancement. Among the foremost challenges facing dynamically developing global communities is fulfilling the escalating energy demands of populations and industries. In conclusion, the research on transitioning to sustainable development and a green economy has been synthesized, with key contradictory obstacles systematically identified.

Keywords: *green economy, modeling object, green jobs, sustainable development*

РЕЗЮМЕ

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА КАК ГЛОБАЛЬНАЯ ЦЕЛЬ ДОСТИЖЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Рахиба Абдулгасанова

В статье излагаются базовые аксиомы теории зеленой экономики, отмечаются подходы различных исследователей к основным объектам исследования и экономическому моделированию в рамках «зеленой» экономики, а также приводятся авторские мнения по этим подходам. Основная цель — обосновать насущную важность зеленой экономики и зеленых

рабочих мест в современном мире, особенно в условиях существующих проблем, требующих решения, таких как неравенство уровня жизни населения, бедность, голод и полное обеспечение доступа к услугам здравоохранения в странах. Подчеркивается сотрудничество Азербайджана в рамках программы UNEP ООН, которое осуществляется по нескольким направлениям деятельности (обязательства по различным концепциям). В статье показано, что для обеспечения повышения потенциала в этой сфере в стране были организованы соответствующие семинары, встречи и другие мероприятия. Методология включает использование разнообразных подходов к изучению устойчивого развития и перехода к зеленой экономике, включая теоретические взгляды, систематизацию, сравнительный анализ, синтез и т.д. Зеленая экономика является наиболее важной глобальной целью для достижения устойчивого развития и основана на принципах стимулирования экономического роста путем максимально эффективного использования природных ресурсов. Научная новизна заключается в определении зеленой экономики как основной цели для достижения баланса между экологической устойчивостью и экономическим подъемом. Одной из наиболее значимых проблем, стоящих перед динамично развивающимися странами мирового сообщества, является удовлетворение растущих потребностей в энергии населения и промышленности. В заключение, исследования по переходу к устойчивому развитию и зеленой экономике обобщены, а основные противоречивые проблемы, выступающие в качестве препятствий, систематизированы.

Ключевые слова: *зеленая экономика, объект моделирования, зеленые рабочие места, устойчивое развитие*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-14
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

CONTRİBUTİON OF NON-GOVERNMENTAL ORGANİZATİONS TO COMMUNİTY DEVELOPMENT: MECHANİSMS AND CONTEXTUAL FACTORS

Vagif MAMMADOV
Azerbaijan University of Tourism and Management, Baku, Azerbaijan
**Yazışılan müəllif: vagifmammadov23@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

KEYWORDS:
participatory governance, governance environment, social capital formation, institutional context, civil society effectiveness

ABSTRACT
Non-Governmental Organizations play an increasingly important role in advancing sustainable community development by addressing socio-economic inequalities, strengthening local capacities, and complementing state-led interventions. This article examines the strategies, challenges, and policy implications of NGO-led community development through a narrative analytical synthesis of peer-reviewed literature spanning diverse socio-economic and institutional contexts. The study integrates existing theoretical and empirical scholarship to identify the core mechanisms through which NGOs influence community development outcomes.
The article focuses on participatory engagement, capacity-building processes, social capital formation, and governance conditions as interrelated mechanisms shaping NGO effectiveness. The findings highlight that NGO interventions are most effective when participatory strategies are combined with sustained capacity development and embedded within supportive institutional and policy environments. At the same time, the study underscores that NGO effectiveness is context-dependent, varying systematically across governance settings and socio-economic conditions. By advancing a multidimensional and context-sensitive framework, the article contributes to the literature by clarifying when and how NGO-led interventions support sustainable community development and by offering policy-relevant insights for governments, donors, and civil society organizations.

INTRODUCTION

Non-Governmental Organizations (NGOs) have long been recognized as key actors in advancing sustainable community development, particularly in contexts where state-led interventions are constrained by limited institutional capacity, fragmented governance arrangements, or weak responsiveness to local needs (Ulleberg, 2009). While earlier development literature primarily framed NGOs as gap-filling service providers, more recent scholarship increasingly conceptualizes them as governance intermediaries that facilitate participation, mobilize social capital, and mediate interactions between local communities and formal institutions (Fioramonti & Kononykhina, 2015). Through interventions spanning education, health, livelihoods, environmental protection, and social inclusion, NGOs draw upon locally embedded knowledge, trust-based social networks, and organizational capabilities to address complex and context-specific development challenges.

This reconceptualization of NGO roles has gained prominence alongside global development agendas that emphasize inclusivity, participation, and sustainability. Within this evolving paradigm, NGOs are frequently positioned as institutional actors capable of operationalizing participatory and capacity-building approaches that strengthen community agency and enhance collective problem-solving. Empirical evidence suggests that development initiatives grounded in participatory processes and local capacity enhancement are more likely to generate durable outcomes, as they align external interventions with community priorities, norms, and capabilities (Nikkah & Redzuan, 2010). In this sense, participation functions not merely as a normative principle, but as a practical mechanism through which development processes become socially embedded and sustainable over time.

Beyond participation and capacity building, recent studies emphasize the importance of social capital as a key mediating mechanism linking NGO interventions to long-term development outcomes. By fostering organizational learning, innovation, and shared missions, NGOs contribute to the formation of trust, norms of reciprocity, and networks of cooperation within and across communities. These relational resources enhance collective action, institutional trust, and resilience,

enabling communities to respond more effectively to socio-economic and environmental change (Lim, Min, & Berlan, 2023). Consequently, the contribution of NGOs extends beyond project-level outputs toward more systemic forms of social and institutional transformation.

Despite the growing recognition of these contributions, existing research on NGO-led community development remains fragmented. A substantial portion of the literature is confined to sector-specific interventions or single-country case studies, offering limited insight into how NGO strategies are designed, adapted, and sustained across diverse socio-economic and institutional contexts (Moreno, Noguchi, & Harder, 2017). Moreover, although the developmental potential of NGOs is widely acknowledged, comparatively less systematic attention has been devoted to the structural and institutional constraints—such as funding volatility, restrictive regulatory environments, and political interference—that condition their effectiveness.

Recent scholarship further highlights that NGO effectiveness cannot be adequately assessed in isolation from the broader governance and policy environments in which these organizations operate. Enabling institutional frameworks, multi-stakeholder collaboration, and formalized participation mechanisms play a decisive role in shaping whether NGO interventions translate into sustainable and scalable development outcomes (Zhao & Yu, 2024). Where such conditions are absent, NGO initiatives risk remaining fragmented, short-term oriented, or overly dependent on external resources, thereby limiting their contribution to long-term community resilience and inclusive development.

Against this backdrop, this study moves beyond summarizing existing literature by integrating participatory development, capacity-building, social capital, and governance perspectives within a single analytical framework. Rather than treating NGO effectiveness as universal, the article advances a conditional understanding that highlights how the outcomes of NGO interventions are shaped by the interaction between organizational strategies and national and institutional contexts. By synthesizing evidence across diverse settings, the study contributes a context-sensitive explanation of when, how, and under what conditions NGO-led community development generates sustainable outcomes, thereby extending existing scholarship beyond sector-specific or country-bound analyses.

Conceptual and Theoretical Framework of NGO-Led Community Development

This study advances a mechanism-based and context-conditional framework to explain how NGO-led interventions contribute to sustainable community development. Rather than conceptualizing NGO effectiveness as a linear or universal outcome of project implementation, the framework emphasizes the interaction between organizational strategies, intermediate social mechanisms, and governance environments. In doing so, it positions NGOs as intermediary institutions operating between local communities and broader political, administrative, and policy systems.

NGOs as Intermediary Actors: Strategic Inputs and Social Mechanisms

At the core of the framework is the conceptualization of NGOs as intermediary actors that facilitate development processes by mobilizing participation, strengthening local capacities, and mediating relationships between communities and formal institutions. NGOs' strategic inputs primarily consist of participatory engagement and capacity-building practices, which are treated not as discrete activities but as mutually reinforcing processes embedded in local social structures.

Drawing on participatory development theory, participation is conceptualized as a functional mechanism through which local agency, legitimacy, and ownership are generated, enabling communities to actively co-design and implement development initiatives (Nikkah & Redzuan, 2010). Capacity-building theory complements this perspective by highlighting how NGOs enhance human, organizational, and institutional competencies—including skills, leadership, organizational routines, and collective problem-solving capacities—that allow communities to sustain development gains beyond individual project cycles.

The framework further identifies social capital formation as the central intermediate mechanism translating NGO strategies into development outcomes. Through repeated interaction, shared learning, and collaborative problem-solving, participatory and capacity-building interventions

contribute to the development of trust, shared norms, and networks of cooperation within and across communities. Organizational learning and innovation within NGOs reinforce this process by aligning internal missions with community needs and adapting strategies over time. In this sense, NGOs contribute not only to immediate service delivery but also to the strengthening of the relational infrastructure necessary for collective action and long-term community resilience.

Governance Environment and Contextual Conditioning of Development Outcomes

A defining feature of the proposed framework is its explicit emphasis on contextual conditioning. NGO strategies and social capital mechanisms do not operate in institutional vacuums; rather, their effectiveness is shaped by governance environments, regulatory frameworks, and broader socio-political conditions. Enabling institutional contexts—characterized by legal autonomy for civil society, predictable funding arrangements, and institutionalized participation—amplify the capacity of NGOs to consolidate participatory gains and translate social capital into durable development outcomes (Fioramonti & Kononykhina, 2015).

Conversely, restrictive regulatory regimes, funding volatility, and political interference constrain NGOs' ability to sustain participatory processes and institutionalize development gains, often limiting impact to short-term or localized effects. In such contexts, NGOs may be compelled to prioritize compliance-oriented activities over transformative engagement, weakening the long-term effectiveness of their interventions. Accordingly, governance conditions function as moderating factors that shape the strength, direction, and durability of the relationship between NGO strategies, social capital formation, and community development outcomes.

Taken together, the framework proposes an integrated analytical logic in which NGO strategies (participation and capacity building) generate social capital as an intermediate mechanism, while governance environments condition the extent to which these mechanisms result in sustainable community development. This model provides the conceptual foundation for the subsequent analysis of NGO strategies (Section 3), challenges and limitations (Section 4), and policy implications (Section 5).

Strategies and Mechanisms of NGO Interventions in Community Development

NGOs employ a diverse and interrelated set of strategies to foster sustainable community development, with participatory engagement and capacity building constituting the central operational pillars of their interventions. Participatory strategies emphasize the active involvement of community members in decision-making processes, project governance, and implementation structures. Rather than positioning communities as passive beneficiaries, such approaches seek to reposition local actors as co-producers of development outcomes. This shift is critical for enhancing local ownership, improving contextual relevance, and reducing long-term dependency on external resources. Empirical evidence indicates that participatory approaches are particularly effective when they are grounded in existing social relations, cultural norms, and informal institutions, thereby embedding development initiatives within local realities and reinforcing their legitimacy (Moreno, Noguchi, & Harder, 2017).

Capacity-building mechanisms complement participatory engagement by strengthening the human, organizational, and institutional capabilities required for communities to sustain development gains over time. NGOs play a central role in delivering training programs, facilitating knowledge exchange, and supporting the development of local leadership and organizational structures. These interventions enhance not only technical skills but also collective problem-solving capacity and institutional resilience, enabling communities to adapt to evolving socio-economic and environmental conditions. In rural and agricultural contexts, NGO-led capacity-building initiatives have been shown to improve productivity, resource management practices, and livelihood resilience among smallholder farmers, particularly when combined with participatory governance arrangements.

Beyond participation and capacity building, NGOs increasingly function as catalysts for social innovation and organizational learning within community development processes. By fostering experimentation, encouraging cross-sectoral collaboration, and aligning diverse stakeholders around

shared missions, NGOs facilitate adaptive and context-sensitive solutions to complex development challenges. Organizational learning and innovation within NGOs serve as critical transmission mechanisms through which participatory inputs and capacity-building efforts are transformed into sustained social capital creation (Chimberengwa & Naidoo, 2020). These dynamics enable communities to develop trust-based networks, shared norms, and collaborative practices that extend beyond individual projects.

Importantly, the accumulation of social capital generated through NGO interventions enhances community resilience by strengthening the ability of local actors to collectively respond to socio-economic shocks and environmental change. Recent research highlights that community resilience is not solely a function of material resources, but is also deeply rooted in relational and institutional capacities cultivated through participatory and innovative practices. In this regard, NGOs contribute to community development not only by addressing immediate needs, but also by reinforcing the social and institutional foundations necessary for long-term sustainability.

Taken together, these strategies and mechanisms illustrate that effective NGO-led community development emerges from the interaction between participation, capacity building, and social innovation. Rather than operating as discrete interventions, these elements form an integrated process through which NGOs facilitate locally grounded, adaptive, and resilient development trajectories across diverse socio-economic and cultural contexts.

Challenges and Limitations of NGO-Driven Community Development

Despite their strategic contributions to sustainable community development, NGO-led interventions are frequently constrained by a range of structural, institutional, and socio-cultural challenges that limit both their effectiveness and long-term sustainability. One of the most persistent constraints is funding instability, often reinforced by short-term project cycles and donor-driven priorities that emphasize measurable outputs over long-term processes. Such funding structures undermine continuity, learning, and the consolidation of locally embedded capacities, limiting NGOs' ability to scale successful initiatives or invest in sustained capacity building (Abiddin, Ibrahim, & Abdul Aziz, 2022).

Institutional and regulatory barriers further complicate the operational environment of NGOs. Restrictive legal frameworks, extensive bureaucratic oversight, and political interference can significantly reduce organizational autonomy and distort development priorities away from community needs. In contexts characterized by shrinking civic space, NGOs may face constraints on advocacy, experimentation, and partnership formation, which in turn limits their capacity to generate durable development outcomes. Empirical evidence also indicates that in more restrictive governance settings, NGOs tend to adjust their strategies toward compliance-oriented activities, often at the expense of participatory and transformative approaches (Zhao & Yu, 2024).

Beyond financial and regulatory constraints, socio-cultural dynamics constitute an additional layer of limitation. Power asymmetries within communities, entrenched gender norms, and varying levels of trust toward external organizations can inhibit meaningful participation and reduce the inclusiveness of NGO-led interventions. Where community engagement is shaped by elite capture or social hierarchies, participatory processes risk becoming symbolic rather than transformative, thereby weakening local ownership and long-term sustainability (Nikkah & Redzuan, 2010).

Taken together, these challenges underscore the contingent nature of NGO effectiveness. Rather than functioning as autonomous agents of change, NGOs operate within complex institutional ecosystems in which outcomes are shaped by the interaction between internal organizational capacities and external governance conditions. The broader policy environment, regulatory regimes, and societal structures thus play a critical mediating role in determining whether NGO interventions translate into durable community development outcomes.

These structural constraints do not operate uniformly across contexts, making it necessary to examine how national and institutional environments condition NGO effectiveness. Existing evidence suggests that participatory and capacity-building strategies yield different outcomes depending on socio-economic structures, governance capacity, and the strength of public institutions.

In low-income agrarian contexts characterized by limited state presence and high livelihood vulnerability—such as parts of Bangladesh and rural Zimbabwe—NGOs often function as primary development intermediaries. In such settings, participatory approaches play a compensatory role by addressing gaps in public service provision and fostering basic community resilience (Nikkah &. Redzuan, 2010).

In contrast, in middle-income or transition contexts with relatively stronger institutional frameworks—such as India or Eastern European countries—NGO interventions tend to be more effective when aligned with existing governance structures and policy frameworks. Here, NGOs increasingly operate as complementary actors that facilitate coordination, innovation, and social capital formation rather than substituting for the state [1, 9, 8]. These contrasts indicate that the core mechanisms through which NGOs contribute to community development—participation, capacity building, and social capital formation—are conditionally effective, with outcomes shaped by the interaction between local institutional capacity and broader policy environments (Anheier, Lang, & Toepler, 2019).

Policy Implications and Future Directions for Sustainable Community Development

The effectiveness and sustainability of NGO-led community development are not determined solely by organizational capacity or project design, but by the interaction between NGOs and the policy, funding, and governance environments in which they operate. Accordingly, policy implications differ across key stakeholder groups, each of which shapes distinct enabling or constraining conditions for NGO interventions.

Implications for Governments and Public Authorities

For governments, the findings underscore the importance of creating enabling regulatory and institutional environments that allow NGOs to operate as long-term development partners rather than short-term service contractors. In contexts where regulatory frameworks ensure organizational autonomy, legal clarity, and procedural transparency, NGOs are better positioned to invest in participatory processes, local capacity building, and institutional learning. Conversely, restrictive legal regimes and excessive bureaucratic oversight tend to shift NGO behavior toward compliance-driven, short-term project implementation, undermining sustainability.

Governments can enhance NGO contributions to community development by institutionalizing participatory governance mechanisms that formally integrate NGOs and community representatives into planning, implementation, and evaluation processes. Such arrangements are particularly effective in settings with moderate institutional capacity, where NGOs can complement state action by translating community-level knowledge into policy-relevant inputs. In practice, this requires clear role differentiation, co-decision platforms at local and sectoral levels, and predictable funding mechanisms that support multi-year programming rather than fragmented project cycles.

Implications for Donors and International Development Agencies

For donors, the analysis suggests a need to recalibrate funding models to better align with the process-oriented nature of sustainable community development. Short-term, output-focused funding instruments limit NGOs' ability to support participatory learning, capacity consolidation, and institutional embeddedness at the community level. Donors operating in low-capacity or fragile governance contexts should therefore prioritize longer funding horizons, adaptive programming, and learning-oriented evaluation frameworks.

In addition, donors play a critical role in shaping power relations within multi-stakeholder partnerships. Funding schemes that recognize NGOs as strategic partners—rather than mere implementers—can enhance their mediating role between communities and public institutions. Evidence from the literature on multi-stakeholder partnerships indicates that donor-supported collaboration is most effective when accountability mechanisms extend beyond upward reporting to include downward accountability toward communities. Practically, this implies integrating

community feedback systems and participatory monitoring requirements into donor-funded programs.

Implications for NGOs and Civil Society Organizations

For NGOs themselves, the findings highlight the importance of investing in organizational learning, adaptive capacity, and internal governance systems. NGOs operating across diverse socio-economic and institutional contexts must move beyond standardized project models toward flexible strategies that are responsive to local conditions. Strengthening internal learning processes enables NGOs to adapt participatory and capacity-building strategies as contexts evolve.

Moreover, NGOs increasingly need to develop digital and data-related capabilities to enhance transparency, coordination, and evidence-based decision-making. Digital tools can support monitoring, stakeholder engagement, and accountability, particularly in multi-actor governance environments. At the community level, NGOs can reinforce sustainability by institutionalizing feedback and monitoring mechanisms that empower beneficiaries to actively shape program trajectories, thereby strengthening local ownership and social capital.

Conclusion

This study contributes to the literature on community development by advancing an integrative perspective on NGO-led interventions that accounts for both strategic practices and systemic constraints. Drawing on participatory development, capacity-building, social capital, and governance-oriented theories, the analysis underscores that NGOs play a multifaceted role as facilitators of participation, builders of local capacity, and intermediaries within development governance systems.

The findings further underscore that NGO effectiveness is not universal but context-dependent, varying systematically across institutional, socio-economic, and governance environments. At the same time, the effectiveness of NGO-driven community development remains contingent upon structural conditions, including funding stability, institutional support, and enabling policy environments. Without addressing these constraints, even well-designed interventions risk limited sustainability and impact. By aligning participatory strategies with supportive governance frameworks and multi-stakeholder collaboration, NGOs can move beyond project-based engagement toward more durable and transformative contributions to sustainable community development.

ƏDƏBİYYAT

1. Ulleberg, I. (2009). The role and impact of NGOs in capacity development: From replacing the state to reinvigorating education. UNESCO International Institute for Educational Planning. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000188440
2. Abiddin, N. Z., Ibrahim, I., & Abdul Aziz, S. A. (2022). Non-governmental organisations (NGOs) and their part towards sustainable community development. Sustainability, 14, 4386. https://doi.org/10.3390/su14084386
3. Fioramonti, L., & Kononykhina, O. (2015). Measuring the enabling environment of civil society: A global capability index. Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, 26(2), 466–487. http://www.jstor.org/stable/43654691
4. Anheier, H. K., Lang, M., & Toepler, S. (2019). Civil society in times of change: Shrinking, changing and expanding spaces and the need for new regulatory approaches. Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal, 13, 1–27. https://doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2019-8
5. Nikkah, H. A., & Redzuan, M. (2010). The role of NGOs in promoting empowerment for sustainable community development. Journal of Human Ecology, 30, 85–92. https://doi.org/10.1080/09709274.2010.11906276

6. Moreno, J. M., Noguchi, L. M., & Harder, M. K. (2017). Understanding the process of community capacity-building: A case study of two programs in Yunnan Province, China. World Development, 97, 122–137.
7. Lim, S., Min, B. H., & Berlan, D. G. (2023). The nonprofit role in building community social capital: A moderated mediation model of organizational learning, innovation, and shared mission for social capital creation. Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, 53(1), 210–235. https://doi.org/10.1177/08997640221146965
8. Brozmanová Gregorová, A., & Murray Svidroňová, M. (2025). Role of non-governmental organizations in building social capital: The case of Slovakia. In Economics 2025 (pp. 48–68). Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781035315826.00010
9. Živojinović, I., Ludvig, A., & Hogl, K. (2019). Social innovation to sustain rural communities: Overcoming institutional challenges in Serbia. Sustainability, 11, 7248. https://doi.org/10.3390/su11247248
10. Avea, A. D., Zhu, J., Tian, X., Baležentis, T., Li, T., Rickaille, M., & Funsani, W. (2016). Do NGOs and development agencies contribute to sustainability of smallholder soybean farmers in Northern Ghana—A stochastic production frontier approach. Sustainability, 8, 465. https://doi.org/10.3390/su8050465
11. Arapovics, M. (2025). Sustainable community services, community working methods and practices. Societies, 15, 282. https://doi.org/10.3390/soc15100282
12. Panampitiya, W. M. G. N. (2018). Role of non-governmental organizations in the community development process: With special reference to the empowerment of livelihood activities in rural areas in Sri Lanka. International Journal of Social Science and Humanities Research, 6(3), 819–824.
13. Zhao, B., & Yu, M. (2024). Unraveling the complexity: Influential factors and trajectories of NGO advancement in China—A fsQCA analysis of 46 cases. Heliyon, 10(23), e40483. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e40483
14. Higham, I., Bäckstrand, K., Fritzsche, F., & Koliev, F. (2024). Multistakeholder partnerships for sustainable development: Promises and pitfalls. Annual Review of Environment and Resources, 49, 475–500.\
15. Wanner, M. S. T., & Miljand, M. (2025). Unlocking the transformative potential of multi-stakeholder partnerships for sustainable development: Assessing perceived effectiveness and contributions to systemic change. World Development, 191, 107007. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2025.107007
16. Abdillah, A. F. (2025). The role of NGOs, media, and customers in driving alignment and accountability in CSR and ESG reporting. Proceedings, 131, 62. https://doi.org/10.3390/proceedings2025131062
17. Syamsiyah, N., Sadeli, A. H., Saidah, Z., Noor, T. I., & Widiyanesti, S. (2025). Community participation in the development of sustainable, environmentally conscious villages in the Cirasea Sub-Watershed, Indonesia. Sustainability, 17, 4871. https://doi.org/10.3390/su17114871
18. Phillip, E., Walsh, A., Jewitt, S., Conroy, R. M., & Stanistreet, D. (2025). Impact of community-based participatory research on capacity building: Findings from a household and ambient air project. Sustainable Futures, 10, 101139. https://doi.org/10.1016/j.sftr.2025.101139
19. Chimberengwa, P. T., & Naidoo, M. (2020). Using community-based participatory research in improving the management of hypertension in communities: A scoping review. South African Family Practice, 62(1), Article 5039. https://doi.org/10.4102/safp.v62i1.5039
20. Akonwi Nebasifu, A., & Majory Atong, N. (2019). Rethinking institutional knowledge for community participation in co-management. Sustainability, 11, 5788. https://doi.org/10.3390/su11205788

XÜLASƏ

QEYRI-HÖKUMƏT TƏŞKILATLARININ İCMA İNKIŞAFINA TÖHFƏSI: MEXANIZMLƏR VƏ KONTEKSTUAL AMILLƏR

Məmmədov Vaqif

QHT-lərin sosial-iqtisadi bərabərsizliklərin azaldılması, yerli potensialın gücləndirilməsi və dövlət tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüslərin tamamlanması vasitəsilə dayanıqlı icma inkişafının təşviqində getdikcə daha mühüm rol oynayır. Bu məqalə müxtəlif sosial-iqtisadi və institusional kontekstləri əhatə edən ədəbiyyatların sintezinə əsaslanaraq QHT-lərin icma inkişafı sahəsində tətbiq etdikləri strategiyalar, çağırışlar və siyasətlər üzrə nəticələri təhlil edir. Araşdırma mövcud nəzəri və empirik ədəbiyyatı inteqrasiya etməklə QHT-lərin icma inkişafı nəticələrinə təsir göstərdiyi əsas mexanizmləri müəyyənləşdirir.

Məqalədə QHT-lərin effektivliyini formalaşdıran qarşılıqlı əlaqəli mexanizmlər kimi iştirakçılığa əsaslanan cəlbetmə, potensialın inkişaf etdirilməsi prosesləri, sosial kapitalın formalaşması və idarəetmə şəraiti ön plana çəkilir. Nəticələr göstərir ki, QHT-lərin fəaliyyəti iştirakçı strategiyaların davamlı potensial inkişafı ilə uzlaşdırıldığı və əlverişli institusional və siyasət mühitinə inteqrasiya olunduğu hallarda daha effektiv nəticələr verir. Eyni zamanda, araşdırma QHT-lərin effektivliyinin kontekst-asılı xarakter daşıdığını və idarəetmə rejimləri ilə sosial-iqtisadi şərtlərdən asılı olaraq sistemli şəkildə dəyişdiyini vurğulayır. Çoxölçülü və kontekst-həssas analitik çərçivə irəli sürməklə məqalə, QHT-lərin təşəbbüslərinin dayanıqlı icma inkişafını hansı şərtlər altında və hansı mexanizmlər vasitəsilə dəstəklədiyini aydınlaşdırır, həmçinin hökumətlər, donorlar və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları üçün siyasət baxımından əhəmiyyətli nəticələr təqdim edir.

Açar sözlər: *iştirakçı idarəetmə, idarəetmə mühiti, sosial kapitalın formalaşması, institusional kontekst, vətəndaş cəmiyyətinin effektivliyi*

АННОТАЦИЯ

ВКЛАД НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗВИТИЕ СООБЩЕСТВ: МЕХАНИЗМЫ И КОНТЕКСТУАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ

Мамедов Вагиф

НПО играют всё более значимую роль в продвижении устойчивого развития сообществ посредством сокращения социально-экономических неравенств, укрепления местного потенциала и дополнения инициатив, реализуемых государством. В данной статье анализируются стратегии, вызовы и политические импликации развития сообществ под руководством НПО на основе нарративно-аналитического синтеза рецензируемой научной литературы, охватывающей различные социально-экономические и институциональные контексты. Исследование интегрирует существующие теоретические и эмпирические работы с целью выявления ключевых механизмов, посредством которых НПО влияют на результаты развития сообществ.

В статье особое внимание уделяется партисипативному участию, процессам наращивания потенциала, формированию социального капитала и условиям управления как взаимосвязанным механизмам, определяющим эффективность деятельности НПО. Полученные выводы свидетельствуют о том, что деятельность НПО является наиболее эффективной в тех случаях, когда партисипативные стратегии сочетаются с устойчивым развитием потенциала и встроены в поддерживающие институциональные и политические среды. В то же время подчёркивается контекстуально обусловленный характер эффективности НПО, которая систематически варьируется в зависимости от режимов управления и социально-экономических условий. Предлагая многомерную и контекстно-чувствительную аналитическую рамку, статья вносит вклад в научную литературу, уточняя, при каких

условиях и посредством каких механизмов инициативы НПО способствуют устойчивому развитию сообществ, а также формулируя практически значимые выводы для правительств, доноров и организаций гражданского общества.

Ключевые слова: *партисипативное управление; среда управления; формирование социального капитала; институциональный контекст; эффективность гражданского общества*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-15
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

BEYNƏLXALQ TURİZMİN QLOBAL İNKİŞAF MEYİLLƏRİ VƏ REGİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elşən QASIMLI
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: elshen99919@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
beynəlxalq turizm, qlobal inkişaf, regional fərqlər, davamlılıq, beynəlxalq münasibətlər

XÜLASƏ
Məqalənin əsas məqsədi beynəlxalq turizmin qlobal inkişaf meylləri və qlobal inkişaf tendensiyalarını araşdırmaqdır. Tədqiqatda beynəlxalq turizmin qlobal inkişaf tendensiyalarını, regional xüsusiyyətlərini və beynəlxalq münasibətlər sistemində artan rolu təhlil edilir. Təhlil göstərir ki, beynəlxalq turizm əsasən istirahətə əsaslanan fəaliyyətdən iqtisadi artıma, regional inkişafa, mədəni mübadiləyə və beynəlxalq əməkdaşlığa töhfə verən çoxölçülü bir fenomenə çevrilmişdir. Müasir dövrdə beynəlxalq turizm iqtisadi artımın, məşğulluğun və mədəni mübadilənin mühüm mənbəyinə çevrilmişdir. Qloballaşma və texnoloji inkişaf turizmin miqyasını genişləndirmiş, lakin regionlar arasında qeyri-bərabər inkişafı da dərinləşdirmişdir. Avropa aparıcı turizm regionu olaraq qalırken, Asiya-Sakit Okean bölgəsi ən sürətlə inkişaf edən bazar kimi ön plana çıxır. Məqalədə həmçinin davamlılıq, ekoloji risklər və qlobal böhranlara həssaslıq beynəlxalq turizmin əsas çağırışları kimi qiymətləndirilir. Metod: məqalə yazılarkən müqaisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Tətbiqi əhəmiyyəti: ali məktəblərdə mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər, eləcə də turizm ilə maraqlananlar üçün faydalı materialdır. Turizmin inmkişafına töhvə verə biləcək addımlar üçün yol xəritəsidir.

GİRİŞ

Bu gün dünya iqtisadiyyatının ən vacib sahələrindən biri iş yerlərinin yaradılması, iqtisadi genişlənmə və beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün vacib olan beynəlxalq turizmdir. Həm varlı, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir edən mürəkkəb sosial-iqtisadi fenomen olan turizm qloballaşma, artan mobillik və texnoloji inkişaf şəraitində ənənəvi istirahət fəaliyyətlərindən kənara çıxmışdır.

Bu artım regionlar arasında ardıcıl olmasa da, son bir neçə onillikdə xarici turist axını əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bəzi ərazilərdə yeni yerlərin, daha asan girişin və istehlakçı seçimlərinin dəyişməsi nəticəsində sürətli genişlənmə müşahidə olunur, digər yerlər isə qurulmuş turizm infrastrukturunun və sabit tələbatın üstünlüklərindən istifadə edir.
Siyasi iğtişaşlar, ətraf mühitin pisləşməsi və səhiyyə problemləri də daxil olmaqla qlobal məsələlər turizm sənayesinin kövrəkliyini üzə çıxarmış və davamlı və yerli səviyyədə uyğunlaşdırılmış inkişaf planlarının zəruriliyini vurğulamışdır.

Beynəlxalq münasibətlərin müasir çərçivəsində beynəlxalq səyahətlərin artan əhəmiyyəti tədqiqatın tətbiqini müəyyən edir. Milli iqtisadiyyatları inkişaf etdirməklə yanaşı, turizm regional əməkdaşlığı, yumşaq gücü və mədəni mübadiləni təşviq edir (Hall, 2010: 6s.). Effektiv turizm siyasətinin hazırlanması və uzunmüddətli strateji planlaşdırma regional xüsusiyyətlərin və qlobal inkişaf modellərinin anlaşılmasını tələb edir.

Bu məqalənin əsas məqsədi beynəlxalq turizmin inkişafındakı qlobal modelləri araşdırmaq və dünyada turizmin inkişafına təsir edən əsas coğrafi amilləri müəyyən etməkdir. Keyfiyyət təhlili, müqayisəli üsullar, elmi əsərlərin icmalı və beynəlxalq səyahətlər haqqında hesabatlar tədqiqatın əsasını təşkil edir.

BEYNƏLXALQ TURİZMİN NƏZƏRİ ÇƏRÇİVƏSİ: BEYNƏLXALQ TURİZMİN KONSEPSİYASI VƏ ROLU

"Beynəlxalq turizm" termini fərdlərin iş, əyləncə, mədəni və ya digər səbəblərdən milli sərhədlərdən müvəqqəti hərəkətini təsvir edir. Turizm yaşayış, qida xidmətləri, əyləncə, nəqliyyat və mədəni tədbirlər kimi müxtəlif xidmətləri əhatə edən sosial-iqtisadi fəaliyyətdir. Beynəlxalq turizm

çoxsektorlu təbiətinə görə milli və regional iqtisadiyyatlara əhəmiyyətli dərəcədə multiplikator təsir göstərir (UNWTO, 2008:14s.).

İqtisadi baxımdan, valyuta mənfəəti, iş yerlərinin yaradılması və regional inkişaf beynəlxalq turizm tərəfindən dəstəklənir. Bir çox millətlər, xüsusən də inkişaf etməkdə olan və ada ölkələri üçün milli gəlirin əsas mənbələrindən biri turizmdir. İqtisadi əhəmiyyətinə əlavə olaraq, turizm mədəniyyətlərarası ünsiyyəti, anlaşmanı və şəxslərarası münasibətləri təşviq etməklə əhəmiyyətli sosial və mədəni rol oynayır.

Getdikcə daha çox insan turizmi beynəlxalq münasibətlər kontekstində yumşaq güc aləti kimi nəzərdən keçirir. Ölkələr turizm marketinqindən dünya səhnəsində mədəni nüfuzu artırmaq, diplomatik əlaqələri möhkəmləndirmək və beynəlxalq imiclərini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edirlər (Nye, 2004:11s.). Nəticədə, beynəlxalq turizmə həm iqtisadi səy, həm də beynəlxalq ünsiyyətin vacib elementi kimi baxılmalıdır.

QLOBAL TURİZMİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN FAKTORLAR

İqtisadi, siyasi, texnoloji və ətraf mühit dəyişənləri beynəlxalq turizmin inkişafında rol oynayır. Qiymət səviyyələri və valyuta məzənnələri təyinat yerlərinin rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərsə də, iqtisadi sabitlik və gəlir artımı səyahətə tələbatı artırır. Bundan əlavə, siyasi sabitlik və təhlükəsizlik vacibdir, çünki səyahətçilər təhlükəsiz və sabit hesab edilən yerlərə üstünlük verirlər (UNO, 2009: 70s.).

Əlçatanlığı, informasiyanın mövcudluğunu və xidmət səmərəliliyini artırmaqla texnoloji irəliləyişlər turizm sektorunda inqilab yaratmışdır. Səyahətçilərin davranışı və qərar qəbuletmə prosesləri rəqəmsal platformalar, onlayn rezervasiya sistemləri və mobil texnologiyalar tərəfindən dərindən dəyişdirilmişdir (Hall, 2010: 8s.). Eyni zamanda, nəqliyyatda, xüsusən də hava səyahətlərindəki irəliləyişlər səyahət xərclərini azaltmış və dünya miqyasında mobilliyi artırmışdır.

BEYNƏLXALQ TURİZMDƏ QLOBAL İNKİŞAF TRENDLƏRİ: BEYNƏLXALQ TURİZMİN ARTIM DİNAMİKASI

Son bir neçə onillikdə beynəlxalq turizm sabit şəkildə böyüyərək onu dünya iqtisadiyyatının ən sürətlə böyüyən sektorlarından birinə çevirmişdir. Artan gəlir səviyyəsi, daha yaxşı nəqliyyat sistemləri və qlobal turizm infrastrukturunun genişlənməsi xarici turistlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. İstirahət, işgüzar və mədəni turistlər kimi müxtəlif səyahətçi növlərini cəlb etmək üçün bir neçə məkan turizm təkliflərini genişləndirmişdir (UNO, 2009:, s.4).

Ümumi artıma baxmayaraq, xarici turizmin artımı bölgələr arasında qeyri-bərabər olmuşdur. Asiya, Afrika və Yaxın Şərqdəki yeni məkanlar daha yüksək artım tempi göstərsə də, Avropa və Şimali Amerikadakı ənənəvi istiqamətlər xarici səyahətçilərin əhəmiyyətli bir hissəsini cəlb etməyə davam edir (UNWTO, 2008: 6s.). Bu tendensiya qlobal iqtisadi gücün dəyişməsi, turizm infrastrukturuna daha çox pul qoyulması və səyahətçilərin naməlum ərazilərə artan marağının nəticəsidir.

Beynəlxalq səyahətlər də qlobal böhranlara qarşı olduqca həssas olduğunu göstərib. Ziyarətçilərin sayında müvəqqəti azalma siyasi iğtişaşlar, iqtisadi tənəzzüllər və tibbi böhranlar səbəbindən baş verib ki, bu da sənayenin xarici şoklara qarşı həssaslığını vurğulayır. Lakin turizm sektoru da yeni şəraitə uyğunlaşmaq və səyahət trendlərini dəyişdirmək üçün diqqətəlayiq bir qabiliyyət nümayiş etdirib (UNWTO, 2008: 16s.).

BEYNƏLXALQ TURİZM İNKİŞAFINDA ƏSAS QLOBAL TRENDLƏR

Sənayenin sürətli rəqəmsallaşması beynəlxalq səyahətlərdə ən böyük dünya miqyaslı trendlərdən biridir. Sosial media, rəqəmsal marketinq alətləri və onlayn sifariş platformaları səyahətçilərin məlumat axtarma, yer seçmə və tətillərini planlaşdırma üsullarını tamamilə dəyişdirib (Müller, (2015: 11 s]. Rəqəmsal texnologiyalar qlobal turizm biznesində şəffaflığı artırıb və məkanlar arasında rəqabət qabiliyyətini artırıb.

Ekoloji cəhətdən təmiz səyahətə artan diqqət digər əhəmiyyətli bir tendensiyadır. Ətraf mühit problemləri, iqlim dəyişikliyi və həddindən artıq turizm səbəbindən məsuliyyətli səyahət həm

ziyarətçilər, həm də siyasətçilər üçün əsas prioritetə çevrilib (UNESCO, 2021: s.11). Müasir turizm strategiyasının əsas komponenti olan davamlı turizm ətraf mühitə mənfi təsirlərini azaltmağa, yerli icmalara kömək etməyə və mədəni irsi qorumağa çalışır.

Son illərdə təcrübəyə əsaslanan səyahətlər də daha populyarlaşıb. Kütləvi turizm məhsulları əvəzinə, müasir səyahətçilər getdikcə daha çox həqiqi təcrübələr, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələr və fərdiləşdirilmiş xidmətlər axtarırlar. Macəra, mədəni və ekoturizm daxil olmaqla ixtisaslaşmış turizm bazarları yaratmaq meyli təyinat yerlərini təşviq edir.

BEYNƏLXALQ TURİZMİN REGİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ: AVROPADA TURİZMİN İNKİŞAFI

Beynəlxalq turizm baxımından Avropa ən inkişaf etmiş və rəqabətli bölgələrdən biri olaraq qalmaqdadır. Zəngin mədəni irs, inkişaf etmiş infrastruktur və çox sayda beynəlxalq səviyyədə tanınmış turizm məkanı regionun üstünlüklərinə töhfə verir. Hər il milyonlarla xarici turistin gəldiyi mədəni, şəhər və tarixi turizm əhəmiyyətli rol oynayır (UNWTO, 2008: 6s.).

Lakin, overturizm, ətraf mühitə təzyiq və davamlı idarəetmə tələbi Avropa turizm bazarları üçün problemlər yaradır. Məşhur yerlərdə trafikin azaldılması üçün bir çox məkanlar ziyarətçi axınının idarə olunmasına və alternativ məkanların təşviq edilməsinə yönəlmiş qaydalar qəbul etməyə başlayıb.

ASİYA-SAKİT OKEAN BÖLGƏSİNDƏ TURİZMİN İNKİŞAFI

Asiya-Sakit Okean bölgəsində beynəlxalq turizm əhalinin artması, iqtisadi inkişaf və daha yaxşı əlaqə kimi amillər səbəbindən sürətlə inkişaf edib. Bu ərazidəki ölkələr turizmin təşviqi və infrastrukturuna əhəmiyyətli investisiyalar yatıraraq həm yerli, həm də xarici səyahətçilər üçün arzuolunan səyahət məkanları kimi özlərini təsdiqləyiblər.

Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada yeni səyahət məkanları təbii sərvətlərindən, müxtəlif mədəni görməli yerlərindən və əlverişli qiymətlərdən faydalanıb. Bölgə eyni zamanda turizmin genişlənməsini uzunmüddətli inkişaf məqsədləri ilə tarazlaşdırmalı və ətraf mühitin davamlılığı ilə bağlı məsələləri həll etməlidir.

AMERİKA VƏ DİGƏR BÖLGƏLƏRDƏ TURİZMİN İNKİŞAFI

Amerika qitəsində turizmin böyüməsində nəzərəçarpacaq coğrafi fərqlər mövcuddur. Latın Amerikası təbii xüsusiyyətləri və mədəni müxtəlifliyi səbəbindən daha populyar səyahət məkanına çevrilsə də, Şimali Amerika hələ də həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə yüksək tələbat olan əsas turizm bazarıdır. Bölgədə turizmin inkişafına siyasi sabitlik, təhlükəsizlik və infrastrukturun keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Son illərdə Yaxın Şərq və Afrika kimi digər bölgələr turizm üçün artan potensial nümayiş etdiriblər. Siyasi risklər və xarici şoklar hələ də sənayenin fəaliyyətinə təsir göstərsə də, artım turizm infrastrukturuna və şaxələndirmə taktikalarına qoyulan investisiyalarla asanlaşdırılıb.

BEYNƏLXALQ TURİZMİN ÇƏTİNLİKLƏRİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏRİ

Beynəlxalq turizm, dünya iqtisadiyyatında davamlı genişlənməsinə və artan əhəmiyyətinə baxmayaraq, müxtəlif struktur və yeni maneələrlə üzləşir. Turizm sənayesinin qlobal şoklara qarşı həssaslığı ən böyük maneələrdən biridir. Dünya miqyasında səyahət axınlarının nə qədər sürətlə pozula biləcəyini göstərən hadisələrə pandemiyalar, geosiyasi münaqişələr, iqtisadi böhranlar və iqlimlə əlaqəli fəlakətlər daxildir. Xüsusilə, COVID-19 pandemiyası turizmə güvənən iqtisadiyyatların zəifliyini üzə çıxardı və daha güclü böhran idarəetmə sistemlərinin və şaxələndirmə taktikalarının zəruriliyini vurğuladı.

Davamlılıq digər əhəmiyyətli bir məsələdir. Bir çox yerlərdə resursların tükənməsi, çirklənmə və təbii və mədəni irs yerlərinə zərər turizmin sürətli artımının yaratdığı ekoloji stresslər arasındadır. Tanınmış yerlərdə, xüsusən də Avropada və Asiyanın bəzi bölgələrində, overturizm yerli ekosistemləri və yerli əhalinin həyat səviyyəsini təhlükə altına qoyaraq əsas problemə çevrilmişdir

(UNESCO, 2021: 21s.). Nəticə etibarilə, davamlı turizmin inkişafı siyasət seçimi deyil, strateji bir ehtiyac halına gəlmişdir.

Beynəlxalq turizm texnoloji inkişaf nəticəsində həm imkanlarla, həm də çətinliklərlə üzləşir. Rəqəmsal platformalar, onlayn rezervasiya sistemləri və məlumatlara əsaslanan marketinq nəticəsində səyahətçilərin davranışı və təyinat yerlərinin idarə olunması dəyişib. Lakin, rəqəmsal infrastruktura çıxışdakı regional fərqlər səbəbindən mövcud və inkişaf etməkdə olan turizm bazarları arasındakı uçurum artıb. Qlobal turizm sistemində rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşmayan bölgələr daha az rəqabətli olmaq təhlükəsi ilə üzləşirlər.

Turizmin artımındakı fərqlər regional baxımdan hələ də nəzərə çarpır. Asiya-Sakit okean bölgələri artan əlaqə, şəhərləşmə və artan rifah səbəbindən ən yüksək templə böyüyür, baxmayaraq ki, Avropa hələ də xarici qonaqların əksəriyyətini təşkil edir. Digər tərəfdən, infrastruktur, investisiya və dünya miqyasında məlumatlılıq bir çox inkişaf etməkdə olan bölgələrin, xüsusən də Afrika və Mərkəzi Asiya bölgələrindəki bölgələrin üzləşdiyi problemlərdir.

Gələcəyə baxdıqda, dayanıqlılıq, davamlılıq və innovasiya beynəlxalq turizmin gələcəyində əsas rol oynayacaq. Səyahətçilər getdikcə daha çox məkanın sosial məsuliyyət, ətraf mühitin qorunması və iqtisadi mükafatlar arasında tarazlığı qoruyacağını gözləyirlər. Qlobal turizmin inkişafının növbəti mərhələsi, ehtimal ki, davamlı təcrübələrin tətbiqi, turizm təkliflərinin şaxələndirilməsi və regional əməkdaşlığın artırılması ilə müəyyən ediləcək. Bu şəraitdə beynəlxalq turizm iqtisadi fəaliyyət olmaqla yanaşı, qlobal əməkdaşlıq, regional inteqrasiya və mədəni mübadilə üçün bir vasitə kimi xidmət etməyə davam edəcək.

NƏTİCƏ

Bu məqalədə beynəlxalq turizmin qlobal inkişaf tendensiyaları regional xüsusiyyətləri ilə yanaşı araşdırılmış, turizmin qlobal iqtisadi və sosial sistemdəki inkişaf edən rolunu vurğulamışdır. Təhlil göstərir ki, beynəlxalq turizm əsasən istirahətə əsaslanan fəaliyyətdən iqtisadi artıma, regional inkişafa, mədəni mübadiləyə və beynəlxalq əməkdaşlığa töhfə verən çoxölçülü bir fenomenə çevrilmişdir.

Nəticələr göstərir ki, dünya miqyasında turizmin yüksəlişində regional fərqlər müşahidə olunub. Avropa hələ də ən çox səyahət məkanı olaraq qalır, lakin Asiya-Sakit Okean bölgəsi ən canlı və sürətlə böyüyən bazara çevrilib. Gəlir səviyyələri, infrastrukturun inkişafı, siyasi sabitlik və texnoloji innovasiyalar bu regional fərqləri formalaşdıran bəzi elementlərdir. Bununla belə, struktur maneələr hələ də inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya turizm sənayesinə tam inteqrasiyasına mane olur.

Tədqiqat həmçinin qlobal turizmin istiqamətini müəyyənləşdirməkdə dayanıqlılığın və davamlılığın artan əhəmiyyətini vurğulayır. Ənənəvi turizmin inkişaf metodlarının çatışmazlıqları ətraf mühitin pisləşməsi, overturizm və beynəlxalq böhranlara həssaslıqla üzə çıxıb. Nəticədə, güclü böhrana cavab sistemləri, müxtəlif turizm təklifləri və davamlı təyinat yerlərinin idarə olunması uzunmüddətli rəqabət üçün getdikcə daha vacib hala gəlir.

Xülasə, beynəlxalq turizm qlobal iştirak üçün güclü bir qüvvə olaraq qalmaqdadır, lakin onun davamlı çiçəklənməsi məsuliyyətli və balanslı böyümədən asılı olacaq. Maraqlı tərəflər və siyasətçilər sosial inteqrasiya, ətraf mühitin qorunması və iqtisadi məqsədləri tarazlaşdıran inteqrasiya olunmuş yanaşmaları qəbul etməlidirlər. Beynəlxalq turizm regional balanssızlıqları aradan qaldırmaqla və innovasiya və dayanıqlığı qəbul etməklə regionlararası əlaqəni və anlaşmanı gücləndirməklə yanaşı, qlobal inkişafı təşviq etməyə davam edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2020). Turizm statistikası. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. (2014). Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair 2014–2024-cü illər üçün Milli Strategiya. Bakı.
3. Hall, C. M. (2010). Tourism and geopolitics: The political dimensions of tourism. Tourism Geographies, 12(1), 1–14. https://doi.org/10.1080/14616680903493606

4. Müller, M. (2015). What makes an event a mega-event? Definitions and sizes. Leisure Studies, 34(6), 627–642. . https://doi.org/10.1080/02614367.2014.993333
5. Nye, J. S. (2004). Soft power: The means to success in world politics. New York, NY: PublicAffairs.
6. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2021). World heritage and sustainable tourism. Paris: UNESCO.
7. United Nations World Tourism Organization. (2019). Tourism and economic growth. Madrid: UNWTO.
8. United Nations World Tourism Organization. (2020). International tourism highlights. Madrid: UNWTO.

РЕЗЮМЕ

ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Эльшан Гасымлы

Основная цель статьи — исследовать глобальные тенденции развития и региональные особенности международного туризма. В исследовании анализируются глобальные тенденции развития международного туризма, его региональные характеристики и возрастающая роль в системе международных отношений. Анализ показывает, что международный туризм из преимущественно рекреационной деятельности превратился в многомерное явление, способствующее экономическому росту, региональному развитию, культурному обмену и международному сотрудничеству. В современный период международный туризм стал важным источником экономического роста, занятости и культурного взаимодействия. Глобализация и технологическое развитие расширили масштабы туризма, однако одновременно усилили неравномерность развития между регионами. Европа остаётся ведущим туристическим регионом, тогда как Азиатско-Тихоокеанский регион выделяется как наиболее быстрорастущий рынок. В статье также рассматриваются вопросы устойчивого развития, экологические риски и уязвимость к глобальным кризисам как ключевые вызовы международного туризма. Метод: при подготовке статьи использован метод сравнительного анализа. Практическая значимость: материал может быть использован в лекциях и семинарах высших учебных заведений, а также представляет интерес для всех, кто интересуется туризмом. Он служит своего рода дорожной картой для шагов, способных способствовать развитию туризма.

Ключевые слова: *международный туризм, глобальные тенденции, региональные различия, устойчивое развитие, международные отношения.*

ABSTRACT

GLOBAL DEVELOPMENT TRENDS AND REGIONAL CHARACTERISTICS OF INTERNATIONAL TOURISM

Elshan Gasimli

The main objective of the article is to examine the global development trends and regional characteristics of international tourism. The study analyzes global development tendencies of international tourism, its regional features, and its growing role within the system of international relations. The analysis shows that international tourism has evolved from a primarily leisure-based activity into a multidimensional phenomenon contributing to economic growth, regional development, cultural exchange, and international cooperation. In the contemporary period, international tourism has become an important source of economic growth, employment, and cultural

interaction. Globalization and technological progress have expanded the scale of tourism, while also deepening uneven development among regions. While Europe remains the leading tourism region, the Asia-Pacific area is emerging as the fastest-growing market. The article also evaluates sustainability challenges, environmental risks, and vulnerability to global crises as key issues facing international tourism. Method: A comparative analysis method was employed in the preparation of the article. Practical significance: The material can be used in university lectures and seminars and is also a useful resource for those interested in tourism. It serves as a roadmap for steps that can contribute to the development of tourism.

Keywords: *international tourism, global trends, regional disparities, sustainability, international relatio*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-16
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADİ RAYONUNUN TURİZM-REKREASİYA EHTİYATLARI, ONLARIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN TARİXİ-COĞRAFİ ASPEKTLƏRİ

Abdulla RZAYEV
AR ETN Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: rzayevabdulla65@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Lənkəran-Astara, turizm-rekreasiya ehtiyatları, mineral bulaqlar, termal bulaqlar, müalicə-sağlamlıq turizmi

XÜLASƏ
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu turizm və rekreasiya potensialına görə Azərbaycanın ən zəngin təbii sərvətlərə malik regionlarından biri hesab olunur. Regionun subtropik iqlimi, Xəzər dənizi sahil zolağı, sıx meşə landşaftları, eləcə də mineral və termal bulaqları onun turizm baxımından cəlbediciliyini artıran əsas amillərdəndir. Tədqiqatın məqsədi iqtisadi rayonun turizm-rekreasiya ehtiyatlarını kompleks şəkildə qiymətləndirmək və onların inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil etməkdən ibarətdir. İşdə tarixi-coğrafi təhlil, müqayisəli qiymətləndirmə və statistik məlumatların araşdırılması metodlarından istifadə olunmuşdur. Aparılan təhlillər göstərir ki, bölgədə turizm fəaliyyətinin formalaşması hələ XIX əsrdə mineral bulaqların müalicəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə başlamışdır. Sovet dövründə nəqliyyat şəbəkəsinin və kurort infrastrukturunun inkişafı nəticəsində region ümumittifaq əhəmiyyətli istirahət zonasına çevrilmişdir. Müstəqillik illərində həyata keçirilən dövlət proqramları turizmin inkişafını sürətləndirmiş, kurort turizmi ilə yanaşı ekoturizm, aqroturizm və çimərlik turizmi istiqamətləri də formalaşmışdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, zəngin təbii və rekreasiya ehtiyatlarına baxmayaraq, regionun mövcud turizm potensialından hələ tam səmərəli istifadə olunmur. Mövcud imkanlardan rasional istifadə və müasir infrastrukturun gücləndirilməsi Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun beynəlxalq turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə şərait yarada bilər.

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının cənub zonasında yerləşən Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu ölkənin özünəməxsus və yüksək rekreasiya potensialına malik ərazilərindən biridir. Region faydalı qazıntılarla zəngin olmasa da, təbii landşaft müxtəlifliyi, ölkə ərazisindəki yeganə rütubətli subtropik iqlim şəraiti, qumlu sahilləri, termal və mineral suları ilə fərqlənir. Xüsusilə Hirkan Milli Parkı, Talış dağ-meşə zonası və Xəzərsahili kurort zonaları bu ərazini həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə cəlbedici turizm istiqamətinə çevirir. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda müxtəlif növ turizm formalarının – balneoloji, kənd, çimərlik, mədəni, qastronomik və ekoturizmin inkişafı üçün əlverişli şərait mövcuddur. Bununla yanaşı, regionun sosial-iqtisadi inkişafı, yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin məşğulluğu və gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi baxımından burada turizm sektoru mühüm rol oynayır. Son illərdə tədqiqat regionunda turizm infrastrukturunun genişlənməsi, otel və istirahət komplekslərinin inşası, nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi, ekoloji tarazlığın qorunması istiqamətində görülən tədbirlər turizm sektorunun potensialını daha da artırmışdır. Bununla yanaşı, mövcud ehtiyatların elmi cəhətdən öyrənilməsi, təhlili və xronoloji müqayisəsi turizmin dayanıqlı inkişafı üçün zəruridir.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun turizm-rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsinə dair elmi mənbələr göstərir ki, bu sahədə tədqiqatlar ilk olaraq XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici alimlər tərəfindən ilk olaraq regionun əsasən mineral və termal bulaqların öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, doğrudan da Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun ərazisi mineral sularla çox zəngindir. İndiyə qədər regionda mineral sular mövzusu hidrogeoloji, tibbi, iqtisadi baxımdan araşdırılsa da, iqtisadi-coğrafi aspektdə kompleks şəkildə ilk dəfədir ki, tədqiq edilir. Qarşımıza qoyulan məqsəd və vəzifələrin səmərəli həll edilməsi üçün tərəfimizdən zəngin material toplanmış, müvafiq mənbələr araşdırılmış və problemin iqtisadi-coğrafi aspektdə tədqiq edilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Məqalənin əsas məqsədi Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun turizm-rekreasiya ehtiyatlarının təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini öyrənmək, onların mövcud və potensial istifadəsini qiymətləndirmək və regionda turizmin müasir vəziyyətini elmi əsaslarla təhlil etməkdən ibarətdir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın aparılmasında və məqalənin ərsəyə gəlməsində Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun turizm-rekreasiya ehtiyatları, onların coğrafi yayılması və turizmin təsərrüfatının müasir vəziyyəti ilə bağlı müxtəlif elmi və statistik materiallardan geniş istifadə olunmuşdur. İşin informasiya bazasını regiona aid olan Lənkəran, Astara və Masallı bölgələrinin turizm ehtiyatları haqqında olan elmi mənbələr, xəritə və statistik göstəricilər təşkil etmişdir. Məqalənin formalaşmasında tarixilik, müqayisə və sistemli yanaşma kimi metodlardan istifadə olunmuşdur. Ərazinin turizm-rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsinin tarixi sıralı şəkildə nəzərdən keçirilmiş və əldə olunan informasiya bazasının regionda turizmin inkişafına müsbət təsirinin kəmiyyəti göstərilməyə çalışılmışdır.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub hissəsində yerləşir və ümumi 6.070 km² ərazini əhatə edir. Rayonun əhalisi 2025-ci ilin 1 yanvar tarixinə olan statistik göstəricilərə əsasən 943,8 min nəfər təşkil edir ki, bu da əhali sıxlığının kifayət qədər yüksək olduğunu göstərir (Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri, 2025). Əhali əsasən Lənkəran, Masallı və Cəlilabad rayonlarında cəmləşmişdir, dağlıq ərazilərdə isə sıxlıq nisbətən aşağıdır.

İqtisadi rayon Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı inzibati rayonlarını özündə birləşdirir. Bu rayonlar kənd təsərrüfatı potensialı, nəqliyyat mövqeyi və təbii sərvətləri ilə bir-birini tamamlayan sosial-iqtisadi struktura malikdir. Lənkəran və Astara ticarət və çayçılıq sahələri ilə fərqlənir, Cəlilabad və Masallı daha çox kənd təsərrüfatı istiqamətində ixtisaslaşmışdır. Lerik və Yardımlı rayonlarında isə dağlıq relyef ekoloji təmiz mühiti və turizm üçün əlverişli şəraiti ilə seçilir. Yuxarıda qeyd olunan məlumatlara dair icmal Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi göstəriciləri və turizmin vəziyyəti

Sahəsi	Əhalisi	İnzibati rayonları	İnkişaf edən turizm sahələri
6.070 km²	943,8	Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı, Yardımlı	Sağlamlıq turizmi, kənd turizmi, mədəni turizm, qastronom və qismən ekoturizm

Əhalinin istirahəti və müalicəsi üçün istifadə olunan kurort-rekreasiya ehtiyatları təbii və antropogen olmaqla 2 qrupa bölünür. Təbii-rekreasiya ehtiyatlarına istirahət, müalicə, turizm üçün istifadə edilən təbiət hadisələri və obyektləri aid edilir. Rekreasiya ehtiyatlarının ikinci qrupu olan-antropogen ehtiyatlara mədəni-tarixi və görməli yerlər, ümumilikdə insanlar tərəfindən yaradılmış turizm-rekreasiya ehtiyatları daxildir (Paşayev et al., 2010). Bu tərif nəzərə alınmaqla qeyd etmək mümkündür ki, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu özünəməxsus iqlim xüsusiyyətləri, aqroiqlim, meşələri və mineral su ehtiyatları ilə turizm-rekreasiya baxımından zəngin resurslara malikdir. Rayonun ekoloji cəhətdən zəngin meşə fondunu Talış silsiləsinin yamaclarında yerləşən çoxqatlı meşələr təşkil edir. Bu meşələr yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün Qafqaz üçün səciyyəvi subtropik rütubətli meşə tipini qoruyub saxlayan nadir landşaft kompleksidir. Şabalıdyarpaq fıstıq, dəmir ağacı, azatağacı kimi relikt və endemik növlərin geniş yayılması ərazini bioloji müxtəliflik baxımından xüsusi əhəmiyyətli zonaya çevirir. Tarixinə görə ikinci və ərazisinə görə ən böyük hesab edilən Qızılağac dövlət təbiət qoruğu da 1929-cu ildə məhz burada salınmışdır. Fauna müxtəlifliyi də turizmin cazibəsini artırır və eyni zamanda ekoturizm üçün əlverişli şərait yaradır. 2004-cü ildə yaradılan və 2023-cü ildən etibarən UNESCO-nun Ümumdünya irsi obyektləri siyahısına transmilli

irsi obyekt kimi daxil olan, o cümlədən 55.000 km2 ərazini əhatə edən Hirkan Milli Parkı və digər qorunan ərazilər burada həm təbiətsevərlər, həm də elmi ekspedisiyalar üçün mühüm marşrutlar formalaşdırır. Rayonun aqroiqlim göstəriciləri də turizm imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur. Subtropik, rütubətli və yumşaq iqlim şəraiti ildə uzun vegetasiya dövrü yaradır və çəltikçilik, sitrusçuluq, çayçılıq, tərəvəzçilik və bağçılıq sahələrinin inkişafına əsas verir. Yerli çay plantasiyaları, çay emalı müəssisələri və sitrus bağları kənd turizmi və aqroturizm üçün cəlbedici obyektlərə çevrilmişdir. Yerli təsərrüfatlarda çay yığımı, sitrus məhsullarının becərilməsi və ənənəvi kənd məişətini əks etdirən fəaliyyətlər turistlərin marağına səbəb olur. Əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqedə yerləşməsi və Bakı şəhəri ilə hər cürə nəqliyyat növü ilə əlaqənin mümkün olması da regionun iqtisadiyyatına pozitiv yöndə təsir göstərir

Azərbaycanda turizm özünün inkişaf pillələri olaraq müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. B.Bilalov bu mərhələləri qədim dövrlərdən XIX əsrin əvvəllərinə qədər, Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkibində olduğu 1806-1918-cı illər, 1920-1991-ci illər arasında Sovet İttifaqının tərkibində olduğu və 1991-ci ildən sonrakı müstəqillik dövrü olmaqla 4 dövrə bölür (Bilalov, 2008). H.Soltanova isə nisbətən daha geniş bir dövrləşməni nəzərdə tutaraq onları qədim və orta əsrlər (karvanları mərhələləri), XIV-XIX əsrin sonuna, XIX əsrin sonu XX əsrin ortalarına, müstəqillik dövrünə qədərki(1950-1991) və müstəqillikdən sonrakı(1991-dən bu günə qədər) olmaqla 5 mərhələyə ayırır (Soltanova, 2015).

Mövzuyla əlaqədar olan yerli və xarici alimlər ilk başda regionun turizm ehtiyatları içərisində aparıcı yerlərdən birini tutan mineral və termal su bulaqlarının öyrənilməsi ilə tədqiqə başlamışdırlar. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu mineral sular baxımından çox zəngindir. Buradakı termal sularda istilik 45 °C ilə 64 °C arası dəyişir və bu suların tərkibində əsas elementlər kimi azot və metan mövcuddur (Мухтаров & Хаммедов, 2003). Ümumilikdə, Lənkəran ərazisində 157 mineral su çıxışı qeydə alınmışdır ki, bunlardan 38 ədədinin turizm əhəmiyyətli olduğu proqnozlaşdırılmışdır. N.Babaxanov və İ.Əliyev mövzuya dair məqalələrində göstərmişdirlər ki, Çar Rusiyası dövründə ərazinin mineral və termal bulaqlarına olan maraq onların sahib olduğu yüksək müalicə-sağlamlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur (Babaxanov & Əliyev, 2020). Tarixi mənbələr göstərir ki, Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanın cənub bölgəsində yerləşən mineral və termal bulaqlar təkcə yerli əhali tərəfindən deyil, bölgədə xidmət aparan rus hərbçiləri tərəfindən də sağlamlıq bərpasının effektiv vasitəsi kimi geniş istifadə olunurdu. Bu fakt həmin mənbələrin müalicəvi xüsusiyyətlərinin hələ XIX əsrdə rəsmi şəkildə qeyd edildiyini təsdiq edir.

Həmin dövrün elmi-coğrafi araşdırmalarında azərbaycanlı coğrafiyaşünas Məmmədəli bəy Şəfiyevin adı xüsusilə fərqlənir. Mənbələrdən məlum olur ki, Şəfiyev bu mövzuya dəfələrlə müraciət etmiş, bölgənin termal bulaqlarının təsnifatı və istifadəsi haqqında dövrün elmi mətbuatında xeyli sayda materiallar dərc etdirmişdir. Babaxanov və Əliyevin araşdırmalarında qeyd olunur ki, Məmmədəli bəy Şəfiyevin mineral bulaqlarla bağlı qeydləri hələ 1854-cü ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin xəbərlərində, bundan əvvəl isə 1853-cü ildə və daha sonra isə 1875-ci ildə rus dilində nəşr olunan "Qafqaz" qəzetində dərc edilmişdir. Həmin yazılar dəqiq coğrafi məlumatlar verdiyinə görə bu gün də mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Onlar həmçinin müalicəvi su ehtiyatlarını təsvir edir və onların istifadəsinə dair elmi qiymətləndirmələri ehtiva edir. (Babaxanov & Əliyev, 2020; Сафиев, 1853, 1854, 1874). Bu fakt göstərir ki, Lənkəran-Astara bölgəsinin balneoloji potensialı hələ XIX əsrin ortalarından etibarən həm yerli, həm də rus elmi ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bölgənin əsas turizm ehtiyatlarından hesab olunan mineral bulaqların tədqiqi daha sonrakı dövrdə də sürətlə davam etmişdir. Bununla əlaqədar, 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində ərazidə mövzuya dair araşdırmalar aparan D.M.İlyinin, M.Orqanoviçin, A.Konsinin və Q.Çurkin kimi alimlərin tədqiqatlarını misal göstərmək mümkündür.

Azərbaycanda mütəşəkkil turizmin təşkil edilməyə başlandığı XX əsrin əvvəllərindən etibarən turizmin ehtiyatlarının öyrənilməsində yeni mərhələ başlandığı kimi, Lənkəran-Astara zonasındakı tədqiqatlar da daha geniş həcmli və bölgənin bütün resurslarının ümumi və holistik analizi formatına keçid edilmişdir. Ərkivan mineral bulaqları üzərində araşdırma aparan rus alimi V.Vitoviç bu mövzuya dair bir məqaləsini 1924-cü ildə nəşr etdirmişdi. Onun məqaləsinin yekunlara görə, Ərkivan

mineral bulaqları Lənkəran qəzasının mühüm müalicə-resurs kompleksi kimi tanınırdı. Burada təxminən 20 termal bulaq mövcud olmuş və onların suları revmatizm, dəri xəstəlikləri, podaqra və müxtəlif iltihabi xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilirdi. Mövsüm ərzində minlərlə insan bölgəyə gəlir, çadırlarda məskunlaşaraq açıq vanna üsulu ilə müalicə alırdı. Lakin sanitar vəziyyət zəif, həkim nəzarəti qeyri-kafi, içməli su və qida təminatı isə məhdud idi. Buna baxmayaraq, Ərkivan sularının müalicəvi təsiri geniş yayılmışdı və əlavə investisiya olunduğu təqdirdə, ərazinin inkişaf etmiş kurort mərkəzinə çevrilə biləcəyi qeyd edilirdi (Витович, 1924).

Yenə həmin dövrdə, 1925-ci ildə S. Anisimov tərəfindən nəşr olunmuş "Qafqaz Səyahət Bələdçisi. Qafqaz Bölgəsi" adlı əsərdə Lənkəran–Astara ərazisinin yerləşən, subtropik iqlimli, meşələrlə və bataqlıqlarla zəngin, məhsuldar torpaqlara malik liman şəhəri kimi səciyyələndirir. Burada çəltikçilik, pambıqçılıq və cənub meyvəçiliyi kimi sahələrin geniş inkişaf etdiyi, liman vasitəsilə meyvə, şərab, balıq, ağac və tərəvəz ixrac olunduğu bildirilir. Kitabda həmçinin turizm–rekreasiya ehtiyatlarına da geniş yer verilmişdir. Lənkəranın yaxınlığında yerləşən Miakun mineral bulaqlarının isti kükürdlü suları müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə kurort əhəmiyyətli obyekt kimi qeyd olunur. Həmçinin əhalinin etnik tərkibi, yaşayış məskənlərinin yerləşməsi və məişət xüsusiyyətləri haqqında da geniş təsvirlər verilir. Bəhs olunan əsərdə regionun təbii-coğrafi şəraiti, iqlim xüsusiyyətləri, kurort imkanları və əhalinin həyat tərzi haqqında ətraflı məlumat verilir (Анисимов, 1925).

1928-ci ildə çap etdirdiyi " Azərbaycanın kurortları" kitabında həkim V.Olenov Lənkəran-Astara zonasının geniş sağlamlıq turizmi imkanlarına malik olduğunu qeyd edirdi. Olenova görə, Lənkəran zonası mineral və termal sulardan ibarət geniş müalicə-sağlamlıq resurs bazasına malikdir. Ən çox tanınan mənbələr Ərkivan, Prişib(indiki Göytəpə kəndi), və İbadisu sularıdır. Bu sular dağlıq və meşəlik relyefdə çıxaraq, gündə minlərlə hektolitr su verir, kimyəvi tərkibi isə hidrokarbonatlı, hidrogen-sulfidli və mineral duzlarla zəngindir. Suların temperaturu mənbələrə görə dəyişir: bəzi bulaqlarda 48 °C, digərlərində 62–64 °C, bəzən isə 70–91 °C temperatur qeydə alınır. O həmçinin qeyd edirdi ki, 1925-ci ildən sonra Lənkəran zonasında rəsmi sanatoriya tikintisi başlanmış, 100 çarpayılıq müalicə korpusu, xüsusi vannalar, termal hovuzlar və həkim nəzarəti ilə müalicə sistemi tətbiq edilmişdir. Statistikaya görə, sanatoriya o dövrdə ildə 7–8 min xəstəyə xidmət edirdi (Olenov, 1928).

Müharibədən sonrakı SSRİ dövründə Lənkəran zonasında yerləşən kurortların tədqiqi və onların müalicə-profilaktik əhəmiyyətinin öyrənilməsi məsələsi yenidən elmi gündəmə gətirilmişdir. Bu dövrdə Ş. Həsənovun "Azərbaycan SSR-nin kurortları və onların müalicə əhəmiyyəti" adlı əsərində, həmçinin M. Hüseynov və A. Yeqizarovun həmmüəllifliyi ilə nəşr olunmuş "Sovet Azərbaycanının kurortları" kitabında Lənkəran bölgəsinin kurort potensialı və tibbi-balneoloji xüsusiyyətləri ayrıca tədqiqat obyekti kimi nəzərdən keçirilmişdir (Həsənov, 1959; Hüseynov & Yegizarov, 1960). Bu mərhələdən etibarən Lənkəran bölgəsində turizm infrastrukturunun sistemli şəkildə yenidən qurulması və genişləndirilməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Bu inkişafın əsas hərəkətverici amili 1950–1960-cı illərdən başlayaraq nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsinin modernləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. 1951-ci ildə dəmir yolunun, 1956-cı ildə isə magistral avtomobil yolunun istifadəyə verilməsi bölgənin SSRİ miqyasında mühüm istirahət və sağlamlıq məkanı kimi formalaşmasına şərait yaratmışdır.

1960–1990-cı illər ərzində Lənkəran–Astara zonasında kurort və sanatoriya infrastrukturu ardıcıl olaraq genişləndirilmiş, müxtəlif turizm obyektləri, hotellər və pansionatlar tikilərək istismara verilmişdir. 1961-ci ildə Meşəsu və Ərkivan mineral sularında yeni kurort tikintisi layihələndirilmiş və qısa müddət ərzində müəssisələr fəaliyyətə hazır vəziyyətə gətirilmişdir. 1971-ci ildə Masallı rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları əsasında fəaliyyət göstərən eyniadlı sanatoriya-kurort kompleksi "Xüsusi əhəmiyyətli ümumittifaq müalicəvi kurort sanatoriyası" statusu almışdır.

Turizm mütəxəssislərinin qiymətləndirmələrinə əsasən, 1974–1987-ci illər bölgənin ən intensiv turist qəbul edildiyi dövr olmuşdur. 1972-ci ildə Lənkəran hava limanının istifadəyə verilməsi regionun turizm axınını xeyli artırmış, nəticədə artan tələbat 1987-ci ildə böyük tutumlu yeni otel kompleksinin tikilməsini zəruri etmişdir.

1991-ci ildən etibarən müstəqillikdən sonrakı ilk dövrdə ölkədəki müharibə və işğal şəraiti turizm sektoruna yönəldilən marağın və investisiyanın həcmini azaltsa da, 90-cı illərin ikinci yarısı və 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən turizmə ayrılan dövlət və özəl investitsiyaların miqdarı artmağa başlamışdır. Müstəqillik dövründə Azərbaycan turizminin inkişafı mərhələli şəkildə həyata keçirilmiş, 1999-cu ildən başlayaraq ardıcıl dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Bu mərhələdə tədqiq olunan ərazi ilə bağlı elmi bilik bazasının genişlənməsi müşahidə olunmuşdur. Müasir dövrdə Lənkəran–Astara zonasının turizm və rekreasiya potensialına dair çoxsaylı elmi məqalələr, diplom və magistr işləri, doktorantura dissertasiyaları, monoqrafiyalar və kitablar nəşr edilmişdir. Tədqiqatların istiqaməti iki əsas elmi xətt üzrə formalaşmışdır: birincisi, bölgənin təbii-coğrafi xüsusiyyətlərinin turizm baxımından qiymətləndirilməsinə, ikincisi isə turizmin iqtisadi inkişaf amili kimi öyrənilməsinə həsr olunmuş araşdırmalardır. Beləliklə, dövrün elmi işləri regionun həm coğrafi resurs potensialını, həm də sosial-iqtisadi təsir mexanizmlərini sistemli şəkildə təhlil etmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, regionda turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi və istifadəsi ölkə iqtisadi planlamasındakı əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Xüsusilə qəbul edilən "Strateji Yol Xəritəsi" turizmi qeyri-neft sektorunun əsas istiqaməti kimi müəyyən etmiş və sahənin institusional inkişafını təmin etmişdir. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"-nın yekun hesabatında da göstərildiyi kimi, otel sənayesinin qeyri-neft sektorunda mühüm istiqamətə çevrilməsi turizmin Azərbaycan iqtisadiyyatında prioritet mövqe qazanmasına şərait yaratmışdır. Yalnız paytaxtda deyil, regionlarda da çağdaş standartlara cavab verən mehmanxanaların fəaliyyətə başlaması və turist qəbuluna yönəlmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi sahənin inkişaf tempini artırmış, ölkəyə səfər edən turistlərin sayının yüksəlməsinə zəmin yaratmışdır (todaypress.tv.az, 2025) Eyni zamanda, ölkə ərazisində beynəlxalq səviyyəli idman yarışlarının təşkili, eləcə də nüfuzlu qlobal tədbirlərin və ticarət festivallarının keçirilməsi turizm sektorunun genişlənməsinə əlavə təkan vermiş, həm Azərbaycanı, həm də tədqiq olunan ərazi olan Lənkəran-Astara ərazisini ziyarət edən xarici vətəndaşların sayında nəzərəçarpacaq dərəcədə artım yaratmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Lənkəran–Astara iqtisadi rayonu Azərbaycan üzrə ən zəngin turizm-rekreasiya ehtiyatlarına malik bölgələrdən biridir. Subtropik iqlimi, dənizlə meşənin birləşdiyi landşaftı, eləcə də mineral sularının müalicəvi xüsusiyyətləri buranı ölkənin ən seçilən turizm zonalarından birinə çevirir. Hələ XIX əsrdən başlayaraq bu ərazi həm yerli, həm də xarici alimlərin diqqətini cəlb etmiş, mineral bulaqların insan sağlamlığına təsiri barədə dəyərli məlumatlar ortaya qoyulmuşdur. Sovet dövründə nəqliyyatın genişlənməsi, kurort və sanatoriyaların tikilməsi turizmi daha da canlandırmış, Lənkəran uzun müddət SSRİ-nin məşhur istirahət məkanlarından biri olmuşdur. Müstəqillik illərində qəbul edilən dövlət proqramları regionun imkanlarını yenidən gündəmə gətirmiş və turizm sahəsində yeni canlanmaya səbəb olmuşdur. Bu gün bölgədə yalnız kurort-sanatoriya deyil, ekoturizm, aqroturizm və çimərlik turizmi də inkişaf etməkdədir. Görünən odur ki, Lənkəran–Astaranın turizm potensialı hələ tam istifadə olunmayıb və düzgün idarəetmə ilə bu bölgə beynəlxalq səviyyədə daha tanınmış turizm mərkəzinə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2025). Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı: DSK.
2. Paşayev, N. Ə., Əyyubov, N. H., & Eminov, Z. N. (2010). Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası: problemlər, proseslər, konstruktiv aspektlər: ümumi hissə. Bakı: Çıraq.
3. Bilalov, B. (2008). Turizmin tarixi. Bakı: Mütərcim nəşriyyatı.
4. Soltanova, H. (2015). Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTU mətbəəsi.

5. Мухтаров, А. Ш., & Хаммедов, А. М. (2003). Геотермальные ресурсы Азербайджана. Проблемы развития геотермальной энергии в странах СНГ и деятельность международного Геофонда, Москва: ЭНИН им. Г. М. Кржижановского. https://doi.org/10.13140/2.1.4344.1605
6. Babaxanov, N. A., & Əliyev, İ. Ə. (2020). Lənkəranda turizmin inkişafında termal və mineral suların rolu. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası, 68(3), 66–72.
7. Сафиев, М. Мамед-Алибек. (1853). Лянкаранские минеральные источники. Кафказ, №68; №76.
8. Сафиев, М. Мамед-Алибек. (1854). Лянкаранские минеральные источники. Вестник Императорского Русского Географического общества, Ч. XLI, Кн. 2, Отд. В.
9. Сафиев, М. Мамед-Алибек. (1875). Лянкаранские минеральные источники. Кафказ, №76.
10. Витович, В. (1924). Аркеванские минеральные источники в Ленкоранском уезде. Экономический Вестник, 14(59), 14–16.
11. Анисимов, С. (1924). Путеводитель по Кавказу: Кавказский край — книга для туристов, курортных больных и торгово-промышленных деятелей. Москва: Мосполиграф.
12. Olenov, V. İ. (1928). Azərbaycan kurortları (Die Kurorte von Aserbaidjan). Bakı: Xalq səhiyyə komisarlığı.
13. Həsənov, Ş. M. (1959). Azərbaycan SSR-nin kurortları və onların müalicə əhəmiyyəti. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat.
14. Hüseynov, M. M., & Yegizarov, A. Q. (1960). Sovet Azərbaycanının kurortları. Bakı: Azərnəşr.
15. TodayPress.az (2025, Noyabr 11). Regionlara səyahətə maraq artır – Hansı rayonlara üstünlük verilir? TodayPress. https://todaypress.tv/az/cemiyyet/regionlara-seyahete-maraq-artir-hansi-rayonlara-ustunluk-verilir-18743

SUMMARY

TOURISM-RECREATION RESOURCES OF THE LANKARAN-ASTARA ECONOMIC REGION, HISTORICAL-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THEIR STUDY

Abdulla Rzayev

The Lankaran-Astara economic region is considered one of the richest regions of Azerbaijan in terms of tourism and recreational potential. The subtropical climate, the coastal zone of the Caspian Sea, dense forest landscapes, as well as mineral and thermal springs are the main factors increasing the tourism attractiveness of the area. The aim of the study is to comprehensively assess the tourism and recreational resources of the economic region and to analyze the characteristics of their development. Historical-geographical analysis, comparative assessment, and statistical data analysis methods were used in the research. The analysis shows that the formation of tourism activities in the region began as early as the 19th century with the study of the therapeutic properties of mineral springs. During the Soviet period, the development of transport networks and resort infrastructure turned the region into a recreation zone of all-Union importance. In the years of independence, state programs accelerated tourism development, and along with resort tourism, ecotourism, agritourism, and beach tourism also developed. The results of the study indicate that despite its rich natural and recreational resources, the region's tourism potential is not yet fully utilized. Rational use of existing opportunities and strengthening of modern infrastructure can contribute to transforming the Lankaran-Astara economic region into an internationally recognized tourism center.

Keywords: *Lankaran-Astara, tourism and recreation resources, mineral springs, thermal springs, medical and health tourism*

РЕЗЮМЕ

ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ ЛЕНКОРАНЬ-АСТАРИНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА И ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

Абдулла Рзаев

Ленкорань-Астаринский экономический район считается одним из регионов Азербайджана, обладающих наиболее богатым природным туристско-рекреационным потенциалом. Субтропический климат, прибрежная зона Каспийского моря, густые лесные ландшафты, а также минеральные и термальные источники являются основными факторами, повышающими туристическую привлекательность территории. Цель исследования заключается в комплексной оценке туристско-рекреационных ресурсов экономического района и анализе особенностей их развития. В работе использованы методы историко-географического анализа, сравнительной оценки и изучения статистических данных. Проведённый анализ показывает, что формирование туристической деятельности в регионе началось ещё в XIX веке с изучения лечебных свойств минеральных источников. В советский период благодаря развитию транспортной сети и курортной инфраструктуры регион превратился в зону отдыха общесоюзного значения. В годы независимости государственные программы придали новый импульс развитию туризма, наряду с курортным туризмом получили развитие экотуризм, агротуризм и пляжный туризм. Результаты исследования показывают, что, несмотря на богатые природные и рекреационные ресурсы, существующий туристический потенциал региона используется не в полной мере. Рациональное использование имеющихся возможностей и укрепление современной инфраструктуры могут способствовать превращению Ленкорань-Астаринского экономического района в один из международных туристических центров.

Ключевые слова: *Ленкорань-Астара, туристско-рекреационные ресурсы, минеральные источники, термальные источники, лечебно-оздоровительный туризм.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-17
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

MALİYYƏ FIRILDAQÇILIĞININ QARŞISININ ALINMASINDA EKSTREMAL QRADİYENT GÜCLƏNDİRMƏNİN (XGBOOST) ROLU

Zöhr BABAZADƏ
Elm və Təhsil Nazirliyi yanında İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: babazadezohr@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
XgBoost, fırıldaqçılıqla mübarizə, bank sistemi, maşın öyrənməsi, F1-score

XÜLASƏ
Maliyyə fırıldaqçılığının vaxtında və dəqiq şəkildə aşkarlanması banklar və maliyyə institutları üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə maliyyə fırıldaqçılığının aşkarlanmasında Ekstremal Qradiyent Gücləndirmə (Extreme Gradient Boosting – XGBoost) modelinin rolu, üstünlükləri və tətbiq zamanı qarşılaşılan əsas çətinliklərin təhlili edilir. Xüsusilə, fırıldaqçılıq məlumatlarının ciddi sinif balanssızlığı şəraitində XGBoost modelinin yüksək əhatəlilik (recall) əldə etməsinə baxmayaraq, aşağı dəqiqlik (precision) səbəbindən çoxsaylı yalnış müsbət hallar yaratması əsas problem kimi ön plana çıxarılmışdır. Bu kimi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması üçün balanslaşdırma texnikalarının və hibrid yanaşmaların rolu empirik nəticələr əsasında qiymətləndirilmişdir. K-SMOTEENN kimi hibrid resampling metodunun tətbiqinin XGBoost modelinin dəqiqlik–əhatəlilik balansını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdığı və beləliklə F1-score kimi əsas göstəricilərdə daha stabil nəticələr verdiyi araşdırmada qeyd edilmişdir. Qraf neyron şəbəkələri vasitəsilə gücləndirilmiş XgBoost modelinin səmərəliliyini artıraraq daha yüksək nəticələr əldə etməsi aşkarlanmışdır. Bundan əlavə, Random Forest və stacking ensemble modelləri ilə aparılan müqayisələr XGBoost-un təkbaşına deyil, daha geniş ansambl və hibrid arxitekturalar daxilində daha səmərəli fəaliyyət göstərdiyini sübut edir.

GİRİŞ

Maliyyə sisteminin qlobal miqyasda rəqəmsallaşdırılması istehlakçılar üçün böyük rahatlıq yaratmaqla yanaşı, həmçinin maliyyə cinayətləri üçün də imkanları əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Kredit kartı fırıldaqçılığı üzrə itkilərin dinamikası hər il artan xarakter daşıyır. Statistikalar göstərir ki, qlobal itkilər 2011-ci ildə təxminən 9,84 milyard ABŞ dollarından 2021-ci ildə 32,34 milyard ABŞ dollarına qədər artaraq təxminən üç dəfə yüksəlmişdir (Mienye & Jere, 2024). Bu artım yalnız əməliyyat həcminin genişlənməsi ilə deyil, eyni zamanda cinayətkar şəbəkələrin fəaliyyətində təkmilləşdirilmiş metodların istifadəsini də özündə əks etdirir.

Maliyyə institutları uzun müddət ənənəvi sistemlərə, yəni fırıldaqçılıq tipologiyalarından irəli gələn if–then məntiqinə əsaslanan qayda əsaslı yanaşmalara istinad etmişdir. Bu sistemlər şəffaf olmalarına baxmayaraq, struktur etibarilə dəyişiklərə reaksiya problemi ilə üzləşirlər. Yeni və əvvəllər müşahidə olunmamış fırıldaqçılıq nümunələrini aşkar etmək qabiliyyətinə malik olmamaqla, yüksək yalnış müsbət nəticələrə gətirib çıxarmaqla, aşağı dəqiqliyə səbəb olur (Manchev, 2021). Müasir dövrdə kart əməliyyatlarının həcminin çox böyük olması, iri banklar üçün saatda milyonlarla əməliyyata çata bilməsi qaydaların əl ilə saxlanılmasını həm yoxlama və nəzarət baxımından, həm də insan resursları baxımından praktiki olaraq qeyri-mümkün edir.

Bu boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə bank sektoru məlumat əsaslı Maşın Öyrənməsi (Machine Learning – ML) metodlarına keçid etmiş və ya araşdırmalar tərəfindən tövsiyyə edilmişdir. Qaydaya əsaslanan sistemlərdən fərqli olaraq, ML alqoritmləri keçmiş məlumatlar üzərindən müvafiq qərar sərhədlərini avtomatik şəkildə öyrənir ki, bu da fırıldaqçılıq davranışına xas olan əlaqələrin aşkar edilməsinə imkan yaradır. Bu sahədə inkişaf tək xətti modellərdən (məsələn, Logistik Reqressiya, Qərar Ağacları) daha mürəkkəb və yüksək performanslı ansambl metodlarına doğru mərhələli şəkildə yönəlmişdir (Damanik & Liu, 2025).

Bu yanaşmalar arasında Ekstremal Qradiyent Gücləndirmə (Extreme Gradient Boosting – XGBoost) əsas maşın öyrənməsi metodlarından biri hesab olunur. Qradiyentlə gücləndirilmiş qərar ağaclarının (Gradient Boosted Decision Trees – GBDT) miqyaslana bilən reallaşdırılması kimi

təqdim edilən XGBoost, icra sürəti, modelin proqnozlaşdırma qabiliyyəti mexanizmlərinin optimal kombinasiyası sayəsində sənaye üzrə göstəricilərdə və data elmi müsabiqələrində (məsələn, Kaggle IEEE-CIS Fraud Detection) davamlı şəkildə istifadə olunan əsas metod olmuşdur (Zhang et al., 2020). Bununla belə, bank sektorunda XGBoost modelinin tətbiqi sadə proses hesab edilmir. Bu model bir sıra ciddi çətinliklərlə üzləşir ki, onların əsasını balanssız məlumat bazası təşkil edir. Belə ki, fırıldaqçılıq əməliyyatları məlumat bazasında son dərəcə kiçik paya malikdir (<~0,2%) (Khadka, 2025). Eyni zamanda, requlyativ çərçivələr üzrə də modelin izah oluna bilməsinə dair tələblər də XGBoost-un praktik tətbiqini məhdudlaşdıran amillərdən biri hesab edilir (Baisholan et al., 2025).

XGBOOSTİNG VƏ İKİNCİ DƏRƏCƏLİ DÜZÜLÜŞ OPTİMİZASİYASI

Gücləndirmə (boosting) yanaşmasının əsas prinsipi modeldə zəif öyrənən qərar ağaclarının ardıcıl şəkildə qurulmasına əsaslanır. Bu prosesdə hər bir növbəti ağac əvvəlki ansamblın qalıq səhvlərini düzəltməyə yönəlir. Ənənəvi Qradiyent Gücləndirmə Modellərində (GBM) bu mexanizm birinci dərəcəli törəmələrdən (qradiyentlərdən) istifadə edilməklə idarə olunduğu halda, XGBoost itki funksiyasının ikinci dərəcəli Teylor açılımından istifadə edir.

$$\mathcal{L}(t) = \sum_{i=1}^{n} l\left(y_i, \widehat{y_i^{(t-1)}} + f_t(x_i)\right) + \Omega(f_t)$$

Burada,

$\mathcal{L}(t)$ nömrəli iterasiyada modelin itki funksiyasıdır. Bu funksiya modelin cari mərhələdə proqnoz keyfiyyətini ölçür və optimallaşdırma prosesinin əsas hədəfini müəyyən edir.

$\sum_{i=1}^{n} x$ İtkinin bütün müşahidələr üzrə (n) cəmlənməsini ifadə edir. Bu modelin performansını yalnız tək müşahidə üzrə deyil, bütün məlumat dəsti üzrə qiymətləndirməyə imkan verir.

$l(.)$ İtki funksiyasıdır. Modelin verdiyi proqnoz ilə real müşahidə arasındakı fərqi ölçür.

y_i $-$i nömrəli müşahidə üçün real və ya nəticə dəyişədir.

$\widehat{y_i^{(t-1)}}$ Modelin əvvəlki iterasiyaya qədər yaratdığı kumulyativ proqnozdur.

$f_t(x_i)$ - t nömrəli iterasiyada əlavə edilən zəif öyrənən modelin (qərar ağacı) xi müşahidəsi üzrə verdiyi proqnozdur.

$\Omega(f_t)$ – requlyarizasiya terminidir. Modelin overfitting (həddindən artıq uyğunlaşma) olmasının qarşısını alır.

Fırıldaqçılığın aşkarlanması kontekstində, anomaliya (məsələn, səyahət zamanı xaricdə alış veriş edilməsi ilə) ilə real fırıldaq əməliyyatı arasındakı qərar sərhədi son dərəcə incə olduğundan, bu cür dəqiqlik Həqiqi Müsbətlərin Aşkarlanma Dərəcəsinin (True Positive Rate – TPR) maksimuma çatdırılması və Yanlış Müsbətlərin (False Positives) minimallaşdırılması baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir (Kabane, 2024).

Fırıldaqçılıq kimi balanssız məlumatların modelləşdirilməsində ən mühüm risklərdən biri həddindən artıq uyğunlaşmadır (overfitting). Fırıldaq əməliyyatlarının müşahidə sayı çox az olduğundan, requlyarizasiyasız bir model fırıldaqçılığın ümumi və xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənmək əvəzinə, məlumat dəstində mövcud olan azsaylı fırıldaq nümunələrinin spesifik xüsusiyyətlərini "əzbərləyə" bilər.

XGBoost alqoritmi bu baxımdan klassik Gradient Boosted Decision Trees (GBDT) və Random Forest modellərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, XGBoost-da requlyarizasiya mexanizmi birbaşa məqsəd (itki) funksiyasına inteqrasiya edilmişdir, bu da modelin mürəkkəbliyinə sistemli nəzarət etməyə və oxşar lakin eyni olmayan hadisələrin aşkarlanmasında daha ümumiləşdirilə bilən nəticələr əldə etməyə imkan verir (Kabane, 2024).

XGBOOST-UN DİGƏR MODELLƏRLƏ MÜQAYİSƏSİ

XGBoost ilə Random Forest arasındakı fərqlər bu sahədə ən geniş sənədləşdirilmiş müqayisələrdən biri hesab olunur. Hər iki yanaşma ağac (tree) əsaslı ansambl modelləri olsa da, onların qurulma mexanizmləri gücləndirmə (boosting) və torbalama (bagging) məlumatların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənir.

Das və həmkarları tərəfindən aparılmış müqayisəli tədqiqatda kredit kartı əməliyyatlarından ibarət məlumat dəsti əsasında XGBoost modeli maksimum 99,96% dəqiqlik səviyyəsinə nail olmuş və Random Forest modelinin 99,95%-lik nəticəsini cüzi fərqlə üstələmişdir (Das et al., 2023). Bu fərq ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünsə də, gündə milyonlarla əməliyyatın icra edildiyi bank mühitində 0,01%-lik fərq yüzlərlə səhv təsnif edilmiş əməliyyata ekvivalentdir.

Məlumatların ciddi şəkildə balanssız olduğu fırıldaqçılığın aşkarlanması sahəsində dəqiqlik (accuracy) göstəricisi aldadıcı xarakter daşıyır. Belə ki, bütün əməliyyatları "qanuni" kimi proqnozlaşdıran model belə 99,8% dəqiqlik səviyyəsinə çata bilər. Bu kontekstdə həlledici qiymətləndirmə meyarları Dəqiqlik (Precision) yəni şübhəli kimi işarələnmiş əməliyyatların neçə faizinin həqiqətən fırıldaqçılıq olduğu və Əhatəlilik (Recall) yəni faktiki fırıldaqçılıq hallarının neçə faizinin model tərəfindən aşkarlanması hesab olunur.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, XGBoost modeli adətən Əhatəlilik (Recall) göstəricisi üzrə üstün performans nümayiş etdirir. IEEE Access jurnalında dərc olunmuş bir araşdırmada XGBoost-un 0,98 səviyyəsində recall dəyərinə nail olduğu və bu göstəricinin sınaqdan keçirilmiş digər klassifikatorlar arasında ən yüksək nəticə olduğu qeyd edilmişdir. Lakin bu üstünlük Dəqiqlik (Precision) hesabına əldə edilmişdir. Dəqiqlik göstəricisi 0,47 olmuş və nəticədə F1-göstəricisi (0,64) həmin konfiqurasiyada balanslaşdırılmış Random Forest modeli ilə müqayisədə daha aşağı səviyyədə qeydə alınmışdır (Damanik & Liu, 2025). Bu fakt XGBoost-un fırıldaqçılığın aşkarlanmasında yüksək aqressivliyə malik olduğunu, yəni çoxsaylı qanuni əməliyyatları da şübhəli kimi işarələyə bildiyini (yalnış müsbət nəticələr – False Positives) göstərir. Banklar üçün bu vəziyyət kompromis yaradır: yüksək əhatəlilik (recall) birbaşa fırıldaqçılıq itkilərini minimuma endirsə də, aşağı dəqiqlik (precision) əməliyyat xərclərinin (əl ilə yoxlamaların artması) və müştəri narazılığının (kart əməliyyatlarının əsassız rədd edilməsi) yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Fırıldaqçılığın aşkarlanmasında əsas fundamental problem kəskin balanssızlığıdır. Geniş şəkildə etalon (benchmark) kimi istifadə olunan Avropa Kredit Kartı məlumat bazasında 284.807 əməliyyatdan cəmi 492-si fırıldaqçılıq xarakterlidir ki, bu da ümumi əməliyyatların yalnız 0,172%-ni təşkil edir. Belə bir məlumat dəsti üzərində təlim keçirilmiş standart XGBoost modeli bütün əməliyyatları "qanuni" kimi proqnozlaşdırmaqla 99,8% dəqiqlik səviyyəsinə çata bilər ki, bu da praktik baxımdan tamamilə faydasız bir nəticə deməkdir (Khadka, 2025). Elmi ədəbiyyatda XGBoost-un bu dərəcədə qeyri-bərabər paylanmış mühitdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün bir sıra kritik müdaxilələrin zəruri olduğu vurğulanır.

Modelin işləmə məntiqində balanssızlığın nəzərə alınması məqsədilə scaling_pos_weight adlı daxili hiperparametr mövcuddur. Bu parametr geriyə müsbət sinfin, yəni fırıldaqçılıq əməliyyatlarının qradiyentlərini miqyaslandırmaqla, modelin nadir sinfə qarşı həssaslığını artırmağa xidmət edir (XGBoost Developers, 2019).

$$scale_pos_weight = \frac{Say(Qanuni\ əməliyyatlar)}{Say(Fırıldaqçılıq\ əməliyyatları)}$$

Bu parametr əhatəliliyi artırmaqla, fırıldaqçılıq hallarının modeldəki dəyərini artırır. Beləliklə, model müxtəlif fırıldaqçılıq hallarını aşkarlamaq qabiliyyətinə malik olsa belə, bu aşağı dəqiqlik (precision) hesabına baş verir. Daha çox yanlış müsbətlər ortaya çıxır. Lakin, əhatəlilik və dəqiqlik balanssız məlumat bazasında göstərici kimi kifayət etmir. Bunun üçün F1 göstəricisi əsas hesab olunur. F1 göstərici (F1 score) yalnız hər iki göstərici (əhatəlilik və dəqiqlik) yüksək olduqda yüksək nəticə göstərir.

$$F1 = 2 * \frac{Dəqiqlik\ (precision) * Əhatəlilik\ (recall)}{Dəqiqlik\ (precision) + Əhatəlilik\ (recall)}$$

Yuxarıda qeyd olunan düstura əsasən, əgər bir göstərici aşağı olarsa, F1 göstəricisi əsaslı dərəcədə aşağı nəticə göstərir. Bu isə modelin səmərəli işləyib işləmədiyini bilmək üçün əsas göstəricilərdən biri hesab olunur.

XGBOOST VƏ QRAF NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRİ

NVIDIA tərəfindən paylaşılan bir məqalədə qeyd olunur ki, XGBoost kimi ənənəvi maşın öyrənməsi modelləri əməliyyat səviyyəsində fırıldaqçılığın aşkarlanmasında yüksək səmərəliliyə

malik olsa da, əlaqəli və şəbəkə xarakterli fırıldaqçılıq sxemlərini tam şəkildə əhatə edə bilmir. Maliyyə fırıldaqçılığı adətən tək-tək əməliyyatlardan ibarət olmur. Bu adətən bir neçə hesab və şəxslər arasında koordinasiyalı fəaliyyət formasında baş verir. Bu boşluğu doldurmaq üçün məqalə Qraf Neyron Şəbəkələrini (Graph Neural Networks – GNN) təqdim edir. GNN-lər tranzaksiyaları əlaqəli qraf strukturu kimi modelləşdirərək ənənəvi modellərin görə bilmədiyi gizli əlaqələri üzə çıxarır və bu, mürəkkəb fırıldaqçılıq sxemlərinin aşkarlanmasını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir (Naim et al., 2025).

GNN-lər qraf əsaslı vektor təsvirlər yaradır və bunlar XGBoost modelinə giriş dəyişənləri kimi ötürülür. Beləliklə, GNN-lərin əlaqə əsaslı analitik gücü XGBoost-un sürətli, izaholunan və miqyaslana bilən təsnifat imkanları ilə birləşdirilir. Nəticədə daha yüksək əhatəlilik (recall), daha az yalnış pozitiv və real vaxt rejimində daha səmərəli fırıldaqçılıq nəzarəti əldə olunur. Məqalə göstərir ki, XGBoost bu sistemlərdə əvəz edilmir, əksinə qraf əsaslı dərin öyrənmə ilə gücləndirilmiş əsas model rolunu oynayır (Naim et al., 2025).

Şəkil 1: Qraf əsaslı və GNN-lə gücləndirilmiş fırıldaqçılıq aşkarlama sistemlərində istifadə olunan maliyyə subyektləri və onların əlaqələrinin konseptual təsviri
Mənbə: https://www.slideteam.net/financial-fraud-detection-graph-analytics-model.html - Şəkil Nano Banana modeli vasitəsilə tərcümə edilərək generasiya edilmişdir.

Şəkil 1-də düyünlər bank hesabları, kredit kartları, telefon nömrələri, sosial sığorta nömrələri (SSN), ünvanlar və sintetik şəxsiyyətlər kimi maliyyə subyektlərini, kənarlar isə bu subyektlər arasında mövcud olan əlaqələri (paylaşılan məlumatlar və ya maliyyə münasibətləri) təmsil edir. Vizual struktur bir neçə hesabın və şəxsiyyətin dolayı yollarla eyni atributlar üzərindən əlaqələndiyini göstərərək sintetik şəxsiyyət fırıldaqçılığı və koordinasiyalı təminatsız kredit sui-istifadəsi kimi mürəkkəb risk nümunələrini üzə çıxarır.

Bu şəkil birbaşa neyron şəbəkəni təsvir etməsə də, Qraf Neyron Şəbəkələrinin (GNN) işləmə məntiqi ilə uyğun gəlir. GNN yanaşmasında hər bir düyün qonşu düyünlərdən məlumat toplayaraq əlaqə əsaslı risk siqnallarını öyrənir. Məsələn, eyni telefon nömrəsi və ya ünvanla əlaqəli bir neçə hesabın mövcudluğu yüksək fırıldaqçılıq riski göstəricisi kimi modelləşdirilə bilər. Nəticədə əldə olunan düyünlərin vektor təsvirləri (embeddings) sonrakı emal mərhələsində XGBoost kimi təsnifat modellərinə ötürülərək fırıldaqçılığın daha dəqiq aşkarlanmasına imkan yaradır.

XGBOOST VƏ K-SMOTEENN

K-SMOTEENN sinif balanssızlığı problemini həll etmək üçün K-means klasterləşdirməni, SMOTE əsaslı sintetik nümunə yaradılmasını və Edited Nearest Neighbors (ENN) ilə modeldə səs-küyün təmizlənməsini birləşdirən hibrid resampling metodudur. Bu yanaşma azlıq sinfinin (fırıldaq əməliyyatlarının) təmsilolunmasını artırmaqla yanaşı, yanlış və qeyri-reprezentativ nümunələri aradan qaldıraraq modelin ümumiləşmə qabiliyyətini gücləndirir (Damanik & Liu, 2025). Son tədqiqatlar göstərir ki, XGBoost fırıldaqçılığın aşkarlanmasında yüksək əhatəlilik (recall) əldə etsə də, ciddi sinif balanssızlığı şəraitində dəqiqlik (precision) göstəricisi zəifləyir. Damanik və Liu (2025) bu məhdudiyyəti empirik şəkildə təsdiqləyərək, K-SMOTEENN ilə gücləndirilmiş stacking ensemble modellərinin precision–recall balansını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdığını nümayiş etdirir. Bu nəticələr XGBoost-un təkbaşına deyil, daha geniş və hibrid aşkarlama arxitekturaları daxilində daha səmərəli olduğunu göstərir.

Cədvəl 1

Xüsusiyyət konstruksiyası və K-SMOTEENN tətbiq edilmədən əldə olunan performans göstəriciləri

Model	Düzgünlük (Accuracy)	F1 score	Əhatəlilik (Recall)	Dəqiqlik (Precision)	AUPRC	ROC
Random Forest	1	0.79	0.68	0.95	0.84	0.96
XgBoost	1	0.41	0.98	0.26	0.92	1

Cədvəl 2

Xüsusiyyət konstruksiyası və K-SMOTEENN tətbiq edildikdən sonra performans göstəriciləri

Model	Düzgünlük (Accuracy)	F1 score	Əhatəlilik (Recall)	Dəqiqlik (Precision)	AUPRC	ROC
Random Forest	1	0.86	0.79	0.96	0.76	0.97
XgBoost	1	0.64	0.98	0.47	0.94	1

Mənbə: Damanik, N., & Liu, C.-M. (2025). https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.3528079

Əgər Cədvəl 1-ə nəzər yetirsək, əhatəliliyin XgBoost modeli üzrə əhatəliliyin 0.98 olması o deməkdir ki, bütün fırıldaq əməliyyatları aşkar edilir. Lakin dəqiqliyin 0.26 olması aşkar edilən əməliyyatların böyük hissəsinin yanlış müsbətlər olması deməkdir. Bu isə özünü aşağı F1-scoreda (0.41) göstərir. Random Forest isə daha konservativ qərar mexanizmi quraraq yalnış pozitivləri minimuma endirir, lakin bu, müəyyən fırıldaq hallarının aşkar edilməməsi bahasına baş verir.

Cədvəl 2-ə nəzər yetirsək görərik ki, K-SMOTEENN tətbiqi XGBoost-un əsas zəif cəhətini yəni aşağı dəqiqlik problemini qismən aradan qaldırır. Model yüksək əhatəlilik səviyyəsini qoruyaraq daha az yalnış pozitiv yaradır. Bu, balanslaşdırılmış məlumatın XGBoost üçün kritik əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Random Forest balanslaşdırmadan sonra həm daha çox fırıldaqçılıq hallarını aşkar edir, həm də yüksək dəqiqlik səviyyəsini saxlayır. Bu, modelin ümumiləşmə qabiliyyətinin gücləndiyini göstərir.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, XGBoost yüksək proqnozlaşdırma qabiliyyəti, sürətli icra mexanizmi və güclü optimallaşdırma xüsusiyyətləri sayəsində fırıldaqçılıq aşkarlanmasında səmərəli alət olsa da, ciddi sinif balanssızlığı şəraitində təkbaşına istifadə edildikdə əməliyyat baxımından risklər yaradır. Modelin yüksək əhatəlilik (recall) əldə etməsi çox vaxt aşağı dəqiqlik (precision) hesabına baş verir ki, bu da bank mühitində yalnış pozitivlərin artmasına, əməliyyat xərclərinin yüksəlməsinə və müştəri məmnuniyyətinin azalmasına səbəb ola bilər.

Tədqiqat nəticələri balanslaşdırma texnikalarının və məlumat səviyyəli müdaxilələrin XGBoost-un səmərəliliyində həlledici rol oynadığını göstərir. K-SMOTEENN kimi hibrid resampling metodlarının tətbiqi XGBoost-un dəqiqlik-əhatəlilik balansını əhəmiyyətli dərəcədə

yaxşılaşdıraraq modelin ümumiləşmə qabiliyyətini gücləndirir. Cədvəllər üzrə aparılan müqayisəli analizlər sübut edir ki, balanslaşdırılmış məlumat üzərində təlim keçmiş XGBoost modeli daha stabil F1-score göstəriciləri nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, Random Forest kimi ansambl modellərinin daha konservativ qərar mexanizmi quraraq yalnış pozitivləri azaltması, lakin müəyyən fırıldaq hallarını qaçırması, model seçiminin bankların risk iştahına və əməliyyat prioritetlərinə uyğun şəkildə aparılmasının vacibliyini bir daha vurğulayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mienye, I. D., & Jere, N. (2024). Deep learning for credit card fraud detection: A review of algorithms, challenges, and solutions. IEEE Access, 12, 96893–96910. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2024.3426955
2. Manchev, N. (2021, April 21). Credit card fraud detection using XGBoost, SMOTE, and threshold moving. Domino Data Lab. https://domino.ai/blog/credit-card-fraud-detection-using-xgboost-smote-and-threshold-moving
3. Damanik, N., & Liu, C.-M. (2025). Advanced fraud detection: Leveraging K-SMOTEENN and stacking ensemble to tackle data imbalance and extract insights. IEEE Access, 13, 10356–10370. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.3528079
4. Zhang, Y., Tong, J., Wang, Z., & Gao, F. (2020). Customer transaction fraud detection using XGBoost model. 2020 International Conference on Computer Engineering and Application (ICCEA), 554–558. https://doi.org/10.1109/ICCEA50009.2020.00122
5. Khadka, A. (2025). Credit card fraud detection via model retraining and fine-tuning [Article, University of Texas at Arlington]. MavMatrix. https://mavmatrix.uta.edu/cse_studentresearch/1
6. Baisholan, N., Dietz, J. E., Gnatyuk, S., Turdalyuly, M., Matson, E. T., & Baisholanova, K. (2025). FraudX AI: An interpretable machine learning framework for credit card fraud detection on imbalanced datasets. Computers, 14(4), Article 120. https://doi.org/10.3390/computers14040120
7. Brenndoerfer, M. (2025, July 18). XGBoost: Complete guide to extreme gradient boosting with mathematical foundations, optimization techniques & Python implementation. Michael Brenndoerfer. https://mbrenndoerfer.com/writing/xgboost-extreme-gradient-boosting-complete-guide-mathematical-foundations-python-implementation
8. Kabane, S. (2024). Impact of sampling techniques and data leakage on XGBoost performance in credit card fraud detection. arXiv. https://doi.org/10.48550/arXiv.2412.07437
9. Das, S. R., Bin Sulaiman, R., & Butt, U. (2023). Comparative analysis of machine learning algorithms for credit card fraud detection. FMDB Transactions on Sustainable Computing Systems, 1(4), 225–244. https://www.fmdbpub.com/uploads/articles/170961178515234.%20FTSCS-106-2023.pdf
10. XGBoost Developers. (2019). XGBoost parameters (Version 0.82) [Computer software documentation]. Read the Docs. https://xgboost.readthedocs.io/en/release_0.82/parameter.html
11. Naim, M., Rees, B., & Liu, S. (2025, June 2). Supercharging fraud detection in financial services with graph neural networks [Blog post]. NVIDIA Technical Blog. https://developer.nvidia.com/blog/supercharging-fraud-detection-in-financial-services-with-graph-neural-networks/

ABSTRACT

THE ROLE OF EXTREME GRADIENT BOOSTING (XGBOOST) IN THE PREVENTION OF FINANCIAL FRAUD

Zohr Babazade

The timely and accurate detection of financial fraud is of strategic importance for banks and financial institutions. This paper analyzes the role, advantages, and main challenges encountered during the implementation of the Extreme Gradient Boosting (XGBoost) model in financial fraud detection. Specifically, the issue of the XGBoost model generating numerous false positives due to low precision—despite achieving high recall under conditions of severe class imbalance in fraud data—is highlighted as a primary concern. To mitigate these limitations, the role of balancing techniques and hybrid approaches has been evaluated based on empirical results. The study notes that the application of a hybrid resampling method, such as K-SMOTEENN, significantly improves the precision-recall balance of the XGBoost model, thereby yielding more stable results in key metrics like the F1-score. It was also found that enhancing the XGBoost model through Graph Neural Networks increases its efficiency and leads to superior results. Furthermore, comparisons with Random Forest and stacking ensemble models demonstrate that XGBoost performs more effectively within broader ensemble and hybrid architectures rather than in isolation.

Keywords: *XGBoost, fraud detection, banking system, machine learning, F1-score*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ЭКСТРЕМАЛЬНОГО ГРАДИЕНТНОГО БУСТИНГА (XGBOOST) В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ ФИНАНСОВОГО МОШЕННИЧЕСТВА

Зохр Бабазаде

Своевременное и точное выявление финансового мошенничества имеет стратегическое значение для банков и финансовых институтов. В статье анализируются роль, преимущества и основные трудности, возникающие при применении модели Extreme Gradient Boosting (XGBoost) для обнаружения финансового мошенничества. В частности, в качестве основной проблемы выделяется то, что в условиях серьезного дисбаланса классов данных о мошенничестве модель XGBoost, несмотря на достижение высокой полноты (recall), генерирует множество ложноположительных срабатываний из-за низкой точности (precision). Для устранения подобных ограничений на основе эмпирических результатов была оценена роль методов балансировки и гибридных подходов. В исследовании отмечается, что применение гибридного метода ресемплинга, такого как K-SMOTEENN, значительно улучшает баланс точности и полноты модели XGBoost, обеспечивая более стабильные результаты по ключевым показателям, таким как F1-score. Было выявлено, что усиление модели XGBoost с помощью графовых нейронных сетей повышает ее эффективность и позволяет достичь более высоких результатов. Кроме того, сравнения с моделями Random Forest и стекингом ансамблей (stacking ensemble) доказывают, что XGBoost работает более эффективно не изолированно, а в составе более широких ансамблевых и гибридных архитектур.

Ключевые слова: *XGBoost, борьба с мошенничеством, банковская система, машинное обучение, F1-score*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-18
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ SİSTEMLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCANIN ELEKTRON TİCARƏT SEKTORUNDA ROLU

Vəkil ƏLƏKBƏRLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: elekberov.vekil.1@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
rəqəmsal ödənişlər, elektron ticarət, fintex (fintech), mobil bankçılıq, kibertəhlükəsizlik

XÜLASƏ
Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin inkişafı qlobal elektron ticarət sektorunun genişlənməsinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Nağdsız əməliyyatların artması, mobil bankçılığın yayılması və sürətli ödəniş infrastrukturlarının qurulması həm istehlakçı davranışını dəyişmiş, həm də bizneslərin fəaliyyət modelini köklü şəkildə yeniləmişdir. Rəqəmsal ödənişlər sürət, rahatlıq, şəffaflıq, təhlükəsizlik və transsərhəd əməliyyat imkanları baxımından mühüm üstünlüklər yaradır. Bununla belə, kibertəhlükələr, hüquqi tənzimləmə boşluqları, şəxsi məlumatların qorunması və texnoloji savadlılıq kimi problemlər elektron ödəniş sistemlərinin davamlı inkişafını məhdudlaşdıra bilir.
Azərbaycanın rəqəmsal ödəniş ekosistemi son illərdə dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Dövlət proqramları, Mərkəzi Bankın Milli Ödəniş Sistemində modernizasiya, mobil tətbiqlərin geniş istifadəsi və bank-fintech əməkdaşlıqları ölkədə elektron ticarətin sürətlə böyüməsini dəstəkləyir. Statistik göstəricilər nağdsız əməliyyatların, POS və QR ödənişlərinin, NFC texnologiyalarının və mobil bank istifadəçilərinin sayında ciddi artımı göstərir.
Azərbaycan Beynəlxalq Bankının (ABB) ABB Mobile, QR ödənişləri, ABB Miles kartları və onlayn POS həlləri ölkənin e-ticarət bazarında rəqəmsal ödənişlərin inkişafına xüsusi töhfə verir. Bank tərəfindən tətbiq edilən təhlükəsizlik protokolları və innovativ xidmətlər həm istifadəçilərin inamını artırır, həm də sahibkarlara yeni satış imkanları yaradır.
Ümumilikdə, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi elektron ticarətin davamlı böyüməsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

GİRİŞ

Qlobal iqtisadiyyatın sürətlə rəqəmsallaşdığı bir dövrdə elektron ticarət və rəqəmsal ödəniş sistemləri müasir iqtisadi fəaliyyətin əsas struktur elementlərindən birinə çevrilmişdir. İnformasiyanın yüksək sürətlə mübadiləsi, internetin geniş əlçatanlığı və mobil texnologiyaların inkişafı nəticəsində həm istehlakçı davranışında, həm də biznes proseslərində fundamental dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklərin ən mühüm istiqamətlərindən biri rəqəmsal ödəniş ekosisteminin formalaşması və onun elektron ticarətin genişlənməsinə verdiyi təsirdir.

Aktuallıq: Elektron ticarət bazarının fasiləsiz genişlənməsi, nağdsız ödənişlərin payının artması və qlobal miqyasda rəqəmsal ödəniş texnologiyalarının sürətli inkişafı bu mövzunun aktuallığını daha da artırır. COVID-19 pandemiyası rəqəmsal ödənişlərin həm təhlükəsizlik, həm əlçatanlıq baxımından əvəzolunmaz olduğunu göstərmiş, bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da rəqəmsal maliyyə xidmətlərinə keçidi sürətləndirmişdir. Dövlət proqramları, mobil bankçılığın yayılması, PSD2-yə uyğun açıq bankçılıq təşəbbüsləri və fintech ekosisteminin genişlənməsi bu prosesin davamlı olacağını göstərir.

Məqsəd: Tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsal ödəniş sistemlərinin elektron ticarətin inkişafında oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, bu sahədə mövcud tendensiyaları, problemləri və təhlükəsizlik məsələlərini təhlil etmək, həmçinin ABB nümunəsində real tətbiqlərin effektivliyini qiymətləndirməkdir.

Obyekt: Tədqiqatın obyekti Azərbaycan Respublikasının rəqəmsal ödəniş infrastrukturu, elektron ticarət sektoru və bu sahədə fəaliyyət göstərən bank-fintech iştirakçılarıdır.
Predmet: Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin texnoloji xüsusiyyətləri, təhlükəsizlik mexanizmləri, tənzimləmə çərçivəsi və onların e-ticarət sektoruna iqtisadi təsiridir.

ƏSAS HİSSƏ

Rəqəmsal ödəniş sistemləri – müasir texnologiyaların inkişafı nəticəsində formalaşan, mal və xidmətlərə görə ödənişlərin internet və mobil cihazlar vasitəsilə həyata keçirilməsinə imkan yaradan texnoloji platformalardır. Bu sistemlər ənənəvi nağd ödəniş formalarını əvəz edərək, maliyyə əməliyyatlarının daha sürətli, təhlükəsiz və rahat şəkildə baş verməsini təmin edir. Rəqəmsal ödənişlər həm fiziki, həm də onlayn mühitlərdə tətbiq olunur və bu, onların geniş yayılmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal ödəniş sistemləri – mal və xidmətlərin ödənilməsi prosesini internet və ya mobil texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirməyə imkan verən texnoloji platformalardır. Bu sistemlərə aşağıdakılar daxildir:

- Mobil ödənişlər (Apple Pay, Google Pay)
- Elektron pul kisələri (PayPal, Alipay, Yandex.Money)
- Bank kartları ilə onlayn ödəniş
- QR kod və NFC texnologiyaları ilə ödənişlər
- Kriptovalyuta ödənişləri (Bitcoin, Ethereum və s.)

Bu texnologiyalar sürətli, təhlükəsiz və istifadəçi dostu olması ilə elektron ticarətin inkişafında əsas vasitələrə çevrilmişdir.

Cədvəl 1

Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin əsas növləri

Sistem Növü	**Nümunələr**	**Xüsusiyyətlər**
Mobil Pulqabılar	Apple Pay, Google Pay, Alipay	Tezlik, biometrik təhlükəsizlik, NFC dəstəyi
Elektron Pul Kisələri	PayPal, Skrill, WebMoney	Qlobal tranzaksiya, fərdi hesablar
Bank Ödənişləri	Online Banking, Instant Transfer	Bank təminatlı təhlükəsizlik, geniş tətbiq sahəsi
Kriptovalyutalar	Bitcoin, Ethereum	Mərkəzsiz, qeyri-tənzimlənən, spekulyativ risklər
QR Kodu ilə Ödəniş	mPOS, Bakcell QR	Kiçik bizneslərdə rahat istifadə olunur

Mənbə: World Bank, Global Findex Database 2021

Rəqəmsal ödəniş sistemlərinin qlobal miqyasda sürətlə yayılması onların gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini göstərir. İnnovativ texnologiyalar sayəsində bu sistemlər alış-verişdən tutmuş kommunal xidmətlərə, vergi ödənişlərindən tutmuş beynəlxalq pul köçürmələrinə qədər geniş spektrli əməliyyatlarda tətbiq olunur. Bununla belə, bu texnologiyaların geniş istifadəsi onların həm faydalı tərəflərini, həm də müəyyən risk və çətinliklərini gündəmə gətirir. Aşağıda rəqəmsal ödənişlərin əsas üstünlükləri və qarşılaşılan çatışmazlıqlar ətraflı şəkildə təhlil olunur.

Cədvəl 2.

Rəqəmsal Ödənişlərin Üstünlükləri və Çatışmazlıqları

Üstünlüklər	***Çatışmazlıqlar***
1. Sürət və rahatlıq – əməliyyatlar saniyələr içində baş verir	**1. Texniki asılılıq** – internet və cihaz problemi zamanı ödəniş mümkün olmur
2. Təhlükəsizlik – iki faktorlu identifikasiya, biometrik giriş imkanları	**2. Kibertəhlükələr** – haker hücumları, məlumat oğurluğu riskləri
3. İzlənəbilənlik – bütün ödənişlərin hesabatı avtomatik aparılır	**3. Şəxsi məlumatların qorunması riski** – istifadəçi məlumatları üçün təhdid
4. İnnovativ imkanlar – cashback, bonuslar, loyallıq proqramları	**4. Texnoloji savad tələb edir** – yaşlı və texnologiyadan uzaq qruplar üçün çətinlik
5. Nağdsız iqtisadiyyata keçidə dəstək – şəffaflıq və korrupsiyanın azalması	**5. Hüquqi tənzimləmə boşluqları** – xüsusilə kriptovalyutalarda qeyri-müəyyənlik
6. Beynəlxalq əməliyyat imkanı – valyutalararası sürətli ödənişlər	**6. Komissiyalar** – bəzi platformalarda yüksək əməliyyat xərcləri ola bilər

Mənbə: BIS, Digital Payments and Literacy Metrics 2024

Rəqəmsal ödəniş sistemləri müasir iqtisadiyyat üçün əvəzolunmaz vasitəyə çevrilsə də, onların tətbiqi zamanı risklər və texnoloji baryerlər nəzərə alınmalıdır. Səmərəli hüquqi tənzimləmə, kiber təhlükəsizlik və əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması bu çatışmazlıqların azaldılmasında əsas rol oynayır.

Azərbaycanın rəqəmsal ödəniş bazarı son illərdə sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu inkişaf həm texnoloji yeniliklərin tətbiqi, həm də dövlətin təşviqedici siyasəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Dövlət və özəl sektorun təşəbbüsləri nəticəsində rəqəmsal ödənişlərin əhatə dairəsi genişlənmiş, vətəndaşlar və sahibkarlar üçün daha sürətli, şəffaf və təhlükəsiz maliyyə əməliyyatları həyata keçirmək mümkün olmuşdur. 2023-cü ilin nəticələri, ölkədə nağdsız ödənişlərin artdığını, mobil bankçılıq xidmətlərinin geniş yayıldığını və POS-terminal infrastrukturunun gücləndirildiyini göstərir. Bu sahədəki ən aktual statistik göstəricilərə nəzər yetirək:

- Nağdsız əməliyyatların adambaşına düşən illik sayı: 130 ədəd
- Ani ödənişlərin Milli Ödəniş Sistemi (MÖS) əməliyyatlarında çəkisi: 5%
- Kart əməliyyatlarında nağdsız ödənişlərin xüsusi çəkisi: təxminən 52.6%
- POS-terminalların sayı: təxminən 73,000
- Mobil bank istifadəçilərinin sayı: təxminən 3.2 milyon nəfər

Son illərdə qlobal rəqəmsal transformasiya dalğası Azərbaycan maliyyə sektoruna da güclü təkan verərək nağdsız ödənişlərin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Dövlətin "Nağdsız Ödənişlər üzrə 2021-2025-ci illər Dövlət Proqramı", Mərkəzi Bankın Milli Ödəniş Sisteminin modernizasiyası və aparıcı bank-fintech əməkdaşlıqları ölkədə real-time köçürmələrdən tutmuş mobil super-app ekosistemlərinə qədər bütün sahələrdə radikal yeniliklərə yol açıb (Media.az, 2023: s.69). Aşağıda Azərbaycanın rəqəmsal ödəniş bazarının mövcud durumu təhlil edilib.

Cədvəl 3

Strateji və normativ mühit

Göstərici	*Əsas məqamlar*
"Nağdsız Ödənişlər üzrə Dövlət Proqramı" (2021-2025)	Ticarət dövriyyəsində nağdsız ödənişlərin payını 2025-ci ilə qədər 70 %-ə çatdırmağı hədəfləyir.
Milli Ödəniş Sisteminin (MÖS) modernizasiyası	Real-time gross settlement (AZIPS 2.0) və daha sürətli retail ödəniş sistemi (FAST) 2024-də işə salınıb; 24/7 dərhal köçürmə imkanı.
PSD2-yə yaxın açıq bankçılıq normaları (2024 layihəsi)	Bank API-ləri üçün minimum texniki tələblər müəyyən olunub; fintech-lərin lisenziyalaşdırılması sadələşdirilir.
Hüquqi status	Rəqəmsal ödəniş xidmətlərini Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) tənzimləyir; kriptovalyutalar hələ rəsmi ödəniş vasitəsi kimi tanınmır, lakin "Rəqəmsal aktivlərin dövriyyəsi haqqında" qanun layihəsi 2025 yaz sessiyasında müzakirədədir.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 4

Bazar həcmi

Göstərici	*2019*	*2021*	*2023*	*2024**
Elektron ödənişlərin pulu dövriyyədə ümumi payı	34 %	43 %	52.6 %	≈ 58 %
POS terminallarının sayı	54 000	61 500	73 200	≈ 80 000
Mobil bank istifadəçiləri	1.8 mln	2.4 mln	3.2 mln	≈ 3.6 mln
QR-koda əsaslanan ödənişlər (əməliyyat sayı, mln)	1.5	5.8	14.2	≈ 22

NFC kontaktız kart/pay istifadə nisbəti (pərakəndə əməliyyatların %)	21 %	46 %	68 %	≈ 74 %

Mənbə: (Media.az, 2023: s.69)

Cədvəl 5

Liderlər və məhsul xətti

Seqment	*Liderlər*	*Fəaliyyətin qısa təsviri*
Bank mobil tətbiqləri / super-app-lər	Birbank (Kapital Bank), ABB Mobile, Rabitəbank, Yelo	Hesab-kart idarəsi, sürətli daxili və beynəlxalq köçürmələr (FAST, Visa Direct), hesabla ödəniş, QR-POS, "split bill" funksiyası.
Elektron cüzdan və ödəniş xidmətləri	eManat, Portmanat, PashaPay (m10)	Kommunal, cərimə, game top-up; eManat 3500+ fiziki terminalla omnichannel model saxlayır.
Fintech startaplar	Wipay, PayKart, Payrup	Abunəlik idarəsi, B2B invoicing API-ləri, mikro-kredit inteqrasiyası.
QR-ökosistemini genişləndirənlər	İBA QR, Milliön QR, IQR	Bank kartını telefona bağlayaraq statik/dinamik QR ilə ödəniş; SMB-lər üçün aparat tələb etmir.
BigTech inteqrasiyası	Apple Pay (2023-dən), Google Pay, Samsung Pay	Hal-hazırda 10 bank Apple Pay-i, 14 bank Google Pay-i dəstəkləyir; tokenləşdirmə xidmətini Visa & Mastercard regional hub-u təmin edir.

Mənbə: Carretero, Vuorikari & Punie, 2017: s.49

Azərbaycan rəqəmsal ödəniş ekosistemi son beş ildə sürətli transformasiya keçirmiş, mobil super-app-lər, real-time infrastruktur və dövlət dəstəyi sayəsində Cənubi Qafqazda öncül mövqeyə çıxmışdır. Növbəti mərhələdə normativ çərçivənin dərinləşdirilməsi, regionların infrastrukturla bərabər təchiz edilməsi və kiber-dayanıqlığın gücləndirilməsi bazarın davamlı inkişafını təmin edəcək.

Bu günkü mövcud göstəricilər və sürətlə dəyişən texnoloji mühit göstərir ki, Azərbaycan rəqəmsal ödəniş ekosistemi hələ tam potensialına çatmayıb. Strateji hədəflərə nail olmaq, region-şəhər uçurumunu aradan qaldırmaq və innovativ xidmətləri kütləviləşdirmək üçün qarşıdakı iki-üç il kritik əhəmiyyət kəsb edir. 2025-2027-ci illər üçün proqnozlaşdırılan əsas inkişaf istiqamətləri və konkret siyasət-texnologiya təkliflərə nəzər yetirir..

- Open Banking 2.0 – pərakəndə kredit scoring-də alternativ data (kommunal, telco) istifadəsi.
- SoftPOS kütləviləşməsi – 2027-yə qədər POS parkının yarısını fiziki aparat tələb etməyən softPOS-ların təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır.
- RegTech və e-KYC – video-identifikasiya tam avtomatlaşdırılıb; bank hesabı açma 5 dəqiqədən az.
- Yaşıl ödəniş təşəbbüsü – kağızsız qəbz standartı, karbon izinin kompensasiyası üçün "green loyalty" xal.
- Rəqəmsal AZN – hökumət tender ödənişləri və sosial yardım köçürmələrində pilot modellər.

Qlobal iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması fonunda elektron ticarət və rəqəmsal ödəniş sistemləri müasir dövrdə iqtisadi dinamizmin əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir (Carretero, Vuorikari& Punie, 2017: s.49). Xüsusilə COVID-19 pandemiyası dövründə nağdsız əməliyyatlara olan tələbatın artması, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə onlayn alış-verişin və rəqəmsal xidmətlərə keçidin sürətlənməsi ilə nəticələnmişdir. Bu dəyişikliklər elektron ticarət sektorunu stimullaşdırmaqla yanaşı, ödəniş infrastrukturunun da yenidən dizayn edilməsini zəruri etmişdir. Belə bir şəraitdə rəqəmsal ödəniş sistemləri sadəcə maliyyə əməliyyatlarının texniki vasitəsi deyil, həm də müştəri məmnuniyyəti, əməliyyat sürəti, təhlükəsizlik və genişlənə bilən platforma imkanlarının əsas göstəricilərinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda da bu tendensiyalar fonunda elektron ticarət bazarı getdikcə genişlənir. Son illərdə İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı və digər dövlət qurumları tərəfindən

rəqəmsal ödənişlərin təşviqi istiqamətində müxtəlif proqramlar həyata keçirilmiş, bank sektoru bu çağırışlara cavab vermək üçün müasir texnoloji həllər təklif etməyə başlamışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən bir sıra aparıcı banklar, xüsusilə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (ABB), rəqəmsal ödənişlərin geniş tətbiqi, təhlükəsizliyi və əlçatanlığı istiqamətində ciddi addımlar atmışdır.

ABB-nin təqdim etdiyi ABB Mobile, QR ödənişləri, onlayn POS terminalları, ABB Miles kartları kimi rəqəmsal xidmətlər həm fərdi istifadəçilər, həm də elektron ticarətlə məşğul olan bizneslər üçün böyük imkanlar yaratmışdır. Bu texnologiyalar sayəsində istifadəçilər istənilən zaman və məkanda məhsul və xidmətlərə sürətli və təhlükəsiz şəkildə çıxış imkanı əldə edir, sahibkarlar isə əlavə satış kanallarına və daha geniş müştəri bazasına sahib olurlar (Ada Universiteti, 2021: s.31).

Məhz bu baxımdan, aşağıda Azərbaycan Beynəlxalq Bankının (ABB) nümunəsində onun təqdim etdiyi rəqəmsal ödəniş sistemlərinin xüsusiyyətləri, bu sistemlərin elektron ticarət sektoruna təsiri və onların iqtisadi mühitdə yaratdığı dəyər ətraflı şəkildə təhlil olunacaqdır.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (ABB), ölkənin ən böyük və qabaqcıl maliyyə qurumlarından biri kimi rəqəmsal transformasiyaya xüsusi diqqət yetirərək, müasir ödəniş texnologiyalarını inkişaf etdirməklə elektron ticarət sektorunun sürətli inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. ABB-nin tətbiq etdiyi rəqəmsal ödəniş sistemləri həm fərdi istifadəçilər, həm də biznes subyektləri üçün əlverişli və təhlükəsiz ödəniş həlləri təqdim edir.

ABB-nin ən çox istifadə edilən rəqəmsal məhsullarından biri ABB Mobile mobil tətbiqidir. Bu tətbiq istifadəçilərə bank filialına getmədən hesablarına nəzarət etməyə, onlayn alış-verişləri sürətlə həyata keçirməyə, digər bank və mobil nömrələrə vəsait köçürməyə, kommunal xidmətlər və digər ödənişləri birbaşa tətbiq üzərindən yerinə yetirməyə imkan yaradır. ABB Mobile həm iOS, həm də Android sistemlərində əlçatan olmaqla yanaşı, sadə interfeysi və yüksək funksionallığı ilə geniş istifadəçi kütləsinin rəğbətini qazanmışdır.

Elektron ticarət əməliyyatlarında sürətli və fiziki təmas olmadan ödənişlərin aparılması məqsədilə ABB QR kod əsasında ödəniş funksiyasını da tətbiq etmişdir. Bu sistem vasitəsilə müştərilər mobil tətbiqdən istifadə edərək istənilən ticarət nöqtəsində və ya onlayn platformada təhlükəsiz şəkildə ödəniş həyata keçirə bilirlər. Bu, xüsusilə mikro və kiçik sahibkarlar üçün əhəmiyyətlidir, çünki onlar POS terminalı almağa ehtiyac duymadan ABB-nin təqdim etdiyi QR sistemləri ilə rahat şəkildə ödəniş qəbul edə bilirlər.

Bununla yanaşı, ABB öz müştərilərinə ABB Miles adlı çoxfunksiyalı ödəniş kartı da təqdim edir. Bu kart vasitəsilə həm onlayn, həm də fiziki ticarət obyektlərində alış-veriş edən istifadəçilər müxtəlif bonuslar və cashback imkanları qazanır. Elektron ticarətdə bu cür təşviqedici sistemlər müştəri loyallığını artırmaqla yanaşı, onlayn satışların həcmini də stimullaşdırır. ABB Miles kartları beynəlxalq səviyyədə də qəbul olunduğundan, yalnız yerli deyil, xarici e-ticarət platformalarında da istifadəyə yararlıdır.

ABB-nin rəqəmsal ödəniş sahəsində atdığı digər mühüm addımlardan biri isə onlayn POS xidməti və e-commerce tərəfdaşlıqlarıdır. ABB, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən onlayn mağazalara ödəniş sistemlərinin inteqrasiyası üçün texniki dəstək göstərir və xüsusi şərtlərlə POS xidmətləri təqdim edir. Bu da elektron ticarətlə məşğul olan sahibkarların satış prosesini sadələşdirir və daha sürətli maliyyə dövriyyəsi yaratmalarına şərait yaradır.

ABB tərəfindən həyata keçirilən bütün rəqəmsal ödəniş xidmətləri təhlükəsizlik baxımından beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə qurulmuşdur. 3D Secure texnologiyası, ikili identifikasiya və real vaxt rejimində fraud nəzarət sistemləri vasitəsilə istifadəçi məlumatlarının təhlükəsizliyi maksimum səviyyədə qorunur. Bu isə həm müştərilərin inamını artırır, həm də onlayn ticarətdə risklərin minimuma endirilməsinə xidmət edir.

Bütün bu texnoloji yeniliklər nəticəsində ABB, ölkədə rəqəmsal ödənişlərin yayılması, nağdsız cəmiyyətin formalaşması və elektron ticarətin genişlənməsi prosesində lider rolu oynayır. Bankın bu istiqamətdəki fəaliyyəti Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyasına uyğun şəkildə irəliləyir və davamlı olaraq yenilənən xidmətləri ilə rəqəmsal transformasiyanın əsas aparıcı qüvvələrindən birinə çevrilmişdir.

Cədvəl 6

ABB-nin elektron ticarət sektoruna təsiri

Göstərici	*Təsvir*
Təhlükəsizlik	3D Secure, SMS təsdiq, anti-fraud texnologiyaları vasitəsilə müştəri məlumatları qorunur.
Çeviklik	Mobil və QR ödənişlər elektron ticarət əməliyyatlarını sürətləndirir.
Əhatəlilik	Şəhər və kənd yerlərində də istifadə imkanı – geniş istifadəçi bazası.
İnkişaf göstəriciləri	2022-2024 aralığında ABB Mobile istifadəçilərinin sayı 2 dəfəyə yaxın artmışdır.
Tərəfdaşlıq imkanları	Onlayn mağazalara ABB POS inteqrasiyası və xüsusi endirimli komissiyalar.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

ABB Bank rəqəmsal ödəniş sistemləri vasitəsilə Azərbaycanın elektron ticarət sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır. Tətbiq etdiyi texnologiyalar, innovasiyalar və təhlükəsizlik mexanizmləri həm sahibkarların, həm də istifadəçilərin rəqəmsal mühitə adaptasiyasını asanlaşdırır. Gələcəkdə Open Banking ilə genişləndirilməsi, Kriptovalyuta dəstəyi kimi yeni funksiyalarla zənginləşdirilməsi, AI əsaslı fraud detection sistemlərinin gücləndirilməsi Azərbaycanın e-ticarət sektorunu daha da rəqabətədavamlı edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlillər göstərir ki, rəqəmsal ödəniş sistemləri elektron ticarətin inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyan əsas elementlərdən biridir. Onların yaratdığı sürət, təhlükəsizlik, şəffaflıq və transsərhəd əlçatanlığı həm istehlakçı davranışını, həm də biznes modellərini dəyişir. Azərbaycan kontekstində isə dövlət siyasətləri, infrastrukturun müasirləşdirilməsi, mobil tətbiqlərin kütləviləşməsi və bank-fintech sinerjisi rəqəmsal ödənişlərin geniş yayılmasını təmin edən mühüm faktorlardandır.

ABB nümunəsi göstərir ki, innovativ ödəniş həlləri, təhlükəsizlik standartları və e-commerce üçün yaradılan infrastrukturlar ölkədə elektron ticarətin həcmini, istifadəçi məmnuniyyətini və biznes çevikliyini artırır. Rəqəmsal ekosistemin tam potensiala çatması üçün açıq bankçılığın genişləndirilməsi, kiber-dayanıqlığın gücləndirilməsi, regionlarda rəqəmsal infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və kriptovalyuta ekosistemi üzrə hüquqi çərçivənin müəyyənləşdirilməsi prioritet olaraq qalır.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi Azərbaycanın elektron ticarət sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, ölkənin rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyasının həyata keçirilməsində də həlledici rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. ADA Universiteti (2021). “İnklüziv rəqəmsal iqtisadiyyatın təməl şərtləri: savadlılıq və təhlükəsizlik”.
2. BIS (2024). “Digital Payments and Literacy Metrics. Bank for International Settlements Policy Review”.
3. Carretero, S., Vuorikari, R., & Punie, Y. (2017). DigComp, “The Digital Competence Framework for Citizens. European Commission”, JRC.
4. Media.az (2023). Nağdsız cəmiyyət: problem nədədir və çıxış yolu varmı?
5. World Bank (2021). “Enhancing Digital Government Services through Citizen Literacy”.

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ СИСТЕМ ЦИФРОВЫХ ПЛАТЕЖЕЙ И ИХ РОЛЬ В СЕКТОРЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Векиль Алекберли

Цифровые платежные системы становятся ключевым фактором роста мировой электронной коммерции. Увеличение безналичных операций, развитие мобильного банкинга и внедрение инфраструктуры мгновенных платежей изменили поведение потребителей и трансформировали бизнес-модели. Цифровые платежи обеспечивают скорость, удобство, прозрачность, безопасность и возможность транскордонных операций. Однако киберугрозы, пробелы в регулировании, риски защиты персональных данных и низкий уровень цифровой грамотности остаются существенными ограничениями для устойчивого развития платежных экосистем.

Цифровая платежная среда Азербайджана в последние годы развивается особенно динамично. Государственные программы, модернизация Национальной платежной системы Центральным Банком, распространение мобильных приложений и сотрудничество банков с финтех-компаниями значительно стимулировали рост электронной торговли. Статистические данные демонстрируют рост безналичных платежей, транзакций через POS и QR-коды, использование NFC-технологий и увеличение числа пользователей мобильного банкинга.

Международный Банк Азербайджана (ABB) играет важную роль в этом процессе, предлагая такие цифровые продукты, как ABB Mobile, QR-платежи, карты ABB Miles и онлайн-POS решения. Применяемые банком меры безопасности и инновационные сервисы повышают доверие клиентов и открывают новые возможности для предпринимателей в сфере e-commerce.

Ключевые слова: *цифровые платежи, электронная коммерция, финтех, мобильный банкинг, кибербезопасность*

SUMMARY

ANALYSIS OF DIGITAL PAYMENT SYSTEMS AND THEIR ROLE IN AZERBAIJAN'S E-COMMERCE SECTOR

Vekil Alakbarli

Digital payment systems have become a key driving force behind the rapid expansion of global e-commerce. The growth of cashless transactions, widespread use of mobile banking, and the development of instant payment infrastructures have reshaped consumer behavior and transformed business models. Digital payments provide major advantages such as speed, convenience, transparency, security, and seamless cross-border transactions. However, challenges such as cybersecurity threats, regulatory gaps, personal data protection issues, and varying levels of technological literacy continue to limit the sustainable development of electronic payment ecosystems.

In recent years, Azerbaijan's digital payment environment has entered a phase of accelerated development. State programs, modernization of the National Payment System by the Central Bank, the rise of mobile applications, and strengthened bank-fintech cooperation have significantly supported the growth of e-commerce. Statistical data demonstrate a strong upward trend in cashless operations, POS and QR payments, NFC-based transactions, and the number of mobile banking users.

The International Bank of Azerbaijan (ABB) plays a crucial role in this ecosystem through its digital products such as ABB Mobile, QR payments, ABB Miles cards, and online POS solutions. Enhanced security protocols and innovative services offered by the bank increase user trust and create additional opportunities for businesses in the e-commerce sector.

Keywords: *digital, payments, e-commerce, fintech, mobile banking, cybersecurity*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-20
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

MÜŞTƏRİYÖNÜMLÜ BİZNES MODELİ: ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏTBİQ METODLARI

Ləman SALMANOVA
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: laman.salmanova@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
təşkilati mühit, təşkilati mədəniyyət, müştəriyönümlü idarəetmə, müştəri sədaqəti, istehlakçı kapitalizmi.

XÜLASƏ
Məqalədə müasir biznes mühitində müştəriyönümlü idarəetmə modelinin formalaşması və inkişaf mərhələləri geniş şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi təşkilatların müştəri ehtiyac və gözləntilərini əsas prioritet kimi qəbul etməsidir. Eyni zamanda, müştəri mərkəzli yanaşmanın istehlakçı sadiqliyinə təsiri araşdırılır.
Tədqiqatda müştəriyönümlü idarəetmə modelinin mahiyyətini və tətbiq xüsusiyyətlərini araşdırmaq məqsədilə müxtəlif elmi metodlardan istifadə olunmuşdur. İlk növbədə, mövzu ilə bağlı yerli və xarici elmi ədəbiyyatların təhlili aparılmış, mövcud nəzəri yanaşmalar sistemləşdirilmişdir. Analiz və sintez metodları vasitəsilə əldə olunan məlumatlar ümumiləşdirilmiş və müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Empirik tədqiqat çərçivəsində sorğu və müsahibə metodlarından istifadə olunmuşdur. Müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən təşkilatların nümayəndələri və müştərilər arasında keçirilən sorğular vasitəsilə real vəziyyət öyrənilmişdir. Toplanmış məlumatlar statistik metodlarla təhlil edilərək nəticələr çıxarılmışdır. zəmin yaradır. Təşkilatların bazarda mövqeyi möhkəmlənir. Müsbət imic formalaşır. Müştərilərlə davamlı tərəfdaşlıq əlaqələri qurulur.

GİRİŞ

XXI əsrdə iqtisadi mühit olduqca böyük sürətlə dəyişir və təşkilatlar arasında rəqabət daha da sərtləşir. Bu şəraitdə şirkət menecerləri uğur qazanmaq və fəaliyyətlərinin davamlılığını təmin etmək üçün ən qiymətli sərvətlərindən biri olan müştərilərə yönəlməyi əsas prioritetə çevirməlidirlər. Müştəriyönümlülük şirkətin strategiyasının mərkəzində müştərinin durması deməkdir. Bu yanaşma müştərinin ehtiyaclarının, gözləntilərinin və tələblərinin hərtərəfli öyrənilməsi, məhsul və xidmətlərin ona uyğunlaşdırılması, müştəri məmnuniyyətinin və loyallığının artırılması məqsədini daşıyır. Əgər müştərilərin kifayət qədər mərkəzə alına bildiyi bir biznes modelinin formalaşdırılması təmin edilibsə, bu uzun müddətli perspektivdə brendin müsbət reputasiya və bazarda rəqabət üstünlüyü qazanması baxımından olduqca önəmli amillərdəndir.

Müasir bazar münasibətləri şəraitində menecerlər daha çox müştərilərin cəlb edilməsi və onlarla uzunmüddətli münasibətlər formalaşdırmaq üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edirlər. Aydın görünür ki, aqressiv reklam, qiymət rəqabəti və digər ənənəvi marketinq alətlərinə yönəlmək şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmir.

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin qəlizləşməsi, rəqabətin və istehlakçı tələblərinin artması ilə ənənəvi kapitalizmdən istehlakçı kapitalizminə açıq bir keçid müşahidə olunur. İstehlakçı kapitalizmi dedikdə, istehlakçının maraqlarının birinci yerə qoyulduğu bir sistem nəzərdə tutulur. Bu yanaşma onu ehtiva edir ki, müştəri əsas maraqlı tərəf kimi qəbul edilməli və onun tələbləri, istəkləri mütləq nəzərə alınmalıdır (Abbasov.M. 2015, s.50). Məhz bu yanaşma təşkilatın uzunmüddətli rəqabətqabiliyyətini təmin edə bilər. Səhmdarlar, əməkdaşlar və təchizatçılar kimi digər maraqlı tərəflər də istehlakçı kapitalizminin mahiyyətini anlamalıdırlar. Yalnız istehlakçının maraqları tam şəkildə təmin edildikdə, digər maraqlı tərəflərin də maraqları təmin oluna bilər. Bu səbəbdən söhbət istehlakçı kapitalizminin tələblərinə uyğun müştəriyönümlü şirkət qurmaqdan gedir. Araşdırmalar onu göstərir ki, əgər müəssisə müştəri saxlama səviyyəsini 5% artırmağa müvəffəq olursa, bu onun gəlir səviyyəsinin 50% artmasına səbəb ola bilər.

Şəkil 1. Müştəri saxlama və mənfəət arasında əlaqə

Eyni zamanda, müştərilər arasında aparılan sorğular göstərir ki, alıcıların 73%-i məhsul seçərkən əsas meyar kimi müştəri təcrübəsini qiymətləndirir.

Müvafiq mövzu ilə bağlı Bakı şəhərində yaşayan istehlakçıların fikirlərini öyrənmək və praktiki nəticələrə gəlmək üçün tərəfimdən müxtəlif yaş və cins kateqoriyaları üzrə 200 respondent arasında bir sorğu keçirilmişdir. Respondentlərin 52%-ni qadınlar, 48%-ni isə kişilər təşkil etmişdir. Sorğu anketi struktura görə iki əsas hissədən ibarət olmuşdur: demoqrafik məlumatlar və respondentlərin alış qərarına təsir edən faktorların qiymətləndirilməsi.

Sorğunun nəticələri onu göstərdi ki, müştərilər üçün ən önəmli faktorlar olaraq xidmət keyfiyyəti və brendin etibarlılığı hesab olunur.

Nəticələr yaş qruplarına görə belədir: 18–24 yaş aralığında olan 45 iştirakçıdan 29 nəfəri (65%) brendin etibarlılığını əsas üstünlük kimi dəyərləndirmiş, 25 nəfər (55%) isə xidmət keyfiyyətini prioritet faktor hesab etmişdir. 25–34 yaş qrupuna daxil olan 60 respondent arasında 42 nəfər (70%) etibarlılığı əsas seçim meyarı kimi göstərmiş, 36 nəfər (60%) isə göstərilən xidmətin keyfiyyətinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. 35–44 yaş kateqoriyasında təmsil olunan 55 nəfərdən 40-ı (72%) brendin etibarlılığına üstünlük verdiyini bildirmiş, 34 respondent (62%) isə xidmət səviyyəsini vacib amil kimi qiymətləndirmişdir.45 yaşdan yuxarı olan 40 iştirakçıdan 24 nəfəri (60%) etibarlılığı əsas faktor kimi qeyd etmiş, 23 nəfər (58%) isə xidmət keyfiyyətinin seçim prosesində mühüm rol oynadığını vurğulamışdır.

Cins faktoruna əsaslanan bölgü də istehlakçı davranışlarında müəyyən fərqlərin mövcudluğunu ortaya qoyur. Belə ki, sorğuda iştirak edən 96 kişi respondentdən 63-ü (66%) brendin etibarlılığına, 55-i (57%) isə xidmət keyfiyyətinə üstünlük verdiyini ifadə etmişdir. Qadın respondentlər arasında isə bu göstəricilər daha yüksək olmuşdur: 104 qadından 73 nəfəri (70%) etibarlılığı, 63 nəfəri (61%) isə xidmət səviyyəsini əsas seçim meyarı kimi dəyərləndirmişdir.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müştəri loyallığının gücləndirilməsi müəssisələrin gəlirlərinin davamlılığının təmin olunmasında, bazar mövqelərinin möhkəmləndirilməsində və uzunmüddətli inkişafının dəstəklənməsində mühüm rol oynayır. Loyallığın formalaşdırılması şirkətlə istehlakçı arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlərin yaranmasına şərait yaradır və bu da rəqabət mühitində üstünlük əldə edilməsinə imkan verir.

Müştəriyönümlü təşkilatın xüsusiyyətləri.

Müştəriyönümlü təşkilat dedikdə, məhsul istehsalına deyil, müştərinin ehtiyac, gözlənti və tələblərinə fokuslanan təşkilat nəzərdə tutulur. Bu strategiyanın tətbiqi idarəçilərə bir sıra üstünlüklər yaradır. Məsələn, müştəri ehtiyaclarını düzgün təhlil etmək və məhsul və xidmətlərini bu gözləntilərə uyğunlaşdırmaq bu üstünlüklərə aiddir. Bunun nəticəsində şirkət üçün uzunmüddətli perspektivdə istehlakçı sadiqliyi və rəqabət üstünlüyü təmin edilir. Müştərinin hər hansı bir müəssisənin təklif etdiyi məhsul və ya xidmətindən məmnunluq duyması üçün onun gözləntilərinin

düzgün təhlili və bu təhlilə əsaslanaraq təcrübəsini zənginləşdirəcək real addımların atılması vacib addımlardandır (Basov, A. V. 2009, s.56).Təbii ki, bu zaman məhsul keyfiyyəti də unudulmamalıdır. Elə balanslaşdırılmış bir model yaradılmalıdır ki, biznes keyfiyyətli məhsul və ya xidmətlər istehsal etsin, müştəri ehtiyaclarını nəzərə alsın və gəlir əldə edərək fəaliyyətinin davamlılığını təmin etsin.

Müştəriyönümlü biznes modelinə keçid bir çox biznes üstünlükləri gətirir. Əvvəla, müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsi nəticəsində şirkət təkrar müştəri bazası qazanır. Məmnun müştərilər şirkətə sadiq qalır, onu dostlarına və tanışlarına tövsiyə edir, beləliklə, ağızdan-ağıza marketinq güclənir. İkincisi, müştərilərinin istəklərini prioritetləşdirən müəssisələr bazarda önəmli səviyyədə rəqabət üstünlüyü əldə edir, çünki onlar istehlakçıların spesifik ehtiyaclarına cavab verə bilirlər. Bu isə satışların və gəlirlərin artmasına şərait yaradır. Üçüncüsü, müştərinin brendə qarşı his etdiyi məmnuniyyət şirkətin reputasiyasına olduqca müsbət təsir etməklə brendin imicini gücləndirir. Nəticədə, müştəriyönümlülük şirkətin davamlı inkişafına və maliyyə sabitliyinə töhfə verir (Həsənova, S. 2019, s.45). Üstəlik, müştəri rəyləri şirkətin məhsul və xidmətlərini təkmilləşdirmək üçün vacib məlumat mənbəyi kimi çıxış edir. Müştəriyönümlülük üçün ilk addımlardan biri müştəri ehtiyaclarının və gözləntilərinin dərindən öyrənilməsidir. İstehlakçıların seçim və qərarvermə meylləri, adətən, strukturlaşdırılmış sorğular, qrup müzakirələri, sosial medianın monitorinqi və CRM sistemləri kimi vasitələrlə sistemli şəkildə təhlil edilir (Kotler, P., & Keller, K. L. 2016, s.6). Bu məlumat bazasının toplanması brendə müxtəlif müştəri kateqoriyalarını yaratmağa imkan verir. İstehlakçıların müxtəlif kriteriyalar əsasında kateqoriyalara bölünməsi onların müxtəlif ehtiyac və spesifik istəklərinin nəzərə alınması ilə fərdi təkliflərin formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulub. Beləliklə, müştəri profillərinin hazırlanması şirkətə müştəri davranışlarını daha yaxşı başa düşməkdə kömək edir. Məlumat yönümlü qərarvermə prosesi və analitik texnologiyaların tətbiqi, müştəri tələbatlarını öncədən dəyərləndirmək və məqsədəuyğun strategiyalar formalaşdırmaq üçün əsas açarlardandır (Payne, A., & Frow, P. 201, s.12).

Şəkil 2. Rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edən amillər

Müştəriyönümlü idarəetmənin prinsipləri və faydaları.

Müştəriyönümlü yanaşmanın faydalı olmasının səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İstehlakçı sadiqliyi – müştəri ehtiyaclarını birinci yerə qoyduğunuz zaman uzunmüddətli perspektivdə istehlakçı sadiqliyi formalaşır. Mövcud müştərilərinizsizinlə uzunmüddətli əlaqələr qurmağa və sizi daim seçməyə çalışacaq. Bir çox araşdırmalar müştəri sadiqliyinin iqtisadi baxımdan faydalı olduğunu sübut edir. Sadiq müştərilər məhsul və xidmətlərinizdən daha tez-tez istifadə edir, markanızı başqalarına tövsiyə edirlər.

Satışların yüksəlməsi – loyal müştərilər daha çox alış-veriş edir və onlara fərqli məhsul çeşidlərini təqdim etmək şansı artır.

Marketinq xərclərinin azalması – loyal müştərilər şirkətin yeni müştəri qazanmaq üçün etdiyi marketinq xərclərini azaldır, nəticədə maliyyə resursları daha effektiv şəkildə idarə olunur.

Müştəriyönümlü konsepsiyanın hazırlanması və tətbiqi üçün onun əsas prinsipləri müəyyən edilməlidir. Gəlin hər bir prinsipin mahiyyətinə nəzər salaq:

Müştəriyə sevgi və gözləntiləri aşmaq.

Rəqəmsal əsrdə texnologiyalar, sürət və rəqabət ön plana çıxdıqca, insan faktoru çox vaxt kölgədə qalır. Lakin unudulmamalıdır ki, hər bir məhsulun və ya xidmətin arxasında onu istifadə edən bir insan — müştəri dayanır. Müştəri sadəcə alış-veriş edən bir obyekt deyil; onun hissləri, gözləntiləri, dəyərləri və münasibət axtarışları var. Bu baxımdan müştəriyə sevgi göstərmək və gözləntilərini aşmaq, yalnız etiket qaydası yox, dərin və strateji dəyəri olan yanaşmadır. Müştəri sadiqliyini təmin etmək və təşkilatda müştəriyönümlü yanaşmanı formalaşdırmaq üçün ilk addım, müştərinin ehtiyaclarını dəqiq analiz etmək və yalnız tələblərinə cavab verməklə kifayətlənməyib, bu gözləntiləri üstələməkdir.Məsələn, sifariş çatdırılan zaman kiçik hədiyyələr və ya təşəkkür qeydləri əlavə etmək olar.

Dəyər yaratmaq

Bugünkü biznes dünyasında şirkətlərin əsas hədəfi təkcə məhsul və ya xidmət təqdim etmək deyil, müştəriyə konkret və özünəməxsus dəyər qazandırmaqdır. Dəyər yaratmaq, müştərinin istifadə etdiyi məhsul və ya xidmətdən əldə etdiyi üstünlüklərin, ödədiyi məbləği və sərf etdiyi resursları üstələməsidir. Bu yanaşma yalnız müştərinin gözləntilərini təmin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onları üstələyərək davamlı və möhkəm əlaqələrin qurulması üçün əsas zəmin yaradır. Şirkətlərin məhsul və xidmət yaratmaqda əsas məqsədi, sadəcə satış deyil, müştərinin gündəlik həyatına real və dəyər kəsb edəcək bir təsir göstərməkdir. Müştəri ilə müvafiq kommunikasiyanın qurulması zamanı müştərinin müəssisə tərəfindən təklif olunan məhsulun və ya xidmətin onun həyatına gətirəcəyi müsbət dəyişiklikləri hiss etməsi olduqca vacibdir (Prosveçov, G. İ. 2014, s.9). Müştəri dəyəri üç əsas komponentdən ibarətdir:

Faydalar — məhsulun və ya xidmətin funksional, hissi və ictimai üstünlükləri kimi ortaya çıxan xassələrdir.

Xərc — müştərinin ödədiyi pul məbləği ilə yanaşı, sərf etdiyi vaxt, enerji və riskləri də əhatə edən ümumi yükdür.

Əlavə dəyər — müştərinin gözləntilərini aşan üstünlüklər, şəxsi yanaşma və yüksək səviyyəli xidmət keyfiyyəti.

Empatiya yönümlü yanaşma və unikal xidmət.

Müştəriyönümlü yanaşmanın əsas məqsədi odur ki, şirkətlər özlərini müştərinin yerinə qoya bilsinlər, onların ehtiyac və gözləntilərini anlaya bilsinlər və uyğun strategiyalar hazırlasınlar. Müştəri özünü xüsusi hiss etdikdə bu, onun markaya bağlılığını artırır və uzunmüddətli sadiqliyə çevrilir (Quliyev, T. 2020, s. 9). Müştərinin adının yazıldığı məktublar, əvvəlki seçimlərinə əsaslanan fərdi təkliflər, fərdi bonus və endirim proqramları bu təcrübəni gücləndirə bilər. Empatiya, müştərinin nə istədiyini, nə hiss etdiyini və nədən narahat olduğunu anlamadan əvvəl onu dinləməyi və duymağı tələb edir. Bu, sadəcə standart cavablar verməkdən ibarət deyil — əksinə, müştərinin baxış bucağını dərk edib, ona özünü qiymətli hiss etdirəcək şəkildə yanaşmaqdır. Empatiyanın biznesdə əsas funksiyaları bunlardır:

Müştəridən gələn geridönüşlərin düzgün idarə olunması: Empatiya göstərilən zaman müştəri müdafiə olunmaq əvəzinə dinlənildiyini hiss edir.

Loyallığın güclənməsi: Özünü başa düşülmüş hiss edən müştəri şirkətlə daha dərin və emosional əlaqə qurur.

Etibarın qurulması: Empatiya əsasında qurulan ünsiyyət müştəridə "bu brend mənim haqqımda düşünür" təəssüratı yaradır.

Müştəriyönümlü hesabatlılıq və geribildirim.

Müştəriyönümlülüyü uğurla həyata keçirmək üçün bütün müştəri əməliyyatlarını izləyən və qiymətləndirən effektiv nəzarət sistemi qurulmalıdır. Təşkilatlar müştərilərin brendlə hər qarşılıqlı əlaqədə hansı hissləri keçirdiyini başa düşməlidirlər (Rust, R. T., & Huang, M. H. 2014, s.10). Bu məqsədlə çevik və rahat geribildirim sistemi qurulmalıdır. Müştəri qeydlərinin düzgün şəkildə nəzərə alınması sistemi onların üstünlüklərinə uyğunlaşdırmağa və təcrübəni yaxşılaşdırmağa imkan verir. Ən çox istifadə olunan göstəricilərdən biri NPS (Net Promoter Score) – “brendimizi dostlarınıza tövsiyə edərdinizmi?” sualına əsaslanan sistemdir. (Verhoef, P. C., et al. 2009, s 36).

Dürüstlük

Şirkət nə qədər müştəriyönümlü strategiyalar tətbiq etsə də, ideal və səhvsiz bir biznes modeli yaratmaq çətindir. Böhran anlarında müştərilərinizə qarşı dürüst olmaq çox vacibdir. Problemin mahiyyətini izah etmək və komandanızın problemi həll etmək üçün əlindən gələni etdiyini göstərmək – mürəkkəb vəziyyətlərdə ən doğru kommunikasiya üsuludur.

Proaktivlik

Şirkətlər müştəri tələblərini ödəmək üçün daima yeni alternativlər və strategiyalar hazırlamalıdır. Baş verə biləcək potensial dəyişikliklərə hazırlıqlı olmaq və onların idarə edilməsini effektiv şəkildə təşkil etmək vacibdir. Müştəri problemlərinə və yeni tələblərə operativ reaksiya verilməlidir (Verhoef, P. C., et al. 2009, s.25). Məsələn, internet provayderi istifadəçinin trafiki bitmək üzrə olduğunu əvvəlcədən xəbər verir ki, internet gözlənilmədən kəsilməsin. Yeni, daha ucuz və keyfiyyətli xidmət təklif edən rəqiblər ortaya çıxarsa, provayder müştəri gözləntilərinə cavab vermək üçün texnologiyasını yeniləməlidir.

NƏTİCƏ

Müştəriyönümlülük müasir biznes mühitində uğurun əsas açarlarından biridir. Şirkətlər arasında rəqabətin gücləndiyi, müştəri tələblərinin və gözləntilərinin getdikcə daha qəliz və çoxşaxəli olduğu iqtisadi mühitdə, şirkətlərin davamlı fəaliyyətini təmin etmək və bazardakı mövqelərini möhkəmləndirmək üçün müştəri ehtiyaclarına maksimum səviyyədə diqqət göstərmələri olduqca zəruridir. Məqalədə vurğulandığı kimi, müştəriyönümlülük təkcə məhsul və xidmətlərin müştərinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması deyil, həm də müştəri təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi və onunla davamlı, emosional əlaqələrin qurulması deməkdir.

Müştəri ehtiyaclarının müxtəlif instrumentlərdən istifadə edərək dərin analiz olunması və fərdiləşdirmə strategiyalarının formalaşdırılması şirkətlərə rəqabət üstünlüyü qazandırır, müştəri sadiqliyini artırıraraq bazar payını genişləndirir. Peşəkar müştəri xidməti və innovativ texnologiyaların tətbiqi isə bu prosesi daha effektiv və müasir səviyyəyə çatdırır. Uğurlu dünya şirkətləri göstərir ki, müştəriyönümlülük biznesin hər sahəsində, o cümlədən məhsul inkişafından tutmuş satış sonrası xidmətlərə qədər ardıcıl tətbiq edilməli olan strateji yanaşmadır.

Digər tərəfdən, müştəriyönümlülüyün tətbiqi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Resurs çatışmazlığı, daxili müqavimət və məlumatların effektiv idarə olunması kimi problemlər şirkətlərin qarşısında maneələr yarada bilər. Lakin, doğru planlama, effektiv kommunikasiya və innovativ texnologiyaların istifadəsi sayəsində bu maneələrin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

Gözlənilən odur ki, gələcək dövrlərdə müştəriyönümlü biznes modeli daha da fərdiləşəcək və texnologiyalarının inkişafı ilə müştəri təcrübəsi daha proaktiv hala gələcək. Şirkətlər üçün əsas çağırış müştərinin gözləntilərini qabaqlamaq və ona ən yüksək dəyəri yaratmaq olacaqdır.

Son nəticədə, müştəriyə yönəlmiş yanaşma biznesin davamlı inkişafını təmin edən, rəqabətdə üstünlük qazandıran və müştəri ilə qarşılıqlı fayda yaradan münasibətlərin qurulmasına şərait yaradan strateji prinsiptir. Hər bir müəssisə müştəri mərkəzli düşüncə tərzini mənimsəyərək, bazar dəyişikliklərinə çevik reaksiya verə və uzunmüddətli uğura nail ola bilər. Nəticə olaraq, uzunmüddətli uğura nail olmaq istəyən şirkətlər müştəriləri ilə münasibətlərə, onların ehtiyac və gözləntilərinə fokuslanmalı və bu ehtiyacların qarşılanması üçün effektiv strategiyalar tətbiq etməlidirlər. Başlıca hədəf yalnız müştərinin ehtiyaclarını təmin etmək deyil, həm də onların gözləntilərini geridə qoymaqdır.Məmnun müştərilər sadiq müştərilərə çevriləcək ki, bu da müasir bazar şəraitində şirkətin maliyyə sabitliyinin əsas təminatçısıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, M. (2015). *Müştəri yönümlü biznes strategiyaları*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı.
2. Basov, A. V. (2009). *İnternetdə Kontekstual Reklam. Reklamçının Stolüstü Kitabı*. Sankt-Peterburq: Piter.

3. Həsənova, S. (2019). Müştəri məmnuniyyəti və loyallıq strategiyaları. *İqtisadiyyat və idarəetmə jurnalı, 2*(15), 45–54.
4. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing Management* (15th ed.). Pearson.
5. Payne, A., & Frow, P. (2017). Customer relationship management: From strategy to implementation. *Journal of Marketing Management, 33*(1–2), 7–29.
6. Prosveçov, G. İ. (2014). *İstehlakçı Davranışı: Tapşırıqlar və Həllər*. Moskva: Alfa-Press.
7. Quliyev, T. (2020). Müasir biznesdə müştəri yönümlülüyün rolu. *Biznes və iqtisadiyyat, 5*(3), 10–19.
8. Rust, R. T., & Huang, M. H. (2014). The service revolution and the transformation of marketing science. *Marketing Science, 33*(2), 206–221.
9. Verhoef, P. C., et al. (2009). Customer experience creation: Determinants, dynamics and management strategies. *Journal of Retailing, 85*(1), 31–41. Doi: 10.1016/j.jretai.2008.11.001

ABSTRACT

CUSTOMER-ORIENTED BUSINESS MODEL: IMPORTANCE AND APPLICATION METHODS.

Laman Salmanova

The article provides a comprehensive analysis of the formation and development stages of the customer-oriented management model in the modern business environment. The main objective of the study is for organizations to consider customer needs and expectations as a top priority. At the same time, the impact of a customer-centric approach on consumer loyalty is examined.

To investigate the essence and application features of the customer-oriented management model, various scientific methods were used. Firstly, an analysis of local and international literature on the topic was conducted, and existing theoretical approaches were systematized. Using analysis and synthesis methods, the collected data were generalized and evaluated comparatively.

Within the framework of empirical research, survey and interview methods were applied. Surveys conducted among representatives of organizations operating in various sectors and their customers provided insights into the real situation. The collected data were analyzed using statistical methods to draw conclusions. The article emphasizes the importance of increasing customer satisfaction, which plays a crucial role in strengthening market competitiveness. Modern technologies have become essential tools in management. Digital platforms facilitate customer interaction. Data analysis helps make informed decisions. The study shows that customer-oriented management not only yields short-term results but also provides a reliable foundation for long-term development. Organizations strengthen their market position, build a positive image, and establish lasting partnership relationships with customers.

Keywords: *organizational environment, organizational culture, customer-oriented management, customer loyalty, consumer capitalism.*

АННОТАЦИЯ

КЛИЕНТООРИЕНТОРОВАННАЯ БИЗНЕС-МОДЕЛЬ: ЗНАЕНИЕ И МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ.

Ляман Салманова

В статье представлен всесторонний анализ формирования и этапов развития модели клиенториентированного управления в современном деловом окружении. Основная цель исследования заключается в том, чтобы организации рассматривали потребности и ожидания

клиентов как главный приоритет. Одновременно рассматривается влияние клиент-ориентированного подхода на лояльность потребителей.

Для изучения сущности и особенностей применения модели клиенториентированного управления использовались различные научные методы. В первую очередь проведен анализ местной и зарубежной литературы по теме, систематизированы существующие теоретические подходы. С помощью методов анализа и синтеза полученные данные были обобщены и сравнительно оценены.

В рамках эмпирического исследования применялись методы опроса и интервью. Опросы среди представителей организаций, работающих в различных секторах, и их клиентов позволили изучить реальную ситуацию. Собранные данные были проанализированы с использованием статистических методов для получения выводов. В статье подчеркивается важность повышения удовлетворенности клиентов, что играет ключевую роль в усилении конкурентоспособности на рынке. Современные технологии стали важными инструментами управления. Цифровые платформы облегчают взаимодействие с клиентами. Анализ данных помогает принимать обоснованные решения. Исследование показывает, что клиенториентированное управление обеспечивает не только краткосрочные результаты, но и надежную основу для долгосрочного развития. Организации укрепляют свои позиции на рынке, формируют положительный имидж и устанавливают долгосрочные партнерские отношения с клиентами.

Ключевые слова: *организационная среда, организационная культура, клиенториентированное управление, лояльность клиентов, потребительский капитализм.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-21
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

İNNOVATİV İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARİNİN RƏQABƏT ÜSTÜNLÜKLƏRİNƏ TƏSİRİ

Adil ALIŞLI [1], **Cəbrayıl VƏLİYEV** [1]
[1]Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
*Yazışılan müəllif: *alisliadil001@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

Açar sözlər:
avtomatlaşdırma, big data, rəqəmsal, müştəri.

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, rəqəmsallaşma qlobal iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir və təşkilatlar rəqabətə davamlı qalmaq üçün bu texnologiyalara inteqrasiya olunmalıdır. Texnologiyaların tətbiqi həm də müəssisələrin yeni bazarlara daxil olmasını asanlaşdırır, müştəri mərkəzli yanaşmanı gücləndirir və strateji qərarların qəbulunu dəstəkləyir. Rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji deyil, həm də struktur və idarəetmə səviyyəsində dəyişikliklər tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Bu tədqiqatın əsas məqsədi innovativ informasiya texnologiyalarının müəssisələrin rəqabət üstünlüklərinə təsirini kompleks şəkildə araşdırmaqdır. Müasir rəqəmsal transformasiya dövründə təşkilatların çevikliyi, məhsuldarlığı və bazarda dayanıqlı mövqeyi texnologiyaların düzgün tətbiqi ilə sıx əlaqəlidir. Tədqiqatda süni intellekt, böyük verilər (big data), blokçeyn, bulud texnologiyaları, maşın öyrənməsi və avtomatlaşdırma sistemləri kimi innovativ texnologiyaların iqtisadi, sosial və sənaye sahələrində yaratdığı təsirlər geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti: Tədqiqatın obyekti müxtəlif təşkilatlardır, predmeti isə bu texnologiyaların onların rəqabət qabiliyyətinə və bazardakı effektivliyinə təsiridir.

İstifadə edilən metodlar: Əsas metod kimi statistik təhlil, müqayisəli analiz və dinamik göstəricilərin qiymətləndirilməsi üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: İşdə həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş elmi tədqiqatlara istinad edilmişdir. Beləliklə, bu tədqiqat innovativ texnologiyaların rəqabət mühitindəki real təsirlərini izah edən elmi-nəzəri və praktiki əsaslı araşdırmadır.

GİRİŞ

Qlobal miqyasda baş verən texnoloji dəyişikliklər və rəqəmsallaşma prosesi müasir iqtisadiyyatın strukturunu və təşkilatların fəaliyyət modelini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Xüsusilə innovativ informasiya texnologiyalarının tətbiqi müəssisələrin çevikliyini, adaptasiya qabiliyyətini və strateji dayanıqlığını artıraraq, onlara daha dayanıqlı və güclü rəqabət mövqeyi təmin etmişdir. Müasir dövrdə təşkilatlar rəqabətə davamlı olmaq üçün artıq yalnız ənənəvi üsullara deyil, texnologiyanın yaratdığı imkanlara əsaslanmalıdır. Süni intellekt, böyük verilər (big data), avtomatlaşdırma sistemləri, bulud texnologiyaları, blokçeyn və əşyaların interneti (IoT) kimi innovativ texnologiyalar həm daxili idarəetmədə, həm də xarici bazarlara çıxış imkanlarında təşkilatlara yeni üstünlüklər qazandırır.

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dövrdə innovativ informasiya texnologiyalarının iqtisadiyyat və idarəetmə sahələrində rolu getdikcə daha əhəmiyyətli hala gəlmişdir. Rəqəmsal transformasiya təkcə texniki yenilik olmayıb, idarəetmənin və strateji planlaşdırmanın əsas elementi halına çevrilmişdir. Pandemiya dövründə və ondan sonra formalaşan yeni iqtisadi model texnologiyanın müəssisələrin çevikliyində və davamlılığında oynadığı rolu daha da artırmışdır. Bu baxımdan tədqiqatın aktuallığı həm elmi tədqiqatlar üçün, həm də praktiki idarəetmə qərarları üçün yüksəkdir. Texnologiyalar təkcə məhsuldarlığı artırmır, həm də təşkilatların yeni bazarlara çıxışını, müştəri münasibətlərini və əməliyyat səmərəliliyini optimallaşdırır. Bu səbəbdən onların iqtisadi və sosial təsirlərinin dərin və əhatəli şəkildə öyrənilməsi zəruridir

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi innovativ informasiya texnologiyalarının təşkilatların rəqabət üstünlüklərinə təsirini kompleks şəkildə öyrənmək, texnologiyaların tətbiqinin iqtisadi və sosial nəticələrini statistik göstəricilərlə əsaslandırmaqdır. Burada məqsəd yalnız texnologiyaların varlığını təsvir etmək deyil, eyni zamanda onların müəssisələrin performansına və

bazar mövqeyinə konkret təsirlərini göstərməkdir. Bu məqsədlə müxtəlif texnologiyaların tətbiq sahələri və onların nəticələri analiz edilərək təşkilatlara təklif olunan optimal tətbiq strategiyaları formalaşdırılmışdır. Nəticədə bu tədqiqat, praktiki olaraq texnoloji transformasiyanın rəqabət üstünlükləri ilə əlaqələndirilməsi üçün elmi baza yaradır.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən təşkilat və müəssisələrdir. Bu təşkilatlar fərqli fəaliyyət sferalarına aid olsa da, ortaq cəhətləri ondan ibarətdir ki, onlar innovativ informasiya texnologiyalarını tətbiq etməklə rəqabət mövqeyini gücləndirmək niyyətindədirlər. Tədqiqatın predmeti isə bu təşkilatlarda tətbiq olunan innovativ informasiya texnologiyalarının idarəetməyə, istehsalata, müştəri əlaqələrinə və strateji qərarverməyə təsiri ilə bağlıdır.

İstifadə edilən metodlar. Tədqiqatın metodoloji çərçivəsi empirik və statistik əsaslara söykənir. Burada istifadə olunan əsas metodlar aşağıdakılardır:

Statistik təhlil – 2018–2023-cü illər üzrə 10 əsas cədvəldə verilmiş məlumatlar əsasında texnologiyaların dinamikası təhlil olunub;

Müqayisəli metod – texnologiyaların tətbiq olunmuş və olunmamış vəziyyətlərdə yaratdığı fərqlər müqayisə edilib;

Trendlərin analizi – texnoloji göstəricilərdəki artım meylləri araşdırılıb;

Ədədi dinamika və proqnozlaşdırma – bəzi sahələr üzrə gələcək inkişaf istiqamətləri çıxarılıb.

Bu metodlar tədqiqatın obyektivliyini təmin etməklə yanaşı, əldə olunan nəticələrin praktiki tətbiqinə də zəmin yaratmışdır.

Məqalədə bir sıra beynəlxalq və yerli elmi işlərə istinad olunmuşdur. Xüsusilə Ə.Q.Əliyev (2014) informasiya iqtisadiyyatının inkişaf indikatorları üzrə sistemli yanaşma təklif edir, Torkayesh və Torkayesh (2021) G7 ölkələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf səviyyəsini MCDM metodologiyası ilə qiymətləndirir

RƏQƏMSAL TRANSFORMASİYA VƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN RƏQABƏT MÜHİTİNƏ TƏSİRİ

Qloballaşmanın sürətlənməsi və texnoloji yeniliklərin intensiv inkişafı müasir iqtisadi şəraitdə təşkilatların fəaliyyət göstərdiyi rəqabət mühitini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmiş, onlar üçün həm yeni imkanlar, həm də ciddi çağırışlar formalaşdırmışdır. Bu kontekstdə rəqəmsal transformasiya təşkilatların ənənəvi fəaliyyət modellərini yenidən formalaşdıran, onların bazar şəraitinə uyğunlaşmasını və uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edən əsas strateji alətlərdən biri kimi çıxış edir. Süni intellekt, böyük məlumatların analitikası, avtomatlaşdırma və blokçeyn texnologiyaları kimi innovativ həllər təşkilati proseslərin səmərəliliyini yüksəldərək, rəqabət üstünlüyünün əldə olunmasında mühüm rol oynayır və müəssisələrin bazarda fərqlənməsinə imkan yaradır.

Rəqəmsal transformasiya yalnız texniki yeniliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır; bu proses eyni zamanda iş axınlarının optimallaşdırılmasını, idarəetmə mexanizmlərinin modernləşdirilməsini və müştəri ilə qarşılıqlı əlaqələrin yeni yanaşmalar əsasında qurulmasını nəzərdə tutur. Mövcud bazar şəraiti təşkilatlardan çevik qərarvermə, müştəri ehtiyaclarına fokuslanma və innovasiyalara açıq fəaliyyət modelləri tələb edir. Bu baxımdan rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü və səmərəli şəkildə tətbiqi rəqabət mühitində əsas üstünlük mənbəyinə çevrilərək təşkilatların davamlı inkişafını təmin edən əsas amil kimi çıxış edir.

Rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların təşkilati fəaliyyətə təsirinin araşdırılması mövzunun aktuallığını daha da artırır. Texnoloji yeniliklər yalnız iqtisadi proseslərin effektivliyini yüksəltməklə kifayətlənmir, eyni zamanda qlobal miqyasda yeni bazar imkanlarının formalaşmasına və əməkdaşlıq mexanizmlərinin genişlənməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiya müasir rəqabət mühitində iqtisadi münasibətlərin istiqamətini müəyyən edən əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların təsiri yalnız təşkilatların daxili idarəetmə və əməliyyat prosesləri ilə məhdudlaşmır, onların xarici mühitdəki mövqelərinə və bazar davranışlarına da birbaşa təsir göstərir. Blokçeyn texnologiyaları, elektron ticarət platformaları və IoT (Əşyaların İnterneti) kimi həllər rəqəmsal transformasiyanın ayrılmaz komponentləri olaraq

rəqabət mühitində yeni münasibətlərin və dinamikaların formalaşmasına səbəb olur (Torkayesh, A.E., & Torkayesh, S.E., 2021: s.30).

Cədvəl 1

Rəqəmsal Transformasiyanın İqtisadi və Sosial Təsirlərinə dair Statistik Göstəricilər

Göstərici	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Süni İntellekt Bazarının Həcmi ($ milyard)	17.5	22.6	29.9	40.2	51.5	62.8
Kibertəhlükəsizliyə Qlobal Xərclər ($ milyard)	114	126	137	155	172	190
Bulud Texnologiyalarına Qlobal İnvestisiya ($ milyard)	175	214	270	332	411	494
Avtomatlaşdırılmış Proseslərdə Məhsuldarlıq Artımı (%)	18	20	22	24	25	27
İnnovativ Texnologiyalar ilə İş Yerlərinin Artımı (%)	10	12	15	18	20	23

Mənbə:https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/digital_development_2024.pdf

Rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların təsirini xarakterizə edən statistik göstəricilər bu texnologiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində artan rolunu və tətbiq sürətini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Xüsusilə süni intellekt bazarının inkişaf dinamikası diqqət çəkir. Belə ki, 2018-ci ildə 17.5 milyard dollar həcmində qiymətləndirilən süni intellekt bazarı 2023-cü ilə qədər 62.8 milyard dollara yüksəlmişdir. Bu artım süni intellekt texnologiyalarının avtomatlaşdırma, məlumat analitikası və müştəri xidməti kimi sahələrdə geniş miqyasda tətbiq olunduğunu göstərir.

Eyni zamanda, kibertəhlükəsizlik sahəsinə yönəldilən investisiyalarda da nəzərəçarpacaq artım müşahidə olunur. 2018-ci ildə 114 milyard dollar təşkil edən kibertəhlükəsizlik xərcləri 2023-cü ildə 190 milyard dollara çatmışdır. Bu tendensiya rəqəmsal infrastrukturun genişlənməsi fonunda informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin getdikcə daha vacib prioritetə çevrildiyini əks etdirir.

Bulud texnologiyalarına yönələn qlobal investisiyaların artımı da rəqəmsal transformasiyanın əsas göstəricilərindən biridir. 2018-ci ildə bu sahəyə 175 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdursa, 2023-cü ilə qədər investisiya həcmi 494 milyard dollara yüksəlmişdir (Wang, W. C., Lin, C. H., & Chu, Y. C., 2011: s.40). Bu göstəricilər təşkilatların məlumatların saxlanması, emalı və idarə edilməsi üçün daha çevik və səmərəli texnoloji həllərə üstünlük verdiyini göstərir.

Avtomatlaşdırılmış proseslərin tətbiqi nəticəsində əmək məhsuldarlığında da davamlı artım qeydə alınmışdır. 2018-ci ildə məhsuldarlıq artımı 18% səviyyəsində olduğu halda, 2023-cü ilə qədər bu göstərici 27%-ə çatmışdır. Bu fakt avtomatlaşdırmanın iş proseslərinin optimallaşdırılmasında və əməliyyat səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynadığını təsdiqləyir.

Bununla yanaşı, innovativ texnologiyaların tətbiqi yeni iş yerlərinin yaradılmasına da müsbət təsir göstərmişdir. 2018-ci ildə məşğulluq artımı 10% səviyyəsində qiymətləndirilirdisə, 2023-cü ilə qədər bu göstərici 23%-ə yüksəlmişdir. Bu isə göstərir ki, texnoloji inkişaf yalnız məhsuldarlığın artmasına deyil, eyni zamanda sosial-iqtisadi baxımdan məşğulluğun genişlənməsinə də töhfə verir.

Beləliklə, təqdim olunan statistik göstəricilər rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların həm iqtisadi, həm də sosial proseslərə çoxşaxəli təsirini dərin şəkildə anlamağa imkan yaradır. Texnologiyaların sistemli və məqsədyönlü tətbiqi əmək səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, yeni iqtisadi imkanların formalaşmasına və ümumilikdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə xidmət edir.

Cədvəl 2

Rəqəmsal Texnologiyaların İqtisadi, Sosial və Ekoloji Təsirlərinə dair Statistik Göstəricilər

Göstərici	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Rəqəmsal Ödənişlərin Qlobal Həcmi ($ trilyon)	3.1	3.7	4.9	6.2	7.5	8.9
E-ticarət Platformalarının İstifadəçiləri (milyard)	1.8	2.0	2.4	2.7	3.0	3.4
Rəqəmsal Marketinq Xərcləri ($ milyard)	230	275	332	389	456	523
Maşın Öyrənməsi Alqoritmlərinin İstifadəsi (%)	15	22	30	40	50	60
Yaşıl Texnologiyalar üzrə İnvestisiyalar ($ milyard)	170	195	220	250	280	315

Mənbə: https://www.fortunebusinessinsights.com/digital-payment-market-101972, https://www.fortunebusinessinsights.com/green-technology-and-sustainability-market-102221

Cədvəldə rəqəmsal texnologiyaların iqtisadi, sosial və ekoloji müstəvilərdə yaratdığı təsirləri xarakterizə edən əsas statistik göstəricilər sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Xüsusilə rəqəmsal ödənişlərin qlobal dövriyyəsində illər üzrə əhəmiyyətli artım müşahidə edilir. Belə ki, 2018-ci ildə 3.1 trilyon dollar səviyyəsində olan rəqəmsal ödənişlərin ümumi həcmi 2023-cü ilə qədər 8.9 trilyon dollara yüksəlmişdir. Bu dinamika, əsasən elektron ticarətin genişlənməsi və mobil ödəniş texnologiyalarının dünya miqyasında sürətlə yayılması ilə əlaqələndirilir.

Eyni zamanda, e-ticarət platformalarından istifadə edənlərin sayında da kəskin artım qeydə alınmışdır. 2018-ci ildə 1.8 milyard nəfər olan istifadəçi bazası 2023-cü ildə 3.4 milyard nəfərə çatmışdır. Bu göstərici istehlakçıların alış-veriş davranışlarında rəqəmsal kanallara üstünlük verməyə başladığını və e-ticarətin pərakəndə satış sektorunda aparıcı mövqeyə yüksəldiyini göstərir.

Rəqəmsal marketinq sahəsinə yönəldilən xərclərin həcmi də analoji şəkildə artan tendensiya nümayiş etdirmişdir. Şirkətlər tərəfindən 2018-ci ildə rəqəmsal reklam və marketinq fəaliyyətlərinə ayrılan 230 milyard dollar vəsait 2023-cü ildə 523 milyard dollara yüksəlmişdir (Xu, Y., Li, X., Tao, C., & Zhou, X., 2022: s.50). Bu artım rəqəmsal platformaların müştərilərə çıxış üçün əsas kommunikasiya kanalı kimi mövqeyini möhkəmləndirdiyini və biznes subyektlərinin bu istiqamətə daha çox investisiya yönəltdiyini təsdiqləyir.

Bununla yanaşı, maşın öyrənməsi alqoritmlərinin tətbiq səviyyəsində də sürətli yüksəliş müşahidə olunur. 2018-ci ildə şirkətlərin cəmi 15%-i tərəfindən istifadə edilən bu texnologiyalar 2023-cü ilə qədər 60% səviyyəsinə çatmışdır. Bu fakt süni intellektin əsas komponentlərindən biri olan maşın öyrənməsinin iş proseslərinin avtomatlaşdırılması və məlumatların daha dərin təhlili baxımından əsas texnoloji alətə çevrildiyini göstərir.

Eyni zamanda, yaşıl texnologiyalar sahəsinə yönəldilən investisiyaların da davamlı artım tendensiyası nümayiş etdirdiyi müşahidə olunur ki, bu da rəqəmsal transformasiyanın ekoloji dayanıqlılıq məqsədləri ilə uzlaşdığını göstərir.

Cədvəl 3

Rəqəmsal Təhsil, Ağıllı Texnologiyalar və 5G İnkişafına dair Statistik Göstəricilər

Göstərici	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Qlobal Rəqəmsal Təhsil Bazar Həcmi ($ milyard)	153	176	200	230	265	300
Ağıllı Ev Texnologiyaları Bazarı ($ milyard)	55	68	85	104	127	150
5G Texnologiyasına İnvestisiyalar ($ milyard)	90	110	140	175	215	250
Rəqəmsal İşçilərin Faizi (%)	22	25	29	34	40	45
Rəqəmsal Marketinqdə Video Kontentin Payı (%)	55	60	68	74	80	85

Mənbə: https://vidico.com/news/video-marketing-statistics/? https://www.redsharkdigital.com/news/top-50-video-marketing-statistics?

Cədvəldə rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların təhsil sektoru, ağıllı ev həlləri, 5G şəbəkələri, müasir iş mühiti və marketinq fəaliyyətləri üzərində yaratdığı təsirləri xarakterizə edən əsas statistik göstəricilər əks olunmuşdur. Təhlil göstərir ki, qlobal rəqəmsal təhsil bazarı 2018–2023-cü illər ərzində əhəmiyyətli genişlənmə mərhələsindən keçmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə 153 milyard dollar səviyyəsində qiymətləndirilən bazar həcmi 2023-cü ildə 300 milyard dollara yüksəlmişdir. Bu

artım əsasən onlayn təhsil platformalarının inkişafı, virtual öyrənmə mühitlərinin tətbiqi və rəqəmsal tədris resurslarının geniş istifadəsi ilə şərtlənmişdir.

Ağıllı ev texnologiyaları bazarında da oxşar inkişaf tendensiyası müşahidə olunur. 2018-ci ildə 55 milyard dollar təşkil edən bu bazar 2023-cü ilə qədər 150 milyard dollara çatmışdır. İşıqlandırma sistemləri, təhlükəsizlik həlləri, istilik və enerji tənzimləyiciləri, eləcə də digər ağıllı qurğuların geniş yayılması bazarın sürətli böyüməsini təmin edən əsas amillər sırasında yer alır.

5G texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi istiqamətində yatırılan investisiyaların həcmi də illər üzrə kəskin artım nümayiş etdirmişdir. 2018-ci ildə 90 milyard dollar olan sərmayə qoyuluşları 2023-cü ilə qədər 250 milyard dollara yüksəlmişdir. Daha yüksək ötürmə sürəti və genişləndirilmiş şəbəkə imkanları təqdim edən 5G texnologiyası rəqəmsal transformasiya proseslərinin sürətlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Əmək bazarında da rəqəmsallaşmanın təsiri aydın şəkildə hiss olunur. Rəqəmsal texnologiyalardan aktiv istifadə edən və ya uzaqdan işləyən əməkdaşların payı 2018-ci ildə 22% təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə bu göstərici 45%-ə çatmışdır. Bu dəyişiklik təşkilatların iş mühitini rəqəmsal reallıqlara uyğunlaşdırdığını və çevik əmək modellərinə keçidi sürətləndirdiyini göstərir.

Bununla yanaşı, rəqəmsal marketinq strategiyalarında video kontentin rolu da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 2018-ci ildə rəqəmsal reklam kampaniyalarının 55%-ində video materiallardan istifadə olunduğu halda, 2023-cü ildə bu göstərici 85%-ə yüksəlmişdir (Wang, W. C., Lin, C. H., & Chu, Y. C., 2011). Bu tendensiya vizual məzmunun istehlakçı davranışlarına təsir gücünün artdığını və marketinq kommunikasiyalarında əsas alətə çevrildiyini nümayiş etdirir.

Cədvəl 4

Rəqəmsal İqtisadiyyatın İnkişafı və Texnologiyaların Tətbiqinə dair Statistik Göstəricilər

Göstərici	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Rəqəmsal İqtisadiyyatın Qlobal ÜDM-də Payı (%)	15	17	20	23	25	27
Rəqəmsal Startaplara İnvestisiya ($ milyard)	300	350	450	510	620	700
Süni İntellektlə İşləyən Chatbotların İstifadəsi (%)	30	38	45	52	60	68
Rəqəmsal Reklam Xərcləri ($ milyard)	283	333	378	420	480	540
Rəqəmsal Bankçılıq Müştərilərinin Faizi (%)	25	30	36	42	50	58

Mənbə: https://electroiq.com/stats/online-banking-usage-statistics/. https://www.oberlo.com/statistics/digital-ad-spend

Cədvəldə rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyaların iqtisadiyyat, biznes və maliyyə sektorlarında yaratdığı inkişaf meyillərini xarakterizə edən əsas statistik göstəricilər təqdim olunur. Təhlil göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın qlobal ümumi daxili məhsulda (ÜDM) tutduğu pay son illər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə 15% səviyyəsində qiymətləndirilən bu göstərici 2023-cü ildə 27%-ə yüksəlmişdir. Bu dinamika rəqəmsal texnologiyaların artıq iqtisadi fəaliyyətin ayrılmaz və əsas komponentlərindən birinə çevrildiyini nümayiş etdirir.

Eyni zamanda, rəqəmsal startaplara yönəldilən qlobal investisiyalarda da nəzərəçarpacaq artım müşahidə olunur. 2018-ci ildə bu sahəyə yatırılan vəsaitin həcmi 300 milyard dollar təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə investisiya axını 700 milyard dollara çatmışdır. Bu artım rəqəmsal biznes modellərinin, texnoloji innovasiyaların və yüksək artım potensialına malik layihələrin investorlar üçün getdikcə daha cəlbedici hala gəldiyini göstərir.

Bununla yanaşı, süni intellekt əsasında fəaliyyət göstərən chatbot texnologiyalarının tətbiq səviyyəsi də sürətlə yüksəlmişdir. 2018-ci ildə təşkilatların 30%-i tərəfindən istifadə edilən bu həllər 2023-cü ilə qədər 68%-ə çatmışdır (Wang, W. C., Lin, C. H., & Chu, Y. C., 2011: s. 40). Bu göstərici süni intellekt texnologiyalarının müştəri xidməti, əməliyyat proseslərinin avtomatlaşdırılması və biznes səmərəliliyinin artırılması baxımından əsas alətlərdən birinə çevrildiyini təsdiqləyir.

Cədvəl 5

Rəqəmsal Texnologiyaların Sağlamlıq, Kibertəhlükəsizlik, E-ticarət və Bankçılıq Sahələrinə Təsiri ilə bağlı Statistik Göstəricilər

Göstərici	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Rəqəmsal Sağlamlıq Tətbiqlərinin İstifadəçiləri (milyon)	500	600	750	900	1100	1300
Kibertəhlükəsizlik Xərcləri ($ milyard)	114	126	137	155	172	190
E-ticarət Qlobal Satışlarının Həcmi ($ trilyon)	2.5	3.0	4.0	4.8	5.5	6.0
Rəqəmsal Bankçılıq Tətbiqlərinin İstifadəçiləri (milyon)	800	950	1200	1450	1700	2000
Bulud Texnologiyalarına İnvestisiyalar ($ milyard)	175	214	270	332	411	494

Mənbə: *https://www.fortunebusinessinsights.com/industry-reports/cyber-security-market-101165, https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/cloud-computing-market-234.html*

Cədvəldə rəqəmsal texnologiyaların sağlamlıq, kibertəhlükəsizlik, elektron ticarət, bankçılıq və bulud texnologiyaları istiqamətlərindəki inkişaf trayektoriyası və onların tətbiq miqyası əks olunmuşdur. Xüsusilə rəqəmsal sağlamlıq sahəsində istifadəçi sayının illər üzrə əhəmiyyətli artım nümayiş etdirdiyi müşahidə edilir. Belə ki, 2018-ci ildə rəqəmsal sağlamlıq tətbiqlərindən istifadə edənlərin sayı 500 milyon nəfər təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə bu göstərici 1.3 milyard nəfərə yüksəlmişdir (Torkayesh, A. E., & Torkayesh, S. E., 2021: s.21). Telemedisina xidmətlərinin genişlənməsi, sağlamlıq göstəricilərini izləyən qurğuların yayılması və rəqəmsal tibbi platformaların artan populyarlığı bu tendensiyanı dəstəkləyən əsas amillər sırasında yer alır.

Kibertəhlükəsizlik sahəsinə yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin həcmi də analoji şəkildə artım nümayiş etdirmişdir. 2018-ci ildə 114 milyard dollar səviyyəsində olan kibertəhlükəsizlik xərcləri 2023-cü ildə 190 milyard dollara çatmışdır. Bu dinamika rəqəmsal infrastrukturların qorunmasının strateji prioritetə çevrildiyini və təhlükəsizlik texnologiyalarına olan tələbatın artdığını göstərir.

Elektron ticarət sektorunda da davamlı genişlənmə prosesi müşahidə olunur. 2018-ci ildə qlobal miqyasda 2.5 trilyon dollar təşkil edən e-ticarət satışlarının həcmi 2023-cü ilə qədər 6 trilyon dollara yüksəlmişdir. Bu göstərici e-ticarət platformalarının istehlakçılar arasında daha geniş qəbul olunduğunu və ənənəvi pərakəndə satış modellərinin sürətlə rəqəmsal formata keçdiyini əks etdirir.

Rəqəmsal bankçılıq xidmətlərindən istifadə edənlərin sayında da ciddi artım qeydə alınmışdır. 2018-ci ildə 800 milyon nəfər olan istifadəçi bazası 2023-cü ildə 2 milyard nəfərə çatmışdır. Bu artım bank əməliyyatlarının mobil və rəqəmsal kanallar vasitəsilə daha əlçatan, sürətli və istifadəçi üçün rahat formada təqdim olunması ilə izah edilir.

Bulud texnologiyalarına yatırılan investisiyaların həcmi də sürətlə yüksəlmişdir. 2018-ci ildə bu sahəyə qoyulan sərmayə 175 milyard dollar olduğu halda, 2023-cü ildə investisiya məbləği 494 milyard dollara çatmışdır. Bulud texnologiyaları məlumatların saxlanması, emalı və idarə edilməsi sahəsində əsas texnoloji həllərdən biri kimi mövqeyini möhkəmləndirmişdir.

Ümumilikdə, təqdim olunan göstəricilər rəqəmsal texnologiyaların müxtəlif sektorlar üzrə sürətli yayılmasını və onların qlobal iqtisadi sistemə, eləcə də sosial həyatın transformasiyasına əhəmiyyətli təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Gələcək dövrdə bu texnologiyaların tətbiq dairəsinin daha da genişlənməsi ilə müvafiq sahələrdə yeni inkişaf mərhələlərinin formalaşacağı gözlənilir (European Big Data Value cPPP, 2014).

NƏTİCƏ

Rəqəmsal transformasiya və innovativ texnologiyalar müasir mərhələdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın bütün istiqamətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərərək inkişafın əsas aparıcı amillərindən birinə çevrilmişdir. Bu proses biznes modellərinin yenilənməsini, eləcə də fərdi həyat tərzində baş verən dəyişiklikləri əhatə edən geniş miqyaslı transformasiya yaradır. Süni intellekt, big data, avtomatlaşdırma, bulud texnologiyaları, virtual və artırılmış reallıq kimi həllər təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin həllinə də töhfə verir. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların yayılması kibertəhlükəsizlik, məlumatların məxfiliyi, əmək bazarının transformasiyası və etik məsələlər kimi yeni çağırışlar formalaşdırır. Bu səbəbdən rəqəmsal

transformasiyanın effektiv idarə olunması üçün texnologiyaların məsuliyyətli tətbiqi və onların sosial təsirlərinin nəzərə alınması vacibdir. Ümumilikdə, rəqəmsal transformasiya gələcək inkişafın əsas dayaqlarından biri olaraq qalacaq və bu potensialdan səmərəli istifadə üçün cəmiyyət, təşkilatlar və dövlət qurumları balanslı və strateji yanaşmalar formalaşdırmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. European Big Data Value contractual Public Private Partnership (cPPP) -Strategic Research and Innovation Agenda. 2014.
2. Ə.Q.Əliyev. "İnformasiya iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üzrə indikatorlar sisteminin işlənilməsi məsələləri". AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu. "İnformasiya cəmiyyəti problemləri" jurnalı. 2014, №1, səh. 65-74.
3. Xu, Y., Li, X., Tao, C., & Zhou, X. (2022). "Connected knowledge spillovers, technological cluster innovation and efficient industrial structure". Journal of Innovation & Knowledge, 7(3), 100195.
4. Rəqabət terminlərinin izahlı lüğəti: "Nəzəri və praktiki əsasları ilə birlikdə". (2023). Bakı, Azərbaycan.
5. Torkayesh, A.E., & Torkayesh, S. E. (2021). Evaluation of information and communication technology development in G7 countries: An integrated MCDM approach. Technolog y in Society, 66, 101670.
6. Wang, W. C., Lin, C. H., & Chu, Y. C. (2011). Types of competitive advantage and analysis. International Journal of Business and Management, 6(5). doi:10.5539/ijbm.v6n5p100
7. *https://electroiq.com/stats/online-banking-usage-statistics/*.
8. https://https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100195
9. *https://iot-analytics.com/number-connected-iot-devices/?https://www.sellerscommerce.com/blog/ecommerce-statistics/?*
10. *https://vidico.com/news/video-marketing-statistics/?*
11. https://www.fortunebusinessinsights.com/digital-payment-market-101972, https://www.fortunebusinessinsights.com/green-technology-and-sustainability-market-102221
12. *https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/virtual-reality-vr-market*
13. *https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/cloud-computing-market-234.html*
14. *https://www.fortunebusinessinsights.com/industry-reports/cyber-security-market-101165*
15. *https://www.oberlo.com/statistics/digital-ad-spend*
16. *https://www.redsharkdigital.com/news/top-50-video-marketing-statistics?*
17. https://www.stat.gov.az/(2023)
18. *https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/*

ABSTRACT

THE IMPACT OF INNOVATIVE INFORMATION TECHNOLOGIES ON COMPETITIVE ADVANTAGES

Alishli Adil, Valiyev Jabrayil

The actuality of the subject: The relevance of the study is that digitalization has become the main driving force of the global economy and organizations must integrate these technologies in order to remain competitive. The application of technologies also facilitates the entry of enterprises into new markets, strengthens the customer-centric approach and supports strategic decision-making. Digital transformation requires changes not only at the technological, but also at the structural and management levels.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of this study is to comprehensively investigate the impact of innovative information technologies on the competitive advantages of enterprises. In the era of modern digital transformation, the agility, productivity and sustainable position of organizations in the market are closely related to the correct application of technologies. The study extensively analyzed the effects of innovative technologies such as artificial intelligence, big data, blockchain, cloud technologies, machine learning and automation systems on the economic, social and industrial spheres.

Object and subject of the study: The object of the study are various organizations, and the subject is the impact of these technologies on their competitiveness and effectiveness in the market.

Used research methods: Statistical analysis, comparative analysis and dynamic indicators evaluation methods were used as the main methods.

The information base of the research the work refers to both domestic and international accepted scientific research. Thus, this study is a scientifically-theoretical and practically based study explaining the real effects of innovative technologies in the competitive environment

Keywords: *automation, big data, digital, customer.*

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА КОНКУРЕНТНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА

Алышлы Адиль, [2] Валиев Джабраил

Актуальность исследования: Актуальность исследования заключается в том, что цифровизация стала основной движущей силой мировой экономики, и организации должны интегрировать эти технологии, чтобы оставаться конкурентоспособными. Применение технологий также облегчает выход предприятий на новые рынки, усиливает клиентоориентированный подход и поддерживает принятие стратегических решений. Цифровая трансформация требует изменений не только на технологическом уровне, но и на структурном и управленческом уровне.

Цель исследования: Основной целью данного исследования является комплексное изучение влияния инновационных информационных технологий на конкурентные преимущества предприятий. В современную эпоху цифровой трансформации гибкость, производительность и устойчивое положение организаций на рынке тесно связаны с правильным применением технологий. В исследовании подробно проанализировано экономическое, социальное и промышленное влияние инновационных технологий, таких как искусственный интеллект, большие данные, блокчейн, облачные технологии, машинное обучение и системы автоматизации.

Объект и предмет исследования: Объектом исследования являются различные организации, а предметом — влияние этих технологий на их конкурентоспособность и эффективность на рынке.

Использованные методы: В качестве основных методов использовались статистический анализ, сравнительный анализ и методы динамической оценки показателей.

Информационная база исследования: В работе использованы ссылки на научные исследования, признанные как на национальном, так и на международном уровне. Таким образом, данное исследование представляет собой научно-теоретическое и практически обоснованное исследование, объясняющее реальные эффекты инновационных технологий в конкурентной среде.

Ключевые слова: *автоматизация, большие данные, цифровые данные, клиент.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-23
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

MİL-MUĞAN İQTİSADİ RAYONUNDA ƏHALİNİN MƏŞĞULLUQ STRUKTURU VƏ ONUN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ YOLLARI

Musa VƏLİYEV
ETN Coğrafiya İnstitutu, PHŞ, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif*: *musavaliyev77@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

Açar sözlər:
məşğulluq strukturu, əmək ehtiyatları, iqtisadi rayon, kənd təsərrüfatı, iqtisadi islahatlar.

XÜLASƏ
Əhalinin məşğulluq strukturunun formalaşması təsərrüfat sahələrinin inkişafı və bu sahələrdə çalışan insanların sayı ilə müəyyən edilir. Bu zaman təsərrüfatın inkişaf səviyyəsi də aparıcı amillərdən biri kimi özünü göstərir.
Regionlarda kənd məskunlaşmasının aparıcı yer tutması, kənd təsərrüfatının inkişafı onunla əlaqəli olan sahələrin də məşğulluqda üstün yer tutmasına gətirib çıxarır. Müstəqilliyin ilk illərində başlanan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün aparılan islahatlar hələlik regionlarda məşğulluq strukturuna ciddi təsir göstərə bilmir. Uzun illərdir ki, kənd təsərrüfatı məşğulluqda əsas yer tutur, baxmayaraq ki, bu sahə Ümumi daxili məhsul məhsullarının az bir hissəsini verir. Ona görə məşğulluğun səmərəli strukturuun təşkili üçün regionlarda, o cümlədən Mil-Muğan iqtisadi rayonunda yüngül və yeyinti sənayesi kimi əmək tutumlu sahələrin, xidmət sahələrinin əhəmiyyətinin artırılması, yeni obyektlər şəbəkəsinin və iş yerlərinin sayının çoxaldılmasına şərait yaradılması mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Bu istiqamətdə tədbirlərin elmi-nəzəri əsaslarının da işlənib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat zamanı iqtisadi rayonda əhalinin iş yerləri ilə təminatının vacibliyi göstərilir, onların demoqrafik potensiala uyğun olmasının əhəmiyyəti, onun strukturunun daimi olaraq yenidən qurulması istiqamətində tədbirlərin rolu, yeni açılan iş yerlərinin təsərrüfat sahələri üzrə paylanması müəyyən olunur. Məşğulluq strukturunun yenidən qurulması üçün məqalədə təkliflər hazırlanmışdır.

GİRİŞ

Əhali təsərrüfat sahələrində məşğul olmaqla ayrı-ayrı sahələrin və əhalinin müxtəlif çeşidli tələbatını ödəyən məhsullar istehsal edilir, gündəlik və vaxtaşırı xidmətlərə olan tələbatı ödənilir. Eyni zamanda məşğulluq əhalini gəlir mənbələri ilə təmin edir, özünün sosial-mədəni, mənzil-kommunal və yaşayış şəraitini qurur, ailənin tələbatını ödəyir.

Təsərrüfat sahələrində məşğulluq onun sahə və ərazi strukturundan, tarixi-coğrafi inkişaf xüsusiyyətlərindən, şəhər və kənd məskunlaşmasının inkişafından, məntəqələrin yerinə yetirdiyi funksiyalardan, İCM-dən, ətraf ərazilərdə faydalı qazıntıların yerləşməsindən və onlardan istifadə edilməsi imkanlarından, demoqrafik potensialdan, o cümlədən ixtisaslı kadrlardan və əmək təcrübəsindən asılıdır.

Dünyada, o cümlədən Azərbaycanda ənənəvi təsərrüfat sahələrinin fəaliyyəti hazırda da aparıcı olaraq qalır və əhalinin məşğulluğunda əhəmiyyətli yer tutur. Eyni zamanda elm, texnika və texnologiya inkişaf edir, əhalinin gəlirləri, təhsili, ixtisas-peşə səviyyəsi yüksəldikcə müxtəlif məhsullara və xidmətlərə tələbatı artır. Bu sahələrdə tələbatın ödənilməsi üçün obyektlər yaradılması ilə əhalinin məşğulluq strukturu da dəyişir, ixtisaslı kadrlara tələbat yüksəlir.

Təsərrüfatın sahə strukturu və onun nəticəsi kimi məşğulluq quruluşunun dəyişməsi ictimai-siyasi proseslər, iqtisadi islahatlar, yeni faydalı qazıntı yataqlarının istismarı və bunun əsasında emal müəssisələrinin tikilməsi qısa vaxt ərzində baş verir. Məhz bu amillərin təsiri ilə XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ölkənin regionlarında əhalinin məşğulluq strukturu ciddi şəkildə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Baş verən iqtisadi çətinliklər, əlaqələrin pozulması, texnika və texnoloji avadanlıqların istismar müddətinin başa çatması rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal edilməsinə imkan vermirdi. Regionlarda aqrar islahatlar aparılması ilə kiçik pay torpaqlarına malik kəndli-fermer təsərrüfatları yaradılması yüngül və yeyinti obyektlərinin xammallar ilə təminatında çətinliklər

yaradırdı. Nəticədə əhalinin məşğulluğunda əhəmiyyətli yer tutan bu sahələrə aid obyektlərin fəaliyyəti dayandı, əhali iş yerlərini və gəlir mənbələrini itirdi.

Aparılan iqtisadi islahatlar təsərrüfatın aparıcı sahələri olan sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və xidmət sahələrində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmiş olsa da, əvvəllər mövcud olmuş sahələrin və onlara aid olan təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyətini bərpa etmək işləri zəif templə aparılır. Ona görə uzun illər ərzində əhalinin məşğulluq strukturunda əsaslı dəyişikliklər zəif templə gedir. Bununla yanaşı, əhalinin məşğulluq quruluşunun öyrənilməsi, onun səmərəli təşkili yollarının hazırlanması, elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər və tövsiyələrin verilməsi daim aktualdır.

TƏDQİQAT OBYEKTİ

Mil-Muğan iqtisadi rayonunun tərkibinə Beyləqan, İmişli, Saatlı, Sabirabad inzibati rayonları daxildir. Onun sahəsi 5,67 min km^2-dir ki, bu da ölkə ərazisinin 6,55%-ni əhatə edir (Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri, 2024, s. 78). Əhalisinin sayı 2025-ci ilin əvvəli üçün 527,5 min nəfərdir (Azərbaycanın əhalisi, 2024, s. 70). Ölkə əhalisinin 5,16%-i iqtisadi rayonun payına düşür. Regionun şəhər əhalisinin sayı 134,2 min nəfər və ya 25,4%, kənd əhalisinin sayı 393,3 min nəfərdir. Burada 4 şəhər, 18 qəsəbə, 190 kənd məntəqəsi mövcuddur (Azərbaycanın əhalisi, 2024,s. 68-70)

İqtisadi rayon Kür-Araz ovalığında, Kür və Araz çaylarının arasını əhatə edən Mil düzündə, hər iki çayın sağ sahilində ayrılan Muğan düzündə yerləşir (Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası, 2015, s. 265). Sabirabad rayonun bir hissəsi Şirvan düzündə yerləşir (Eminov Z.N., 2021). İqtisadi rayonda kəndlərin yerləşməsində Kür və Araz çayları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi rayon ölkənin təsərrüfatında kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən yeyinti sənayesi məhsullarının istehsalına görə fərqlənir. Kənd təsərrüfatında taxılçılıq, pambıqçılıq, bostançılıq-tərəvəzçilik, meyvəçilik və heyvandarlıq aparıcı sahələrdir. Ərazilərdən axan çaylar və onlar üzərində yaradılan su anbarları, suvarma kanalları istiliksevən kənd təsərrüfat məhsullarının becərilməsi üçün istifadə edilir.

Mil-Muğan iqtisadi rayonunda təsərrüfat sahələri (taxılçılıq, pambıqçılıq, bostançılıq-tərəvəzçilik, meyvəçilik) əhalinin məşğulluğun təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, mövcud iş yerləri demoqrafik potensialdan geri qalır. Ona görə davamlı olaraq yeni iş yerlərinin açılması lazım gəlir, məsələnin həlli üçün Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir (Eminov Z.N., 2023).

Mövzunun öyrənilməsi

Azərbaycanın və ayrı-ayrı regionların demoqrafik potensialı və əhalinin məşğulluq quruluşunun öyrənilməsi üçün tədqiqatlar XX əsrin ikinci yarısından sonra başlanmışdır. Bu sahədə tədqiqatlar Ə.M.Hacızadə (1965), A.A.Nadirov (1976), Ş.M.Muradov (1987), E.Q.Mehrəliyev, N.H.Əyyubov (1988), R.H.Məmmədov (1989) və b. alimlər tərəfindən aparılmışdır.

Müstəqillik illərində bu sahədə aparılan tədqiqatlarda regionların təbii-coğrafi şəraiti və ehtiyatları, təbii-iqtisadi potensialının qiymətləndirilmiş, demoqrafik inkişafın əsas meyilləri, inkişafın nizamlanması istiqamətləri üzrə tədqiqatlar aparılmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın əhalisi və əmək ehtiyatlarının öyrənilməsi sahəsində Ş.M.Muradovun (2004), V.Ə.Əfəndiyev (2010), Z.N.Eminov (2005, 2010, 2023), H.M.Tahirova (2021), N.H.Əyyubov (9, 10, 2022), E.S.Bədəlov (10, 2021) və b. tədqiqatları vardır. Son dövrlərdə regionlarda həyata keçirilən tədbirlər yeni təsərrüfat obyektlərinin yaradılmasına, sosial-mədəni xidmət obyektlərinin yenidən qurulmasına imkan vermişdir. Ona görə bu sahədə tədqiqatların davam etdirilməsi istiqamətində təkliflər hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Material və metodlar. Mil-Muğan iqtisadi rayonunda əhalinin məşğulluq strukturunun dəyişməsi sahəsində tədqiqat aparılmasında məqsəd iqtisadi islahatlar prosesində təsərrüfatın sahə və ərazi strukturunda baş verən dəyişikliklərin təsirini müəyyən etmək, onun nizamlanması sahəsində təkliflər hazırlamaqdır.

Bunun üçün riyazi-statistik materialların müqayisəli təhlilini apararaq tədqiqat həyata keçirilmişdir. Məqalənin hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikası DSK tərəfindən əhali, əmək ehtiyatları, kənd təsərrüfatı, regionlar üzrə dövri statistik məlumatlarından (Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri - 2024. (2025)), hər 10 ildən bir aparılan siyahıyaalınmaların nəticələrindən istifadə olunmuşdur (AR əhalisinin siyahıyaalınması,2009). Eyni zamanda qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında olan müddəalar (Eminov Z.N., 2023), ölkənin əhalisi və əmək ehtiyatları sahələrində aparılan tədqiqatların elmi təhlilləri əsas mənbələr kimi qəbul edilmişdir.

Mövzunun öyrənilməsi

Mil-Muğan iqtisadi rayonu ölkənin kənd təsərrüfatı regionlarından biridir. Burada kənd təsərrüfatının aparıcı yer tutmasına yerləşdiyi ərazilərin təbii-coğrafi şəraiti, o cümlədən aqroiqlim ehtiyatları, su ehtiyatlarının olması, məhsuldar torpaqlar əlverişli imkanlar yaradır. Kənd təsərrüfatının uzun illər ərzində pambıqçılıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşması bu sahələr üzrə emal müəssisələrinin də yaradılmasına imkan vermişdir.

Müstəqilliyin ilk illərindən təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyətində müəyyən çətinliklər olsa da, aparılan iqtisadi islahatlar prosesində onların bir hissəsi, o cümlədən pambıqtəmizləmə zavodlarının fəaliyyətini bərpa etmək mümkün olmuşdur. Ona görə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə əlaqədar olan sahələrin fəaliyyəti əhalinin məşğulluğunda əhəmiyyətli yer tutur.

İqtisadi rayonda əhalinin məşğulluq strukturu 2009 və 2019-cu illərin siyahıyaalınmasının nəticələrinə əsasən kənd əhalisi, 2025-ci ilin əvvəlinə görə ümumi əhali üzrə aparılır.

2009-cu il siyahıyaalınmasının nəticələri üzrə Mil-Muğan iqtisadi rayonunda məşğul olan ümumi əhalinin sayı 245,2 min nəfər, o cümlədən kənd əhalisinin sayı 193,1 min nəfər olmuşdur (Cədvəl 1). Bu isə ümumi əhalinin 78,7%-ni təşkil edir. İqtisadi rayonda ümumi əhalinin 55,1%-i, kənd əhalisinin 59,2%-i məşğul əhali kimi qeydiyyata alınmışdır (AR əhalisinin siyahıyaalınması,2009). Kənd əhalisi arasında məşğulluq səviyyəsinin yüksək olması kənd təsərrüfatında məşğul olan əhali kimi qeydə alınanların sayının çoxluğu ilə əlaqədardır. Onların böyük əksəriyyəti bu torpaqlardan istifadə etmir, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilmir. Belə ki, kəndlərdə **kənd təsərrüfatında** məşğul əhalinin payı 87,3% səviyyəsində olmuşdur (Cədvəl 1), mütləq hesabla isə bu 168,6 min nəfərdir (AR əhalisinin siyahıyaalınması,2009). Göstərici Azərbaycanın kənd əhalisi üçün olan (71,5%), iqtisadi rayonun ümumi əhalisi üçün olan orta göstəricidən (75,5%) xeyli yuxarıdır (Şəkil 1).

Cədvəl 1

15 və yuxarı yaşda məşğul kənd əhalisinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü., (2009), faizlə

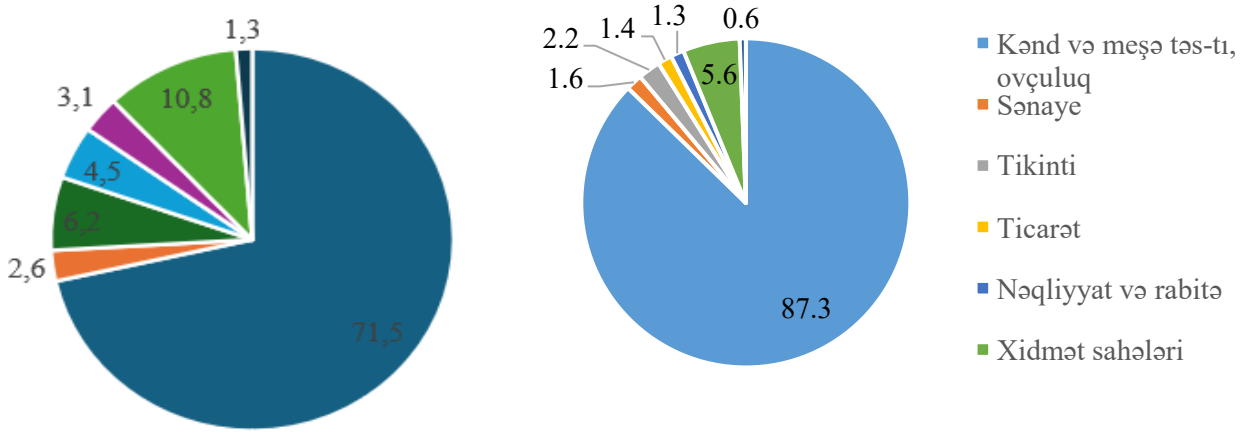
İnzibati ərazilər	Cəmi məşğul əhali,	O cümlədən təsərrüfat sahələri üzrə						
		Kənd və meşə təs-tı, ovçuluq	Sənaye	Tikinti	Ticarət	Nəqliyyat və rabitə	Xidmət sahələri	Digər sahələr
Beyləqan	100,0	82,9	1,3	3,5	2,0	2,1	7,6	0,6
İmişli	100,0	89,7	1,9	1,3	0,9	0,9	4,9	0,4
Saatlı	100,0	88,4	1,3	1,7	1,3	0,9	5,4	1,0
Sabirabad	100,0	86,9	1,7	2,5	1,4	1,4	5,5	0,6
İqtisadi rayon	100,0	87,3	1,6	2,2	1,4	1,3	5,6	0,6
Azərbaycan Res.	100,0	71,5	2,6	6,2	4,5	3,1	10,8	1,3

Ümumi əhali								
İqtisadi rayon	100,00	75,55	2,50	4,31	4,15	2,86	9,03	1,60
Azərbaycan Res.	100,00	40,99	5,97	10,91	10,32	6,99	20,84	3,98

Mənbə: "Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması -2009" statistika məcmuəsi. XIII cild. Məşğul əhalinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü. Səh.11-38. B.DSK, 2011.

İnzibati rayonların kənd əhalisi arasında birlikdə kənd və meşə təsərrüfatı, ovçuluqda məşğulluq yüksək payı ilə fərqlənir, 80,0%-dən yuxarı qiymətlər alır. İmişli və Beyləqan rayonlarında hətta 88-90% səviyyəsinə qədər qalxır. Beyləqan rayonunda şəhərlər və qəsəbələrin çox olması digər sahələrdə məşğulluğa şərait yaranır. Ona görə kənd təsərrüfatında məşğulluq 82,9%-ə qədər aşağı enmişdir. İnzibati rayonlarda bu sahələrdə məşğul olanların sayı əhalinin ümumi sayından, iqtisadi potensialından və digər təsərrüfat sahələrinin inkişafından asılıdır. Bu amillərə uyğun olaraq kənd təsərrüfatında çalışanların 35,6%-i Sabirabad, 25,5%-i İmişli, 23,9%-i Saatlı, 15,0%-i Beyləqan rayonunun payına düşmüşdür (AR əhalisinin siyahıyaalınması,2009).

Kənd təsərrüfatında yüksək məşğulluq göstəriciləri səbəbindən digər sahələrdə çalışanların sayı azdır, onlar məşğulluq strukturunda aşağı payı ilə fərqlənir. Bunu nəzərə alaraq 2009-cu ildə iqtisadi rayonun kənd əhalisi arasında məşğul olanların payına görə ikinci yeri **xidmət sahələri** tutmuşdur və 5,6% təşkil edir (Cədvəl 1). Bu göstərici ölkənin kənd əhalisi üçün olan orta göstəricidən (10,8%) 2,0 dəfə aşağıdır, ölkənin ümumi əhalisi üçün olan səviyyədən isə 3,7 dəfə azdır.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi rayon

Şəkil 1. Məşğul kənd əhalisinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü, (2009), faizlə

Müstəqillik illərində regionlarda yerləşən şəhərlər, qəsəbələr və kəndlərdə xidmət göstərilməsi üçün müxtəlif sahələr üzrə çoxsaylı ticarət, məişət xidməti, turizm, mədəniyyət xidməti, mənzil-kommunal təsərrüfatı üzrə obyektlər yaradılmışdır. Lakin Bakı şəhəri və regionlar arasında pullu xidmətlər, məişət xidməti, digər gündəlik və dövri xidmətlərdə kəskin fərqlər olduğuna görə məşğulluq aşağı səviyyədə olaraq qalır.

İnzibati rayonlarda da xidmət sahələrində məşğulluq payı 5-6% arasında, Beyləqan rayonunda 7,6% səviyyəsindədir. Buna kəndlər və rayonda olan çoxsaylı qəsəbələr arasında əlaqələrin sıx olması əhəmiyyətli təsir göstərir.

Regionlarda əhəmiyyətli istehsal və xidmət obyektlərinin zəif şəbəkəsi **ticarətdə** məşğul olanların sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə ölkənin ümumi əhalisi arasında məşğul əhalinin 10,32%-i, o cümlədən kənd əhalisi arasında 4,5%-i ticarət obyektlərində çalışır (Cədvəl 1).

Bununla yanaşı, Mil-Muğan iqtisadi rayonunda kənd əhalisi arasında məşğulluq strukturunda ticarət 1,4% payı ilə fərqlənir. Bu sahədə məşğulluğa obyektlər şəbəkəsinin sayı ilə yanaşı, əhalinin gəlirləri və alıcılıq qabiliyyəti də əhəmiyyətli təsir göstərən amil hesab olunur. İnzibati rayonlarda bu sahə 1,3-1,4% məşğulluq payı ilə fərqlənmişdir, Beyləqanda 2,0%-ə qədər artmışdır.

Sənaye, xüsusilə onun yüngül və yeyinti sahələri yüksək əməktutumlu olması ilə fərqlənsə də, Mil-Muğan iqtisadi rayonunun kənd məntəqələrində zəif inkişaf etməsi ilə fərqlənir. Kəndlərdə çox vaxt pambıqtəmizləmə, üzüm emalı, heyvandarlıq məhsullarının ilkin emalı üçün emal müəssisələri təşkil edilir (Paşayev. N.Ə., Əyyubov N.H.,Eminov Z.N., 2010) Lakin iqtisadi rayonda bu sahələrə aid obyektlər hələlik azdır. Ona görə kənd əhalisi arasında sənaye məşğulluq strukturunda cəmi 1,6% paya malik olmaqla (Cədvəl 1), mütləq hesabla 3,1 min nəfər çalışır (AR əhalisinin siyahıyaalınması,2009). Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, ölkənin ümumi əhalisi arasında sənayedə məşğulluq 5,97%, kənd əhalisi arasında 2,5% ilə seçilir. Regiona daxil olan inzibati rayonların kənd əhalisi arasında da sənayedə məşğulluq 1,3-1,9% səviyyəsində qeydə alınır və aşağı göstərici hesab oluna bilər.

XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində aparılan islahatlar prosesində genişmiqyaslı tikinti işləri aparılır. Bu proseslər **tikinti materialları** sənayesinin inkişafını, bu sahədə çoxçeşidli məhsulların istehsalını tələb edir. Ona görə tikinti sektorunda məşğul olanların sayı da artır. 2009-cu ildə Mil-Muğan iqtisadi rayonunun kənd əhalisi arasında bura daxil olan obyektlərdə 4,2 min nəfər çalışmışdır (AR əhalisinin siyahıyaalınması, 2009). Onlar məşğul əhalinin 2,2%-ni təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, onlar ölkənin ümumi və kənd əhalisi üçün olan orta göstəricidən 3-5 dəfəyə qədər azdır. Ona görə ki, tikinti işləri regionlarda, xüsusilə Bakı, Abşerona nisbətən aşağı templə aparılmışdır.

Nəqliyyat təsərrüfatın aparıcı sahələrindən biri olsa da, kənd əhalisinin məşğulluğunda əhəmiyyətli yer tutması imkanları məhduddur (Bədəlov E.S., 2016). Mil-Muğan iqtisadi rayonu kimi kənd məskunlaşmasının geniş yayıldığı regionlarda əksər kəndlər magistral yollardan uzaqda yerləşir, bu məntəqələrə asfalt yollar olmur, dəmir yolu regionda bir istiqamətli olmaqla fərqlənir. Mil-Muğan regionunda Bakıdan Qarabağa gedən avtomagistral xətti yerləşir, Hacıqabul-Horadiz dəmir yolu buradan keçir, ondan Ağcabədi şəhərinə də qol ayrılır. Bu nəqliyyat xətlərinə yaxın yerləşən kəndlərdə 2009-cu ildə əhalinin 2,5 min nəfəri nəqliyyat və rabitə sahələrində çalışmışdır. Bu sahələrin məşğulluqda payı 1,3% səviyyəsində olmuşdur (Cədvəl 1), ölkənin ümumi və kənd əhalisi üçün olan orta göstəricidən dəfələrlə aşağıdır.

2009-cu ildən sonra da ölkənin regionlarında iqtisadi islahatlar davam etmişdir. Bu proseslər çərçivəsində yeni istehsal və xidmət obyektləri yaradılmış, mövcud olmuş obyektlərin fəaliyyətinin bərpa edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində görülən işlər məhsul istehsalının artırılmasına da imkan vermişdir. Ona görə onların məhsullarının emalı üçün müəssisələr qurulması mümkün olmuşdur. Həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər 2019-cu il siyahıyaalınmasının nəticələrində də məşğulluq strukturunun dəyişməsində özünü göstərir. Bu dövrə qədər artıq "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının" 4 mərhələsi yerinə yetirilmişdir. Onların nəticələri Mil-Muğan iqtisadi rayonunun inkişafına da öz təsirini göstərmişdir.

2019-cu ildə aparılmış son siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə iqtisadi rayonda məşğul əhalinin sayı 244,8 min nəfər, o cümlədən kənd əhalisi arasında 185,1 min nəfər olmuşdur (Eminov Z.N, 2023). Onların payı 75,6% təşkil edir. Məşğul əhali regionun ümumi əhalisinin 48,4%-nə, kənd əhalisinin 49,4%-nə yaxındır (AR əhalisinin siyahıyaalınması, 2019). Lakin əhalinin məşğulluq səviyyəsi 2009-cu ilə nisbətən xeyli aşağıdır. 2009-2019-cu illərdə məşğul əhalinin sayı 393 nəfər, o cümlədən kəndlərdə 7911 nəfər az olmuşdur. Baxmayaraq ki, onillik dövrdə əhalinin sayı xeyli artmışdır. Buna görə ümumi əhalinin arasında da məşğulluq səviyyəsi aşağı enmişdir.

Cədvəl 2

Məşğul kənd əhalisinin iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə bölgüsü, 2019, faiz

İnzibati ərazilər	Cəmi məşğul əhali,	O cümlədən təsərrüfat sahələri üzrə							
		Kənd və meşə təs-tı, ovçuluq	Sənaye	Tikinti	Ticarət	Nəqliyyat və rabitə	Xidmət sahələri	Digər sahələrdə xidmət	fərdi istehlak mallarının istehsalı
Beyləqan	100,0	69,0	1,4	2,0	2,9	1,4	8,3	1,2	13,8
İmişli	100,0	72,6	2,4	4,4	4,9	1,8	6,5	3,0	4,4
Saatlı	100,0	79,6	2,1	3,2	3,8	1,6	5,5	1,7	2,5
Sabirabad	100,0	77,9	1,3	3,5	3,9	1,9	5,2	2,2	4,1
İqtisadi r-n	100,0	75,5	1,8	3,3	3,9	1,7	6,1	2,1	5,6
Azərbaycan	100,0	59,7	2,5	6,0	6,6	2,8	10,7	3,4	8,3
Ümumi əhali									
İqtisadi r-n	100,0	67,3	2,2	4,1	6,3	2,6	9,1	2,7	5,7
Azərbaycan	100,0	35,9	7,3	7,4	14,4	5,4	19,2	5,4	5,0
Xidmət sahələrinə *turizm, maliyyə, daşınmaz əmlakın idarə edilməsi, dövlət idarəetməsi, təhsil, elm, səhiyyə, sosial təminat aiddir*									

Mənbə: Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması – 2019. XIV cild. Məşğul olan əhalinin yaşa və yaş qruplarına görə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü. "Narıncı nəşriyyat evi" MMC, Bakı, DSK, 2022. 10-11, 70-89 s.

Məşğul olanların sayı azalsa da, onun strukturunda keçən dövrdə əsaslı dəyişiklik olmamışdır (Cədvəl 2). Ümumilikdə, kənd və meşə təsərrüfatı ovçuluqla birlikdə məşğulluqda aparıcı rolunu saxlamışdır. Bununla yanaşı, iqtisadi rayonun ümumi əhalisi arasında 2009-2019-cu illərdə çalışanların sayı 20,5 min nəfər (11,1%), kənd əhalisi arasında 28,8 min nəfər (17,1%) azalmışdır. Regionun kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayında olan azalmalara bir neçə amilin təsir etdiyini söyləmək olar:

- Kənd məntəqələrində iş yerləri ilə təminatda çətinliklər olması və əldə edilən gəlirlərin aşağı səviyyəsi ilə əlaqədar əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali arasında miqrasiyalar davam etmiş və onların sayı da azalmışdır;
- Aparılan iqtisadi islahatlar prosesində digər sahələrdə yeni iş yerlərinin yaradılması ilə əlaqədar əhali bu sahələrdə məşğul olmağa çalışır;
- XX əsrin sonundan başlayaraq təbii artımın azalması ilə əlaqədar əmək qabiliyyətli qrupa daxil olan gənclərin sayı da ildən-ilə azalır. Ona görə əmək ehtiyatlarının sayı, onlar arasında məşğul əhalinin sayı da aşağı düşür.

Cədvəl 2-dəki materialların təhlili göstərir ki, iqtisadi rayonda kənd əhalisinin **kənd təsərrüfatında** məşğulluq səviyyəsi Azərbaycanın ümumi əhalisi üzrə olan orta göstəricidən 2,0 dəfə, kənd əhalisi üçün olan orta göstəricidən 15,8 vahid yuxarıdır. İnzibati rayonların kənd əhalisi

arasında bu sahələrin məşğulluqda payı Beyləqanda 69,0%, digər inzibati rayonlarda 70,0%-dən yuxarıdır, o cümlədən Saatlıda ən yüksək səviyyədə olaraq 79,6%-ə qalxır. Regionda kənd təsərrüfatında çalışanların 34,8%-i Sabirabad rayonunun, 26,8%-i Saatlı rayonunun, 21,4%-i İmişli rayonunun, 17,0%-i Beyləqan rayonunun payına düşür (AR əhalisinin siyahıyaalınması, 2019).
İqtisadi rayonun kəndlərində **xidmət sahələrinin** əhalinin məşğulluğunda payı artmışdır. Ona görə ki, bu sahədə kəndlərdə yeni istiqamətlər üzrə obyektlər yaradılmış, o cümlədən şəxsi vəsaitlər hesabına xidmət mərkəzləri fəaliyyətə başlamışdır. 2019-cu ildə aparıcı xidmət sahələrinin payı 6,1% olmuşdur ki, bu da 2009-cu il səviyyəsindən az fərqlənir. Eyni zamanda əlavə xidmətlərdə məşğulluq (incəsənət, əyləncə, toxunulmazlıq xidməti) sahələrinin payı 2,1% olmuşdur. Xidmət sahələrində çalışanların sayı onillik dövrdə mütləq hesabla 4,4 min nəfər artmışdır (AR əhalisinin siyahıyaalınması, 2019). Bu isə digər sahələrə nisbətən xeyli yuxarı göstərici hesab olunur. Mil-Muğan iqtisadi rayonunun kənd əhalisi arasında xidmət sahələrində məşğulluq payı ölkənin kənd əhalisi üçün olan orta göstəricidən xeyli aşağıdır, ümumi əhaliyə nisbətəndə isə 3 dəfəyə qədər aşağıdır.

2019-cu ildə aparılmış əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrində xüsusi olaraq məşğulluq qrupu ayrılmışdır. Onlar **fərdi istehlak üçün məhsul istehsalı** ilə məşğul olanlardır, yəni şəxsi təsərrüfatlarda məşğul olur, özünün və ailəsinin istehlak tələbatını ödəmək üçün məhsullar hazırlayırlar.Yuxarıdakı Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi, bu qrup əhalinin ölkədə ümumi sayı 237,5 min nəfər (5,0%), o cümlədən kənd əhalisi arasında 186,1 min nəfər (8,3%) olmuşdur. Kənd əhalisi arasında onların payının (78,4%) və məşğulluqda xüsusi çəkisinin çox olması kəndlərdə iş yerlərinin az olması və bu sahədə olan çətinliklər, əlavə məşğulluq üçün şəraitin yaradılması ilə əlaqədardır.

Təsərrüfatın aparıcı sahələrində iş yerlərinin az olması və yenilərinin zəif templə yaradılması **ticarət** obyektlərində çalışanların sayı və məşğulluq strukturunda payının artmasına gətirib çıxarmışdır. Cədvəl 2-dəki materialların göstərir ki, 2019-cu ildə iqtisadi rayonun ticarət sahələrində məşğul əhalinin sayı 15,3 min nəfərə (6,3%), o cümlədən kəndlərdə 7,2 min nəfərə, onların məşğulluqda payı 3,9%-ə yüksəlmişdir (AR əhalisinin siyahıyaalınması, 2019). Bu sahələrdə məşğul əhalinin sayı ümumi əhali arasında 2009-cu ildən sonra 5,1 min nəfər, o cümlədən kənd əhalisi arasında 2,7 dəfə artmışdır. Kənd əhalisi arasında məşğulluq strukturunda ticarətin payı da bir o qədər çoxalmışdır. İnzibati rayonlar arasında ticarət kənd əhalisi üçün 3,8-3,9%, İmişli rayonunda 4,9% üçün gəlir mənbəyi rolunu oynayır.

Tikinti təsərrüfatın inkişafı üçün aparıcı yer tutur. Ona görə bu sahədə çalışanların sayı da davamlı olaraq artır, məşğulluq strukturunda payı da yüksəlir. 2009-2019-cu illərdə Mil-Muğan iqtisadi rayonu üzrə tikinti sənayesində çalışanların sayı 434 nəfər azalmış, kənd əhalisi arasında 2,0 min nəfərdən çox artım olmuşdur. Cədvəl 2-dəki təhlil göstərir ki, ümumi əhali arasında bu sahədə məşğulluq payı aşağı enmiş, kənd əhalisi arasında 2,2%-dən 3,3%-ə yüksəlmişdir. Bu isə kəndlərdə tikinti işlərinin genişlənməsi, yeni istehsal obyektlərinin yaradılması ilə bağlıdır.

Sənayedə də oxşar vəziyyət müşahidə edilir. Ümumi əhali arasında sənaye obyektlərində çalışanların sayı 709 nəfər azalmış, məşğulluqda payı aşağı enmişdir. Kənd əhalisi arasında bu sahədə çalışanların sayı isə az sayda, 232 nəfər artmış (AR əhalisinin siyahıyaalınması, 2019), bu sahənin məşğulluq strukturunda payı qismən yüksəlmişdir. Kəndlərdə sənaye müəssisələrində çalışanların sayının artması ilkin emal müəssisələrinin yaradılması ilə bağlıdırsa, ümumi əhali arasında azalmalar iş yerlərinin ixtisarı və ya bağlanması, yeni obyektlərin zəif templə yaradılması ilə əlaqədardır. Sabirabad rayonunda Sənaye Məhəlləsi fəaliyyətə başlasa da, burada rayonda bu sahədə çalışanların sayında azalmalar qeydə alınır.

Nəqliyyat və rabitə sahələri də 2019-cu ildə əhalinin məşğulluğunda əhəmiyyətli yer tutmamışdır, kəndlərdə onlar cəmi 1,7% məşğulluq payına malik olmuşdur.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının yerinə yetirilməsi 2023-cü ildə başa çatmış olsa da, bu istiqamətlərdə tədbirlər davamlı olaraq getmişdir (Eminov Z.N, 2023). Regionlarda müxtəlif təyinatlı istehsal və xidmət obyektləri tikilmiş, yeni iş yerləri açılmışdır (Azərbaycanın regionları, 2023). Onların müəyyən hissəsi kənd məntəqələrində yerləşir və kənd əhalisinin məşğulluğuna əhəmiyyətli təsir göstərir. 2025-ci ilin əvvəli üçün olan məşğul əhalinin sayı və

məşğulluq strukturunun təhlili göstərir ki, 2019-cu ildən sonra bu sahədə müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. İlk növbədə kənd təsərrüfatında məşğulluq səviyyəsi azalsa da, aparıcı rolunu saxlayır, sənaye, tikinti, ticarət sahələrinin məşğulluqda payı yüksəlməyə doğru getmişdir. 2025-ci ilin əvvəlində iqtisadi rayonda məşğul olanların sayı 261,7 min nəfər olmuşdur. Onlar ölkədə təsərrüfat sahələrində çalışanların 5,2%-ni təşkil edir. Regionun ümumi əhalisi arasında onların payı isə 49,6% səviyyəsindədir. Bu isə 2019-cu ilə nisbətən yuxarıdır (Azərbaycan Respublikası, DSK, 2023).

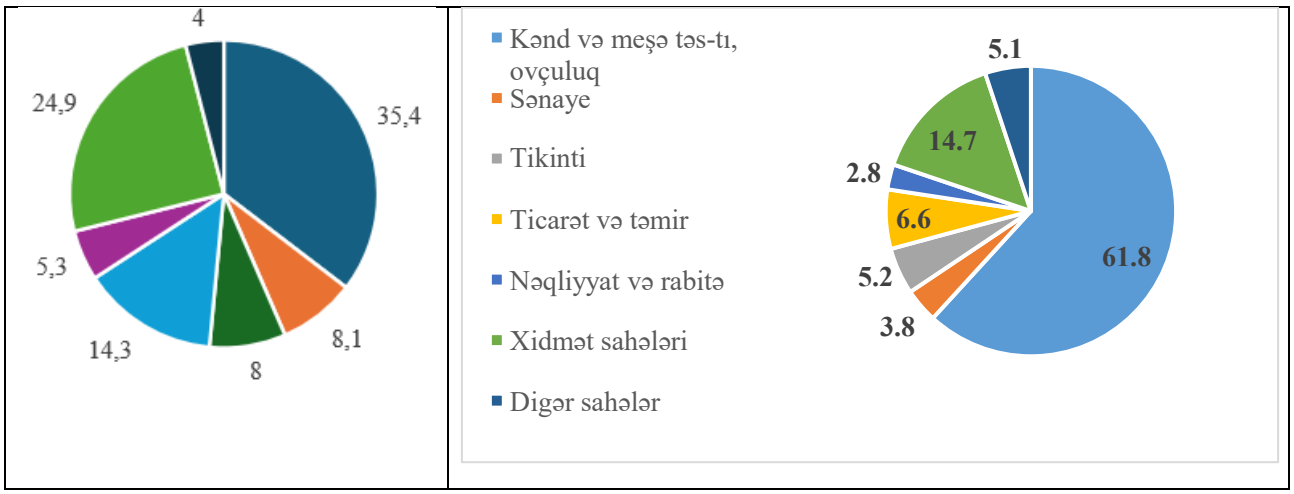
Cədvəl 3

Məşğul ümumi əhalinin iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə bölgüsü, 2025, faizlə

İnzibati ərazilər	Cəmi məşğul əhali,	O cümlədən təsərrüfat sahələri üzrə						
		Kənd və meşə təs-tı, ovçuluq	Sənaye	Tikinti	Ticarət və təmir	Nəqliyyat və rabitə	Xidmət sahələri	Digər sahələr
Beyləqan	100,0	58,6	3,2	4,6	6,1	2,6	19,3	5,6
İmişli	100,0	60,0	4,8	6,9	6,7	2,6	14,1	4,9
Saatlı	100,0	62,0	4,0	4,9	6,8	3,3	14,0	5,0
Sabirabad	100,0	65,4	3,4	4,7	6,7	2,7	12,4	4,7
İqtisadi rayon	100,0	61,8	3,8	5,2	6,6	2,8	14,7	5,1
Azərbaycan Res.	100,0	35,4	8,1	8,0	14,3	5,3	24,9	4,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK, 2025 (az stat.gov.az., Əmək bazarı)

2019-cu ildən sonra iqtisadi rayonun **kənd və meşə təsərrüfatında, ovçuluqda** məşğul əhalinin sayı 3,0 min nəfər azalmış və 161,8 min nəfərə enmişdir. Onlar çalışan ümumi əhalinin 61,8%-ni təşkil etmişdir (Cədvəl 3, Şəkil 2). Nisbi pay göstəricisi də bu dövrdə 5,5 vahid azalmışdır. İnzibati rayonlarda da kənd təsərrüfatında məşğulluq səviyyəsi 65-66% arasında dəyişir ki, bu da region üzrə orta göstəricidən yuxarıdır. İqtisadi rayonda kənd təsərrüfatında məşğul olan əhali inzibati rayonlar arasında aşağıdakı kimi paylanır: Sabirabad rayonunda çalışanların 33,3%-i, İmişlidə 23.2%-i, Saatlıda 22,1%-i, Beyləqan rayonunda 21,4%-i yaşayır (Azərbaycan Respublikası, DSK, 2023)..

Azərbaycan Respublikası	İqtisadi rayon

Şəkil 2. Məşğul kənd əhalisinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü, (2025), faizlə

Xidmət sahələri əhalinin məşğulluğunda yüksək rolunu saxlayır, bu sahələrdə çalışanların həm mütləq sayı, həm də məşğulluqda payı davamlı olaraq artır, bu sahənin payı artıq 14,7%-ə yüksəlmişdir (Cədvəl 3). Buna səbəb əhalinin gəlirlərinin artması, istehlak tələbatının yüksəlməsi, yeni xidmət obyektləri şəbəkəsinin yaradılması və iş yerlərinin açılmasıdır. Xidmət sahələrinin şəxsi mülkiyyətə əsaslandığına görə burada yeni obyektlərin yaradılması və özünü məşğulluğun təmin edilməsi asan və ucuz başa gəlir.

Sənaye təsərrüfatın aparıcı sahəsi olsa da, Mil-Muğan iqtisadi rayonunda əhalinin məşğulluğunda əsaslı rol oynaya bilmir. Baxmayaraq ki, Sabirabad rayonunda Sənaye Məhəlləsi yaradılmış, Beyləqan rayonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üçün müəssisələri fəaliyyət göstərir, İmişli rayonunda ölkə əhəmiyyətli Şəkər zavodu yerləşir, onunla istehsal əlaqələrinə malik olan bir neçə sənaye obyektləri vardır. Bütün inzibati rayonlarda Pambıqtəmizləmə zavodları işləyir. 2019-cu ildən sonra keçən az vaxtda iqtisadi rayonda sənaye sahələrində məşğul olanların sayı 5,4 min nəfər çoxalmışdır, məşğulluq strukturunda onların payı artaraq 3,8%-ə çatmışdır. Lakin hələ də əksər aparıcı sahələrə nisbətən aşağı hesab olunur.

Məhz əsas sahələrin aşağı məşğulluq göstəriciləri **ticarət** obyektlərinin sayının artmasına, sahənin məşğulluqda payının artmasına gətirib çıxarır. Hazırda ticarətdə məşğul əhalinin 6.6%-i çalışır. Bu ölkə üzrə orta göstəricidən 2,0 dəfə aşağı olsa da, region üzrə yüksək hesab olunur. İqtisadi rayonda tikinti sənayesi, nəqliyyat və rabitədə məşğulluq payı artmış olsa da, aşağı göstəricilər ilə fərqlənir. 2019-cu ildən sonra bu sahədə qismən artım olmuşdur.

Beləliklə, aparılan təhlillərə əsasən aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

- İqtisadi rayonda təbii-coğrafi şərait, kənd təsərrüfatının pambıqçılıq, heyvandarlıq, şəkər çuğunduru becərilməsi üzrə ixtisaslaşması və onların əsasında emal sənayesi müəssisələrinin fəaliyyəti, İCM, aparılan iqtisadi islahatlar prosesində xidmət sahələrinin şəxsi mülkiyyətə aid obyektlərdə fəaliyyəti təsərrüfat strukturunu və onun nəticəsi kimi əhalinin məşğulluq quruluşunu müəyyən edən amillərdir.

Aparılan iqtisadi islahatlar prosesində kiçik pay torpaqlarına malik kəndli-fermer təsərrüfatları yaradılması aşağı məhsuldarlığa malik kənd təsərrüfatının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu gün pay torpaqlarına malik olan hər bir kənd əhalisi bu sahədə məşğul əhali kimi qeydə alınır. Ona görə kənd əhalisi arasında kənd təsərrüfatında məşğulluq payı 2009-cu ildə 80,0%-dən yuxarı olmuş, hazırda da 65-66% səviyyəsindədir. XXI əsrində digər təsərrüfat sahələrinin inkişafı bu sahədə məşğul olanların sayının və xüsusi çəkisinin tədricən azalmasına səbəb olmuşdur, buna baxmayaraq məşğulluqda aparıcı rolunu saxlayır.

- Sənaye təsərrüfatın aparıcı sahəsi olmaqla, onun yüngül və yeyinti sənayesi kimi sahələri kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanır. Onlar şəhərlər, qəsəbələr və iri kəndlərin iqtisadi inkişafı üçün baza rolunu oynayır. Lakin iqtisadi rayonda bu sahələr üzrə müəssisələr şəbəkəsi azdır, istehsal gücü zəif, iş yerləri məhduddur. Sabirabad rayonunda Sənaye Məhəlləsi yaradılsa da, az sayda işçi qüvvəsi çalışır. Nəticədə sənaye əhalinin məşğulluğunda 2-3% paya malikdir, kənd əhalisi arasında bu göstərici daha aşağıdır və zəif templə artır.

- Təsərrüfatın aparıcı və əməktutumlu sahələrinin zəif inkişafı əhalinin, əsasən, ticarətdə məşğul olmasına gətirib çıxarır. 2009-cu ildə bu sahədə məşğulluq payı kənd əhalisi arasında 1,4%, 2019-cu ildə 3,9% olmuşdur. 2025-ci ilin əvvəlində iqtisadi rayon əhalisinin 6,6%-i ticarətdə məşğul olmuşdur. Bu isə 2009-cu ilə nisbətən 57,1% çoxdur.

- İqtisadi islahatlar prosesində xidmət sahələrinə aid obyektlərin böyük əksəriyyəti şəxsi mülkiyyətə keçmişdir. Hazırda da onlara aid yeni obyektlər yaradılması və yeni iş yerlərinin açılması şəxsi mülkiyyətə və vəsaitlərə əsaslanır. Bununla da, özünü məşğulluq təmin edilir. Xidmət və təhsil müəssisələri bütün yaşayış məntəqələrini əhatə edir, əhalinin sayı artsa da, yeniləri zəif templə

yaradılır, kadrlarla təminatda çətinliklər vardır. Buna baxmayaraq xidmət sahələrində məşğulluq və onların payı davamlı olaraq yüksəlir. 2009-cu ildə məşğul əhali arasında bu sahənin payı 9,03% olsa da, 2025-ci ilin əvvəlində 14,7%-ə yüksəlmişdir.

- Mil-Muğan iqtisadi rayonunda əhalinin məşğulluğunun səmərəli strukturuna keçid üçün ilk növbədə yüngül və yeyinti sənayesinin inkişafına nail olmaq, bu sahələri xammal ilə təmin edən kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək, məntəqələrin inkişafının əsas bazası olan nəqliyyat-kommunikasiya və sosial-mədəni xidmət sahələrinin müasir tələblərə və demoqrafik potensiala uyğun təşkili vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Eminov, Z.N. (2022). Aran iqtisadi rayonunda demoqrafik inkişaf problemləri və əhalinin məskunlaşması. Bakı, "Region Press" MMC. 350 s.
2. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri - 2024. (2025). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 640 s.
3. Azərbaycanın əhalisi - 2024. (2025). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 134 s.
4. Azərbaycanın regionları – 2023. (2024). Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı. 849 s.
5. Əfəndiyev, V.Ə. (2010). Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı, BDU nəşriyyatı. 496 s.
6. AR əhalisinin siyahıyaalınması. 2009-cu il. (2011). DSK. Statistik məcmuə. XIII cild. Məşğul əhalinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü. Bakı. DSK. 725 s.
7. AR əhalisinin siyahıyaalınması - 2019, XIV cild. Məşğul olan əhalinin yaşa və yaş qruplarına görə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü. (2022). Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi. 805 s.
8. Eminov, Z.N, (2021). Azərbaycan Respublikasında kəndlərin demoqrafik inkişafı və kənd əhalisinin məskunlaşması problemləri. Bakı, "OPTİMİST" MMC. 552 s.
9. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. II cild. (2015). İqtisadi, sosial və siyasi coğrafiya. Bakı, 327 s.
10. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. (2015). III cild. Regional coğrafiya. Bakı. 400 s.
11. Eminov, Z.N, (2021). Azərbaycan Respublikasında kəndlərin demoqrafik inkişafı və kənd əhalisinin məskunlaşması problemləri. Bakı: "Optimist" MMC. 552 s.
12. 2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası. (2018). Bakı, 18 oktyabr.
13. Bədəlov E.S, (2016). Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonunda sosial-demoqrafik problemlər və məskunlaşma məsələləri. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 199 s.
14. Eminov, Z.N. (2005). Azərbaycanın əhalisi. Bakı. Çıraq. 560 s.
15. Eminov, Z.N. (2023). Azərbaycan Respublikasının sosial-demoqrafik inkişafı və məşğulluq problemləri. "CN Poliqraf" MMC, Bakı, 451 səh.
16. Hacızadə, Ə.M. (1965) Azərbaycan SSR əhalisi və onun məskunlaşması. Bakı, 216 s.
17. Mehrəliyev, E.Q., Əyyubov N.H., Sadıqov M.O. (1988). Azərbaycan SSR-də əhalinin məskunlaşması məsələləri. Bakı, Elm. 196 s.
18. Məmmədov R.H. (1989). Azərbaycan SSR-in respublika daxili iqtisadi rayonları. Bakı. Maarif, 240 s.
19. Muradov Ş.M. (1987). Azərbaycan SSR əmək ehtiyatları. Bakı. 260 s.
20. Muradov Ş.M. (2004). İnsan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı, Elm. 660 s.
21. Nadirov A.A. (1976). Azərbaycanda sənayenin səmərəli yerləşdirilməsinin iqtisadi problemləri. Bakı. Elm. 250 s.

22. Paşayev N.Ə., Əyyubov N.H., Eminov Z.N. (2010) Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Bakı. Çıraq, 416 s.
23. Azərbaycan Respublikası DSK. (2025)

ABSTRACT

EMPLOYMENT STRUCTURE OF THE POPULATION IN THE MIL-MUGHAN ECONOMIC REGION AND ITS EFFECTIVE ORGANIZATION WAYS

Musa Valiyev

The information of the employment structure of the population is determined by the development of economic sectors and the number of people working in these sectors. At the same time, the level of development of the economy also shows itself as one of the leading factors.

The leading place of rural settlement in the regions and the development of agriculture lead to the fact that the sectors related to it also occupy a leading place in employment. The reforms carried out to eliminate the difficulties that began in the first years of independence have not yet been able to have a serious impact on the employment structure in the regions. For many years, agriculture has occupied a leading place in employment, although this sector provides a small part of gross domestic product. Therefore, in order to organize an effective employment structure, it is an important task to increase the importance of labor-intensive sectors such as light and food industries, service sectors, create a network of new facilities and create conditions for increasing the number of jobs in the regions, including the Mil-Mugan economic region. The development of scientific and theoretical foundations for measures in this direction is also of great importance. In the process of conducting the analysis, the importance of providing the population with jobs in the economic region is indicated, the importance of their compliance with the demographic potential, the role of measures aimed at constantly restructuring its structure, and the distribution of newly opened jobs across economic sectors are determined.

The article presents proposals for restructuring the employment structure.

Keywords: *employment structure, labor resources, economic region, agriculture, economic reforms.*

РЕЗЮМЕ

СТРУКТУРА ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В МИЛЬМУГАНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РЕГИОНЕ И СПОСОБЫ ЕЕ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Муса Валиев

Формирование структуры занятости населения определяется развитием экономических секторов и количеством людей, работающих в этих секторах. При этом уровень экономического развития также выступает в качестве одного из ведущих факторов.

Ведующее место сельского населения в регионах, развитие сельского хозяйства приводит к ведущему месту связанных с ним секторов в сфере занятости. Реформы, проведенные для преодоления трудностей, начавшихся в первые годы независимости, пока не оказали серьезного влияния на структуру занятости в регионах. На протяжении многих лет сельское хозяйство является основным сектором занятости, хотя этот сектор обеспечивает лишь небольшую часть валового внутреннего продукта. Поэтому для организации эффективной структуры занятости важно повысить значимость трудоемких секторов, таких как легкая и пищевая промышленность, сфера услуг, а также создать условия для расширения

сети новых предприятий и увеличения количества рабочих мест в регионах, в том числе в Миль-Муганском экономическом регионе. Большое значение также имеет разработка научно-теоретических основ мер в этом направлении. Исследование показывает важность обеспечения населения рабочими местами в экономическом регионе, важность их соответствия демографическому потенциалу, роль мер, направленных на перманентную перестройку его структуры, а также определяет распределение вновь открытых рабочих мест по секторам экономики.

В статье разработаны предложения по перестройке структуры занятости.

Ключевые слова: *структура занятости, трудовые ресурсы, экономический регион, сельское хозяйство, экономические реформы.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-24
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

RİYAZİYYAT

RİYAZİYYATDA ZƏRURİ VƏ KAFİ ŞƏRT ANLAYIŞI VƏ MƏKTƏB KURSUNDA ONUN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASINA DAİR

Orxan CƏFƏROV, Jalə CƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlər Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: orxan-1970@mail.ru*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
orta məktəb, riyaziyyat, zəruri şərt, kafi şərt, teorem, riyazi təfəkkür, məntiqi əlaqə, metodika

XÜLASƏ
Məqalədə "zəruri və kafi şərt" anlayışlarının mahiyyəti və onların məktəb səviyyəsində tədris prinsipləri araşdırılır. Bu anlayışların öyrədilməsi şagirdlərdə riyazi və məntiqi təfəkkürün inkişafında mühüm rol oynayır. Məqalədə teoremlərin şərti və nəticəsi arasındakı əlaqə izah olunur, uyğun misallarla aydınlaşdırılır. Tədrisdə anlayışların konkret nümunələr əsasında induktiv üsulla təqdim olunması tövsiyə edilir. Mücərrəd təriflərdən çox, həyati və riyazi situasiyalar üzərindən yanaşma tədrisin səmərəliliyini artırır. Nəticə etibarilə, mövzunun düzgün mənimsənilməsi şagirdlərin riyazi düşüncə və məntiq bacarıqlarını inkişaf etdirir..

GİRİŞ

Məlumdur ki, riyaziyyatdan yeni tədris proqramlarında indiyə qədər məktəblərimizdə öyrənilməyən bir sıra riyazi anlayışların məktəb kursuna daxil edilməsi nəzərdə tutulur. Bunlardan biri də elmə tədris əhəmiyyətli olan zəruri və kafi şərt anlayışlarıdır. Yeni proqrama görə bu anlayış həndəsə mövzularında öyrənilməlidir. "Nəticə və onun əks teoremi" mövzusunda öyrənilməlidir. Həmin mövzu belədir:
"Tərs və əks teorem. Əksini fərz etmə." "Zəruri və kafi şərt. Məktəb kursuna ilk dəfə daxil edildiyi üçün təbii olaraq, bu mövzunun tədrisində müvafiq metodik çətinliklər yarana bilər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün qeyd olunmalıdır ki, zəruri və kafi şərt anlayışlarını mənimsəmək və onları öyrətmək üçün müxtəlif yollar mümkündür; lakin tədris üçün bunlar üç hissəyə bölünür: kafi şərt, zəruri şərt, zəruri və kafi şərt
Bu mövzuların ardıcıllıqla tədris olunması məqsədəuyğundur.
Bütün bunları nəzərə alaraq, müəllimlərə kömək məqsədilə biz bu məqalədə iki əsas məsələni aydınlaşdırmağa çalışacağıq:

a) Riyaziyyatda zəruri və kafi şərt anlayışları;
b) Məktəb kursunda bu anlayışların öyrədilməsi metodikası.

Obyektiv olaraq, bu material müəllim üçündür. Buradan lazım olan məlumatı seçmək və tətbiq etmək müəllimin ixtiyarına verilir.

Zəruri və kifayət şərt anlayışları bilavasitə riyazi təklif anlayışı ilə bağlıdır. Ona görə də əvvəlcə, qısa da olsa, riyazi təkliflərin nə olduğu, onların quruluşu və tərkib hissələri haqqında danışmaq lazımdır

Cisim və hadisələrin özü və ya əlamətləri haqqında təsdiq və ya inkaredici fikrə «hökm» deyilir. Riyaziyyatda hökm termininin əvəzinə «təklif» sözünü (terminini) işlədirlər. Beləliklə, hər bir riyazi təklifdə bir əlamətin bir anlayışa mənsub olması ya təsdiq edilir, ya da inkar edilir.

Riyazi təkliflər iki əsas sinfə bölünür: aksiomalar və teoremlər. Əgər bir təklifin həqiqiliyi başqa təkliflərə əsaslanmadan qəbul edilərsə, buna aksiom deyilir. «Aksiom» sözü yunan dilində «təsdiq etmək», «etibarlı saymaq», «qəbul etmək» mənalarını verir. Başqa təkliflərə əsasən istinad edilən,

həqiqiliyi aşkar edilən təkliflər teorem adlanır. «Teorem» sözü yunanca «tamaşa etmək», baxmaq, «fikirləşmək» mənalarını verir.

Teoremlər cümlə və ya riyazi (düstur) şəkildə ifadə oluna bilər. Hər bir teorem– cümlədə iki hissə aydın şəkildə göstərilməlidir:

Birincisi: hansı obyektə və ya hansı şərtlər daxilində nəzər yetirildiyi (şərt hissəsi);

İkincisi: həmin şərtlərdən nə nəticə çıxarıldığı (nəticə hissəsi).

Məsələn: Hər bir üçbucaqda bərabər tərəflər qarşısında bərabər bucaqlar durur. Burada obyektə (bucaqlara) bərabər tərəflərin qarşısında olması şərti daxilində baxılır. Bu obyektlər(bucaqlar) haqqında hökm isə onların bərabər olmasıdır. Hər bir teoremin ifadəsi, deyilişi müəyyən qaydaya tabedir.

Belə ki, hər bir bir teoremi əgər ... olarsa, onda ... olur" sxemi üzrə ifadə etmək olar. Azərbaycan dilində adətən, əgər və onda sözləri atılır teorem "...olarsa, ... olar" şəklində söylənir. Məsələn, dördbucaqlı, dairə daxilinə çəkilmiş olarsa, onun qarşı bucaqlarının cəmləri bərabər olar. Bəzi hallarda teoremin şərti, teoremdə bəhs edilən fiqurun adı altında gizlənir və "...olarsa, ... olar" sxemi teoremin ifadəsindən bilavasitə görünmür, lakin onu həmin şəklə gətirmək həmişə mümkündür. Məsələn, "Üçbucağın daxili bucaqlarının cəmi 2d-yə bərabərdir" teoremini "Fiqur üçbucaq olarsa, onun daxili bucaqlarının cəmi 2d-yə bərabərdir" kimi ifadə etmək olardı.

Teoremin "olarsa" sözünə qədər olan hissəsinə onun şərti, "olar" sözünə qədər olan sonrakı hissəsini isə nəticəsi deyilir.

Məntiq elmində təkliflərdə "A, B-dir" kimi ifadə etmək qəbul edilmişdir. Bu o deməkdir ki, bir anlayışın A xassəsi varsa, onda bu anlayışın B xassəsi də vardır. Teoremləri də bu şəkildə, yəni "A, B-dir" kimi ifadə etmək mümkündür. Bu halda A – teoremin şərti, B – isə nəticəsi olur.

Hər hansı bir teoremi verilmişsə, ondan daha üç teorem düzəltmək mümkündür. Bu halda teoremin ilk şəklini düz teorem adlandırmaq qəbul edilmişdir. Sadə hal üçün (şərt və nəticə bir bənddən ibarət olduqda) bu teoremlər belə düzəlir.

I. "A varsa, B vardır" – düz teorem.
II. "B varsa, A vardır" – tərs teorem.
III. "A yoxsa, B yoxdur" – əks teorem.
IV. "B yoxsa, A yoxdur" – əks tərs teorem.

Buradan görünür ki, düz teoremdə şərt və nəticənin rolunu dəyişməklə tərs teorem, tərs və düz teoremdə şərt və nəticələri inkar edici şəkildə söyləməklə uyğun olaraq əks və əks tərs teorem düzəlir.

Doğru olub-olmamaları cəhətdən bu dörd teorem arasında müəyyən bağlılıq vardır. Belə ki, I doğru isə II doğru ola da bilər, olmaya da bilər. I ilə IV eyni zamanda ya doğrudur, ya da yalandır. Bunu ümumi şəkildə aşağıdakı teoremlə isbat edək:

Teorem: Düz teorem doğru olarsa, əks tərs teorem də doğrudur.

Yəni A varsa, B vardır. İspat edək ki, A yoxsa, B də yoxdur.

Əksini fərz edək, tutaq ki, B yoxsa, A vardır. Onda düz teoremə görə A varsa, B-də vardır. Bu isə əks tərs teoremin şərtinə ("B yoxsa"-ya) ziddir. Deməli, fərziyyəmiz doğru olmayıb, isbat edəcəyimiz təklif doğrudur, yəni düz teoremin doğruluğu əks tərs teoremin doğruluğunu təmin edir, bunlar ekvivalent təkliflərdir.

II ilə III eyni zamanda ya doğrudur, ya da yalandır.

Teorem: Tərs teorem doğru olarsa, əks teorem də doğrudur.

Yəni, B varsa, A vardır. İsbat etməliyik ki, A yoxsa, B-də yoxdur.

İsabatı: Əksini fərz edək: Tutaq ki, A yoxsa, B vardır. Onda tərs teoremə görə B varsa, A-də vardır. Bu isə əks teoremin şərtinə (A "yoxsa"-ya) ziddir. Deməli, fərziyyəmiz doğru olmayıb isbat edəcəyimiz təklif doğrudur.

Buradan çıxır ki, əks teoremin doğruluğu tərs teoremin də doğruluğunu təmin edir. Yəni bunlar ekvivalent təkliflərdir.

Həmçinin, isbat etdiyimiz bu iki teoremdən görünür ki, dörd təklifdən bir cütü (I və IV və yaxud II və III) doğru olduqda dördü də doğrudur.

Odur ki, doğru olub-olmamaq cəhətdən bunlar aşağıdakı başlıqları, onların ancaq ikisi üçün söyləmək kifayətdir və burada aşağıdakı üç hala rast gəlmək olar.

Birinci hal: I doğrudur, lakin II doğru deyildir.

İkinci hal: II doğrudur, lakin I doğru deyildir.

Üçüncü hal: I doğrudur, II doğrudur.

Birinci hal mövcud olduqda teoremin şərtinə kafi şərt, ikinci halda zəruri şərt, üçüncü halda isə, zəruri və kafi şərt deyirlər.

Beləliklə, bizə lazım olan anlayışlara gəlib çıxırıq. İndi bunlara tərif vermək olar. Lakin əvvəlcə, tədris – metodik ədəbiyyatda geniş yayılmış aşağıdakı tərifləri nəzərdən keçirək.

Düz teorem doğru olub, tərs teorem doğru deyilsə, onda teoremin şərtinə kafi şərt deyilir.

Düz və tərs teoremlərin hər ikisi doğru olarsa, onda teoremin şərtinə zəruri və kafi şərt deyilir. ("Bəzi ədəbiyyatlarda "tərs sözü" əks sözü ilə əvəz edilir ki, bu da mümkündür.)

Əlbəttə, bu tərifl ər səhv deyildir, onları qəbul etmək olar. Lakin, aşağıdakı mülahizələrə görə, bunları dəqiqləşirməyə ehtiyac vardır. Əvvəla, bir şərtin kafi, zəruri və ya zəruri və kafi olması bir nəticə üçün, bir təklifin həqiqiliyi üçün müəyyən olunur. Məsələn, şərt kafidir, dedikdə bu şərtin məhz konkret bir nəticə üçün kafi olduğu nəzərdə tutulur. İkincisi söhbət hər hansı düz teorem və hər hansı tərs teoremdən deyil, konkret bir təklifdən – teoremdən və məhz bunun tərsi olan təklifdən getdiyi tərifdə görünməlidir. Nəhayət, biri digərinun tərsi olan iki təklifdən hansının tərs olması "möhürlənmir", yalnız şərtləşilir ; xüsusilə düz və tərs təklifin hər ikisi doğru olduqda bunlar eynihüquqlu olur, biri digəri yerində işlənə bilir. Bu dediklərimizi nəzərə alaraq tərifləri aşağıdakı kimi söyləməyi lazım bilirik.

Tərif: Bir təklif doğru olub, onun tərsi doğru deyilsə, bu təklifin şərtinə və nəticəsi üçün kafi şərt deyilir.

Məsələn, "İki bucağın uyğun tərəfləri eyni istiqamətli olarsa, həmin bucaqlar bərabər olar" təklifini doğrudur. Bunun tərsi olan "iki bucaq bərabər olarsa, onların uyğun tərəfləri eyni istiqamətli olar" təklifi isə doğru deyildir (çünki, başqa halda da iki bucaq bərabər ola bilər).

Deməli, iki bucağın uyğun tərəflərinin eyni istiqamətli olması (şərti), onların bərabər olması (nəticəsi) üçün kafi şərtdir.

Tərif: Bir təklifin tərsi doğru olub, özü doğru deyilsə, bu təklifin şərtinin nəticəsi üçün zəruri şərt deyilir.

Məsələn: "Natural ədəd cüt ədəd olarsa, bu ədəd 6-ya bölünür" təklifi doğru olmadığı (14 cüt ədəddir, lakin 6-ya bölünmür) halda, onun tərsi olan: natural ədəd 6-ya bölünərsə, o cüt ədəd olar: təklifi doğrudur. Deməli, natural ədədin cüt ədəd olaması (şərti), natural ədədin 6-ya bölünməsi (nəticəsi) üçün zəruri şərtdir.

Tərif: Doğru olan bir təklifin tərsi də doğru olarsa, bu təklifin şərtinə nəticəsi üçün zəruri və kafi şərt deyirlər.

Misal: "Hər hansı nöqtə parçanın uclarından bərabər uzaqlıqda olarsa, bu nöqtə parçanın ortasından keçən perpendikulyar üzərində olar" və "nöqtə parçanın ortasından keçən perpendikulyar üzərində olarsa, bu nöqtə parçanın uclarından bərabər uzaqlıqda olar" təkliflərinin hər ikisi doğrudur. Deməli, nöqtənin parçanın uclarından bərabər uzaqlıqda olması (şərti), bu nöqtənin həmin parçanın ortasından keçən perpendikulyar üzərində olması (nəticəsi) üçün zəruri və kafi şərtdir.

Bunlar, baxdığımız anlayışlara tərif verməyin yeganə yolu deyildir. Bu tərifləri və misalları təhlil etməklə düzgün olan belə nəticələr çıxarmaq olar:

a) şərtin kafiliyini varsa nəticə həmişə vardır, başqa sözlə, şərt kafidirsə, onda nəticənin varlığı həmişə təmin olunur (iki bucağın uyğun tərəfləri eyni istiqamətli olduqda, belə bucaqlar həmişə bərabərdir);

b) şərt zəruri isə, bu, nəticə ancaq bu şərt daxilində mümkündür, başqa sözlə nəticənin varlığı ancaq bu şərtin varlığından asılıdır; doğrudan "ədədin cüt olması, onun 6-ya bölünməsi üçün zəruridir" – təklifi göstərir ki, başqa cür mümkün değil, yəni ədədin 6-ya bölünməsi, həmin ədəd ancaq cüt ədəd olduqda mümkündür (tək olduqda 6-ya bölünə bilməz). Şərt zəruri və kafi olduqda şərt və nəticənin hər biri digərinin varlığını təmin edir.

Beləliklə, kafi, zəruri, zəruri və kafi şərtlərə tərif verməyin ikinci bir variantı, "A, B" dili ilə tərif vermə variantını əldə etmiş oluruq.

Tərif: A şərtinin varlığı, B nəticəsinin varlığını təmin edərsə, A-ya B-nin kafi şərti deyilir.

Natural ədədin sonuncu rəqəmi sıfır olarsa, həmin ədəd 5-ə bölünər. Burada sonuncu rəqəmin sıfır olması şərti (A), natural ədədin 5-ə bölünməsi (B) üçün kafi şərtdir. Çünki sıfırla qurtaran hər bir natural ədəd 5-ə bölünər.

Tərif: A nəticəsinin varlığı, yalnız B şərtinin varlığı ilə mümkündürsə, A-ya B üçün zəruri şərt deyilir.

Diaqonalları qarşılıqlı perpendikulyar olan dördbucaqlı rombdur. Burada, dördbucaqlının diaqonallarının qarşılıqlı perpendikulyar olması şərt (A), bu dördbucaqlının romb olması (B) nəticəsi üçün zəruri şərtdir. Çünki, diaqonalları perpendikulyar olmadıqda, dördbucaqlı romb ola bilməz (yəni nəticə yalnız şərt daxilində mümkün ola bilər).

Tərif: A şərti ilə B nəticəsinin hər biri digərinin varlığınıtəmin edərsə, A-ya B üçün zəruri və kafi şərt deyilir.

Natural ədədin sonuncu rəqəmi 0 və ya 5 olarsa, bu ədəd 5-ə bölünər. Bu misalda, natural ədədin sonuncu rəqəminin 0 və ya 5 olması şərti (A), həmin ədədin 5-ə bölünməsi nəticəsi (B) üçün zəruri və kafi şərtdir. Ona görə ki, natural ədəddə sonuncu rəqəm 0 və ya 5 olduqda bu ədəd 5-ə bölünür, həmçinin natural ədəd 5-ə bölünürsə, sonuncu rəqəmi 0 və ya 5 olmalıdır. Yəni şərt və nəticə bir-birinin varlığını qarşılıqlı olaraq təmin edir. Başqa sözlə, A varsa, B var və B varsa, A vardır.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu tərifləri daha qısa şəkildə: A varsa B var – kafi şərt, B varsa A var – zəruri şərt, A varsa B və B varsa A var – zəruri və kafi şərt (yaxud uyğun olaraq: A→B; B→A; A→B və B→A) kimi ifadə etmək mümkündür.

Beləliklə, riyaziyyatlarda kafi, zəruri, zəruri və kafi şərt anlayışları və onlara tərif vermədə iki variantı nəzərdən keçirdik.

İndi bu anlayışların məktəb kursuna daxil edilməsi və mənimsənilməsi haqqında danışmaq yerinə düşər. Məlumdur ki, tədrisdə hər hansı bir yeni anlayışı daxil edərkən iki: konkret-induktiv və ya mücərrəd deduktiv yollardan birini seçmək olar. Zəruri və kafi şərt anlayışları aşağı sinifdə, məhz VII sinifdə daxil edildiyi üçün əlbəttə birinci yolu, yəni konkret induktiv yolu seçmək daha münasibdir. Belə ki, həmin anlayışların şərtinə birdən-birə anlayışa verilən tərifdən deyil, konkret həyatı misallardan başlamaq və şagirdlərin diqqətini hadisə və ya faktların şərt və nəticəsi arasındakı asılılığa cəlb etməklə bu tərif üçün əzmin hazırlamaq lazımdır.

Bir neçə misal göstərək. Yağış yağsa, küçə islanar. Başqa sözlə yağışın yağması, küçənin islanması üçün kafidir. Bütün fənnlərdən müvəffəq qiymət almaq, sinifdən-sinifə keçmək üçün kafidir və s. Əlbəttə, müəllim bunları və oxşar başqa misalları hazır şəkildə söyləməyib, sual- cavabla şagirdlərdən alsa daha yaxşı olar. Bundan sonra şagirdlər məlum olan bir neçə riyazi təklif seçib, kafilik şərtilə əlaqədar şəkildə söyləmək mümkündür. Məsələn, "qarşılıqlı bucaqlar bərabərdir" təklifini "iki bucağın qarşılıqlı olması, onların bərabər olması üçün kafidir". "Uyğun katetləri bərabər olan düzbucaqlı üçbucaqlar bərabərdir" təklifini, uyğun katetlərinin bərabər olması, iki düzbucaqlı üçbucağın bərabər olması üçün kafidir şəkildə ifadə etmək və gətirilmiş misallarda şərtlərin varlığı(yağış yağması, uyğun katetlərin bərabər olması, bucaqların qarşılıqlı bucaqlar olması), onların uyğun nəticələrinin varlığını həmişə təmin etməsi qənaətini əldə etmək və şagirdlərə çatdırmaq lazımdır.

Bundan sonra yuxarıda göstərilmiş tərif variantlarından birini seçib kafi şərtin tərifini söyləmək olar. Lakin, burada bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, adətən şagirdlər tədrisdə ancaq doğru teoremlərlə rastlaşır, doğru olmayan teoremin varlığı, başqa sözlə, həqiqət olmayan təkliflər haqqında təsəvvürləri belə olmur. Odur ki, birinci variant tərifi daxil etmək üçün əvvəlcədən hazırlıq görülməli, doğru və doğru olmayan təkliflər haqqında anlayış verilməli, təklifin özü və tərsi arasındakı münasibət şərh edilməlidir. Bizcə, VII sinifdə məhz ikinci variant, şərt və nəticə arasındakı asılılığa əsasən tərifi qəbul etmək daha münasibdir, çünki, həyatı misallar həmçinin misal vasitəsilə söylənən teoremlərdə bu asılılıq daha qabarıq görünür və şagirdlərə daha tez çatır.

Beləliklə, yuxarıdakı şəkildə daha bir neçə misal götürdükdən sonra A və B vasitəsilə kafi şərtin yuxarıdakı tərifi söylənir və misallarla möhkəmləndirilir

Zəruri şərti izah etmək üçün yenə misallara müraciət edirik: ali məktəbə daxil olmaq, ali təhsil almaq üçün zəruridir, diaqonallarının kəsişmə nöqtəsi ilə yarıya bölünməsi, dördbucaqlının paraleloqram olması üçün zəruridir, natural ədədin cüt ədəd olması, onun 4 - ə bölünməsi üçün zəruridir və s.

Müsahibə yolu ilə müəllim şagirdlərə izah edir ki, bu misallarda nəticələr şərtlər olmadan mümkün deyildir. Yəni nəticənin varlığı yalnız həmin şərtlər daxilində mümkündür (Ali məktəbə daxil olmadan ali təhsil almaq olmaz, dördbucaqlının diaqonalları kəsişmə nöqtəsində yarıya bölünməzsə, bu dördbucaqlı paraleloqram ola bilməz; yalnız cüt ədədlər 4-ə bölünə bilər). Bundan sonra zəruri şərtə (B, A ilə) yuxarıdakı tərif verilir və misallarla möhkəmləndirilir.
Zəruri və kafi şərt anlayışının şərhinə " kafidir, lakin zəruri deyil", " zəruridir, lakin kafi deyil" ifadələrinin işlənməsinə dair misallarla başlamaq mümkündür.

Məsələn, yağış yağması səkinin islanması üçün kafidir, lakin zəruri deyildir, çünki yağış yağmadan da (məsələn çiləməklə) səki islana bilər.

Ali məktəbə daxil olmaq, ali təhsil almaq üçün zəruridir, lakin kafi deyildir (müvəffəqiyyətlə oxuyub, təhsili başa vurmaq lazımdır). İki bucağın qarşılıqlı bucaq olması, onların bərabər olması üçün kafidir, lakin zəruri deyildir, çünki qarşılıqlı olmayan bucaqlar da bərabər ola bilərlər. Diaqonalların qarşılıqlı perpendikulyar olması, dördbucaqlının romb olması üçün zəruridir, lakin kafi deyildir, çünki, diaqonalları perpendikulyar olan dördbucaqlı romb olmaya da bilər (məsələn, kvadrat) və s.

Nöqtənin tənbölən üzərində olması, həmin nöqtənin bucağın tərəflərindən bərabər uzaqlıqda olması üçün kafi və zəruridir. Doğrudan da , nöqtə bucağın tənböləni üzərində olarsa, bucağın tərəflərindən bərabər uzaqlıqda olar. Yəni şərt kafidir, həmçinin nöqtə, bucağın tənböləni üzərində olmayan halda tərəflərdən bərabər uzaqlıqda ola bilməz. Yəni, şərt həm də zəruridir. Bundan sonra zəruri və kafi şərtə (A, B ilə) yuxarıdakı tərif verilir və misallarla möhkəmləndirilir.

Məlum olduğu kimi, riyaziyyatda teoremlər çox zaman kafi, zəruri, kafi və zəruri şərtlər vasitəsilə ifadə edilir. Təbiidir ki, yeni proqramla əlaqədar olaraq, məktəb kursunda da buna yer veriləcək bir sıra təklifləri bu şərtlərlə ifadə etmək lazım gələcəkdir. Odur ki, VII sinifdə bu anlayışları mənimsətməyin növbəti mərhələsi teoremləri kafi və zəruri şərtlə söyləməyi şagirdlərə öyrətməkdən ibarət olacaqdır. Bizə görə məhz bu mərhələdə, birinci variant tərifləri şərh etmək və işlətmək əlverişli olardı. Kafi və zəruri şərt anlayışları şagirdlərə artıq tanış olduğu üçün bu keçid çətin olmayacaqdır. Teoremlərin kafi və zəruri şərtlərlə ifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq bir məsələyə toxunmaq istərdik. Azərbaycan dilində riyazi ədəbiyyatda, teoremlərin kafi və ya zəruri şərtlə ifadələrində teoremin şərtini ikinci yerdə söyləmək demək olar ki, ənənə şəkli almışdır. Məsələn, eyni bir dairədə qövslərin bərabər olması üçün, onların paralel vətərlər arasında qalması kafidir. Dördbucaqlının paraleloqram olması üçün, diaqonalları ilə iki bərabər üçbucağa bölünməsi zəruridir və s. Göründüyü kimi burada əvvəl teoremin nəticəsi, sonra isə şərti söylənilir. Əlbəttə, bu elmi cəhətdən prinsipal məsələ deyildir, lakin tədris nöqteyi nəzərdən bunun mənası vardır. Belə ki, teoremləri adətən "... olarsa, ..olar" sxemi ilə ifadə edin və məktəbdə belə də öyrədirik. Teoremin ifadə olunmasında, eyni formanı, eyni sxemi saxlamaq məqsədilə, kafi və ya zəruri şərtlə ifadədə həmin sxemə riayət etmək mümkündür. Riyazi ədəbiyyatdan gətirdiyimiz ikinci misal "Dördbucaqlı diaqonalları ilə iki bərabər üçbucağa bölünərsə, bu dördbucaqlı paraleloqram olar" teoreminin zəruri şərtlə ifadəsidir. Həmin teoremi belə söyləmək mümkün idi: "Dördbucaqlının diaqonalları ilə iki bərabər üçbucağa bölünməsi, onun paraleloqram olması üçün zəruridir." Göründüyü kimi, burada şərt və nəticə növbə ilə gedir ,"... olarsa ... olar" sxemi gözlənilir və teoremin ifadəsinə heç bir xələl gəlmir, sadəcə olaraq, olarsa sözünü "olması", "olar" sözü ilə əvəz etmək, cümlənin sonuna kafidir(zəruridir, kafi və zəruridir) sözünü artırmaq lazım gəlir. Aydındır ki, belə bir keçid şagirdlər üçün çətinlik törətməz və hər hansı təklifi kafi və ya zəruri şərtlə müvəffəqiyyətlə ifadə edə bilərlər.

Düz və tərs teoremin hər ikisi doğru olduqda, bunlara qarşılıqlı tərs teroemlər deyirlər. Aydındır ki, qarşılıqlı tərs teoremlərdən birinin şərti, nəticəsi üçün kafi və zəruri şərt olur. Odur ki, zəruri və kafi şərtdən istifadə edərək iki teoremi birləşdirib bir teorem şəklində ifadə edirlər. Məsələn, rəqəmləri cəmi 3-ə bölünən natural ədəd 3-ə bölünür; 3-ə bölünən natural ədədin rəqəmləri cəmi 3-ə bölünür, teoremləri qarşılıqlı tərs teroemlərdir. Bunları bir teoremdə birləşdirək; rəqəmləri cəminin 3-ə bölünməsi natural ədədin 3-ə bölünməsi üçün kafi və zəruridir. Bu şəkildə söylənən teoremin isbatı iki hissədən: şərtin kafiliyi və şərtin zəruriliyinin isbatından ibarət olur. Qeyd edək ki, şərt həm kafi, həm zəruri olan halda, (düz və tərs teoremlərdə olduğu kimi) bunlar eyni hüquqlu olur, eyni

məna daşıyır, biri digəri yerində işlənə bilir. Odur ki, bunlardan hansını kafi, hansını zəruri adlandırmaq yanlız şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A.İ., Elementar riyaziyyat , Bakı, 2021, 462 s.
2. Sadıxov N.A. Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları Bakı 1991, 250 s.
3. Cəbr 7, Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik, Çaşıoğlu 2004, 335 səh
4. Mərdanov M.C. və b. " Cəbr və analizin başlanğıcı" IX sinif dərsliyi, Bakı 2005,207 səh.

SUMMARY

THE CONCEPT OF NECESSARY AND SUFFİCİENT CONDİTİON İN MATHEMATİCS AND THE METHODOLOGY OF İTS TEACHİNG İN THE SCHOOL CURRİCULUM

Orkhan Jafarov, Jala Jafarova

The article examines the essence of the concepts of "necessary and sufficient conditions" and their teaching principles at the school level. Teaching these concepts plays an important role in the development of mathematical and logical thinking in students. The article explains the relationship between the condition and the result of theorems and clarifies it with appropriate examples. It is recommended to present concepts in teaching in an inductive way based on specific examples. An approach based on real-life and mathematical situations, rather than abstract definitions, increases the effectiveness of teaching. As a result, the correct mastering of the topic develops students' mathematical thinking and logic skills.

Keywords: *high school, mathematics, necessary condition, sufficient condition, theorem, mathematical thinking, logical connection, methodology*

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИЕ НЕОБХОДИМОГО И ДОСТАТОЧНОГО УСЛОВИЯ В МАТЕМАТИКЕ И МЕТОДИКА ЕГО ПРЕПОДАВАНИЯ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ

Орхан Джафаров, Джаля Джафарова

В статье рассматривается сущность понятий «необходимые и достаточные условия» и принципы их преподавания в школе. Обучение этим понятиям играет важную роль в развитии математического и логического мышления учащихся. В статье объясняется связь между условием и результатом теорем и поясняется соответствующими примерами. Рекомендуется излагать понятия в обучении индуктивным способом, опираясь на конкретные примеры. Подход, основанный на реальных математических ситуациях, а не на абстрактных определениях, повышает эффективность обучения. В результате правильное усвоение темы развивает математическое мышление и логические способности учащихся.

Ключевые слова: *Средняя школа, математика, необходимое условие, достаточное условие, теорема, математическое мышление, логическая связь, методика*.

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-25
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

NANOELEKTRON GURĞULARIN TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Aygün SULTANOVA [1], **Kəmalə ƏZİZOVA** [2], **Səma BABAYEVA** [1]
[1]Naxçıvan Dövlət Universiteti , Naxçıvan, Azərbaycan
[2]Elm və Təhsil Nazirliyi Fizika İnstitutu,Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: aygunsultanova@ndu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
mikroelektronika, nanometr, nanosensor, fotodetektorlar, süni zəka.

XÜLASƏ
Nanoelektronika – elektronika elm və texnologiyasının, nanometr miqyasında (1–100 nm) işləyən qurğu və sistemlərin hazırlanmasını və tətbiqini öyrənən istiqamətidir. Bu sahə, atom və molekul səviyyəsində maddənin xüsusiyyətlərinə nəzarət etmək, kvant effektlərini praktik məqsədlər üçün istifadə etmək imkanları ilə fərqlənir.
Nanoelektron qurğuların yaradılması yalnız hesablama sürətini və enerji səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də yeni tip funksionallıqların - molekulyar yaddaş, kvant hesablama, nanosensor sistemləri kimi texnologiyaların inkişafına zəmin yaradır.
Nanoelektronika məhsulları və texnologiyaları müasir sənayenin müxtəlif sahələrində tətbiq olunur: Nanoelektron məhsullar və texnologiyalar elektronika (kiçik çiplər, yüksək sürətli yaddaşlar, yüksək keyfiyyətli displeylər), enerji (batareyalar, günəş batareyaları), tibb (məqsədli dərman çatdırılması, xəstəlik aşkarlama sensorları) kimi müxtəlif sahələrdə istifadə olunur.
Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, nanoelektronika müasir texnologiyaların inkişafında mühüm istiqamət olaraq, həm fundamental elmi nailiyyətlərə, həm də sənaye istehsalına ciddi təsir göstərir. Mikroelektronikadan nanoelektronikaya keçid prosesində əldə edilən nəticələr yalnız hesablama gücünün artırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda enerji səmərəliliyinin yüksəldilməsi, cihazların miniaturizasiyası və yeni funksional imkanların yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

GİRİŞ

XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəlləri texnologiya tarixində yeni bir mərhələ kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdə informasiyanın sürətli emalı, yüksək məhsuldar hesablama sistemləri və mikromiqyaslı elektron cihazların inkişafı sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Lakin mikroelektronika texnologiyalarının miniatürləşmə həddi yaxınlaşdıqca, ənənəvi istehsal metodlarının qarşısında ciddi fiziki və texnoloji məhdudiyyətlər yaranmışdır.

Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması məqsədilə elmi ictimaiyyət nanoölçülü strukturların tədqiqinə və tətbiqinə yönəlmişdir (Abdinov Ə.Ş. ,Səfərov V.H. , 2010)

Nanoelektronikanın inkişafı həm fundamental elmi tədqiqatlara, həm də tətbiqi mühəndislik işlərinə əsaslanır. Bu sahədə qrafen, karbon nanoborular, nanotellər, kvant nöqtələri və digər nanomateriallar geniş şəkildə öyrənilir. Onların unikal elektrik, optik və mexaniki xüsusiyyətləri, gələcək nəsil tranzistorlar, yaddaş qurğuları, fotodetektorlar və enerji yığma sistemləri kimi cihazlarda istifadəsinə imkan verir.

Nanoelektronika - nanometr miqyasında (1 nm = 10^{-9} m) fəaliyyət göstərən elektron cihazların, komponentlərin və sistemlərin hazırlanması, tədqiqi və tətbiqi ilə məşğul olan müasir elmi-texniki istiqamətdir. Bu sahə klassik mikroelektronikanın məntiqi davamı olaraq meydana gəlmiş, lakin ənənəvi texnologiyaların ölçü məhdudiyyətlərini aşmaq üçün kvant mexanikası prinsiplərindən və yeni materiallardan geniş istifadə etməyə başlamışdır .

MATERİALLAR VƏ METODLAR

Nanoelektronika, elektron qurğuların ölçülərinin nanometr diapazonuna endirilməsi ilə yüksək performans, enerji səmərəliliyi və yeni funksional imkanlar yaradan bir sahədir. Nanoelektron

qurğular mikroelektronikadan daha kiçik ölçülü, lakin daha güclü və çevikdir. Onlar süni intellektdən kvant hesablama texnologiyalarına qədər müxtəlif sahələrdə tətbiq olunurlar. Nanoelektronika, unikal xüsusiyyətləri sayəsində bir çox sənaye və elmi sahələrdə innovativ tətbiqlər tapmışdır. Onun geniş yayılmış tətbiq sahələri aşağıdakılardır:

Nanoelektron qurğular mikroprosessorların sürətini və enerji effektivliyini artırmaq üçün istifadə olunur. FinFET (**Field-Effect Transistor (FET)** – sahə-effekti tranzistor) və GAAFET(**"Gate-All-Around Field-Effect Transistor-"** bütün ətrafı qapalı sahə-effekti tranzistor")kimi nanometr tranzistorlar ənənəvi CMOS("Complementary Metal-Oxide-Semiconductor"-Tamamlayıcı Metal-Oksid-Yarımkeçirici) texnologiyalarını əvəz edir, bu da daha kiçik və güclü hesablama sistemlərinin yaradılmasına imkan verir. Nanoölçülü yaddaş elementləri (memristorlar, kvant nöqtə yaddaşları) məlumat saxlama sahəsində böyük potensiala malikdir.(Bassett, Deborah R. ,2010).

Termal molekulyar hərəkət mütləq sıfırdan yuxarı temperaturda hər hansı bir maddədə atomların və ionların təsadüfi hərəkətidir.

Mütləq sıfır bütün hərəkətin dayandığı mümkün olan ən aşağı temperaturdur. -273,15∘C və ya 0 Kelvinə bərabərdir.

İstənilən başqa temperaturda molekullar daim titrəyir, bir-biri ilə və ətrafdakı cisimlərlə toqquşur. Bu hərəkət temperaturdan və maddənin vəziyyətindən asılıdır: temperatur nə qədər yüksək olarsa və molekullar arasındakı bağlar nə qədər az olarsa, hərəkət bir o qədər çox olar. Məsələn, qazda molekullar maye və ya bərkdən daha sürətli və xaotik hərəkət edir.

Nanoölçülü qurğular yüksək həssaslıq və selektivlik təmin edir. Nanotellər, qrafen və kvant nöqtələri əsasında hazırlanan nanosensorlar bioloji molekulların, toksinlərin və xəstəlik markerlərinin aşkarlanmasında istifadə olunur. Bu, erkən diaqnostika və fərdi müalicə üçün imkanlar yaradır (Paşayev A.M, Abdullayev X.İ, İbrahimov R.Ə, Səfərzadə Ə.Ə. , 2012)

Nanoelektron qurğular kvant nöqtələr və qrafen kimi nanomateriallar sayəsində yüksək səmərəli işıq mənbələri, fotodetektorlar və ekranlar hazırlanır. Nanoölçülü optoelektron cihazlar gələcək informasiya ötürmə və enerji yığımı sistemlərində əsas rol oynayacaq.

Nanoölçülü qurğuların kiçik ölçüləri və aşağı enerji sərfi kosmik aparatların və müdafiə sistemlərinin inkişafında əhəmiyyətlidir. Nanoelektronika radiasiyaya davamlı və yüksək performanslı avadanlıqların hazırlanmasında istifadə olunur.

Bu məqalədə nanoelektron qurğuların əsas tətbiq sahələri geniş şəkildə izah edilir.

Kompüter və Prosessor Texnologiyaları: Nanoelektron tranzistorlar müasir mikroprosessorların və hesablama çiplərinin əsasını təşkil edir .

Yüksək performans: 3 nm və 2 nm texnologiya düyünlərində istehsal edilən prosessorlar saniyədə trilyonlarla əməliyyat icra edə bilir.

Aşağı enerji istehlakı: Kiçik ölçülü tranzistorlar daha az enerji sərf edir və istilik yayılması azalır.

Qabaqcıl arxitekturalar: FinFET, GAAFET və CFET kimi quruluşlar ilə daha yüksək inteqrasiya dərəcəsi əldə edilir.

Tətbiq sahələri aşağıdakılardan ibarətdir: Superkompüterlər və yüksək performanslı hesablama (HPC); Qrafik prosessorları (GPU) və neyroprosessorlar (NPU); Mobil cihaz prosessorları (SoC) və enerji səmərəli çiplər; Yaddaş Qurğuları.

Süni İntellekt və Maşın Öyrənməsi Sistemləri. AI və ML texnologiyaları üçün yüksək hesablama gücü tələb olunur. Nanoelektron qurğular bu sahədə əsas rol oynayır. **Süni intellekt sürətləndiriciləri:** TPU (Tensor Processing Unit- Tensor: çoxölçülü verilənlər), NPU (Neural Processing Unit- Neural: neyron şəbəkəsi) və xüsusi ASIC (Application-Specific Integrated Circuit-xüsusi tətbiq üçün hazırlanmış inteqrasiya olunmuş sxem) çipləri AI(Artificial Intelligence- Süni Zəka) hesablamaları üçün optimallaşdırılıb. **Aşağı enerji və yüksək performans:** Nanoölçülü cihazlar neyron şəbəkələrinin təlim və tətbiqi zamanı enerji səmərəliliyini artırır. (Sadiqov O.M. , Həsənova M.Ş. , 2012).

Nanoelektron sensorlar kiçik ölçülü və aşağı enerji istehlaklı olduqları üçün milyonlarla cihazın bir-birinə qoşulmasına imkan verir.

Tibbi və Bioelektron Tətbiqlər: Nanoelektron qurğular tibbi diaqnostika və müalicə proseslərini dəyişir.
Biosensorlar: Xəstəliklərin erkən diaqnostikası üçün yüksək həssaslığa malikdir.
İmplantlar: Nanoölçülü elektron implantlar sinir sisteminə birləşdirilə bilər (neyroprotezlər).
Dərman çatdırılması: Nanoelektron kapsullar vasitəsilə hədəf hüceyrələrə dərman verilməsi.
Telekommunikasiya və RF Qurğular. Nanoelektron texnologiyalar telekommunikasiya sistemlərinin əsasını təşkil edir.
5G və 6G sistemləri: Yüksək tezlikli RF modulları nanometr texnologiyaları ilə istehsal olunur.
III-V materiallarına əsaslanan qurğular: GaN və InP tranzistorları yüksək güc və tezliklərdə işləyir.
Photonics inteqrasiyası: Optik siqnalların ötürülməsi üçün nanoölçülü dalğaötürücülər.
Kvant Hesablama. Nanoelektron qurğular kvant texnologiyalarının inkişafı üçün vacibdir **(**J. Plummer, M. Deal, P. Griffin, *Silicon VLSI Technology.*
Kvant nöqtələri və **Josephson birləşmələri** kvant bitlərini (qubit) idarə etmək üçün istifadə olunur.
Spintronik və topoloji izolyatorlar – kvant informasiyanın saxlanması və emalı üçün yeni platformalar.
Kryogen mühitdə işləyən elektronika – kvant prosessorlarının idarəsi üçün xüsusi çiplər.
Avtomobil Elektronika və Avtonom Sistemlər. Nanoelektron cihazlar avtomobil sənayesində geniş tətbiq olunur.
Güc elektronikası: SiC və GaN əsaslı nanoelektron qurğular elektrik avtomobillərində yüksək səmərəlilik təmin edir.
Avtonom idarəetmə sistemləri: Radar, LiDAR və kameraların işlənməsi üçün yüksək hesablama gücü tələb olunur.
Enerji idarəetməsi: Batareyaların optimallaşdırılması üçün nanoölçülü güc idarəetmə çipləri.
Enerji Toplama və İdarəetmə. Nanoelektron texnologiyalar alternativ enerji sistemlərində də istifadə olunur.
Günəş panelləri: Nanoölçülü strukturlaşdırma ilə işıq udma qabiliyyəti artırılır.
Enerji yığım çipləri: Kiçik cihazların enerji təminatı üçün mikrogenerasiya texnologiyaları.
Ağıllı enerji idarəetmə: Sərfiyyatı optimallaşdıran və itkiləri azaldan mikroçiplər **(***Teo B.K. , Sun X.H. , 2007).*

Nanomaterialların yüksək səth sahəsi və unikal elektrik xassələri onların superkondensatorlar, yanacaq elementləri və günəş batareyalarında istifadəsini mümkün edir. Nanoelektronika enerjinin effektiv idarə olunması və saxlama texnologiyalarında inqilabi yeniliklərə yol açır.

1. Nanoelektronika və Hesablama Sistemləri: Qrafen və digər 2D materialların elektronika sahəsində tətbiqi; Nanohissəciklər əsasında yaddaş qurğuları (memristorlar və s.);Kvant nöqtələri ilə hesablama və fotonika.

2. Nanomateriallar və Onların Xüsusiyyətləri: Karbon nanoborular: mexaniki və elektrik xüsusiyyətləri; Nanokompozit materiallar və onların sənayedə istifadəsi; Öz-özünü bərpa edən (self-healing) nanomateriallar (Vo-Dinh, T. ,2007).

Nanoelektron qurğuların əsas üstünlüklərindən biri onların aşağı enerji sərfi ilə işləməsidir. Miniatürləşmə nəticəsində tranzistorların açma və bağlama cərəyanları azaldılır, bu isə ümumi güc itkisini minimuma endirir. Bununla yanaşı, nanoölçülü qurğularda **istilik idarəetməsi** mühüm rol oynayır, çünki kiçik həcmli strukturlarda istilik yığılması və paylanması cihazın işinə ciddi təsir göstərir.

NƏTİCƏ

Yeni materialların – qrafen, karbon nanoborular, 2D yarımkeçiricilər – istifadəsi tranzistorların və sensorların xüsusiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

Litografiya və özünü-yığma texnologiyaları nanoölçülü strukturların istehsalında əsas rol oynayır.

Nanoelektron komponentlər təkcə informasiya texnologiyaları sahəsində deyil, həm də tibbi diaqnostika, ətraf mühit monitorinqi, hərbi texnologiyalar və kvant hesablamalarında geniş tətbiq imkanlarına malikdir.

Nanoelektron qurğular müasir elektronikanın inkişafında mühüm rol oynayır və hesablama, rabitə, süni intellekt və sensor texnologiyaları kimi sahələrdə yeni imkanlar açır. Onların istehsalı, dizaynı və tətbiqi material elmi, nanoteknologiya və elektronikanın birləşdiyi kompleks bir prosesdir.

Nanoelektron qurğular müasir texnologiyanın əsasını təşkil edir. Onların tətbiq sahələri hesablama, telekommunikasiya, süni intellekt, tibbi cihazlar, enerji və kvant texnologiyalarını əhatə edir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar yaxın gələcəkdə daha səmərəli, daha güclü və daha çevik sistemlərin yaranmasına səbəb olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdinov Ə.Ş. , Səfərov V.H. --Elektron texnikasının materialları və nanotexnologiyanın əsasları. Bakı, 2010. 850s.
2. Bassett, Deborah R. (2010). "Taniguchi, Norio". In Guston, David H. (ed.). Encyclopedia of nanoscience and society. London: SAGE. p. 747. ISBN 9781452266176. Retrieved 3 August 2014.
3. **Orucov H.S., Əbilov Ç.İ.Sadıqov. O.M., Həsənova M.Ş** — *Elektronikada nanotexnologiyalar və nanomateriallar. I hissə, nanotexnologiyalar.* Bakı: AzTU, 2017, **196 səh.**
4. Paşayev A.M, Abdullayev X.İ, İbrahimov R.Ə, Səfərzadə Ə.Ə. Zond mikroskopiyası. Bakı, 2012. 202 s.
5. Paşayev A.M, Ağayeva S.X.. Nanomateriallar, tədqiqat üsulları, cihazlar. Bakı, 2012.
6. Sadiqov O.M. , Həsənova M.Ş. Elektron texnikasinin materiallari və komponentləri. Bakı, 2012. 205 s.
7. Teo, B. K. & Sun, X. H. (2007). Silicon-based low-dimensional nanomaterials and nanodevices. *Chemical Reviews, 107*(5), 1454–1532.
8. Vo-Dinh, T. (2007). *Nanotechnology in biology and medicine: Methods, devices, and applications*. In T. Vo-Dinh (Ed.). CRC Press

SUMMARY

APPLICATION FIELDS OF NANOELECTRONIC DEVICES

Aygün Sultanova, Azizova Kamala, Sema Babayeva

Nanoelectronics is a direction of electronic science and technology that studies the development and application of devices and systems operating at the nanometer scale (1–100 nm). This field is distinguished by the ability to control the properties of matter at the atomic and molecular levels and use quantum effects for practical purposes.

The creation of nanoelectronic devices not only increases computing speed and energy efficiency, but also creates the basis for the development of new types of functionalities - technologies such as molecular memory, quantum computing, nanosensor systems.

Nanoelectronic products and technologies are applied in various fields of modern industry: Nanoelectronic products and technologies are used in various fields such as electronics (small chips, high-speed memories, high-quality displays), energy (batteries, solar cells), medicine (targeted drug delivery, disease detection sensors).

Research shows that nanoelectronics, as an important direction in the development of modern technologies, has a significant impact on both fundamental scientific achievements and industrial production. The results obtained in the process of transition from microelectronics to nanoelectronics are not limited to increasing computing power, but are also of great importance in terms of increasing energy efficiency, miniaturization of devices, and creation of new functional capabilities.

Keywords: *microelectronics, nanometer, nanosensor, photodetectors, artificial intelligence.*

РЕЗЮМЕ

ОБЛАСТИ ПРИМЕНЕНИЯ НАНОЭЛЕКТРОННЫХ УСТРОЙСТВ

Айгюн Султанова, Азизова Камала, Сема Бабаева

Наноэлектроника — это направление электронной науки и техники, изучающее разработку и применение устройств и систем, работающих в нанометровом масштабе (1–100 нм). Эта область отличается возможностью контролировать свойства материи на атомном и молекулярном уровнях и использовать квантовые эффекты в практических целях.

Создание наноэлектронных устройств не только повышает скорость вычислений и энергоэффективность, но и закладывает основу для разработки новых типов функциональных возможностей — таких технологий, как молекулярная память, квантовые вычисления, наносенсорные системы.

Наноэлектронные продукты и технологии применяются в различных областях современной промышленности: наноэлектронные продукты и технологии используются в таких областях, как электроника (малые чипы, высокоскоростная память, высококачественные дисплеи), энергетика (батареи, солнечные элементы), медицина (целевая доставка лекарств, датчики обнаружения заболеваний).

Исследования показывают, что наноэлектроника, как важное направление в развитии современных технологий, оказывает значительное влияние как на фундаментальные научные достижения, так и на промышленное производство. Результаты, полученные в процессе перехода от микроэлектроники к наноэлектронике, не ограничиваются увеличением вычислительной мощности, но также имеют большое значение с точки зрения повышения энергоэффективности, миниатюризации устройств и создания новых функциональных возможностей.

Ключевые слова: микроэлектроника, нанометр, наносенсор, фотодетекторы, искусственный интеллект.

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-26
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

HÜQUQ VƏ SİYASİ ELMLƏR

CİNAYƏT PROSESİNDƏ PROSESSUAL SAZİŞİN TƏTBİQİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Mətanət ƏSGƏROVA
Milli Aviasiya Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: matanatasgarova@yahoo.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

Keywords:
prosessual saziş, kompromis, ittiham, müdafiə, məhkəmə nəzarəti, ədalət

ABSTRACT
Məqalədə müasir cinayət prosesi çərçivəsində ittiham və müdafiə arasında kompromis forması kimi prosessual sazişin hüquqi təbiəti və onun mümkünlüyü hədləri tədqiq olunur, bu institutun nəzəri əsasları, məqsəd və vəzifələri araşdırılır, həmçinin təqsirsizlik prezumpsiyası, ədalətlilik və tərəflərin bərabərliyi prinsiplərinin pozulması riskləri təhlil edilir. Nəticə etibarilə belə bir qənaətə gəlinir ki, prosessual saziş institutunun inkişafı məhkəmə nəzarətinin gücləndirilməsi, onun tətbiqinin əsasları və prosessual təminatlarının normativ dəqiqləşdirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Bu, institutun ədalət mühakiməsinin məna və məqsədlərinə zidd istiqamətdə istifadəsinin qarşısını alacaqdır.
Tədqiqatın məqsədi prosessual sazişin hüquqi təbiətini təhlil etmək, onun mümkünlüyü hədlərini müəyyənləşdirmək və cinayət prosesinin effektivliyi ilə insan hüquqlarının müdafiəsi arasında tarazlığı təmin edən hüquqi təminatları göstərməkdən ibarətdir.
Tədqiqatın obyekti: müasir cinayət prosessində ittiham və müdafiə arasında kompromis forması kimi prosessual saziş institutunun hüquqi tənzimlənməsi və tətbiqi mexanizmləri.
Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı normativ-hüquqi, müqayisəli-hüquqi, sistemli və analitik metodlardan istifadə olunmuşdur. Müqayisəli təhlil vasitəsilə müxtəlif hüquq sistemlərində prosessual sazişin hüquqi tənzimi, tətbiq şərtləri və nəticələri öyrənilmiş, onların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilmişdir.
Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Prosessual sazişin hüquqi sərhədləri və məhdudiyyətləri elmi əsaslarla konkret şəkildə müəyyən edilmişdir. Cinayət prosesində ittiham və müdafiə arasında kompromisin tətbiqində məhkəmə nəzarətinin rolunun əhəmiyyəti nəzəri və praktiki aspektdən qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan qanunvericiliyində prosessual saziş institutunun tətbiqi ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

GİRİŞ

Müasir cinayət prosesində tətbiq edilən müqavilə (razılaşma) formalarından biri olan prosessual saziş (və ya əməkdaşlıq haqqında saziş) ittiham və müdafiə tərəfləri arasında təqsirin etirafı və ədalət mühakiməsinə yardım müqabilində əldə olunan kompromisi ifadə edir.

İnstitut bir sıra ölkələrdə uğurla tətbiq olunur. Məsələn, Ruandada o, Ali Məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş Təcrübi Təlimatlara uyöun olaraq bütün pozuntulara tətbiq edilir [Practice Directions of the President of the Supreme Court n° 002/2023 of 05/09/2023 governing the plea-bargaining procedure (Rwanda)].

Prosessual saziş tərəflərin qarşılıqlı güzəştlərinə əsaslanır, istintaqın və məhkəmə baxışının sürətləndirilməsinə, məhkəmələrin yükünün azaldılmasına, ittiham və müdafiə arasında əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılmasına və s. kömək edir.

Lakin mümkün kompromis ilə cinayət prosesinin təqsirsizlik prezumpsiyası, ədalətlilik, qanunçuluq və tərəflərin bərabərliyi kimi prinsiplərinin pozulması arasındakı sərhədin müəyyən edilməsi bu instututun tətbiqinin hüquqiliyinin əsası kimi çıxış edir.

Prosedurların sadələşdirilməsi, prokurorluğun təsirinin güclənməsi və məhkəmə təcrübəsində sazişlərin rolunun artması şəraitində sazişlərin mümkünlüyünün sərhədləri problemi daha da kəskinləşir. Bu isə prosessual saziş institutunun nəzəri-hüquqi əsaslarının təhlil edilməsini, kompromisin mümkünlüyü, o cümlədən könüllülük meyarlarının müəyyənləşdirilməsini, məhkəmə təcrübəsinin və AİHM standartlarının araşdırılmasını, qanunvericiliyin və məhkəmə nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanmasını tələb edir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın elmi əsasını cinayət prosessində prosessual saziş institutunun mahiyyəti, hüquqi təbiəti və tətbiq mexanizmlərinə dair beynəlxalq və milli mənbələr təşkil edir. Əsas hüquqi baza kimi Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi təhlil edilmişdir.

Məqalədə həmçinin məhkəmə və istintaq təcrübəsi, açıq mənbələrdə yer alan məhkəmə qərarları araşdırılmışdır. Bu materiallar əsasında prosessual sazişin tətbiqində yaranan problemlər və mövcud qanunvericilikdəki boşluqlar müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətində elmi əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülmüşdür.

Bundan əlavə, Avropa Şurasının ədalətli məhkəmə araşdırması, AİHM-nin təcrübəsi, cinayət prosesində tərəflərin hüquqlarının təminatı və əməkdaşlıq mexanizmləri ilə bağlı tövsiyə xarakterli sənədlər də tədqiqatın metodoloji bazasına daxil edilmişdir.

MÜZAKİRƏ

Bu institut ikili mahiyyətə malikdir, həm prosessual aktın və həm də müqavilənin elementlərini birləşdirir, bu da onu ənənəvi prosessual qərarlardan fərqləndirir.

Plea bargaining elə bir prosedur kimi formalaşmışdır ki, burada təqsirləndirilən şəxs…təqsirini etiraf edir, bunun üçün dövlət prokurorunun, zərərçəkmişlərin və əsasən hakimin razılığı tələb olunur, hakim isə sazişdən əvvəl uyğun cəzanı təsdiqləyir [Nakibuule, Gladys Kisekka, 2020, s.2].

"Plea bargaining" təqsirləndirilən şəxsin etirafına cavab olaraq, ona güzəştin tətbiq edilməsini və hansı güzəştin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur, məsələn, yüngül maddə ilə ittiham irəli sürülməsi, daha az müddətli həbs cəzasının verilməsi və digər prosessual üstünlüklər və s.

"Plea bargaining" dedikdə məhkəməyəqədər və ya məhkəmə mərhələsində prokuror və müdafiə tərəfi arasında baş verən konkret razılaşma başa düşülür [Albert W. Alschuler,1979, s.3-4].

Kanadada ədalətin danışıqlar masasında əldə edilə biləcəyini nəzərdə tutan təcrübənin tətbiqinə etiraz olaraq "təqsirin etirafı" termininin istifadəsindən uzaqlaşaraq "təqsirin etirafı müzakirələri", "qətnamə müzakirələri", "təqsirin etirafı danışıqları" və "təqsirin etirafı ilə bağlı razılaşmalar" kimi daha neytral ifadələrə üstünlük verilir [Milica Potrebic Piccinato, 2022].

Prosessual saziş təqsirləndirilən şəxsi uzun sürən məhkəmə proseslərindən azad edir. Təqsirləndirilən şəxslər təqsirini etiraf edərək, məhkəməyə getməmək müqabilində daha üstün qiymətləndirdikləri güzəştləri almaq imkanına malikdirlər [Easterbrook F.H., 1992, s.1969].

İnstitutun tətbiqi ilə bağlı əsas problem ittiham və müdafiə arasında kompromisin sərhədlərinin müəyyən edilməsidir. Prosessual saziş tərəflərin mübahisəlilik və dispozitivlik imkanlarını gücləndirsə də, digər tərəfdən obyektiv həqiqət prinsipindən faktiki olaraq imtina edilməsinə gətirib çıxara bilər.

İnstitutun tətbiqi ilə bağlı əsas risklərdən biri təqsirləndirilən şəxsin təqsirini etiraf etməyə məcbur edilməsidir. O, uzun müddət saxlanıldıqda və ya müdafiəçiyə çıxışı məhdud olduqda bu risq daha da artır. İstintaq orqanları təqsirləndirilən şəxsə psixoloji təsir edə bilərlər və ya onu daha yüngül cəza müqabilində təqsirini boynuna almağa istiqamətləndirə bilərlər, öz iradəsi ilə deyil, daha ağır cəza almaq qorxusu ilə saziş bağlaya bilər. Belə vəziyyət AİHK-nın 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan ədalətli məhkəmə baxışı prinsipini pozmuş olur. təqsirləndirilən şəxs məsuliyyətdən kənarda qalmasına şərait yaradır. Buna görə də prosessual saziş bağlanmış şəxs digər müttəhimlərə münasibətdə şahid hesab olunur, o, şahid qismində dindirilən zaman ifadə verməkdən imtina etdiyinə, qəsdən yalan ifadə verdiyinə və ya bilə-bilə yalan məlumat verdiyinə görə cinayət məsuliyyəti daşıdığı barədə əvvəlcədən xəbərdar edilməlidir [Кубрикова М.Е.,2013, s.14].

Digər bir risq obyektiv həqiqət prinsipinin pozulması ilə bağlı vəziyyətdir. Prosessual saziş geniş tətbiq edildikdə, bir çox hallarda işin bütün halları aydınlaşdırılmır, sübutlar dərindən təhlil edilmir, proses formallığa çevrilə bilər. Bu isə, xüsusilə də təqsirin aydın olmadığı işlərdə, həqiqətin müəyyən edilməsinin məhdudlaşdırılmasına gətirə bilər.

İnstitutun tətbiqi bir sıra hallarda sosial ədalət prinsipinin pozulmasına gətirə bilər. Belə ki, maddi resursları olan, həmçinin öz hüquqlarını daha yaxşı bilən təqsirləndirilən şəxslər sazişdə bu

xüsusiyyətlərə malik olmayan şəxslərə nisbətən daha əlverişli şərtlər əldə edə bilərlər. Bu isə hüququn tətbiqində ikili standartlar formalaşdırılmasına gətirə bilər.

İnstitutun tətbiqi ilə bağlı digər bir risq hüquqtətbiqedici təcrübənin vahidliyi ilə bağlıdır. Təcrübədə müxtəlif məhkəmələrdə sazişlərin bağlanılması və təsdiq edilməsi şərtləri fərqlənə bilər. Dəqiq məhkəmə təcrübəsinin və təlimatlarının olmaması özbaşınalıq yarada, subyektiv yanaşmarı artıra bilər.

Bir sıra hallarda zərərçəkmiş şəxs saziş bağlanılması prosesinə cəlb edilmir, ancaq o şərtlərlə razı olmaya bilər. Məsələn, tərəf zərərçəkmişə ciddi ziyan vurulmasına baxmayaraq cəzanın yüngülləşdirilməsi ilə bağlı razılığa gələ bilər.

İnstitutun tətbiqi ilə bağlı digər risqlərə məhkəmə nəzarətinin formal olması (məhkəmə faktiki olaraq sazişi təsdiqləyir, lakin etirafın düzgünlüyünü yoxlamır); təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulması (təqsirin etirafı sübutetmənin nəticəsi olmur, "saziş valyutası"na çevrilir) aiddir.

Beynəlxalq standartlar kompromis prosedurların tətbiqini nəzərdə tutur, ancaq buna ədalət və tərəflərin bərabərliyi prinsiplərinin gözlənilməsi şərtilə yol verir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM**)** prosessual sazişlərin mümkünlüyünü qəbul edir, sazişin könüllülük və şəffaflıq prinsiplərinə uyğun olması, həmçinin prosedura məhkəmə nəzarətinin təmin olunmasının zəruriliyindən çıxış edir [Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia (Application no. 9043/05), § 89–97].

Prosessual sazişin üzərində məhkəmə nəzarəti sazişin qanuniliyinin və könüllülüyünün, təqsirləndirilən şəxsin əməkdaşlığının real olub-olmamasının, cəzanın törədilmiş cinayətin ağırlığına uyğunluğunun, təzyiq və ya sübutların saxtalaşdırılması əlamətlərinin olmamasının yoxlanılmasından ibarətdir. Rusiya Federasiyasının CPM-nin 317.7-ci maddəsi bu tələblərlə yanaşı təqsirləndirilən şəxsin istintaqa yardım öhdəliklərini faktiki yerinə yetirməsini yoxlayır.

ABŞ Ədliyyə Nazirliyinin Prokurorlar Ofisi qeyd edir ki, təqsirləndirilən şəxs günahını etiraf edərsə, məhkəmə prosesi keçirilmir, lakin növbəti addım hökm çıxarma iclasına hazırlaşmaqdır [U.S. Department of Justice offices of United States Attorneys, 2026].

Hakim təqsirləndirilən şəxsin ona qarşı irəli sürülmüş ittihamla könüllü razılaşmasını, bu razılaşmaya nə prokurorun, nə də zərərçəkmişin etiraz etmədiyini müəyyən etdikdən sonra məhkəmə istintaqı aparmadan, ittihamın sübut olunmasını həqiqət kimi qəbul edir. Lakin bu həqiqət heç də obyektiv deyil, formal xarakter daşıyır. Belə bir "həqiqətlə" kifayətlənmək həm cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan şəxsin qanuni maraqları, həm də ədalətli məhkəmə icraatının prinsipləri baxımından problemli məsələdir [Шадрин, В. С., 2023, s.51].

Prosessual saziş ibtidai istintaq zamanı bağlanıldıqda məhkəmə təqsirləndirilən şəxs barəsində hökmünü əsaslandırarkən cinayət işinin faktiki halları, o cümlədən onun təqsirliliyi ilə bağlı məsələləri araşdırmır. Lakin həmin hökmün əsaslandırılması hüquq sahəsinə aid məsələlərin, yəni əməlin tövsifinə və cəzanın təyin edilməsinə dair məsələlərin həllini əhatə etməlidir [Михайлов А.А., 2013, s.173].

Məhkəmə nəzarəti bu institutun tətbiqi zamanı yarana biləcək əsassız qərarları və sui-istifadəni məhdudlaşdıran əsas mexanizm kimi çıxış edir. Məhkəmə nəzarətin səmərəliliyi daha çox müdafiənin fəallığından asılıdır. Müdafiəçi yalnız təqsirləndirilən şəxsi sazişin nəticələri barədə məlumatlandırmaqla kifayətlənməməli, həm də istintaq orqanlarının mümkün sui-istifadəsinə qarşı çıxmalıdır.

Prosesin sadələşdirilməsi, maraq balansını pozan saziş vasitəsilə ədalətin əvəzlənməsinə yol verməməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 28 noyabr 2018-ci il tarixli Qərarında göstərilir ki, **m**əhkəmə faktın etiraf edilməsi barədə işdə iştirak edən şəxsin izahatını dərhal əsaslı sübut kimi qəbul edə bilməz. Etiraf hər bir halda prosessual qanunvericiliyə əsasən məhkəmə tərəfindən yoxlanılmalıdır. Aşağıdakı hallar aşkar edilərsə, etirafın sübut kimi qəbul edilməsindən imtina edilməlidir:- faktın etirafı işin həqiqi hallarının gizlədilməsinə yönəldikdə;- faktın etirafı aldatma, zor, hədə təsiri altında baş verdikdə; - faktın etirafı yanılma təsiri nəticəsində baş verdikdə.

İnstitutun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müasir yanaşma həqiqət prinsipini və məhkəmə sisteminə etibarın əsaslarını pozmayan balanslaşdırılmış kompromis modelinin işlənib hazırlanmasını tələb edir.

A.R.Bağırov institutun tətbiqinin əleyhi çıxış edərək, qeyd edir ki, bu institutun tətbiqi…ibtidai istintaq mərhələsində vəzifə səlahiyyətlərindən sui istifadəyə əlavə əsas olduğunu, zərərçəkmişlərin qanuni mənafelərinin pozulmasına, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı aradan qaldırılması mümkün olmayan ziddiyyətlərə və əsassız mürəkkəbliklərə gətirib çıxardığını göstərir [A.R.Bağırov, 2008,s.34].

A.R.Bağırovla tam razılaşırıq ki, bir ölkədə müvəffəqiyyətlə tətbiq edilən institutun başqa bir ölkədə tətbiqi həmişə eyni nəticələrə gətirməyə bilər. Ancaq uzun müddət ərzində tətbiq edilən prosessual saziş institutunun Azərbaycanda tətbiqinin tam mümkünsüzlüyünü iddia etmək də düzgün olmazdı. İnstitutun tətbiqi ilə bağlı institusional və qanunvericlik islahatlarının aparılmasından institutun digər ölkələrdə tətbiqi təcrübəsindən çıxış edərək tətbiqi dəstəklənməlidir. Azərbaycan Respublikasında mediasiyanın artıq müvəffəqiyyətlə tətbiqi, oxşar elementləri olduğuna görə prosessual saziş institutunun da tətbiqinin mümkünlyünə inamlı yanaşmağa imkan verir.

Belə hesab edirik ki, "plea bargaining"i tamamilə ləğv etmək mümkün deyil, lakin onu dəyişmək mümkündür [William F. McDonald, 1985, s.5].

İnstitutun uğurlu tətbiqi vəkillərin nüfuzunun artmasına, təqsirləndirilən şəxslərin müdafiəsi ilə bağlı son məqsədlərə nail olunmasına kömək edir. Ən narahatedici məqam isə odur ki, bu vəkillərin fəaliyyəti üzərində demək olar ki, heç bir real nəzarət mexanizmi yoxdur [Stephanos Bibas,2004, s.2545]. Müəlliflə tam razılaşmayaraq, qeyd etmək istərdik ki, müdafiəçinin fəaliyyətində, o cümlədən prosessual saziş zamanı yol verdiyi nöqsanlara görə inzibatı məsuliyyəti və ya cinayət məsuliyyəti deçək olar ki, bütün dövlətlərin qanunvericiliklərində nəzərdə tutulmuşdur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan Respublikasında prosessual saziş institutu qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməmişdir. Lakin onun bəzi elementlərinin tətbiqini qeyd etmək olar. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının CPM-nə uyğun olaraq təqsirini könüllü boynuna alma, o cümlədən törədilmiş cinayəti etiraf etməsi təqsirləndirilən şəxsin hüququdur, lakin CPM-nin 126.6-cı maddəsinə əsasən bu etiraf yalnız iş üzrə bütün sübutların məcmusu ilə təsdiq edildiyi halda ona qarşı ittihamın əsası kimi qəbul edilə bilər. Azərbaycan qanunvericiliyində etiraf təqsirləndirilən şəxslə prosessual saziş bağlanılması üçün kompromisin əsası kimi çıxış etmir.

Cinayət Məcəlləsinin 59-cu maddəsi cəzanı yüngülləşdirən hallar içərisində şəxsin təqsirini könüllü gəlib boynuna almasını, barışıq əldə edilməsini və s. qeyd edir. Qanunvericilik birbaşa nəzərdə tutmasa da, təcrübədə formalaşmış istintaq və məhkəmə təcrübəsindən çıxış edərək, zərərçəkmişlə təqsirləndirilən şəxslərin razılığa gəlməsi, yəni barışması və onun cəza təyininə, bəzi hallarda cəzanın çəkilməsindən azadetməyə təsiri mümkündür.

Cinayət Məcəlləsinin 72, 73, 73-1 və 73-2-ci maddələri səmimi peşmanlıq və zərərçəkmiş şəxslə barışma hallarında, dövlət büdcəsinə müəyyən məbləğ ödənilməklə cinayət məsuliyyətinin aradan qaldırılmasına yol verir. Ancaq bu halları prosessual saziş adlandırmaq düzgün olmazdı. Çünki bu hallarda təqsirləndirilən şəxs və ittiham arasında müqavilə bağlanılmır, həmçinin məhkəməyədək icraatda belə azad etmə məhkəmə nəzarətindən kənarda qalır.

Mediasiya haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu cinayət işlərinə tətbiq edilmir. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 1999-cu il R (99) 19 saylı Tövsiyəsində qeyd olunur ki, mediasiya nəticəsində əldə edilmiş razılaşmanın mövcudluğu səbəbindən cinayət işinə xitam verilməsi məhkəmə aktının hüquqi qüvvəsinə malik olmalıdır [Appendix to Recommendation No. R (99) 19 of the Committee of Ministers, 1999,p.17].

Azərbaycan təcrübəsində cinayət işləri üzrə mediasiyanın tətbiqi barədə məlumatlara da rast gəlinir. Belə ki, Huquq.az saytının məlumatına əsasən, Bakı şəhəri Səbail Rayon Məhkəməsində məhkumun azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasının çəkilməmiş hissəsindən vaxtında əvvəl azad olunması ilə əlaqədar Bakı Şəhər Probasiya İdarəsinin təqdimatına baxılaraq təqdimatı təmin etmişdir. Məhkəmə mübahisənin mediatorun vasitəçiliyi ilə barışıq sazişi bağlandığını və

zərərçəkmiş şəxsə dəymiş ziyanın tam ödənilməsini nəzərə alaraq məhkumun azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasının çəkilməmiş hissəsindən vaxtında əvvəl azad olunmasına dair qərar qəbul etmişdir [Huquq.az (12 may2025)]. Bu cinayət işləri üzrə mediasiyadır və fikrimizcə prosessual saziş deyildir, çünki prosessual saziş təqsirləndirilən şəxs və ittiham arasında bağlanılır, məhkəmə tərəfindən təsdiq olunur. Əslində cinayət işləri üzrə mediasiyanın aparılmasını prosessual sazişin tətbiq edilməsi üçün bir addım, təcrübə hesab etmək olar. Bəzi müəlliflər məhkəmə mediasiyasının ağırlığından asılı olmayaraq bütün cinayətlərə tətbiqinin mümkünlüyündən çıxış edirlər və hesab edirlər ki, bu prosesin qərarları məcburi olmadığı üçün fikrimizcə, xüsusi tənzimləməyə ehtiyac duyulmur [Qəfərov, M.S., Kişiyeva, A.Z.,2019, s.52-54]. Müəlliflərlə razılaşmayaraq hesab edirik ki, bu prosesin tənzimlənməməsi sui-istifadə hallarının artmasına gətirə bilər.

Prosessual saziş institutunun Azərbaycanda tətbiqi CPM-ə bu institutun daxil edilməsini, prosessual sazişin təqsirləndirilənin könüllülüyü və məlumatlılığı; təzyiq və ya qanunsuz üstünlüklərin vəd olunmaması; istintaq orqanları ilə faktiki əməkdaşlığın mövcudluğu kimi mümkünlük meyarlarının müəyyən edilməsini, müstəntiqin və ya prokurorun saziş üzrə aparılan danışıqları protokolda və ya digər sənəddə qeyd etmə öhdəliyinin müəyyən edilməsini tələb edir.

Məhkəmənin sazişi təsdiqləmək səlahiyyətləri genişləndirilməlidir, məhkəmə yalnız formal şərtlərin mövcudluğunu yoxlamamalı, faktiki halları da araşdırmalıdır, şübhə yarandıqda, məhkəmə tərəfləri çağırmalı və könüllülüyün təmin olunması ilə bağlı əlavə araşdırma aparmalıdır, həmçinin məhkəmə sazişin təsdiq edilməsi və ya təsdiq edilməsinin rədd edilməsi barədə qərarını əsaslandırmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxsə sazişin nəticələrinin yazılı şəkildə izah edilməsi proseduru, prosessual sazişin bağlanmasında müdafiəçinin iştirakının məcburiliyi, saziş təklif edilərkən proses iştirakçılarına təzyiq göstərən vəzifəli şəxslər üçün məsuliyyət, s**azişin bağlanması üzrə danışıqların məcburi audio və ya video yazısının aparılması, danışıqlar protokolunun iş materiallarına əlavə edilməsi təmin olunmalıdır.** Həmçinin saziş nəticəsində mümkün olan yüngülləşdirilmiş cəza növləri və sərhədləri dəqiqləşdirilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin əməkdaşlığının "əhəmiyyətliliyi" üçün kriteriyalar da hazırlamalıdır, məsələn, ağır cinayətin açılmasına yardım, əmlakın qaytarılması, iştirakçıların ifşa olunması və s.

ƏDƏBİYYATLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsi. URL: https://e-qanun.az/framework/46950
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. URL: https://e-qanun.az/framework/46947
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun C.Əzimovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının 2 aprel 2018-ci il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 28 noyabr 2018-ci il Qərarı. URL: https://constcourt.gov.az/az/decision/396
4. Albert W. Alschuler (1979). Plea Bargaining and Its History. Columbia Law Review, Vol. 79,NO. I,1-43. https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2005&context=journal_articles
5. Appendix to Recommendation No. R (99) 19 of the Committee of Ministers to member States concerning mediation in penal matters (Adopted by the Committee of Ministers on 15 September 1999 at the 679th meeting of the Ministers' Deputies). URL: https://rm.coe.int/1680706970
6. Bağırov, A.R. (2008) Təqsirin etirafı əqdi (plea bargaining) və onun Azərbaycanda tətbiqi məsələləri ilə bağlı Konsepsiya sənədi. Bakı. URL: https://antikorrupsiya.gov.az/storage/postFile/Konsepsiya%20Plea%20barganing_17-05-2023_19-28-47.pdf

7. Easterbrook, F.H. (June 1992). Plea Bargaining as compromise. Yale Law Journal, Vol.101, Issue 8, 1969-1978.
8. Hüquq.az (12 may 2025). Məhkəmə ilk dəfə cinayət işləri üzrə mediasiya yolu ilə barışıq sazişi əsasında şəxsi çəkilməmiş cəzadan azad etdi. URL: https://www.e-huquq.az/az/news/mehkeme/100881.html
9. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası.URL: https://e-qanun.az/framework/1405
10. Кубрикова, М.Е. (2013). Актуальные вопросы института досудебного соглашения о сотрудничестве. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Южно-Уральский государственный университет.
11. Qəfərov, M.S., Kişiyeva, A.Z. (2019) "Mediasiya" institutunun cinayət prosesində tətbiqi haqqında mülahizələr. Qanun jurnalı,07 (297),49-56.
12. Михайлов, А.А. (2013). Приговор в отношении подсудимого,с которым заключено досудебное соглашение о сотрудничестве. Отв. ред. М.К. Свиридов, Ю.К. Якимович; под ред. О.И. Андреевой, И.В. Чадновой, Правовые проблемы укрепления российской государственности: Сб. статей. Ч. 59 (с. 168-173). Изд-во Том. ун-та.
13. Milica Potrebic Piccinato (2022-08-26). Plea bargaining. URL: https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/csj-sjc/ilp-pji/pb-rpc/toc-tdm.html
14. Nakibuule, Gladys Kisekka (2020). Plea bargaining as a human rights question. Cogent Social Sciences, Vol. 6, No. 1. URL: https://doi.org/10.1080/23311886.2020.1818935Page 2 of 29
15. Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia (Application no. 9043/05). JUDGMENT 29 April 2014. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-142672%22]}
16. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/
17. Шадрин, В. С. (2023) Актуальные проблемы доказывания по уголовным делам с досудебным соглашением о сотрудничестве. Юридический вестник Самарского университета, Т. 9, No 3, 49–55.
18. Plea Bargaining. Steps in the Federal Criminal Process. U.S. Department of Justice offices of United States Attorneys. URL: https://www.justice.gov/usao/justice-101/pleabargaining
19. Practice Directions of the President of the Supreme Court n° 002/2023 of 05/09/2023 governing the plea-bargaining procedure (Rwanda). URL: https://www.judiciary.gov.rw/alternatives-to-trial/plea-bargaining-procedure
20. Stephanos, Bibas (June 2004). Plea bargaining outside the shadow of trial. Harvard Law reviewer, Vol.117,№ 8, 2463-2547.URL: https://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/924/
21. William, F. McDonald (July 1985). Plea Bargaining: Critical Issues and Common Practices. U.S. Department of Justice National Institute of justice. Golden Gate University School of Law. URL: https://digitalcommons.law.ggu.edu/nij-ojp/31/

SUMMARY

SOME İSSUES OF THE APPLİCATİON OF THE PLEA BARGAİNİNG İN CRIMINAL PROCEEDINGS

Matanat Asgarova

The article examines the legal nature and limits of admissibility of the procedural agreement (plea bargaining) as a form of compromise between the prosecution and the defense in modern criminal proceedings, theoretical foundations of this institution, its goals and objectives are considered, and the risks of violating the principles of the presumption of innocence, fairness, and

equality of the parties are analyzed. It is concluded that the development of the institution of the procedural agreement should be accompanied by strengthening judicial control and by normative clarification of the grounds and procedural safeguards that exclude its use to the detriment of the interests of justice.

The purpose of this article is to analyze the legal nature of the procedural agreement, to identify its limits of admissibility, and to determine the guarantees that ensure a balance between the effectiveness of criminal proceedings and the protection of individual rights.

Object of the study: the legal regulation and application mechanisms of the procedural agreement as a form of compromise between the prosecution and the defense in modern criminal proceedings.

Research methods. The study employed normative-legal, comparative-legal, systemic, and analytical methods. Through comparative analysis, the legal regulation, conditions of application, and consequences of procedural agreements in various legal systems were examined, and their similarities and distinctive features were identified.

Originality and scientific novelty of the study. The legal boundaries and limitations of the procedural agreement have been specifically determined on a scientific basis. The importance of judicial control in the application of compromise between the prosecution and the defense in criminal proceedings has been evaluated from both theoretical and practical perspectives. Recommendations for the application of the procedural agreement institution in Azerbaijani legislation have been proposed.

Keywords: *procedural agreement, plea bargaining, compromise, prosecution, defense, judicial control, justice*

АННОТАЦИЯ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО СОГЛАШЕНИЯ

Матанат Аскерова

В статье исследуется правовая природа и пределы допустимости процессуального соглашения как формы компромисса между обвинением и защитой в современном уголовном судопроизводстве, анализируются риски нарушения принципов презумпции невиновности, справедливости и состязательности сторон. Делается вывод о том, что развитие института процессуального соглашения должно сопровождаться усилением судебного контроля, нормативным уточнением оснований и процедурных гарантий, исключающих его использование в ущерб интересам правосудия.

Целью настоящей статьи является анализ правовой природы процессуального соглашения, выявление его пределов допустимости и определение гарантий, обеспечивающих баланс между эффективностью уголовного судопроизводства и защитой прав личности.

Объект исследования: правовое регулирование и механизмы применения института процессуального соглашения как формы компромисса между обвинением и защитой в современном уголовном судопроизводстве.

Методы исследования. В ходе исследования были использованы нормативно-правовой, сравнительно-правовой, системный и аналитический методы. Посредством сравнительного анализа были изучены правовое регулирование, условия применения и последствия процессуального соглашения в различных правовых системах, а также выявлены их сходные и отличительные черты.

Оригинальность и научная новизна исследования. Правовые границы и ограничения процессуального соглашения определены на научной основе в конкретной форме. Роль судебного контроля при применении компромисса между обвинением и защитой в уголовном процессе оценена с теоретической и практической точек зрения. Предложены рекомендации по применению института процессуального соглашения в законодательстве Азербайджана.

Ключевые слова: *процессуальное соглашение, компромисс, обвинение, защита, судебный контроль, справедливость*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-27
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

YAXIN ŞƏRQDƏ MİQRASİYA VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK: UĞURSUZ DÖVLƏTLƏRİN ROLU

Misirxan KAZIMLI
Gümüşhane Üniversitesi
**Yazışılan müəllif: xankazimli@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Miqrasiya, Təhlükəsizlik, Uğursuz dövlətlər, Suverenlik, Terrorizm

XÜLASƏ
Bu məqalə Yaxın Şərqdə miqrasiya ilə təhlükəsizlik arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, xüsusilə uğursuz dövlətlərin rolu kontekstində sistemli şəkildə təhlil edir. Regionda uzunmüddətli siyasi qeyri-sabitlik, silahlı münaqişələr və dərin iqtisadi böhranlar məcburi miqrasiya axınlarının intensivləşməsinə səbəb olmaqla yanaşı, regional və beynəlxalq təhlükəsizlik mühitinə ciddi təsirlər göstərir. Məqalədə "uğursuz dövlət" anlayışının nəzəri çərçivəsi müəyyənləşdirilir və Suriya, Yəmən və İraq kimi ölkələrin bu kateqoriyaya daxil edilməsinin struktur və institusional səbəbləri izah olunur. Araşdırmada uğursuz dövlətlərin ərazi üzərində effektiv suveren nəzarəti həyata keçirə bilməməsi, qeyri-dövlət silahlı aktorları və terror təşkilatları üçün əlverişli mühit formalaşdırması, habelə əhalinin əsas sosial-iqtisadi ehtiyaclarını təmin etmək qabiliyyətinin zəifləməsi nəticəsində miqrasiya proseslərini necə stimullaşdırdığı analitik şəkildə göstərilir. Bununla yanaşı, miqrasiyanın qəbul edən və göndərən ölkələr üçün yaratdığı sosial, iqtisadi və təhlükəsizlik ölçülü nəticələr də çoxölçülü yanaşma əsasında qiymətləndirilir. Məqalə, uğursuz dövlətlərin yenidən qurulması, institusional potensialın gücləndirilməsi və miqrasiya axınlarının səmərəli idarə olunması üçün siyasət tövsiyələri irəli sürərək, miqrasiya ilə təhlükəsizlik arasındakı mürəkkəb və qarşılıqlı asılı münasibətin daha dərindən anlaşılmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

GİRİŞ

Yaxın Şərq tarix boyu miqrasiya hərəkətlərinin mərkəzində yerləşən regionlardan biri olmuşdur. Son illərdə bölgədə baş verən vətəndaş müharibələri, siyasi qeyri-sabitlik, iqtisadi böhranlar və iqlim dəyişikliyi ilə əlaqəli ekoloji problemlər məcburi miqrasiya axınlarını şərtləndirən əsas amillər sırasında yer alır. Miqrasiya fenomeninin təhlükəsizlik ölçüsü həm miqrasiya verən, həm də miqrasiya qəbul edən dövlətlər üçün mühüm nəticələr doğurur. Miqrasiya axınları regional təhlükəsizlik risklərini dərinləşdirməklə yanaşı, beynəlxalq sistemin ümumi sabitliyini təhdid edən struktur problemlərdən birinə çevrilə bilir.

Miqrasiyanın təhlükəsizliklə əlaqəsi humanitar aspektlərdən başlayaraq regional və beynəlxalq təhlükəsizlik dinamiklərinə qədər geniş bir çərçivədə müzakirə olunur. Miqrant axınları sərhədlərarası təhdidlərin — o cümlədən insan alveri, qeyri-qanuni miqrasiya şəbəkələri və terrorizm risklərinin — artmasına zəmin yarada bildiyi kimi, miqrasiya qəbul edən ölkələrdə sosial, iqtisadi və siyasi gərginliklərə də səbəb ola bilər. Yaxın Şərqdə bu mürəkkəb və çoxqatlı dinamiklərin düzgün şəkildə anlaşılması regional sülhün və uzunmüddətli sabitliyin təmin edilməsi baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Uğursuz dövlətlər

Uğursuz dövlətlər əhalisinin əsas ehtiyaclarını təmin etməkdə aciz qalan, ictimai təhlükəsizlik və hüquqi nizamı qoruma qabiliyyətini itirən, ərazi və sərhədlər üzərində effektiv nəzarəti həyata keçirə bilməyən və beynəlxalq sistemlə institusional inteqrasiyada uğursuz olan siyasi strukturlar kimi xarakterizə olunur. Bu anlayış xüsusilə Yaxın Şərqdə Suriya, Yəmən, İraq və Liviya kimi dövlətlərin mövcud vəziyyətini izah etmək üçün geniş şəkildə istifadə edilir. Uğursuz dövlətlərdə əsas problemlər sırasında hüququn aliliyinin zəifləməsi, dövlət hakimiyyətinin fragmentasiyası və zorakılığın sistemli xarakter alması ön plana çıxır.

Belə dövlətlər bir tərəfdən öz vətəndaşları üçün yaşayış şəraitini davamlı və təhlükəsiz olmayan hala gətirir, digər tərəfdən isə regional təhlükəsizlik mühitinə ciddi təhdidlər yaradır. Yaxın Şərqdə dövlət hakimiyyətinin zəiflədiyi bu məkanlarda silahlı münaqişələrin xronik xarakter alması, terror

təşkilatlarının fəaliyyət imkanlarının genişlənməsi və kütləvi miqrasiya axınlarının formalaşması faktiki olaraq qaçılmaz olmuşdur. Məsələn, Suriyada baş vermiş vətəndaş müharibəsi milyonlarla insanın məcburi şəkildə yerindən didərgin düşməsinə səbəb olmuş və regional, eləcə də qlobal miqyasda dərin miqrasiya böhranı yaratmışdır (UNHCR, 2023).

Bu məqalənin əsas məqsədi uğursuz dövlətlərin Yaxın Şərqdə miqrasiya və təhlükəsizlik dinamiklərinə təsirini analitik müstəvidə araşdırmaqdır. Tədqiqat çərçivəsində aşağıdakı əsas suala cavab axtarılır: uğursuz dövlətlər Yaxın Şərqdə miqrasiya proseslərini və təhlükəsizlik mühitini hansı mexanizmlər vasitəsilə formalaşdırır?

Bu kontekstdə məqalə aşağıdakı məqsədləri reallaşdırmağı hədəfləyir: uğursuz dövlətlərin miqrasiya axınlarını hansı struktur və institusional mexanizmlər vasitəsilə stimullaşdırdığını təhlil etmək; miqrasiya proseslərinin regional və beynəlxalq təhlükəsizlik üzərində yaratdığı təsirləri ortaya qoymaq; habelə uğursuz dövlətlərin yenidən qurulması və miqrasiya axınlarının idarə olunması üçün mümkün siyasət və həll yolları irəli sürmək.

Məqalə miqrasiya, təhlükəsizlik və uğursuz dövlətlər mövzularında formalaşmış akademik ədəbiyyata əsaslanaraq bu dinamikləri dərindən təhlil edir. Xüsusilə Zolberg, Suhrke və Aguayonun miqrasiya ilə dövlət uğursuzluğu arasındakı əlaqəyə dair fundamental tədqiqatları (1992), eləcə də Rotbergin uğursuz dövlətlərin təhlükəsizlik üzərində təsirlərini araşdıran işləri (2002) əsas nəzəri istinad nöqtələri kimi çıxış edir. Bundan əlavə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (UNHCR) və Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (IOM) hesabatları regiondakı mövcud vəziyyətin aktual empirik göstəricilər əsasında izahı üçün istifadə olunur.

Yaxın Şərqdə Miqrasiyanın Ümumi Mənzərəsi

Məcburi miqrasiyanın səbəbləri:

a. Silahlı münaqişələr və vətəndaş müharibələri

Yaxın Şərqdə məcburi miqrasiyanın əsas səbəblərindən biri regionda davam edən silahlı münaqişələr və vətəndaş müharibələridir. Suriya vətəndaş müharibəsi bu prosesin ən bariz nümunələrindən biri hesab olunur. 2011-ci ildə başlayan silahlı qarşıdurmalar nəticəsində təxminən 7 milyon insan beynəlxalq müdafiə axtarışı ilə ölkəni tərk etmiş, 6,8 milyon nəfər isə ölkə daxilində məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür (UNHCR, 2023). Yəməndə 2015-ci ildən etibarən davam edən münaqişələr isə təxminən 4 milyon insanın yerindən didərgin düşməsinə səbəb olmuşdur (IOM, 2023). Silahlı qruplar arasında artan zorakılıq, dövlət institutlarının zəifləməsi və təhlükəsiz mühitin yoxluğu fərdləri fiziki təhlükəsizlik və yaşamaq imkanları axtarışı ilə miqrasiyaya sövq edən əsas amillər kimi çıxış edir (De Bel-Air, 2016).

b. İqtisadi qeyri-sabitlik və yoxsulluq

Regionda müşahidə olunan iqtisadi böhranlar və struktur qeyri-sabitlik miqrasiyanı şərtləndirən digər mühüm amillərdən biridir. Yaxın Şərqdə gəlir bərabərsizliyinin dərinləşməsi və işsizlik səviyyəsinin yüksək olması fərdlərin və icmaların daha yaxşı həyat şəraiti axtarışı ilə hərəkət etməsinə səbəb olur. Məsələn, İraqda müharibədən sonrakı dövrdə yenidənqurma prosesinin qeyri-kafi səviyyədə aparılması həm daxili, həm də beynəlxalq miqrasiya axınlarını gücləndirmişdir (World Bank, 2022). İqtisadi çətinliklər təkcə münaqişə zonaları ilə məhdudlaşmır; Misir kimi nisbətən daha sabit ölkələrdə də sosial-iqtisadi problemlər miqrasiya meyillərini artıran amil kimi çıxış edir (Fargues, 2014).

c. İqlim dəyişikliyi və təbii fəlakətlər

İqlim dəyişikliyi Yaxın Şərqdə miqrasiya proseslərində getdikcə daha mühüm rol oynamaqdadır. Xüsusilə su ehtiyatlarının azalması, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin zəifləməsi və uzunmüddətli quraqlıqlar əhalinin kənd yerlərindən şəhər mərkəzlərinə miqrasiyasını sürətləndirir. Suriyada 2006–2010-cu illərdə baş verən quraqlıq nəticəsində kənd əhalisinin təxminən 75 faizi əsas gəlir mənbəyini itirmiş və geniş miqyaslı daxili miqrasiya dalğası formalaşmışdır (Kelley et al., 2015). Bu proses vətəndaş müharibəsindən əvvəl sosial narazılıqları dərinləşdirərək münaqişə üçün münbit zəmin yaratmışdır.

Miqrasiyanın növləri:Daxili Miqrasiya, Dövlətlərarası Miqrasiya

Daxili miqrasiya fərdlərin dövlət sərhədləri daxilində yer dəyişməsi prosesini ifadə edir. Yaxın Şərqdə xüsusilə kənd yerlərindən şəhər mərkəzlərinə doğru miqrasiya geniş yayılmışdır. Məsələn, İraqda iqtisadi çətinliklər və təhlükəsizlik problemləri səbəbindən milyonlarla insan ölkə daxilində məcburi şəkildə yerini dəyişmişdir (IOM, 2022).

Yaxın Şərqdəki silahlı münaqişələr insanların region daxilindəki digər ölkələrə və daha uzaq coğrafiyalara sığınmasına səbəb olur. Türkiyə, İordaniya və Livan Suriyadan olan qaçqınların ən çox üz tutduğu ölkələr sırasında yer alır (UNHCR, 2023). Xüsusilə Türkiyə 3,7 milyon qaçqına ev sahibliyi etməklə dünyada ən çox qaçqın qəbul edən ölkə mövqeyinə yüksəlmişdir (UNHCR, 2023). Yaxın Şərq qlobal miqyasda miqrasiya hərəkətlərinin ən intensiv şəkildə müşahidə olunduğu regionlardan biridir. Regionda məcburi miqrasiya ilə bağlı əsas statistik göstəricilər aşağıdakılardır: Suriyada davam edən münaqişələr nəticəsində 7 milyondan çox insan ölkə xaricinə miqrasiya etmiş, 6,8 milyon nəfər isə ölkə daxilində məcburi köçkünə çevrilmişdir (UNHCR, 2023); Yəməndəki münaqişələr səbəbindən 4 milyondan artıq insan yerindən didərgin düşmüşdür (IOM, 2023); Türkiyə isə 3,7 milyon suriyalı qaçqınla dünyada ən çox qaçqın qəbul edən ölkə statusuna malikdir (UNHCR, 2023).

Bu göstəricilər miqrasiya proseslərinin yalnız silahlı münaqişələrlə deyil, eyni zamanda iqtisadi böhranlar və ekoloji problemlərlə sıx şəkildə əlaqəli olduğunu ortaya qoyur və Yaxın Şərqdə miqrasiyanın çoxölçülü bir fenomen kimi regional təhlükəsizlik və sabitlik kontekstində qiymətləndirilməsinin zəruriliyini göstərir.

2. Uğursuz Dövlətlərin Xüsusiyyətləri

Uğursuz dövlətlər əhalisinə təhlükəsizlik, əsas ictimai xidmətlər və davamlı siyasi nizam təmin etmək qabiliyyətini itirmiş dövlətlər kimi xarakterizə olunur. Bu tip dövlətlər adətən dövlət hakimiyyətinin zəifləməsi və ya dağılması, zorakılığın geniş yayılması, eləcə də ərazi və sərhədlər üzərində effektiv nəzarətin itirilməsi kimi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Robert I. Rotberg (2004) uğursuz dövlətləri vətəndaşlarının fundamental təhlükəsizlik ehtiyaclarını qarşılaya bilməyən və ictimai xidmətləri səmərəli şəkildə təqdim etməkdə aciz qalan siyasi strukturlar kimi izah edir.
Uğursuz dövlətlərin müəyyənləşdirilməsində əsasən aşağıdakı meyarlar əsas götürülür:
Uğursuz dövlətlərdə hökumət institutları həm daxili, həm də xarici təhdidlərə qarşı adekvat qoruma təmin etmək iqtidarında olmur. İdarəetmə mexanizmləri zəifdir və siyasi hakimiyyət çox vaxt yerli aktorlar və ya silahlı qruplar arasında parçalanmış vəziyyətdədir. Məsələn, Yəməndə mərkəzi hökumət ölkə ərazisinin böyük hissəsinə nəzarəti itirmiş, hakimiyyət husilər və digər silahlı qruplar arasında bölünmüşdür (Clarke, 2020).

Uğursuz dövlətlərdə hüququn aliliyi prinsipi faktiki olaraq işlək vəziyyətdə olmur. Məhkəmə və hüquq-mühafizə sistemləri qeyri-effektivdir, korrupsiya geniş yayılmışdır və ədalət mexanizmləri ciddi şəkildə zəifləyib. Bu vəziyyət vətəndaşlar arasında etimadsızlığı gücləndirir və dövlət hakimiyyətinə legitimlik baxımından ciddi zərbə vurur. Məsələn, İraqda müharibədən sonrakı dövrdə məhkəmə sisteminin funksionallığını itirməsi terror təşkilatlarının və silahlı qrupların təsir dairəsini genişləndirmişdir (Wimmer, 2018).

Uğursuz dövlətlər əhalinin səhiyyə, təhsil, infrastruktur və iqtisadi rifah kimi əsas ehtiyaclarını qarşılamaq imkanından məhrumdur. Bu durum sosial narazılıqları artırır və vətəndaşları dövlət strukturlarından kənarda alternativ təhlükəsizlik və dolanışıq mexanizmləri axtarmağa sövq edir. Suriyada vətəndaş müharibəsi dövründə səhiyyə və təhsil sistemlərinin demək olar ki, tamamilə çökməsi kütləvi miqrasiya dalğalarının əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdir (UNICEF, 2022).

Yaxın Şərq tarixi, siyasi və sosial baxımdan mürəkkəb struktura malik region olaraq uğursuz dövlət fenomeninin ən qabarıq şəkildə müşahidə edildiyi coğrafiyalardan biridir. Bu bölmədə Suriya, Yəmən, İraq və Livan nümunələri əsasında uğursuz dövlətlərin əsas xüsusiyyətləri və bu vəziyyətin miqrasiya və təhlükəsizlik üzərində yaratdığı təsirlər daha ətraflı şəkildə təhlil olunur.

Suriya

Suriya 2011-ci ildə Ərəb Baharının təsiri ilə başlayan xalq etirazlarının qısa müddətdə silahlı münaqişələrə çevrilməsi nəticəsində uğursuz dövlət kimi qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Suriyada uğursuz dövlət fenomeninin əsas səbəbləri aşağıdakılardır.

Vətəndaş müharibəsinin gedişində Suriya hökuməti ölkə ərazisinin yalnız müəyyən hissələrində nəzarəti saxlaya bilmişdir. Şimal-şərqdə kürd silahlı dəstələri, şimal-qərbdə müxalif qruplar, bəzi bölgələrdə isə İŞİD kimi terror təşkilatları faktiki hakimiyyətə malik olmuşdur (Phillips, 2016). Bu proses dövlətin təhlükəsizliyi və sərhədləri nəzarətdə saxlamaq qabiliyyətini ciddi şəkildə zəiflətmişdir. Xüsusilə səhiyyə və təhsil sahələrində ictimai xidmətlərin iflic vəziyyətinə düşməsi Suriya əhalisini məcburi miqrasiyaya sürükləmişdir. Müharibədən əvvəl əhalinin təxminən 90 faizi səhiyyə xidmətlərinə çıxış əldə etdiyi halda, münaqişə dövründə bu göstərici 40 faizdən aşağı düşmüşdür (UNICEF, 2022). Daxili münaqişə nəticəsində 7 milyondan artıq suriyalı ölkəni tərk etmiş, 6,8 milyon nəfər isə ölkə daxilində məcburi köçkünə çevrilmişdir. Bu proses müasir tarixdə ən böyük məcburi miqrasiya böhranlarından biri kimi qiymətləndirilir (UNHCR, 2023).

Yəmən

Yəmən uğursuz dövlət fenomeninin xroniki xarakter aldığı klassik nümunələrdən biridir. 2011-ci ildən etibarən dərinləşən siyasi qeyri-sabitlik 2015-ci ildə husilər ilə hökumət qüvvələri arasında genişmiqyaslı vətəndaş müharibəsinə çevrilmiş və ölkəni ağır humanitar və təhlükəsizlik böhranı ilə üz-üzə qoymuşdur.

Yəmən hökuməti paytaxt Sana üzərində nəzarəti itirmiş, ölkənin cənub bölgələri isə Cənub Keçid Şurası kimi müxtəlif silahlı aktorların nəzarətinə keçmişdir (Clarke, 2020). Bu parçalanma mərkəzi dövlət hakimiyyətinin faktiki olaraq dağılmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi sistemin dağılması əhalinin təxminən 75 faizinin humanitar yardıma möhtac vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Davam edən aclıq böhranı uğursuz dövlətlərin humanitar fəlakətlərin qarşısını almaqda aciz qaldığını açıq şəkildə nümayiş etdirir (World Bank, 2023). Yəməndə münaqişə nəticəsində 4 milyondan artıq insan məcburi şəkildə yerindən edilmişdir. Bu miqrasiya əsasən daxili xarakter daşısa da, ölkə daxilində genişmiqyaslı humanitar miqrasiya dalğalarına səbəb olmuşdur (IOM, 2023).

İraq

İraq 2003-cü ildə ABŞ-ın hərbi müdaxiləsindən sonra tədricən uğursuz dövlət kateqoriyasında qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə siyasi qeyri-sabitlik, məzhəb əsaslı parçalanmalar və terror təşkilatlarının mövcudluğu dövlətin institusional zəifləməsini sürətləndirmişdir. 2014-cü ildə İŞİD-in Mosulu ələ keçirməsi İraq hökuməti üçün ciddi legitimlik və təhlükəsizlik böhranı yaratmışdır. Terror təşkilatının 2017-ci ildə hərbi məğlubiyyətinə baxmayaraq, mərkəzi hökumətin bir sıra regionlarda nəzarəti hələ də məhdud olaraq qalır (Dodge, 2018). Korrupsiya və ictimai xidmətlərin qeyri-kafi səviyyədə təqdim olunması əhalinin dövlətə olan etimadını əhəmiyyətli dərəcədə sarsıtmışdır. Xüsusilə elektrik enerjisi, su təchizatı və səhiyyə sahəsindəki problemlər vətəndaşların gündəlik həyat şəraitinə mənfi təsir göstərmişdir (World Bank, 2022). İraqda davam edən zorakılıq və terror təhlükəsi milyonlarla insanın ölkə daxilində məcburi köçkünə çevrilməsinə, eləcə də beynəlxalq miqrasiya axınlarının artmasına səbəb olmuşdur.

Livan

Livanda dərinləşən iqtisadi böhran, xroniki siyasi qeyri-sabitlik və məzhəb əsaslı siyasi sistem dövlətin uğursuzluq əlamətləri göstərməsinə zəmin yaratmışdır. 2020-ci ildə Beyrut limanında baş verən partlayış dövlət institutlarının zəifliyini və ictimai etimadın kəskin şəkildə azalmasını daha da açıq şəkildə ortaya qoymuşdur (Makdisi, 2021).

Yaxın Şərqdəki uğursuz dövlətlər təkcə öz vətəndaşları üçün deyil, eyni zamanda regional və beynəlxalq təhlükəsizlik üçün də ciddi risk mənbəyinə çevrilmişdir. Bu dövlətlərin zəif institusional strukturları terror təşkilatlarının fəaliyyət imkanlarını genişləndirir, məcburi miqrasiya axınlarını sürətləndirir və humanitar böhranları dərinləşdirir. Suriya, Yəmən və İraq nümunələri uğursuz dövlətlərin miqrasiya və təhlükəsizlik üzərindəki çoxşaxəli təsirlərini anlamaq üçün mühüm analitik zəmin təqdim edir.

3. Uğursuz Dövlətlərin Miqrasiya və Təhlükəsizlik Üzərindəki Rolu

Uğursuz dövlətlər dövlət hakimiyyətinin zəifləməsi, əsas ictimai xidmətlərin təmin edilə bilməməsi və təhlükəsizlik mühitinin pozulması səbəbindən həm miqrasiya axınlarının yaranmasına, həm də təhlükəsizlik problemlərinin dərinləşməsinə şərait yaradır. Bu bölmədə uğursuz dövlətlərin miqrasiya və təhlükəsizlik üzərindəki rolu silahlı münaqişələrin təsiri, miqrasiya siyasətlərinin qeyri-kafiliyi və təhlükəsizlik problemləri kontekstində sistemli şəkildə təhlil olunur.

Hökumətlərin miqrasiya siyasətlərinin qeyri-kafiliyi

Uğursuz dövlətlərdə mövcud olan hökumətlər miqrasiya proseslərini tənzimləmək və nəzarət altına almaq üçün zəruri institusional və inzibati potensiala malik deyildir. Bu vəziyyət nizamsız miqrasiya axınlarının artmasına və regional qeyri-sabitliyin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Uğursuz dövlətlərdə sərhədlərə effektiv nəzarətin təmin edilə bilməməsi miqrantların qonşu ölkələrə keçidini asanlaşdırır. Məsələn, Suriyada vətəndaş müharibəsi dövründə sərhəd nəzarətinin zəifləməsi qonşu ölkələrdə miqrant və qaçqın sayının sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdır (Phillips, 2016). Hökumətlər məcburi köçkün və qaçqın əhali üçün uzunmüddətli və davamlı həll mexanizmləri təqdim etməkdə aciz qalırlar. Yəmən nümunəsində olduğu kimi, dövlət institutları arasında koordinasiyanın olmaması humanitar yardımın effektiv və bərabər şəkildə bölüşdürülməsini də ciddi şəkildə məhdudlaşdırmışdır (Clarke, 2020).

Bu institusional boşluqlar miqrantların yaşayış şəraitini ağırlaşdırmaqla yanaşı, regional təhlükəsizlik risklərini də artırır. Uğursuz dövlətlərdə mövcud olan təhlükəsizlik boşluqları miqrasiya prosesləri ilə qarşılıqlı təsirə girərək daha geniş regional və beynəlxalq təhlükə mənbəyinə çevrilir.

Terror qruplarının güclənməsi

Uğursuz dövlətlər terror təşkilatları üçün əlverişli fəaliyyət mühiti yaradır. Dövlət hakimiyyətində yaranan boşluq bu qruplara təsir dairələrini genişləndirmək və davamlı qeyri-sabitlik yaratmaq imkanı verir.

İraq və Suriyada dövlət hakimiyyətinin zəifləməsi İŞİD kimi terror təşkilatlarının geniş ərazilərə nəzarət etməsinə şərait yaratmışdır. Bu proses bir tərəfdən yerli əhalinin məcburi köçünə səbəb olmuş, digər tərəfdən isə beynəlxalq təhlükəsizlik təhdidlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır (Dodge, 2018). Yəməndə mərkəzi hökumətin zəifləməsi Əl-Qaidə kimi təşkilatların təsir sahəsini genişləndirməsinə və beynəlxalq miqyaslı əməliyyatlar həyata keçirməsinə imkan yaratmışdır (Clarke, 2020).

Regional və beynəlxalq təhlükəsizlik təhdidləri

Miqrasiya axınları və uğursuz dövlətlərin yaratdığı təhlükəsizlik boşluqları regional və qlobal miqyasda müxtəlif təhdidlərin artmasına səbəb olur. Liviya kimi uğursuz dövlətlər insan alveri, silah və narkotik qaçaqmalçılığı kimi cinayət fəaliyyətlərinin mərkəzinə çevrilmişdir. Bu vəziyyət xüsusilə Avropaya yönəlmiş miqrasiya axınlarını və təhlükəsizlik risklərini artırmışdır (Lacher, 2020). Miqrasiya prosesləri zamanı bəzi radikal qruplar öz üzvlərini başqa ölkələrə yönəldərək terror fəaliyyətlərini beynəlxalq səviyyəyə daşıyırlar.

Ümumilikdə, uğursuz dövlətlər miqrasiya və təhlükəsizlik baxımından çoxşaxəli problemlər yaradır. Münaqişələrin uzunmüddətli xarakter alması, hökumətlərin qeyri-effektiv siyasətləri və dövlət hakimiyyətindəki boşluqlar milyonlarla insanın yerindən didərgin düşməsinə və beynəlxalq təhlükəsizlik risklərinin artmasına səbəb olur. Bu səbəbdən uğursuz dövlətlərin yaratdığı problemlərin həlli təkcə milli səviyyədə deyil, beynəlxalq əməkdaşlıq və koordinasiya çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Miqrasiyanın təhlükəsizlik üzərindəki təsirləri sərhəd nəzarəti, terrorla mümkün əlaqələr, mütəşəkkil cinayətkarlıq və regional sabitlik prizmasından qiymətləndirilə bilər. Miqrasiya həm miqrantların öz təhlükəsizliyi, həm də miqrasiya qəbul edən dövlətlərin daxili sabitliyi üçün ciddi risklər yarada bilir. Miqrasiya axınları xüsusilə uğursuz dövlətlərin mövcud olduğu regionlarda siyasi və iqtisadi sabitliyi zəiflədən mühüm amil kimi çıxış edir.

Yaxın Şərqdə milyonlarla qaçqının qonşu ölkələrə sığınması bu dövlətlərin iqtisadi və sosial infrastrukturuna ciddi təzyiq göstərir. Məsələn, Türkiyə dörd milyondan artıq suriyalı qaçqına ev sahibliyi etməklə dünyada ən böyük qaçqın əhalisinə malik ölkələrdən biri olmuşdur. Bu vəziyyət həm iqtisadi, həm də siyasi gərginlikləri artırmışdır (Erdoğan, 2019). Miqrasiya prosesləri zamanı sərhədlərin effektiv şəkildə qorunmaması nizamsız miqrantların və silahlı qrupların sərbəst hərəkətinə imkan yaradır. Xüsusilə Suriyadan qonşu ölkələrə yönələn miqrasiya axınlarında sərhəd təhlükəsizliyi ciddi problemə çevrilmişdir (Phillips, 2016).

Miqrantlar eyni zamanda həm təhlükəsizlik baxımından həssas qrup, həm də potensial risk elementi kimi qiymətləndirilə bilər. İnsan alveri, radikallaşma və mütəşəkkil cinayətkarlıq miqrant icmalarının qarşılaşdığı əsas təhlükəsizlik problemləri sırasında yer alır. Miqrasiya prosesləri zamanı mütəşəkkil cinayət şəbəkələri insan alverini mühüm gəlir mənbəyinə çevirmişdir. Xüsusilə Liviya Avropaya keçid marşrutunda insan alverinin əsas mərkəzlərindən biri kimi formalaşmışdır (Lacher, 2020). Bəzi hallarda miqrant icmaları radikal ideoloji təbliğata daha açıq vəziyyətə düşə bilər. Məsələn, Avropaya yönəlmiş miqrasiya axınları çərçivəsində bəzi qruplar arasında terror təşkilatlarının təsirinin artması müşahidə olunmuşdur (Makdisi, 2021).

Uğursuz dövlətlərdən qaynaqlanan miqrasiya dalğaları silahlı qrupların regional hərəkətliliyini də artırır. Suriya və İraqda dövlət hakimiyyətinin çökməsi terror təşkilatlarının qonşu ölkələrə yayılmasını asanlaşdırmışdır. Bu qruplar miqrasiya axınlarından istifadə edərək üzvlərini müxtəlif ölkələrə yönəltmiş və təhlükəsizlik risklərini beynəlxalq səviyyəyə daşımışdır (Dodge, 2018).

Miqrasiya prosesləri təkcə təhlükəsizlik sahəsində deyil, eyni zamanda sosial inteqrasiya və iqtisadi dayanıqlılıq baxımından da ciddi problemlər yaradır. Miqrasiya qəbul edən ölkələr məhdud resurslar şəraitində miqrant əhalini cəmiyyətə inteqrasiya etməyə çalışarkən, paralel olaraq sosial gərginlik və iqtisadi rəqabətlə üzləşirlər.

Miqrantların sıx məskunlaşdığı ərazilərdə sosial uyğunlaşma problemləri daha qabarıq şəkildə ortaya çıxır.

Fərqli mədəni və dini dəyərlərə malik olan miqrantlar yerli əhali ilə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkə bilər. Bu vəziyyət xüsusilə Avropa ölkələrində miqrant əleyhinə siyasi diskursların güclənməsinə zəmin yaratmışdır (Betts & Collier, 2017). Miqrantlar aşağı əməkhaqqı tələb edən işlərdə yerli əhali ilə rəqabətə girərək sosial narazılığı artıra bilirlər. Türkiyədə suriyalı miqrantların əmək bazarına daxil olması yerli əhali arasında iqtisadi narahatlıqlar və sosial reaksiyalar doğurmuşdur (Erdoğan, 2019).

Miqrant əhalinin artması ictimai xidmətlərə olan tələbatı yüksəldərək mövcud resursların qeyri-kafi hala gəlməsinə səbəb olur. Miqrantların cəmləşdiyi bölgələrdə mənzil və səhiyyə xidmətləri üzərində yük əhəmiyyətli dərəcədə artır. Livanda suriyalı qaçqınlar yerli əhali ilə eyni ictimai xidmətlərə çıxış əldə etməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşirlər (UNHCR, 2023). Miqrantların ehtiyaclarının qarşılanması üçün ayrılan vəsaitlər miqrasiya qəbul edən dövlətlərin büdcələrinə əlavə yük yaradır. Məsələn, İordaniyada qaçqın əhalinin artması sosial xərcləri uzunmüddətli perspektivdə davamlı olmayan səviyyəyə çatdırmışdır (Phillips, 2016).

4. Məcburi Köçün Sosial və Fərdi Təsirləri

Məcburi köç, adətən müharibələr, etnik qarşıdurmalar, təbii fəlakətlər və ya siyasi təzyiqlər nəticəsində yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur qalan fərdlər və icmalar üçün ciddi çətinliklər yaradır. Bu proses təkcə miqrantlar üçün deyil, eyni zamanda miqrant qəbul edən cəmiyyətlər üçün də dərin sosial, mədəni və iqtisadi transformasiyalarla müşayiət olunur. Bu bölmədə məcburi köçün fərdi və ictimai səviyyələrdə yaratdığı təsirlər daha ətraflı şəkildə təhlil edilir.

Miqrasiya Edən Fərdlərin Təcrübələri

Miqrasiya fərdlərin həyatında köklü dönüş nöqtəsi hesab olunur. Bu proses yalnız fiziki məkan dəyişikliyi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda psixoloji, mədəni və sosial baxımdan ciddi dəyişikliklər yaradır. Miqrantlar çox zaman öz evlərini tərk edərkən mədəni kimliklərini, sosial əlaqələrini və ailə bağlarını geridə qoymağa məcbur qalırlar. Bu vəziyyət yalnız maddi itkilərlə deyil, eyni zamanda kimlik böhranı və travmatik təcrübələrlə də müşayiət olunur.

Məcburi köç fərdlər üzərində dərin psixoloji təsirlər yaradır. Miqrantlar müharibə, zorakılıq, itkilər və qeyri-müəyyənlik kimi ağır təcrübələrin izlərini daşıyırlar. Xüsusilə Yaxın Şərqdə baş verən münaqişələrdən qaçan qaçqınlar bu dağıdıcı prosesləri birbaşa yaşamışdır. Bu vəziyyət posttravmatik stress pozuntusu (PTSP), depressiya, təşviş pozuntuları, yuxu problemləri və emosional çökmə kimi hallarla özünü göstərir. Aparılan tədqiqatlar Suriyadan qaçan qaçqınlar arasında bu cür psixoloji pozuntuların geniş yayıldığını ortaya qoyur (UNHCR, 2023).

Bununla yanaşı, miqrantlar kimlik böhranı ilə də üzləşirlər. Yeni cəmiyyətə uyğunlaşma prosesi mədəni kimliyin yenidən qurulmasını tələb edir. Fərqli mədəni mühitlə təmas bəzən miqrantların öz kimliklərini itirmə qorxusu ilə müşayiət olunur. Dil baryerləri, mədəni uyğunsuzluqlar və sosial kənarlaşdırılma halları bu böhranı daha da dərinləşdirir. Türkiyədəki suriyalı qaçqınlar üzərində aparılan araşdırmalar, onların həm öz kimliklərini qorumaqda, həm də yeni cəmiyyətə uyğunlaşmaqda ciddi çətinliklər yaşadıqlarını göstərir (TÜİK, 2022).

Məcburi köç zamanı qaçqınlar tez-tez insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması ilə üzləşirlər. Təhlükəsiz həyat axtarışı zamanı sərhəd keçidlərində və qaçqın düşərgələrində ağır şərtlərə məruz qalırlar. İnsan alveri, cinsi zorakılıq, zorla əmək, qeyri-qanuni deportasiyalar bu pozuntular arasında yer alır. Yaxın Şərqdəki müharibələr bu cür halların kütləvi xarakter almasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə Suriya və Yəmən kimi münaqişə zonalarından qaçan insanlar son dərəcə təhlükəli marşrutlardan istifadə etməyə məcbur qalırlar. Türkiyədəki qaçqın düşərgələrində qadınlar və uşaqların cinsi zorakılıq və digər hüquq pozuntularına məruz qalması ciddi problem olaraq qalır. Eyni zamanda, düşərgələrdə insani yaşayış şəraitinin təmin olunmaması, səhiyyə və sığınacaq xidmətlərinə çıxışın məhdudluğu da əsas hüquq pozuntuları sırasındadır (IOM, 2023).

Miqrasiya yalnız miqrantları deyil, eyni zamanda miqrant qəbul edən cəmiyyətləri də dərindən təsirləndirir. Bu təsirlər sosial strukturda, mədəni müxtəliflikdə, iqtisadi münasibətlərdə və demoqrafik göstəricilərdə özünü göstərir. Kütləvi miqrasiya dalğaları qəbul edən ölkələrdə əhali strukturunu dəyişdirir. Türkiyə nümunəsində olduğu kimi, Suriyadan gələn miqrantlar xüsusilə böyük şəhərlərdə sıxlaşaraq əhali artımına səbəb olmuşdur. Lakin bu vəziyyət təhsil, səhiyyə və mənzil kimi ictimai xidmətlər üzərində ciddi təzyiq yaradır və yerli əhali ilə miqrantlar arasında rəqabəti gücləndirir (OECD, 2020). Miqrantların inteqrasiyası dil baryerləri, məşğulluq problemləri və sosial qəbulun zəifliyi səbəbilə çətinləşir. Türkiyədəki suriyalı qaçqınların qarşılaşdığı inteqrasiya problemləri bu vəziyyətin bariz nümunəsidir. Ayrı-seçkilik, irqçilik və sosial kənarlaşdırma miqrantların cəmiyyətə uyğunlaşmasını əngəlləyən əsas amillər sırasındadır (Türkiyə Miqrasiya Araşdırmaları Mərkəzi, 2021).

Yaxın Şərqdəki uğursuz dövlətlər və bunun doğurduğu miqrasiya və təhlükəsizlik problemləri çoxşaxəli və qlobal yanaşma tələb edir.Məsələnin həll yolları olaraq bəzi variantları ələ almaq lazımdır.

a) Uğursuz Dövlətlərin Yenidən Qurulması

Uğursuz dövlətlərin yenidən qurulması uzunmüddətli sülh və sabitlik üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Dövlət institutlarının gücləndirilməsi və yaxşı idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi vacibdir.

b) Regional və Beynəlxalq Əməkdaşlığın Gücləndirilməsi

Miqrasiya və təhlükəsizlik problemləri yalnız milli səviyyədə həll edilə bilməz. Yaxın Şərq ölkələri arasında sərhəd təhlükəsizliyi, terrorla mübarizə və miqrasiya idarəçiliyi sahəsində əməkdaşlıq genişləndirilməlidir. Sərhəd təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, miqrantların inteqrasiyası və beynəlxalq təhlükəsizlik strategiyalarının uzlaşdırılması əsas prioritetlər sırasındadır.

NƏTİCƏ

Yaxın Şərqdə uğursuz dövlətlərin mövcudluğu, regionda məcburi miqrasiya axınlarını və bununla əlaqəli təhlükəsizlik risklərini formalaşdıran əsas struktur amillərdən biridir. Silahlı münaqişələr, siyasi qeyri-sabitlik və zəif dövlət institutları milyonlarla insanın yerindən edilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, regional və beynəlxalq təhlükəsizlik mühitinə ciddi təsir göstərir. Məqalədə aparılan təhlil göstərir ki, dövlət hakimiyyətinin zəifləməsi, sərhədlərə nəzarətin itirilməsi və əsas ictimai xidmətlərin çökməsi miqrasiya proseslərini sürətləndirir və terror təşkilatları ilə mütəşəkkil cinayət şəbəkələri üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu proseslər yalnız mənbə ölkələrdə deyil, həm də miqrantları qəbul edən dövlətlərdə sosial, iqtisadi və təhlükəsizlik baxımından yeni problemlər doğurur. Nəticə etibarilə, Yaxın Şərqdə miqrasiya və təhlükəsizlik arasındakı mürəkkəb əlaqənin effektiv idarə olunması dövlət quruculuğunun gücləndirilməsi, miqrasiya siyasətlərinin koordinasiyası və regional–beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsini zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Betts, A., & Collier, P. (2017). Refuge: Transforming a broken refugee system. Penguin Books.
2. Clarke, K. (2020). Yemen: Conflict and failing state dynamics. International Crisis Group.
3. De Bel-Air, F. (2016). Migration profile: The Middle East. European University Institute.
4. Dodge, T. (2018). Iraq – From war to a failed state. Oxford University Press.
5. Erdogan, M. (2019). Suriyeliler Barometresi: Türkiye'deki Suriyelilerle uyum için zorluklar ve fırsatlar. Istanbul Bilgi University Press.
6. Fargues, P. (2014). International migration and the nation state in Arab countries. Middle East Institute.
7. IOM. (2022). World migration report 2022. International Organization for Migration.
8. IOM. (2023). World migration report 2023. International Organization for Migration.
9. IOM. (2023). Yemen displacement tracking matrix. International Organization for Migration.
10. Kelley, C. P., Mohtadi, S., Cane, M. A., Seager, R., & Kushnir, Y. (2015). Climate change in the Fertile Crescent and implications of the recent Syrian drought. Proceedings of the National Academy of Sciences, 112(11), 3241–3246.
11. Lacher, W. (2020). Libya's fragmentation: Structure and process in violent conflict. Bloomsbury Publishing.
12. Makdisi, S. (2021). Lebanon's perfect storm: From economic collapse to political stagnation. Carnegie Middle East Center.
13. Phillips, C. (2016). The battle for Syria: International rivalry in the new Middle East. Yale University Press.
14. Rotberg, R. (2002). The failure and collapse of nation-states: Breakdown, prevention, and repair. Princeton University Press.
15. Rotberg, R. I. (2004). When states fail: Causes and consequences. Princeton University Press.
16. UNHCR. (2023). Global trends in forced displacement. UNHCR.
17. UNICEF. (2022). Syria crisis: Humanitarian overview. UNICEF.
18. Wimmer, A. (2018). Nation building: Why some countries come together while others fall apart. Princeton University Press.
19. World Bank. (2022). Iraq economic monitor: Navigating through a perfect storm of challenges. World Bank.
20. World Bank. (2023). Yemen economic monitor: The humanitarian impact of state failure. World Bank.
21. Zolberg, A., Suhrke, A., & Aguayo, S. (1992). Escape from violence: Conflict and the refugee crisis in the developing world. Oxford University Press.

ABSTRACT

MIGRATION AND SECURITY IN THE MIDDLE EAST: THE ROLE OF FAILED STATES

Misirkhan Kazımlı

This article systematically analyzes the interaction between migration and security in the Middle East, particularly within the context of failed states. Prolonged political instability, armed conflicts, and deep economic crises in the region have intensified forced migration flows while simultaneously exerting serious impacts on regional and international security environments. The article establishes the theoretical framework of the concept of the "failed state" and explains the structural and institutional reasons behind the classification of countries such as Syria, Yemen, and Iraq within this category. The study analytically demonstrates how failed states stimulate migration processes through their inability to exercise effective sovereign control over territory, the creation of favorable environments for non-state armed actors and terrorist organizations, and the weakening of their capacity to meet the basic socio-economic needs of the population. In addition, the social, economic, and security-related consequences of migration for both sending and receiving countries are assessed through a multidimensional approach. By putting forward policy recommendations aimed at the reconstruction of failed states, the strengthening of institutional capacity, and the effective management of migration flows, the article seeks to contribute to a deeper understanding of the complex and interdependent relationship between migration and security.

Keywords: *Migration, Security, Failed States, Sovereignty, Terrorism*

АННОТАЦИЯ

МИГРАЦИЯ И БЕЗОПАСНОСТЬ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ: РОЛЬ НЕСОСТОЯВШИХСЯ ГОСУДАРСТВ

Мисирхн Казымлы

В данной статье систематически анализируется взаимосвязь между миграцией и безопасностью на Ближнем Востоке, особенно в контексте несостоявшихся государств. Длительная политическая нестабильность, вооружённые конфликты и глубокие экономические кризисы в регионе способствуют интенсификации вынужденных миграционных потоков, одновременно оказывая серьёзное воздействие на региональную и международную среду безопасности. В статье формируется теоретическая рамка понятия «несостоявшееся государство» и объясняются структурные и институциональные причины отнесения таких стран, как Сирия, Йемен и Ирак, к данной категории. В исследовании аналитически показано, каким образом неспособность несостоявшихся государств осуществлять эффективный суверенный контроль над территорией, формирование благоприятной среды для негосударственных вооружённых акторов и террористических организаций, а также ослабление их способности обеспечивать базовые социально-экономические потребности населения стимулируют миграционные процессы. Наряду с этим на основе многомерного подхода оцениваются социальные, экономические и связанные с безопасностью последствия миграции как для стран-источников, так и для стран приёма. Выдвигая политические рекомендации, направленные на восстановление несостоявшихся государств, укрепление институционального потенциала и эффективное управление миграционными потоками, статья стремится внести вклад в более глубокое понимание сложной и взаимозависимой связи между миграцией и безопасностью.

Ключевые слова: *Миграция, Безопасность, Несостоявшиеся государства, Суверенитет,Терроризм*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-28
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT GƏNCLƏR VƏ İDMAN SİYASƏTİNİN İNSTİTUTLAŞMASININ BAŞLIÇA İSTİQAMƏTLƏRİ

Xəlil YUSİFLİ
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: yusiflixalil1@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Gənclər və idman siyasəti, İnstitutlaşma, Hüquqi-normativ təminat, Dövlət idarəetməsi, Gənclər təşkilatları

XÜLASƏ
Məqalədə Azərbaycan Respublikasında 30 ildən artıqdır həyata keçirilən dövlət gənclər və idman siyasətinin institutlaşmasının əsas istiqamətləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi dövlət gənclər və idman siyasətinin institutlaşmasının dövlət siyasətinin səmərəliliyinə və gənclərin sosial-iqtisadi inkişafına təsirini müəyyən etməkdir. Tədqiqat çərçivəsində dörd başlıca istiqamət təhlil olunmuşdur: normativ-hüquqi təminatın formalaşdırılması, dövlət idarəetməsi və dövlət institutların inkişafı, gənclər təşkilatlarının dəstəklənməsi, eləcə də beynəlxalq inteqrasiya və qlobal əməkdaşlığın gücləndirilməsi. Məqalədə metod olaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən tədbirlər və Dövlət Proqramları ictimai elmlərdə geniş istifadə olunan kontent-analizi və tarixi metodlardan istifadə edilməklə təhlil edilmişdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının gənclər və idman siyasəti yüksək institutlaşma səviyyəsinə malikdir; bu isə gənclərin iştirakçılığının artırılmasına və onların problemlərinin məhz özlərinin fəal iştirakı ilə aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Beləliklə, dövlət gənclər və idman siyasətinin institutlaşması təşkilatların və prosedurların sabitləşdirilməsi, dövlətin rolunun gücləndirilməsi və gənclərin sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması ilə xarakterizə olunur.

GİRİŞ

Gənclər unikal sosial-demoqrafik qrup olaraq cəmiyyətin inkişafında əsas hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edirlər. Gənclərin inkişafı isə gənclərə yönəlik dövlət siyasətindən asılıdır. Bu siyasət bir çox ölkələrdə gənclər siyasəti adlanır. Gənclər siyasətinin məqsədi məşğulluq, təhsil, sağlamlıq, mənzil təminatı, asudə vaxtın təşkili və ictimai iştirak kimi bir çox sahələrdə gənclərin inkişafını təmin etməkdir. 2014-cü ilin statistik məlumatlarına əsasən, dünyada 198 ölkənin 122-də gənclər siyasəti həyata keçirilməkdədir. 2016-cı ildə isə bu göstərici 131-ə çatmışdır (Oxfam, 2016, s. 13).

Gənclər siyasətinin tərifi və xüsusiyyətləri ilə bağlı vahid qəbul edilmiş bir konsepsiya yoxdur. Hər bir ölkə öz sosial-iqtisadi şəraitindən asılı olaraq milli gənclər siyasətini formalaşdırır. Bu səbəbdən də gənclər siyasətinin institutlaşması müxtəlif istiqamətlər üzrə baş verir. İnstitutlaşma təşkilatların və prosedurların dəyər qazanması və sabitlik əldə etməsi prosesidir. Hər hansı bir siyasi sistemdə institutlaşma səviyyəsi onun təşkilat və prosedurlarının uyğunlaşma qabiliyyəti, mürəkkəbliyi, muxtariyyəti və daxili uzlaşması ilə müəyyən edilə bilər. Tarixi baxımdan siyasi institutlar sosial qüvvələr arasında qarşılıqlı əlaqə və fikir ayrılıqları, həmçinin bu fikir ayrılıqlarının həlli üçün prosedurların və təşkilati mexanizmlərin tədricən inkişafı nəticəsində formalaşmışdır. Kiçik və homogen hakim sinfin parçalanması, sosial qüvvələrin şaxələnməsi və bu qüvvələr arasında qarşılıqlı əlaqənin güclənməsi siyasi təşkilatların və prosedurların meydana çıxmasının, nəticə etibarilə isə siyasi institutların yaranmasının əsas ilkin şərtləridir (Huntington, 1968, s. 12). Gənclər də cəmiyyət daxilində olduqca heterogen bir qrup olduqlarından, onlara yönəlik siyasi institutlar və prosedurlar da daha mürəkkəb xarakterə malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasında Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulan gənclər siyasəti 2003-cü ildən sonra Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir və inkişaf etdirilir. Müasir sivil dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda, idman siyasəti gənclər siyasətinə inteqrasiya olunaraq vahid siyasət çərçivəsində həyata keçirilir (Aslanli, 2023, s. 133). 30 ildən artıqdır ki, Azərbaycanda reallaşdırılan gənclər və idman siyasətinin inkişafı və xüsusiyyətlərinə əsasən, onun institutlaşmasının 4 başlıca istiqamətini müəyyən etmək mümkündür.

Bura aiddir:

1. Normativ-hüquqi təminatın formalaşdırılması;

2. Dövlət idarəetməsi və dövlət institutların inkişafı;
3. Gənclər təşkilatlarının dəstəklənməsi;
4. Beynəlxalq inteqrasiya və qlobal əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın materialı əsasən Azərbaycan Respublikasında gənclər və idman siyasəti çərçivəsində qəbul edilmiş sərəncamlar, fərmanlar və dövlət proqramlarından ibarətdir. Elmi ədəbiyyat kimi xüsusilə Həmzə Cəfərovun "Azərbaycan gənclər hərəkatı (XX əsr)" və "Azərbaycan gənclər hərəkatı: yeni inkişaf mərhələsində" əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Məqalədə metod olaraq ictimai elmlərdə geniş tətbiq olunan kontent-analizi və tarixi metodlardan istifadə edilmişdir.

ƏSAS HİSSƏ

Gənclərin inkişafı onların fəaliyyət göstərdiyi hüquqi və siyasi mühitdən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan, gənclər siyasətində normativ-hüquqi təminatın formalaşdırılması gənclərin sosial-iqtisadi inkişafının, hüquqlarının müdafiəsinin və siyasi iştirakçılığının dəstəklənməsində mühüm rol oynayır. Qanunlar və normativ aktlar dövlət siyasətinin əsas icra mexanizmləri kimi çıxış edərək, dövlət institutlarının və prosedurlarının fəaliyyətini tənzimləyir, bununla da gənclər siyasətinin sistemli və koordinasiyalı şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Gənclər siyasətini həyata keçirən bir çox ölkələrin Konstitusiyalarında və qanunvericilik aktlarında gənclərlə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Biz bu hüquqi aktları təhlil edcərək ölkədə gənclər siyasətinin hansı səviyyədə həyata keçirildiyini müəyyən edə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzunmüddətli və gərgin səyləri nəticəsində hazırlanmış və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmişdir. Konstitusiya gənclər siyasəti üçün əsaslı hüquqi çərçivə formalaşdıraraq, gənclərin hərtərəfli inkişafının və ictimai həyatda fəal iştirakının təşviqinə yönəlmişdir. Konstitusiyada birbaşa gənclərlə bağlı xüsusi maddələr yer almasa da, əks olunan müddəalar gənclərində sosial-iqtisadi və hüquqi təminatlar vasitəsilə dəstəklənməsini, onların hüquqlarının genişləndirilməsini və rifahının qorunmasını nəzərdə tutur (Hasankhanli, 2025, s. 168). Xüsusilə, 44-cü maddə vətəndaşların seçki hüququnu və dövlət idarəçiliyində iştirakını təmin etməklə, gənclərin ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakına hüquqi əsas yaradır. Günümüzə kimi gənclər siyasəti çərçivəsində qəbul edilən bütün hüquqi aktlar da Konstitusiyanın prinsiplərinə əsasən hazırlanmışdır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995).

Milli gənclər siyasətinin əsas fundamental və milli qanunu 2002-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş "Gənclər siyasəti haqqında" Qanundur (Cəfərov, 2009, s. 371). Bu Qanun gənclər siyasətinin məqsədlərini, prinsiplərini, istiqamətlərini, təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir. Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının gənclər siyasəti gənclərin hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətin həyatında onların fəal iştirakını təmin etmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şəraitin və təminatların yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər sistemidir (Azərbaycan Respublikasının Gənclər Siyasəti Haqqında Qanunu, 2002).

Ümumilikdə, 1996-cı ildən etibarən Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə həyata keçirilən gənclər siyasətinin məntiqi nəticəsi kimi normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra qanunvericilik aktları və dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bunlara "Gənc istedadlar üçün xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, "Gənc ailə", "Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi haqqında" dövlət proqramları, "Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, "İstedadlı yeniyetmələrin və yaradıcı gənclərin sosial, iqtisadi və s. problemlərinin həllinə yönəlmiş, onların öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə kömək edən dövlət proqramı", "Ordudan tərxis olunmuş gənclərin məşğulluğu" Proqramını aid etmək olar (Cəfərov, 2009, s. 370).

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə çoxistiqamətli dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bu proqramlara "Azərbaycan Gəncliyi Dövlət

Proqramı (2005–2009)", "Azərbaycan gəncliyi 2011–2015-ci illərdə" Dövlət Proqramı və "Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə" Dövlət Proqramı daxildir. Sözügedən dövlət proqramları gənclərin dövlət idarəçiliyində və ictimai həyatda fəal iştirakını təşviq edir, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin digər sahələrində sosial faydalı fəaliyyət göstərmələri üçün institusional və təşkilati zəmin formalaşdırır (Bağırzadə, 2025).

Gənclər siyasətində müasir mərhələnin və inkişafın əsas göstəricisi Prezident İlham Əliyevin xüsusi sərəncamı ilə təsdiqlənən "2015–2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin inkişaf strategiyası"-dır. Bu strategiya ilə Azərbaycan Respublikasının gənclər siyasətində yeni bir mərhələ başlamışdır. Strategiya dövlət gənclər siyasətinin bütün istiqamətlərini və məqsədlərini əhatə edir. Strategiyada onillik dövr ərzində gənc nəslin potensialının müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsi, bu potensialdan dövlətin gələcək inkişaf maraqları naminə istifadə edilməsi və gənclər arasında fəal vətəndaş mövqeyinin formalaşdırılması əsas məqsədlərdən hesab olunur (2015-2025-ci illərdə Azərbaycan Gənclərinin İnkişaf Strategiyası, 2014).

10 illik strategiya dövründə əldə edilməsi gözlənilən nəticələrə gənclərin təhsil və təlim səviyyəsinin yüksəldilməsi, məzun olan gənclərin münasib işlə təmin olunması, əmək bazarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və gənc nəsil arasında işsizlik səviyyəsinin mərhələli şəkildə azaldılması daxildir. Dünya standartlarına cavab verən yüksək ixtisaslı gənc işçi qüvvəsinin formalaşdırılması, eləcə də gənclərin elmə, texnologiyaya və yaradıcılıq sahələrinə marağının artırılması da bu proqram sənədinin ən mühüm cəhətini təşkil edir.

Dövlət idarəetməsi - müvafiq prosedur əsasında hazırlanmış siyasi kursun praktiki həyata keçirilməsi üçün dövlət hakimiyyət orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətidir (Rzayev, 2021, s. 86). Müasir dövrdə bir çox ölkədə milli səviyyədə gənclərlə bağlı məsuliyyət daşıyan və gənclər siyasətini həyata keçirən dövlət orqanları mövcuddur. Bu qurumlar nazirlik, idarə və ya şöbə şəklində fəaliyyət göstərir. Adətən onların adları "Gənclər və İdman Nazirliyi" və ya "Gənclərlə iş üzrə Nazirlik" kimi müəyyən edilir. Bu qurumlar qanun və siyasət çərçivəsində gənclər üçün əsas məsuliyyət daşımağa təyin olunmuş və ya gənclərlə bağlı əsas icraedici dövlət institutları kimi tanınır. Demək olar ki, bütün ölkələrdə, 190 ölkənin 96%-ində gənclərlə bağlı məsuliyyət daşıyan milli səviyyədə dövlət orqanı mövcuddur (Youth Policy Press, 2014, s. 34).

Azərbaycan Respublikasında gənclər və idman siyasəti mərkəzləşdirilmiş idarəetmə anlayışına əsaslanır. İlk dəfə 1994-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi yaradıldı. Daha sonra, 2001-ci ildə Nazirlik Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinə çevrildi. 2006-cı ildə isə Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə bu Nazirliyin əsasında yenidən Gənclər və İdman Nazirliyi təsis edildi. Nazirlik ölkədə gənclər, bədən tərbiyəsi və idman sahələrində dövlət siyasətini həyata keçirən və tənzimləyən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda dövlət gənclər və idman siyasətinin həyata keçirilməsində Gənclər və İdman Nazirliyi ilə yanaşı, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Elm və Təhsil Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, yerli icra hakimiyyəti orqanları və bir sıra digər dövlət qurumları da aktiv şəkildə iştirak edirlər.

Regionlarda gənclər və idman siyasətinin həyata keçirilməsində əsas aktorlar Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyinin regional Gənclər və İdman idarələridir. Xüsusilə son illərdə region səviyyəsində gənclər və idman siyasətinin reallaşdırılmasında mühüm rol oynayan institutlardan biri də "Gənclər evi" sosial xidmət müəssisələridir. Gənclər evləri "Gənclər siyasəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.5-ci maddəsinə uyğun olaraq gənclərin ahəngdar inkişafının təmin edilməsi, asudə vaxtının səmərəli təşkili, habelə gənclərə sosial-psixoloji, hüquqi və informasiya dəstəyinin göstərilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Hazırda ölkənin müxtəlif regionlarında - Ağstafa, Astara, Balakən, Binəqədi, Göygöl, Lənkəran, Naxçıvan, Sabunçu, Şəmkir, Gəncə, Bakı və Azərbaycanın digər bölgələrində - təxminən 30 gənclər evi fəaliyyət göstərməkdədir (Shafibayli, 2023).

Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasətinin nəticəsi olaraq gənclər siyasətinin idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir sıra yeni qurumlar yaradılmışdır. Bunlardan biri 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Gənclər Fondunun bazasında yaradılmış "Azərbaycan Respublikasının Gənclər Fondu" publik hüquqi şəxsidir. Gənclər Fondu qısa müddət ərzində gənclər siyasətinin əsas aktorlarından birinə çevrilmişdir. Fondun gənclər siyasəti sahəsində fəaliyyəti gənclər siyasəti çərçivəsində elm, təhsil, mədəniyyət və digər sosial sahələr üzrə dəstəyin göstərilməsi, eləcə də gənclərin inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş proqramların hazırlanmasında və icrasında iştirak etməkdən ibarətdir. Son on il ərzində Fond 4,550-dən çox layihəyə qrant ayırmış, 650-dən çox gəncin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində magistratura təhsili xərclərinə dəstək göstərmiş və 330-dan çox beynəlxalq tədbirin maliyyələşdirilməsini həyata keçirmişdir (YouthFoundation, 2026).

Gənclər siyasətinin icrasında qeyri-hökumət gənclər təşkilatları dövlət institutları ilə yanaşı əhəmiyyətli tərəfdaş kimi çıxış edir. Bu təşkilatlar müxtəlif sahələrdə gənclərlə fəaliyyət göstərir, onların potensialını və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirə biləcəkləri şəraiti təmin edir. Eyni zamanda, gənclər təşkilatları demokratiya üzrə təhsil mərkəzi rolunu oynamağa çalışır, bu əsasla gənclər bu təşkilatlar vasitəsilə cəmiyyətdə öz fikirlərini ifadə etmək və ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak etmək imkanına malik olurlar (Hahn-Bleibtreu & Molgat, 2012, s. 239-240).

Azərbaycanda gənclər siyasəti çərçivəsində gənclər təşkilatları dövlət tərəfindən dəstəklənir və Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi, mənəvi və mədəni inkişafına öz töhfələrini verirlər. Bu təşkilatların aktiv fəaliyyəti gənclər siyasətinin səmərəliliyini artırır. Gənclər və İdman Nazirliyi respublikada fəaliyyət göstərən bütün gənclər təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edir (Cəfərov, 2009, s. 377). 1998-ci ilin əvvəllərində, II Gənclər Forumu ərəfəsində gənclər təşkilatlarının sayı təxminən 60 idi. Bundan sonra gənclər təşkilatlarının fəaliyyəti daha da genişlənmiş, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin gücləndirilməsi nəticəsində onların sayı sürətlə artmışdı. Bu prosesin nəticəsi olaraq, 2000-ci ilə gəldikdə gənclər təşkilatlarının sayı artıq 120-dən çox olmuşdur (Cəfərov, 2009, s. 390). Hazırda 270-dən çox gənclər təşkilatı Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində rəsmi qeydiyyatdan keçərək fəaliyyət göstərir. Bu gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rolunun genişləndiyinin göstəricisidir (2015-2025-ci illərdə Azərbaycan Gənclərinin İnkişaf Strategiyası, 2014). Gənclərin təşkilatlarının əksəriyyəti konfederativ qurum olan 1995-ci ildə 11 gənclər təşkilatı tərəfindən yaradılan Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurasında birləşmişdi. Milli Şuranın əsas məqsədləri tərkibinə daxil olan gənclər təşkilatlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək və gənclərlə iş sahəsində birgə fəaliyyət göstərməkdir (Cəfərov & İmaməliyev, 2012, s. 62). 2014-cü ilin statistikasına əsasən, ölkələrin 66,2%-də (131 ölkə) milli gənclər təşkilatları şurası və ya assosiasiyası fəaliyyət göstərir (Youth Policy Press, 2014, s. 30).

Ümumilikdə, Azərbaycanda gənclər təşkilatlarını iki əsas qrupa bölmək mümkündür. Birinci qrupa gənclərin sosial, mədəni və ictimai həyatda fəallığını artırmaq məqsədilə fəaliyyət göstərən ictimai gənclər təşkilatları daxildir. Bu qurumlar gənclərin problemlərinin həlli, onların asudə vaxtının düzgün təşkili, sosial inteqrasiyası və fərdi potensialının inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərirlər.

İkinci qrupa isə müxtəlif siyasi partiyalar nəzdində formalaşan partiyaların gənclər birlikləri aid edilir. Hazırda Azərbaycanda ondan artıq siyasi partiyanın gənclərdən ibarət strukturları mövcud olsa da, onların əksəriyyəti aktiv fəaliyyət göstərmirlər. Bu kontekstdə 1992-ci ilin noyabrında ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yaradılan Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) Gənclər Birliyi xüsusi nüfuza malikdir. Partiya sıralarının təxminən 40%-ni gənclərin təşkil etməsi onların siyasi proseslərdə iştirakının yüksək səviyyədə olduğunu göstərir (Cəfərov, 2012, s. 188).

Gənclər siyasətinin qlobal səviyyədə harmonizasiyası beynəlxalq standartların tətbiqinə, qabaqcıl təcrübələrin mübadiləsinə və ölkələr arasında əməkdaşlıq imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq təşkilatların gənclərin problemlərinin həllinə yönəlmiş təşəbbüsləri bu əməkdaşlığın dərinləşməsini və institusional inkişafını daha da sürətləndirir.

Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də gənclərlə iş sahəsində beynəlxalq əlaqələrin qurulmasıdır. Nazirlikdə bu istiqamətdə Beynəlxalq əlaqələr şöbəsi fəaliyyət göstərir. Bu məqsədlə nazirlik BMT, o cümlədən UNESCO, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatların gənclər proqramlarına qoşulur, həmçinin MDB və digər ölkələrin gənclər təşkilatları ilə ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması istiqamətində konkret addımlar atır. Bununla yanaşı, respublikanın gənclər təşkilatları BMT-nin, YUNESKO-nun, Avropa

Şurasının, Avropa Birliyinin və s. beynəlxalq qurumların gənclər proqramlarına qoşulur, birgə layihələrdə iştirak edirlər.

Gənclər təşkilatlarıda beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında fəal rol oynayırlar. Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurasının bu yöndə böyük xidmətləri olmuşdur. Həyata keçirilən işlərin nəticəsi olaraq qısa müddət ərzində bir sıra gənclər təşkilatları beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmaq hüququ əldə etmişdir. Məsələn, Gənc Hüquqşünaslar Birliyi Gənc Hüquqşünasların Beynəlxalq Assosiasiyasına, Azərbaycan Demokratik Tələbə Gənclər Hərəkatı Avropa Demokratik Tələbə İttifaqına və s. üzv daxil edilmişdir (Cəfərov, 2012, s. 391). 125-dən çox gənclər təşkilatını özündə birləşdirən Milli Şura 2000-ci ildə Azərbaycanı beynəlxalq səviyyədə, Avropa Gənclər Forumunun tamhüquqlu üzvü kimi təmsil edir. 2002-ci ilin yanvarından BMT-nin Sosial-İqtisadi Şurasında müşahidəçi statusu almışdır. 2004-cü ildə Milli Şura İslam Konfransı Gənclər Forumunun həmtəsisçisi və tamhüquqlu üzvü olmuşdur (Fras et al., 2021, p. 18).

Müasir mərhələdə gənclər siyasətinin inkişafı və institutlaşmasında beynəlxalq sammitlərin, konfransların və forumların mühüm rolu vardır. Buna nümunə olaraq 2010-cu ildə Kolombiyada və 2014-cü ildə Şri-Lankada keçirilən "Dünya Gənclər Konfransı" göstərilə bilər. Bu cür tədbirlər ölkələrin dünya ictimaiyyətinə öz ideya və təcrübələrini nümayiş etdirməsinə, eləcə də yeni layihələr və təşəbbüslərlə tanış olmasına şərait yaradaraq bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafa töhfə verir. Azərbaycanda da gənclərlə bağlı bir sıra beynəlxalq səviyyəli tədbirlər uğurla həyata keçirilmişdir.

2014-cü ildə BMT Baş katibinin Gənclər üzrə elçisinin ofisi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı, Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə Bakıda ilk Qlobal Gənclər Siyasəti Forumu keçirilmişdir. Forumda BMT-yə üzv 115 ölkənin gənclər məsələlərinə cavabdeh ali dövlət qurumlarının nümayəndələri iştirak etmişdir. Həmçinin 165 ölkədən 700-dən çox nümayəndə iştirak etdi: dünyanın müxtəlif regionlarından olan gənclər, gənclər təşkilatlarının üzvləri, beynəlxalq təşkilatların və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının nümayəndələri. Bu forumda müasir gənclər siyasətinin əsas xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində olmuş, regional baxış bucaqları üzrə tövsiyələr təqdim edilmişdir. Eyni zamanda, hökumətlərin gənclər siyasətini həyata keçirərkən riayət etməli olduqları əsas prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir (UNDP, 2015).

İlk Qlobal Gənclər Siyasəti Forumunun Bakıda keçirilməsi Azərbaycanda aparılan davamlı və effektiv gənclər siyasətinə verilən yüksək qiymət idi. Bu forum yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda dünyada gənclər siyasətinin inkişafına da təkan vermişdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının gənclər və idman siyasətində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan normativ-hüquqi təminatının formalaşdırılması, davamlı dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, mürəkkəb dövlət idarəetmə sisteminin və çoxsaylı dövlət institutlarının yaradılması, gənclər təşkilatlarının sayının ildən-ilə artması və fəaliyyət dairələrinin genişlənməsi, habelə müxtəlif ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi bu sahədə dövlət siyasətinin yüksək institutlaşma səviyyəsinə malik olduğunu göstərir.

İnstitutlaşmanın gənclər və idman siyasətində yüksək səviyyədə olması, bu sahədə gənclərin iştirakçılığının artırılmasına, gənclərin problemlərinin məhz onların özlərinin fəal iştirakı ilə və aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Bu yanaşma gəncləri siyasətin passiv obyektindən aktiv subyektinə çevirərək, qəbul edilən qərarların daha real ehtiyaclara əsaslanmasını və həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin artmasını təmin edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının dövlət gənclər və idman siyasətində institutlaşmasının başlıca istiqamətləri təşkilatların və prosedurların sabitləşdirilməsi, dövlətin rolunun gücləndirilməsi və gənclərin hərtərəfli inkişafının təmin olunması ilə ifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı, G. (2023). Azərbaycan Respublikasında idmanın inkişaf perspektivlərinin qurulmasında Heydər Əliyev siyasətinin rolu. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10*(1), 131–143. https://doi.org/10.46868/atdd.2023
2. Azerbaijan Respublikası. (1995). *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. https://e-qanun.az/framework/897
3. Azerbaijan Respublikası. (2002). *Azərbaycan Respublikasının Gənclər siyasəti haqqında Qanunu*. https://e-qanun.az/framework/1619
4. Azerbaijan Respublikası. (2015). *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sərəncamı: 2015–2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin inkişaf strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında*. https://e-qanun.az/framework/29206
5. Bağırzadə, C. (2025). İlham Əliyev və dövlət gənclər siyasəti: Azərbaycan Respublikasında 2003–2023-cü illərdə gənclər siyasəti dövlət proqramları. *Heydər Əliyev irsi Azərbaycan xalqının milli sərvətidir" Respublika elmi konfransının materialları* (I cild). Mingəçevir Dövlət Universiteti.
6. Cəfərov, A. M., & İmaməliyev, E. B. (Red.). (2012). *Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin rolu*. SPb.; Bakı: MDB iştirakçısı olan dövlətlərin Parlamentlərarası Assambleyası Şurasının Katibliyi. https://iacis.az/public/upload/files/1/4.pdf
7. Cəfərov, H. (2007). *Azərbaycanda gənclər hərəkatı yeni inkişaf mərhələsində (1940-2007-ci illər)*. Bakı: Adiloğlu.
8. Cəfərov, H. (2009). *Azərbaycanda gənclər hərəkatı (XX əsr)*. Bakı: Nurlan.
9. Fras, M., Jeżowski, M., & Pavlovych, A. (2021). *Youth Policy in Eastern Partnership countries and the Russian Federation*. Warsaw: Foundation for the Development of the Education System.
10. Hahn-Bleibtreu, M., & Molgat, M. (Eds.). (2012). *Youth policy in a changing world*. Toronto: Barbara Budrich Publishers.
11. Hasankhanli, M. (2025). Legal foundations of youth policy in Azerbaijan: Normative framework and strategic priorities. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences, No. 2*, 166–172. https://doi.org/10.30525/2592-8813-2025-2-20
12. Huntington, S. (1968). *Political order in changing societies*. New Haven and London: Yale University Press.
13. Oxfam. (2016). *Youth and inequality*. https://www.oxfamitalia.org/wp-content/uploads/2016/08/bp-youth-inequality-global-120816-embargo-en-final.pdf
14. Rzayev, Ə. (2021). *Dövlət İdarəetməsi: Nəzəriyyə və Praktika*. Bakı: Elm.
15. Sadıqov, E. (2023). Ulu Öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan Gəncliyinin İnkişaf Strategiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10*(1), 191–199. https://doi.org/10.46868/atdd.2023
16. Shafibayli, R. (2023). The role of state social policy in increase of the social status and activity of the young people in Azerbaijan. *Path of Science, 9*(7), 6001–6008. https://doi.org/10.22178/pos.94-15
17. United Nations Development Programme. (2015). *First Global Forum on Youth Policies: Report*. Baku.
18. Gənclər Fondu. (t.y.). https://youthfoundation.az/
19. Youth Policy Press. (2014). *The state of youth policy in 2014*. https://www.youthpolicy.org/uploads/2014_State_Youth_Policy_2014_En.pdf

ABSTRACT

THE MAİN DİRECTİONS OF THE INSTITUTIONALIZATION OF STATE YOUTH AND SPORTS POLICY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Khalil Yusifli

The article examines the main directions of the institutionalization of state youth and sports policy in the Republic of Azerbaijan, which has been implemented for over 30 years. The purpose of the study is to determine the impact of the institutionalization of state youth and sports policy on the effectiveness of state policy and the socio-economic development of youth. Within the framework of the study, four main directions were analyzed: the formation of normative-legal support, the development of public administration and state institutions, the support of youth organizations, as well as the strengthening of international integration and global cooperation. In the article, the methods used include content analysis and historical methods, widely applied in social sciences, to analyze the activities and State Programs carried out under the leadership of National Leader Heydar Aliyev and President Ilham Aliyev. The analysis shows that the youth and sports policy of the Republic of Azerbaijan has a high level of institutionalization; this creates conditions for increasing youth participation and addressing their problems through their active involvement. Thus, the institutionalization of state youth and sports policy is characterized by the stabilization of organizations and procedures, strengthening the role of the state, and ensuring the socio-economic development of youth.
Keywords: youth and sports policy, institutionalization, normative-legal support, public administration, youth organizations

АННОТАЦИЯ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ И СПОРТИВНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Халил Юсифли

В статье исследованы основные направления институционализации государственной молодежной и спортивной политики в Азербайджанской Республике, осуществляемой более 30 лет. Цель исследования — определить влияние институционализации государственной молодежной и спортивной политики на эффективность государственной политики и социально-экономическое развитие молодежи. В рамках исследования проанализированы четыре основных направления: формирование нормативно-правового обеспечения, развитие государственного управления и государственных институтов, поддержка молодежных организаций, а также укрепление международной интеграции и глобального сотрудничества. В статье в качестве метода использованы контент-анализ и исторический метод, применяемые в общественных науках, для анализа мероприятий и Государственных программ, реализованных под руководством Общенационального Лидера Гейдара Алиева и Президента Ильхама Алиева. Проведенный анализ показывает, что молодежная и спортивная политика Азербайджанской Республики обладает высоким уровнем институционализации; это создает условия для повышения участия молодежи и решения их проблем именно при их активном участии. Таким образом, институционализация государственной молодежной и спортивной политики характеризуется стабилизацией организаций и процедур, усилением роли государства и обеспечением социально-экономического развития молодежи.

Ключевые слова: *молодежная и спортивная политика, институционализация, нормативно-правовое обеспечение, государственное управление, молодежные организации*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-29
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

SOSİAL ƏDALƏT ANLAYIŞININ TARİXİ-FƏLSƏFİ ƏSASLARI

Məlahət MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: mila-mamedova@inbox.ru*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
ədalət, fərd, cəmiyyət, bərabərlik, hüquq

XÜLASƏ
Sosial ədalət, cəmiyyət həyatında fərdlərin hüquqlarının təmin olunmasını və resursların ədalətli paylanmasını ehtiva edən anlayışdır. Tarixi prosesin inkişafı gedişatında bu anlayış, daha çox insan hüquqları, sosial müdafiə və cəmiyyətin zəif təbəqələrinin qorunması, müdafiə olunmasını ifadə etmişdir. Bugünümüzdə, sosial ədalət yalnız hüquqi mahiyyət daşımır, həm də əxlaqi və fəlsəfi mahiyyət kəsb edərək, fərdlə cəmiyyət arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Bu, həm hüquqların bərabərliyini təmin edir, həm də daha geniş imkanlar açaraq, fərdlərin azad həyat şərtlərini təmin edir. Sosial ədalət həm də fərd və cəmiyyət əlaqələrində ədalətli qaydaların tətbiqini nəzərdə tutur. Bu daha çox, sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin olunmasında, sosial müdafiə, təhsil və digər ictimai xidmətlərdə balansın qorunmasında özünü göstərir. Odur ki, sosial ədalət, ayrı-ayrı fərdlər, bütövlükdə cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyəti olan ictimai nizamın əsasını təşkil edir və nəticə etibarı ilə, inkişafın sosial tərəflərini ədalətli şəkildə tənzimləməyə xidmət edir.

GİRİŞ

Sosial ədalət anlayışı, insan cəmiyyətinin formalaşdığı zamandan bu yana bəzən çatılması çətin olan bir hədəf, bəzən isə xüsusilə də, qəddar üsullarla idarə olunan cəmiyətlərdə nifrət edilən bir anlayış kimi özünü göstərmişdir. Hər bir halda, ədalət anlayışı insanlıq tarixi boyunca öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bu mövzuda ideoloji, fəlsəfi və sosioloji baxımdan müxtəlif baxışlar irəli sürülmüşdür.

Fəlsəfi mənada ədalət anlayışının ilk sistematik qiymətləndirilməsi Platona aiddir (Topakkaya, 2008, pp. 27–49). Onun tələbəsi Aristotel isə müəlliminin ideal ədalət (dövlət) anlayışına qarşı özünün ədalət və onun üzərində qurulan dövlət anlayışını qoymuşdur. (Topakkaya, 2009, p. 628). Başqa sözlə, Platonun baxışlarında ədalət daha çox, sosial münasibətləri nizamlayan etik-siyasi mahiyyət kimi ifadə olunmuşdur. Aristotel də ədaləti etik və siyasi kateqoriya kimi sistemləşdirsə də, onu paylayıcı və düzəldici kimi formalara ayırmışdır.O qəbul edirdi ki, paylayıcı ədalət nemətlərin və vəzifələrin fərdlər arasında bərabər bölüşdürülməsini nəzərdə tutursa, düzəldici ədalət fərdlər arasında yaranan haqsızlıqların aradan qaldırılması ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi antik dövrdə ədalət anlayışı əsasən normativ və etik xarakterli olmuşdur. Bu, daha çox cəmiyyətin bütövlüyünün qorunmasına xidmət edirdi. Lakin zaman keçdikcə, xüsusən də, yeni və müasir dövrdə ədalət anlayışının məzmunu fərdi hüquqların ön plana çıxması ilə dəyişmişdir. Sosial bərabərlik, imkanlara çıxış və dövlətin sosial məsuliyyəti kimi məsələlər ədalət anlayışının sosial xarakter almasına təkan vermişdir. (Rawls, 1971).Lakin günümüzə qədər müxtəlif mənalarda istifadə olunsa da, mahiyyəti dəyişməmişdir.

Sosial ədalət anlayışı ilk dəfə **Taparelli d'Azeglio** tərəfindən işlədilmişdir. O,bunu "əbədi hüquq" anlayışı mənasında Tanrı tərəfindən diktə olunan qanun kimi izah etmişdir (d'Azeglio, 1845). Daha sonra **De Mun və Goyau** kimi Fransız Katolik sosial liderləri sosial ədaləti hüquq və öhdəliklər çərçivəsində şərh etmişlər (de Mun, 1882; Goyau, 1904).

XX əsrin əvvəllərində sosial ədalət mövzusunda **Willoughby** və **John A. Ryan** tərəfindən nəzəri işlər dərc edilmiş, minimum əmək haqqı anlayışı sosial ədalət prizmasından əsaslandırılmışdır (Willoughby, 1900; Ryan, 1906).

Miller sosial ədaləti ehtiyac, layiq olma və bərabərlik meyarları kimi şərh edir (Miller, 1999), **Walzer** isə ədalətin universal olmadığını, konkret social çərçivədə formalaşdığını vurğulayır (Walzer, 1983). Digər tərəfdən, **Nozick** fərdi azadlıqları və mülkiyyət hüququnu ön plana çəkir (Nozick, 1974), **Sen** isə sosial ədaləti resurslardan istifadə bacarığı prizmasından dəyərləndirir (Sen,

1999). **Fraser** və **Young** sosial ədalətin tanınma və mədəni bərabərlik aspektlərini önə çıxarırlar (Fraser, 2000; Young, 1990).

Ümumilikdə sosial ədalət anlayışı müxtəlif filosoflar tərəfindən fərqli formalarda şərh edilsə də, onların hamısının ortaq məqsədi fərdlərin bərabər, ləyaqətli və azad həyat sürməsini təmin edən ədalətli ictimai nizamın qurulmasıdır.

Sosial ədalət əsasən cəmiyyət daxilində bərabərliyi ön plana çəkir. XIX əsrdən başlayaraq artan sinfi fərqliliklər, bunun nəticəsində ortaya çıxan sosial münaqişələr, sosial ədalət anlayışının ön plana çıxmasına şərait yaratmışdır. Xüsusilə iqtisadi səbəblərdən yaranan sinfi və sosial münaqişələr, cəmiyyətdə ədalət duyğusunun pozulmasına gətirib çıxarır. Cəmiyyətdə siniflər arasındakı gəlir bölgüsündə zamanla artan fərqliliklər ədalətlilik prinsiplərini pozur. Sosial ədalət anlayışı cəmiyyət üzvləri arasındakı bərabərsizliyin səviyyəsini nəzərə alaraq sosial sistemdə nələrin olmalı olduğunu müəyyən edir. (Jost & Kay, 2010).

Bəzilərinə görə sosial ədalət, milli gəlirin bərabər şəkildə bölünməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, istismar aradan qalxır və sərvət yalnız bir qrupun əlində toplanmır. Digər baxışlara görə isə gəlir bölgüsü əmək əsasında və balanslı olarsa, sosial ədalət də o qədər təmin edilmiş olur (Özgüven, 2003, pp. 35–38). Yəni sosial ədalətin təmin olunmasında gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılması vacibdir. İnsan ləyaqətinə uyğun olaraq milli gəlirin əmək payına əsasən bölünməsi sosial ədalətsizliyi iqtisadi baxımdan məhdudlaşdıra bilər.

Maraqlısı budur ki, iqtisadi sahədə bərabərliyin təmin olunması hər zaman sosial ədalətin təmin olunması demək deyil. Fərdin ədalət sistemindən bərabər şəkildə yararlanması da çox vacibdir. Bu gün sosial ədalət demokratiyanın əsas dayaqlarından biridir, cəmiyyətlə onun fərdləri arasında münasibətləri tənzimləyir. O, hər bir fərdin, cəmiyyətin bir üzvü kimi hansı hüquq və vəzifələri olduğunu müəyyənləşdirir. (Gürkan, 2001, p. 123). Çünki vətəndaşların öz haqq və vəzifələrini bilməsi və buna uyğun münasibətlərini tənzimləməsi cəmiyyət üçün çox önəmlidir. Bu yolla, bəşəri sülhün qorunması və ədalətli gələcəyin təmin edilməsi mümkündür.

Sosial ədalət, həm də, cəmiyyətdə fərdlərin sosial və mədəni hüquqlarının təmin olunması və bu hüquqlardan necə istifadə etməli olduqlarını müəyyən edən normativ bir sistemdir (Marshall, 1950).

Sosial ədalət anlayışı müxtəlif dövrlərdə dəyişərək müasir hüquq sistemlərində öz əksini tapmışdır. Bu mənada, və yeni sosial-iqtisadi və texnoloji amillər bərabərlik ideyasına yeni çalarlar qatmışdır (Esping-Andersen, 1990). Sosial hüquqlar, xüsusilə zəif təbəqələrin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması dövlətin müsbət müdaxiləsi nəticəsində reallaşır (Ryan, 1906). Bu müdaxilə həm normativ sistemlər vasitəsilə, həm də birbaşa praktik yollarla həyata keçirilir.

NƏTİCƏ

Sosial ədalətin tam təmin olunması üçün cəmiyyətdə iqtisadi və sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması lazımdır. Bu gün sosial ədalət, xüsusilə zəngin və yoxsul ölkələr arasında artan bərabərsizliklərə də diqqət yetirir. Dünya üzrə artan gəlir bərabərsizliyindən yaranan iqtisadi çətinliklər, həm daxili, həm də dövlətlər arası qarışıqlığa səbəb olur. “Bərabərlik” hər cəmiyyətin vətəndaşlarını bərabər qəbul etməsi, fərdlərin bir-birinə bərabər davranması və bəşəri imkanların hər vətəndaş üçün ədalətli şəkildə paylanması ilə izah olunan sosial idealdır. (Miller, 1999: 232). Sosial ədalətin komponentləri “bərabər vətəndaşlıq”, “imkan bərabərliyi” və “ədalətli bölgü” və. s. kimi anlayışlardır. Hər vətəndaş bərabər sosial və siyasi hüquqlara sahib olduqda bərabər vətəndaşlıq reallaşır. Resursların vətəndaşlara ədalətli paylanması da öz növbəsində ədalətli bölgünü təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. de Mun, H. (1882). *Le socialisme et la doctrine catholique*. Paris: Librarie de l'Art Catholique.

2. Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
3. Fraser, N. (2000). Rethinking recognition. *New Left Review, 3*, 107–120.
4. Goyau, G. (1904). *Le catholicisme social*. Paris: Bloud et Gay.
5. Gürkan, S. (2001). *Sosyal adalet ve demokrasi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
6. Jost, J. T., & Kay, A. C. (2010). Social justice: History, theory, and research. *Handbook of Social Psychology*, 1120–1140.
7. Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Nozick, R. (1974). *Anarchy, state, and utopia*. New York, NY: Basic Books.
9. Özgüven, Ö. (2003). *Sosyal adalet ve eşitlik*. İstanbul: Beta Yayınları.
10. Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
11. Ryan, J. A. (1906). *A living wage: Its ethical and economic aspects*. New York, NY: Macmillan.
12. Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York, NY: Knopf.
13. Taparelli d'Azeglio, L. (1845). *Teoria del diritto naturale*. Torino: Tipografia dell'Unione.
14. Topakkaya, N. (2008). *Felsefe tarihi ve etik*. İstanbul: Beta Yayınları.
15. Topakkaya, N. (2009). *Siyaset felsefesi*. İstanbul: Beta Yayınları.
16. Walzer, M. (1983). *Spheres of justice*. New York, NY: Basic Books.
17. Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

ABSTRACT

THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF SOCIAL JUSTICE

Malahat Mammadova

Social justice is a concept that encompasses the protection of individuals' rights and the fair distribution of resources within social life. Throughout the course of historical development, this concept has primarily come to signify human rights, social protection, and the safeguarding and support of vulnerable groups within society.

In the contemporary world, social justice does not merely possess a legal character; it also acquires ethical and philosophical significance, regulating the relationship between the individual and society. It ensures equality of rights while simultaneously creating broader opportunities that enable individuals to live under conditions of freedom.

Social justice also implies the implementation of fair principles in the relationship between the individual and society. This is most clearly reflected in ensuring socio-economic equality and maintaining balance in social protection, education, and other public services. Therefore, social justice constitutes the foundation of social order that is of great importance both for individuals and for society as a whole, and ultimately serves to regulate the social dimensions of development in a fair and equitable manner.

Keywords: *justice, individual, society, equality, law*

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ

Мелахат Мамедова

Социальная справедливость — это понятие, охватывающее обеспечение прав личности и справедливое распределение ресурсов в общественной жизни. В ходе исторического развития данное понятие в большей степени стало выражать идеи прав человека, социальной защиты, а также защиты и поддержки уязвимых слоёв общества.

В современном мире социальная справедливость носит не только правовой характер, но и приобретает нравственное и философское значение, регулируя взаимоотношения между личностью и обществом. Она обеспечивает равенство прав и одновременно открывает более широкие возможности, создавая условия для свободной жизни индивидов.

Социальная справедливость также предполагает применение справедливых принципов во взаимоотношениях между личностью и обществом. Это прежде всего проявляется в обеспечении социально-экономического равенства, сохранении баланса в системе социальной защиты, образования и других общественных услуг. Таким образом, социальная справедливость составляет основу общественного порядка, имеющего важное значение как для отдельных индивидов, так и для общества в целом, и в конечном итоге служит справедливому регулированию социальных аспектов развития.

Ключевые слова: *справедливость, личность, общество, равенство, закон*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-30
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

AZƏRBAYCAN-RUSİYA DÖVLƏT SƏRHƏDİ VƏ ONUN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Qərib ƏSGƏROV
Dövlət Sərhəd Xidməti Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: qerib.azadoglu@mail.ru*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Azərbaycan, Rusiya, strateji tərəfdaşlıq, millimaraqlar, sərhəd təhlükəsizliyi, dövlət sərhədi,sərhədboyu rayon

XÜLASƏ
Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə dövlət sərhədinin təhlükəsizliyi və ona təsir edən məsələlər araşdırılmışdır. Əsas məqsəd Azərbaycanın şimal sərhədinin təhlükəsizliyinə təsir edən təhdidləri müəyyən edərək təhlil etmək və hər iki dövlətin sərhəd təhlükəsizliyi sahəsində kəsişən maraqlarının olduğu göstərməkdir. Məqalədə göstərilir ki, hər iki dövlət arasında şəffaf sərhədin olmasına və sərhəd münaqişələrinin çox az olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyi hər zaman onun milli təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan–Rusiya sərhədinin təhlükəsizliyi ekstremizm, terrorizm və qeyri-qanuni silahlı qrupların hərəkətinin qarşısının alınmasına, eləcə də egionda sabitliyin və proqnozlaşdırıla bilən təhlükəsizlik mühitinin qorunmasına xidmət edir.

GİRİŞ

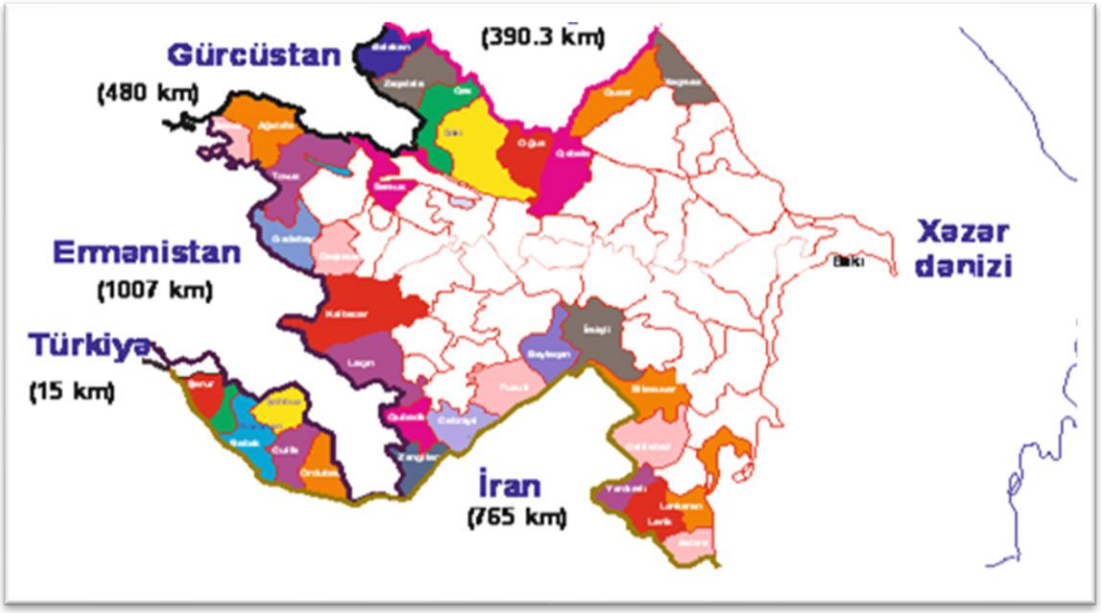
Sərhəd təhlükəsizliyi müasir dövrdə milli təhlükəsizliyin əsas təyinedici istiqamətlərindən birini təşkil edir. Dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyi ölkənin suverenliyi, siyasi və iqtisadi müstəqilliyi ilə birbaşa bağlıdır. Müxtəlif xarici müxtəlif təhdidlərin, iqtisadiyyatı sarsıdan qaçaqmalçılıq hallarının, narkotik və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni keçirilməsi kimi müxtəlif transmilli cinayətkarlıq hallarının say baxımından artması sərhəd təhlükəsizliyinin əhəmiyyət dərəcəsini daha da artırmışdır.

İnteqrasiya proseslərinin dərinləşdiyi müasir dövrdə müxtəlif cinayətkar qruplar öz məqsədləri naminə şəffaflaşmış dövlət sərhədlərindən istifadə etməyə çalışırlar. Son dövrlər hətta pilotsuz uçuş aparatlarından da istifadə edərək dövlət sərhədlərini pozurlar. Təəssüflər olsun ki, bəzi hallarda həmin təşkilatlar və şəxslər müəyyən dövlətlər tərəfindən də dəstəklənirlər. Bu kimi hallar sərhəd təhlükəsizliyinin əhəmiy-yətini daha da artırmışdır.

Dahi öndər Heydər Əliyev deyirdi: ”Sərhəd hər bir ölkənin müstəqilliyini, suverenliyini təsdiq edən amillərdən biridir.Hər bir ölkənin sərhədinin toxunulmazlığı həm ölkə üçün, həm də beynəlxalq hüquq normaları üçün əsas prinsiplərdən biridir” [1,s.190]

ƏSAS MƏTN

Sərhəd təhlükəsizliyi sahəsində Azərbaycan-Rusiya münasibıtləri: Cənubi Qafqazda geosiyasi cəhətdən əlverişli məkanda yerləşən Azərbaycan 7 dövlətlə 3463 kilometr uzunluğunda sərhədlərə malikdir. Sərhəd məkanında təhlükəsizliyin təmin olunması 1991-ci ildə özünün dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın qarşısında dayanan əsas məqsədlərdən biri oldu.

Şəkil 1. Azərbaycanın sərhədboyu inzibati rayonları

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra milli suverenliyin möhkəmləndirilməsi, dövlətin əsas rəmzlərindən olan dövlət sərhə-dinin etibarlı mühafizəsinin təşkili, qonşu ölkələrlə dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi dövlət siyasətinin əsas prioritet sahələrindən biri oldu [2].

Həmsərhəd ölkələr arasında ilk olaraq, Azərbaycan şimal sərhədnin-Rusiya ilə dövlət sərhə-dinin müəyyənləşdirlməsi prosesinə başladı. Həmsərhəd Rusiya Federasiyası ilə dövlət sərhədinin tam dəqiqləşdirilməsi, sərhəd məsələlərində razılaşmanın əldə edilməsi və təhlükəsiz sərhəd mühitinin təmin edilməsi hər iki ölkənin milli maraqlarına tam uyğun idi. Hər iki ölkənin milli təhlükəsizliyi ilə yanaşı bu regional təhlükəsizlik baxımından da çox əhəmiyyətli idi. Çünki, Azərbaycan–Rusiya sərhədi Cənubi Qafqazla Şimali Qafqazı birləşdirən strateji xəttdir. Bu sərhədin təhlükəsizliyi regionda sabitliklə yanaşı tərəflərin istənilən növ təhdidlərdən qorunmasına xidmət edir. Hər iki dövləti birləşdirən və regiondan keçən nəhəng enerji və nəqliyyat infrastrukturu sərhəd təhlükəsizliyindən birbaşa asılıdır.

Azərbaycan şimaldan Rusiya ilə uzunluğu 531,052 kilometr təşkil edən dövlət sərhədlərinə malikdir ki, onun da 366,3 kilometrini quru, 24 kilometrini çay və 140,7 kilometrini isə dəniz sərhədləri təşkil edir. Rusiya ilə sərhəddə Azərbaycanın səkkiz inzibati rayonu- Balakən, Qax, Zaqatala, Şəki, Oğuz, Qəbələ, Qusar, Xaçmaz rayonları (390.3 kilometr) yerləşir.

Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq iki dövlət arasında dövlət sərhədlərinin delimitasiyası ilə bağlı məsələlər hər zaman müvafiq qurumlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Mütəmadi olaraq bu istiqamətdə danışıqlar aparılsa da, yalnız 2010-cu il sentyabrın 3-də "Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında dövlət sərhədi haqqında" dövlətlərarası müqavilə imzalandı. Bu müqavilə hər iki dövlətin beynəlxalq hüququn ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı prinsiplərini rəhbər tutaraq sərhəd fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu. Dövlət sərhədinin dəqiq koordinatlarının və iki dövlət arasında sərhədi başlanğıc nöqtəsinin müəyyənləşdirildiyi bu müqavilənin imzalanması ilə delimitasiya prosesi tam yekunlaşdı [3].

2018-ci ilin fevral ayının 22-də Qusar rayonunun Zuxul kəndi ərazisində Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyası ilə dövlət sərhədində ilk sərhəd nişanı quraşdırıldı [3].

Şəkil 2.Azərbaycan-Rusiya dövlət sərhədində qurulan sərhəd nişanı

Hər iki dövlət sərhədi şəffaf sərhəd hesab olunur. Xırda sərhəd insidentlərini nəzərə almasaq, Rusiya ilə olan dövlət sərhədlərində ciddi münaqişəli vəziyyət müşahidə olunmur. Hər iki ölkənin Xəzərdə və quru sərhədlərində ortaq təhlükəsizlik maraqları, o cümlədən transsərhəd cinayətlərinə qarşı mübarizə aparmaq istəyi sərhəd mühafizəsi sahəsində birgə əməkdaşlığını zəruri edir. Xüsusən də, Şimali Qafqazda ayrı-ayrı dini, ekstremist qruplaşmaların tez-tez baş qaldırması və onların təsirinin Azərbaycana sirayət etməsi ehtimalı dövlət sərhədlərinin mühafizəsinin koordinasiyalı şəkildə təşkilini zəruri edir [4, s.42].

Xəzərdə su sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onun təhlükəsizliyi Azərbaycan- Rusiya arasında ən həssas məsələlərdən biri olmuşdur. Hüquqi statusla bağlı məsələnin uzun müddət açıq qalması nəinki Rusiya, eləcə də bütün sahilyanı dövlətlər arasında bir sıra sərhəd problemlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin, Xəzər dənizində ortaq maraqların mövcudluğu Azərbaycan ilə Rusiya arasında hər hansı sərhəd münaqişəsi baş verməsinə imkan verməmişdir. Dövlət Sərhəd Xidmətinin hesabatlarının təhlili dövlət sərhədlərinin pozulması və qaçaqmalçılıq halları daha çox Xəzər dənizinin cənubunda qeydə alındığını göstərir. Rusiya Federasiyası ilə Xəzər dənizində dövlət sərhədinin pozulması hallarına demək olar ki, çox az hallarda təsadüf edilir [5].

Dövlət sərhədlərinin delimitasiyası və Xəzərdə dəniz sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı iki dövlət arasında 1997-ci ilin iyulun 3-də ilk razılaşma imzalandı. Bu razılaşma tərəflərin Xəzərdə qarşılıqlı şəkildə milli maraqlara hörmət göstərəcəyini bir daha təsdiq etdi. 2018-cil avqustun 13-də Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın imzalanmasından sonra dənizdə dövlət sərhədləri hər iki tərəf arasında tam dəqiqləşdirildi.

Son dövrlərdə sərhəd fəaliiyəti sahəsində əldə olunan müsbət nəticələrə baxmayaraq bir sıra təhdidlər öz mövcudluğunu saxlayır. Bu təhdidlər aşağıdakılardır:

- qanunsuz silahlı dəstələr tərəfindən sərhədyanı ərazilərdə terrot aktları baş vermə ehtimalının mövcudluğu;
- mütəşəkkil cinayətkar qrupların və müxtəlif dini ekstremist təşkilatların sərhədlərin şəffaflığından sui-istifadə istifadə etmək cəhdlərinin artması;
- Xəzər dənizində neft yataqlarına və digər təbii ehtiyatlardan istifadə ilə bağlı milli maraqlar əleyhinə diskriminasiya hallarının hər an baş qaldırma ehtimalı:
- iki ölkə arasında həm dənizdə, həm də quruda effektiv nəqliyyat şəbəkəsinin təhlükəsizliyinə təhdidlərin mövcudluğu;

Bu kimi təhdidlər hər iki dövlətin müvafiq qurumları arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin daha da genişləndirilməsini, sərhəd mühafizəsinin təşkili zamanı operativ informasiya mübadiləsinin təşkilini, eləcə də birgə təlimlərin sayının çoxaldılmasını zəruri edir.

Son illərdə sərhəd təhlükəsizliyi ilə bağlı tərəflər arasında bir sıra razılaşmalar imzalanmış və bundan irəli gələrək keçirilən birgə tədbirlərin sayı daha da artmışdır. Təsdiqlənmiş tədbirlər planlarına uyğun olaraq müvafiq qrumlar arasında əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmışdır. Hazırda

Bakı və Həştərxan limanlarına sərhəd gözətçi gəmi-lərinin mütəmadi olaraq dostluq səfərləri təşkil olunur. Bu görüşlərdə əsas məqsəd hər iki ölkənin sərhəddə milli maraqlarının təmin olunması, xüsusən də dövlət sərhədində qaçaqmalçılıq, qeyri-leqal miqrasiya və digər transsərhəd cinayətkarlıq hallarının qarşısının alınması sahəsində fikir mübadiləsi aparmaqdır.

Bununla yanaşı sərhədyanı rayonlarının ərazisində kompleks əməliyyat-axtarış və profilaktik tədbirlər də mütəmadi keçirilir. Tədbirlərin əsas məqsədi sərhədyanı əməkdaşlıq məsələləri ilə bağlı qəbul edilmiş qərarların yerinə yetirilməsi, transmilli mütəşəkkil cinayətkar dəstələrin və terrorçu təşkilatların üzvlərinin ifşa edilərək zərərsizləşdirilməsi, silah-sursatın, partlayıcı maddələrin və qurğuların, narkotik vasitələrin, eləcə də digər hüquqazidd əməllərin həyata keçirilməsinə yönələn maliyyə və maddi vəsaitlərin daxilolma kanallarının müəyyənləşdirilib qarşısının alınması sahəsində kompleks təşkilati-praktik tədbirlərin icrasından ibarətdir.

Azərbaycan və Rusiyanın sərhəd fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlığı bu gün həm də regional səviyyədə inkişaf edir. Xüsusilə, Xəzər dənizi regionunda və Şimal-Cənub nəqliyyat layihəsində olan ümumi maraqlar hər iki ölkəni bir-birinə yaxınlaşdırır. Bugün Cənubi Qafqazda sabitliyin qorunub saxlanılması hər iki dövlət üçün prioritet hesab olunur. Bu amillər heç şübhəsiz ki, dövlət sərhədlərində təhlükəsizlik mühiti ilə birbaşa bağlıdır. [6].

NƏTİCƏ

Təhlillər nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, hər iki dövlət arasında təhlükəsi sərhədlərin təmin olunması ikitərəfli məsələ olmaqla yanaşı, eyni zamanda Cənubi Qafqazda güc balansının, regional əməkdaşlıq mexanizmlərinin və uzunmüddətli sülhün qorunmasına töhfə verir. Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan - Rusiya dövlət sərhədləri boyu həmsərhəd rayonlarda yerli əhali arasında maarifləndirici tədbirlərin miqyasının daha da artırılması bu sahədə irəlləyişin daha da artırılmasına kömək etmiş olar.Nəzərə almaq lazımdır ki,hər iki tərəfdə yaşayan əhalinin bir-birinə yaxın olması, hətta onlar arasında qohumluq münasibətlərinin olması nə qədər müsbət hal olsa da bir o qədər də dövlət sərhədinin pozulması risklərini artırır. Sərhədboyu rayonlarda yaşayan yerli əhali ilə işə hər zaman həssas bir məsələ kimi yanaşılmalı, həmin ərazilərdə sosial infrastrukturun mütəmadi yenilənməsi, eləcə də əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu baxımdan prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən sosial siyasəti xüsusi vurğulamaq lazımdır. Son dövrlərdə Rusiya ilə həmsərhəd rayonlarda həyata keçirilən sosial-infrastruktur lahiyələr, xüsusən də yeni turizm obyektlərinin açılması yerlərdə əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, sərhəd təhlükəsizliyinə risklərin də miqyasının azalmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı sərhəd təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığın intensivləşdirilməsi və operativ məlumat mübadiləsinin həyata keçirilməsi çox vacibdir. Bu məqsədlə birgə informasiya mərkəzinin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Dövlət sərhədinin mühafizəsində, eləcə də sərhəd buraxılış məntəqələrində müasir texniki vasitələrdən istifadə imkanları qarşılıqlı olaraq mütəmadi təkmilləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H: Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr: [46 cilddə] /H.Əliyev. bur.məsul akademik R.Ə.Mehdiyev.-Bakı: Azərnəşr, -c.7,-1998, -520 s
2. https://dsx.gov.az/xeber/592
3. .https://azxeber.com/az/azerbaycan-rusiya-serhedinde-ilk-serhed-nisanı-qurasdırıldi-fotolar/sosial/
4. Svyatoçovski, T. Rusiya və Azərbaycan sərhədyanı bölgə keçid dövründə./ T.Svyatoçovski .-Bakı: Xəzər unuversiteti, - 2000, - 369 s.
5. https://dsx.gov.az. /xeber/520
6. https://www.yap.org.az/az/view/news/87187/azerbaycan-rusiya-munasibetleri-regional-tehlukesizlik-ve-iqtisadi-emekdashliq-perspektivleri

РЕЗЮМЕ

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ГРАНИЦА, МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И РОССИЕЙ И ЕЕ БЕЗОПАСНОСТЬ

Гариб Асгаров

В статье рассматриваются вопросы безопасности государственной границы Азербайджанской Республики с Российской Федерацией. Были проанализированы угрозы, влияющие на безопасность северной границы Азербайджана, и подчеркнуто, что интересы обоих государств в сфере безопасности границ совпадают. В статье показано, что, несмотря на прозрачность границы между двумя государствами и крайне низкое количество пограничных конфликтов, безопасность северных границ Азербайджана всегда имела большое значение для его национальной безопасности. В статье утверждается, что безопасность азербайджано-российской границы служит предотвращению экстремизма, терроризма и передвижения незаконных вооруженных группировок, а также поддержанию стабильности и предсказуемой обстановки в сфере безопасности в регионе.

Ключевые слова: *Азербайджан, Россия, стратегическое партнерство, национальные интересы, безопасность границ, государственная граница, приграничный регион*

SUMMARY

AZERBAIJAN-RUSSIA STATE BORDER AND İTS SECURITY

Garib Askerov

The article examines the issues of security of the state borders of Azerbaijan- Russian. The threats affecting the security of the northern border of Azerbaijan are analyzed and it is emphasized that both states have overlapping interests in the field of border security. The article shows that despite the transparent border between the two states and the very low number of border conflicts, the security of the northern borders of Azerbaijan has always been of great importance in terms of its national security. The article states that the security of the Azerbaijani-Russian border serves to prevent extremism, terrorism and the movement of illegal armed groups, as well as to maintain stability and a predictable security environment in the region.

Keywords: *Azerbaijan, Russia, strategic partnership, national interests, border security, state border, border region*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-31
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

AZƏRBAYCANIN ÇOXVEKTORLU XARİCİ SİYASƏTİ VƏ AVROPA İLƏ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞIN YENİ ARXİTEKTURASI

Elmira TALIBZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: studyinabroad80@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
çoxvektorlu xarici siyasət, enerji təhlükəsizliyi, Avropa İttifaqı, strateji tərəfdaşlıq, Orta Dəhliz, geosiyasi balans.

XÜLASƏ
Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən çoxvektorlu xarici siyasət strategiyasının mahiyyəti və bu strategiyanın Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərin keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəlməsində oynadığı rol kompleks şəkildə təhlil edilir. Araşdırmada Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində balanslaşdırıcı aktor kimi çıxış etməsini təmin edən siyasi-diplomatik mexanizmlər, eləcə də dövlətin suveren qərarvermə qabiliyyəti xüsusi vurğulanır. Enerji diplomatiyası Avropa İttifaqı ilə strateji tərəfdaşlığın əsas sütunlarından biri kimi qiymətləndirilir, xüsusilə 2022-ci ildən sonra Avropanın enerji təhlükəsizliyinin yenidən formalaşması kontekstində. Məqalədə iki statistik yanaşma paralel şəkildə təqdim olunur: birinci yanaşmaya əsasən Azərbaycan 14 ölkəyə qaz ixrac edir ki, onlardan 11-i Aİ üzv dövlətləridir; ikinci yanaşma isə ixrac coğrafiyasının Almaniya və Avstriya da daxil olmaqla 16 ölkəyədək genişlənməsini əhatə edir. Rəsmi çıxışlar, beynəlxalq hesabatlar və Avropa analitik mənbələri əsasında Azərbaycanın həm hərbi-siyasi, həm də iqtisadi baxımdan etibarlı və bərabərhüquqlu tərəfdaş statusu elmi əsaslarla sübut edilir.

GİRİŞ

XXI əsrin ikinci onilliyindən etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemində struktur transformasiyalar sürətlənmiş, enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat-logistika marşrutları və regional sabitlik məsələləri dövlətlərin xarici siyasət prioritetlərinin mərkəzinə çevrilmişdir (Cornell, S. 2015). Xüsusilə 2022-ci ildən sonra beynəlxalq sistemdə yaranmış geosiyasi gərginliklər Avropa məkanında strateji yenidənqiymətləndirmə proseslərini intensivləşdirmiş, etibarlı tərəfdaş anlayışını yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi və təhlükəsizlik kateqoriyasına çevirmişdir.

Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirdiyi çoxvektorlu xarici siyasət modeli beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi baxımından xüsusi elmi maraq doğurur. Azərbaycan klassik "kiçik dövlət" və ya "xammal ixracatçısı" paradiqmasından kənara çıxaraq orta güc dövlətinə xas davranış modeli formalaşdırmış, regional məhdudiyyətləri aşaraq qlobal enerji və nəqliyyat arxitekturasında sistemyaradıcı aktora çevrilmişdir (Kissinger, H., 2014).

Prezident İlham Əliyevin dəfələrlə vurğuladığı kimi, "Azərbaycan heç bir beynəlxalq güc mərkəzinin orbitində deyil, öz milli maraqlarına əsaslanan müstəqil siyasət yürüdür". Bu yanaşma realizmin milli maraqlar konsepsiyası ilə liberal institusionalizmin çoxtərəfli əməkdaşlıq mexanizmlərinin sintezini ehtiva edir və Azərbaycanın Avropa ilə münasibətlərində balanslaşdırılmış, lakin ardıcıl strateji xətt formalaşdırmasına imkan yaradır (Azərtac İnfo Agentliyi). Məqalənin məqsədi Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərində bərabərhüquqlu tərəfdaş statusuna yüksəlməsinin siyasi, enerji və geoekonomik əsaslarını sistemli şəkildə təhlil etməkdir (Zürcher, C., 2019).

Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasət modeli: balanslaşdırma, suverenlik və strateji avtonomiya

Azərbaycanın xarici siyasət doktrinasının əsasını təşkil edən çoxvektorlu yanaşma klassik balanslaşdırma siyasətindən daha mürəkkəb və çoxölçülü xarakter daşıyır. Bu model yalnız müxtəlif güc mərkəzləri arasında manevr etmək deyil, eyni zamanda milli maraqların institusionallaşdırılması və uzunmüddətli strateji planlaşdırma mexanizmlərinin qurulmasını nəzərdə tutur.

Prezident İlham Əliyevin siyasi rəhbərliyi dövründə Azərbaycan "situativ diplomatiya" mərhələsindən çıxaraq "strateji proqnozlaşdırma diplomatiyası"na keçid etmişdir. Dövlət başçısının çıxışlarında mütəmadi olaraq vurğulandığı kimi, "biz tərəfdaşlıq münasibətlərini ideoloji yaxınlıq əsasında deyil, qarşılıqlı maraqlar və etimad üzərində qururuq". Bu yanaşma Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində normativ asılılıqdan uzaq, praqmatik və funksional əməkdaşlıq modelinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Xüsusilə 2020-ci ildə Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü hərbi-siyasi vasitələrlə bərpa etməsi beynəlxalq münasibətlərdə ölkənin statusunu köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu hadisə Azərbaycanın yalnız enerji resurslarına malik dövlət deyil, eyni zamanda suveren qərarvermə qabiliyyətinə sahib, güc tətbiq etmək imkanlarını real siyasət müstəvisində sübut etmiş aktor olduğunu nümayiş etdirmişdir. Avropa paytaxtlarında formalaşan yeni diskursda Azərbaycan "risk zonası" deyil, regional sabitliyin istehsalçısı kimi qəbul olunmağa başlamışdır (Smith, M., 2023).

Beləliklə, çoxvektorlu siyasət Azərbaycanın Qərblə münasibətlərində tabeçilik deyil, bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq modelinin əsas institusional dayağına çevrilmişdir.

Enerji statistikası, Avropa bazarları və Azərbaycanın geoekonomik çəkisinin artması

Enerji sektoru Azərbaycan–Avropa münasibətlərinin əsas struktur sütununu təşkil edir. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi Avropa enerji təhlükəsizliyinin diversifikasiyası baxımından təkcə iqtisadi deyil, strateji əhəmiyyət daşıyır. TANAP və TAP boru kəmərlərinin istismara verilməsi ilə Azərbaycan Avropa enerji bazarına uzunmüddətli və proqnozlaşdırıla bilən çıxış əldə etmişdir (Hill, F., 2022).

Rəsmi statistikaya əsasən, Azərbaycanın Avropaya qaz ixracı 2021-ci ildə 8,2 milyard kubmetr təşkil etmiş, 2022-ci ildə bu göstərici 11,4 milyard kubmetrə yüksəlmiş, 2023-cü ildə təxminən 12 milyard kubmetr, 2024-cü ildə isə 12,5–13 milyard kubmetr səviyyəsinə çatmışdır. Beləliklə, cəmi üç il ərzində ixrac həcmlərində təqribən 50 faizə yaxın artım qeydə alınmışdır (Smith, M., 2023).

Prezident İlham Əliyevin enerji məsələlərinə dair çıxışlarında xüsusi vurğulandığı kimi, "Avropaya verdiyimiz hər bir kubmetr qaz etimad kapitalının tərkib hissəsidir". Bu yanaşma Azərbaycanın enerji siyasətini sırf kommersiya məntiqindən çıxararaq strateji tərəfdaşlıq alətinə çevirmişdir.

Mövcud mərhələdə iki paralel statistik model mövcuddur. Birinci modelə əsasən Azərbaycan 14 ölkəyə qaz ixrac edir və onların 11-i Avropa İttifaqının üzv dövlətləridir. İkinci model isə ixrac coğrafiyasının Almaniya və Avstriya kimi iri sənaye dövlətləri daxil olmaqla 16 ölkəyədək genişləndirilməsini əks etdirir. Bu, Azərbaycanın Avropa enerji arxitekturasında periferik deyil, mərkəzi aktora çevrildiyini göstərir (Wilson, A., 2024).

Eyni zamanda Orta Dəhlizin inkişafı Azərbaycanın yalnız enerji deyil, nəqliyyat və logistika sahəsində də Avropa üçün strateji əhəmiyyətini artırmışdır.

Post-2022 dövründə Azərbaycan–Avropa əməkdaşlığının yeni perspektivləri

2022-ci ildən sonra Avropa İttifaqının təhlükəsizlik anlayışı enerji, nəqliyyat və texnoloji suverenlik komponentlərini özündə birləşdirən kompleks çərçivəyə çevrilmişdir. Bu şəraitdə Azərbaycan Avropa üçün təkcə alternativ qaz mənbəyi deyil, həm də uzunmüddətli strateji tərəfdaş kimi çıxış edir.

Prezident İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, "Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin bu günü ilə yanaşı, gələcəyinin də bir hissəsidir". Bu baxış yaşıl enerji, bərpa olunan mənbələr və Xəzər–Qara dəniz enerji bağlantıları kimi yeni əməkdaşlıq istiqamətlərinin əsasını qoyur.

Avropa üçün əsas ehtiyaclar sabitlik, proqnozlaşdırıla bilənlik və etibarlı tərəfdaşlıqdır (Brzezinski, Z., 1997). Azərbaycan isə Avropaya enerji resursları, tranzit imkanları, regional sabitlik və strateji coğrafi mövqe təqdim edir. Qarşılığında Avropa investisiya, texnologiya və institusional əməkdaşlıq vasitəsilə Azərbaycanın iqtisadi modernləşməsinə töhfə verir.

Bu qarşılıqlı asılılıq modeli "qazan–qazan" prinsipinə əsaslanan yeni tərəfdaşlıq arxitekturası formalaşdırır və Azərbaycanı Avropa üçün vazkeçilməz aktora çevirir.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil göstərir ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında formalaşmış çoxvektorlu xarici siyasət modeli Azərbaycanın beynəlxalq sistemdə mövqeyini keyfiyyətcə yeni mərhələyə yüksəltmişdir. Enerji statistikası, siyasi qərarvermə müstəqilliyi və regional sabitliyin təmin olunması Azərbaycanın Avropa ilə münasibətlərində asimmetrik asılılıq deyil, bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq modelini reallaşdırmışdır.

Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş, enerji və nəqliyyat sahələrində etibarlı tərəfdaş statusunu möhkəmləndirmiş və Avropa üçün strateji əhəmiyyət daşıyan dövlətə çevrilmişdir. Bu model yalnız cari əməkdaşlıq deyil, uzunmüddətli geosiyasi və geoekonomik sinerji üçün möhkəm zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brzezinski, Z. (1997). The Grand Chessboard. New York: Basic Books. 223–240 p.
2. Cornell, S. (2015). Azerbaijan since Independence. London: Routledge. 512 p.
3. Hill, F. (2022). Energy and Security in Europe. Washington: Brookings Institution.
4. Kissinger, H. (2014). World Order. New York: Penguin Press. 432 p.
5. Smith, M. (2023). EU Energy Security after Ukraine War. Brussels: CEPS.
6. Tocci, N. (2021). European Strategic Autonomy. London: Palgrave.
7. Zürcher, C. (2019). The Post-Soviet Wars. New York: NYU Press. 320 p.
8. Wilson, A. (2024). Europe and the South Caucasus. London: ECFR.
9. Azərtac İnformasiya Agentliyi. “Prezident: Azərbaycan öz milli maraqlarına əsaslanan müstəqil siyasət yürüdür”. 24.07.2023 https://azertag.az/xeber/prezident_azerbaycan_oz_milli_maraqlarina_esaslanan_musteqil_siyaset_yurudur-2705944

РЕЗЮМЕ

МНОГОВЕКТОРНАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА И ФОРМИРОВАНИЕ НОВОЙ АРХИТЕКТУРЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЁРСТВА С ЕВРОПОЙ

Элмира Талибзаде

В статье проводится комплексный анализ многовекторной внешней политики Азербайджанской Республики в период президентства Ильхама Алиева и её роли в формировании качественно нового уровня отношений с государствами Западной Европы. Особое внимание уделяется институциональным механизмам балансирования между глобальными и региональными центрами силы, а также способности Азербайджана выступать как суверенный и равноправный партнёр в системе международных отношений. Отдельный акцент сделан на энергетической дипломатии как ключевом инструменте укрепления стратегического диалога с Европейским союзом, особенно в контексте трансформации европейской энергетической безопасности после 2022 года. В статье рассматриваются два взаимодополняющих подхода: первый — согласно которому Азербайджан поставляет природный газ в 14 государств, из которых 11 являются странами ЕС; второй — отражающий расширение географии поставок до 16 государств, включая новые рынки Центральной и Западной Европы. На основе статистических данных, официальных заявлений Президента Азербайджанской Республики и зарубежных аналитических источников обосновывается тезис о том, что успешная реализация многовекторной стратегии позволила Азербайджану не только восстановить свою территориальную целостность, но и занять устойчивую позицию надёжного партнёра Европы в энергетической, транспортной и геополитической плоскостях.

Ключевые слова: *многовекторная политика, энергетическая дипломатия, Европейский союз, стратегическое партнёрство, Южный газовый коридор, геополитический баланс.*

ABSTRACT

AZERBAIJAN'S MULTI-VECTOR FOREIGN POLICY AND THE NEW ARCHITECTURE OF STRATEGIC PARTNERSHIP WITH EIROPE

Elmira Talibzadeh

The article provides a comprehensive analysis of the essence of the multi-vector foreign policy strategy implemented under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, and examines the role of this strategy in elevating relations with Western European countries to a qualitatively new stage. The study highlights the political and diplomatic mechanisms that enable Azerbaijan to act as a balancing actor within the international relations system, as well as the state's sovereign decision-making capacity. Energy diplomacy is assessed as one of the main pillars of the strategic partnership with the European Union, particularly in the context of the reconfiguration of Europe's energy security since 2022. The article presents two statistical approaches in parallel: according to the first approach, Azerbaijan exports gas to 14 countries, 11 of which are EU member states; the second approach covers the expansion of the export geography to up to 16 countries, including Germany and Austria. Based on official speeches, international reports, and European analytical sources, the study scientifically substantiates Azerbaijan's status as a reliable and equal partner both in military-political and economic terms.

Keywords: *multi-vector foreign policy, energy security, European Union, strategic partnership, Middle Corridor, geopolitical balance.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-38
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

AZƏRBAYCANIN YARATDIĞI GEOSİYASİ REALLIQLAR REGİONAL KONYEKTURADA

Nazlı YAQUBOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: nazliyaqubova@ndu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Azərbayan, münaqişə, reallıq, Cənubi Qafqaz, Qarabağ

XÜLASƏ
Azərbaycanın regionda coğrafi mövqeyi, Qərb və Şərq arasında körpü rolunu oynaması, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında, Böyük İpək yolunun bərpasında fəal iştirak etməsi və qitənin enerji təhlükəsizliyində vacib rol oynayan ölkələrdən biri kimi qloballaşan dünyada ölkəmizi əsas sırasına yüksəldir. Zəngin karbohidrogen ehtiyatları regionda tarixən olduğu kimi, bu gün də böyük dövlətlər arasında regional maraqların formalaşmasına və siyasi-iqtisadi rəqabətə səbəb olan amillər Azərbaycanın potensialını daha da artırır. 2020- ci ildə əks –hücum əməliyyatı ilə dünyaya XXI əsr müharibəsini nümayiş etdirən ölkəmiz bütün dünyaya "dəmir yumruq" və "dəmir iradənin" gücünü göstərmişdir

GİRİŞ

Münaqişə vəziyyətini yaradan amillərdən danışarkən belə bir metodoloji prinsipi qeyd etmək yerinə düşər ki, etnik qruplar və dövlətlər arasındakı müasir münaqişələr böyük tarixi hadisələrin mirasıdır. Bu baxımdan Qarabağ münaqişəsinin də genezisi bariz nümunə kimi götürülə bilər.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərin müasir real məntiqi tələb edir ki, iri dövlətlər regional münaqişələri vaxtında birgə səylə tənzimləməlidirlər. Yoxsa, onun fəalları təkcə münaqişə tərəflərinə deyil, regionun digər dövlətlərinə də təsirsiz ötüşməyəcəkdir. Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti regionda inteqrasiya prosesinə, demokratikləşməyə mane olur və insan hüquqlarını pozur.

Sovet İttifaqının süqutundan sonra Cənubi Qafqazda geosiyasi proseslərin intensivliyi ilə böyük dövlətlərin maraqlarının müəyyən məqamlarda kəsişməsi paralellik təşkil edir. Artıq dünyanın və regionun aparıcı dövlətləri həmin gerçəklikdən çıxış edərək Cənubi Qafqaz siyasətlərini tənzimləyirlər. Bunların fonunda region dövlətlərinin yeritdikləri daxili və xarici siyasətin aktuallığı daha da artır. O cümlədən, Azərbaycanın bölgədəki mövqeyi daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın Cənubi Qafqazda iqtisadi və mədəni baxımdan potensial lider dövlət olmasıdır.

"Azərbaycanın coğrafi mövqeyi özü onun xarici siyasətini müəyyən edir", – deyən Prezident İlham Əliyev respublikamızın necə həssas və mürəkkəb geosiyasi məkanda yerləşməsinin fərqindədir və özünün xarici siyasət strategiyasını bölgənin xüsusiyyətlərini, özəlliklərini nəzərə almaqla həyata keçirir. (2. S 234)

Ölkəmizin xarici siyasəti son dərəcə düşünülmüş proqram üzərində qurulmuş və uzaq geostrateji perspektivlərin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Azərbaycan regionda maraqları toqquşan bütün dövlətlərlə əlaqələrini bərabərhüquqlu iqtisadi-siyasi tərəfdaşlıq səviyyəsində qurmağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan Cənubi Qafqazda, bütövlükdə MDB və Avropa məkanında çox az sayda olan dövlətlərdən biridir ki, Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İran və İsrail kimi maraqları toqquşan dövlətlərlə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı hörmətə, praktiki əməkdaşlığa əsaslanan münasibətlər qurmağa nail olmuşdur.

Rusiya və Türkiyə arasında yaxınlaşma iqtisadi-siyasi münasibətlərin dərinləşməsi, nəticə etibarilə Cənubi Qafqazdakı siyasi proseslərə də müsbət təsir göstərə bilər.

Cənubi Qafqaz regionunda geostrateji maraqları cəmləşmiş digər güc mərkəzlərindən biri də Türkiyədir. Türkiyə ilə münasibətlərin yeni mərhələyə keçməsi ulu öndər Heydər Əliyevin xarci siyasətinin uğurlarındandır. Bu siyasətin mahiyyəti onun dillər əzbərinə çevrilmiş "bir millət iki

dövlət" formulunda öz əksini tapmışdır. Bu gün Türkiyə Azərbaycanın ən etibarlı siyasi müttəfiqi, bərabərhüquqlu iqtisadi tərəfdaşıdır.

Azərbaycanla Türkiyənin regionda sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün həm ATƏT və BMT başda olmaqla bir çox beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində həm ikitərəfli münasibətlərdə, həm də beynəlxalq aləmdə nümayiş etdirdiyi əməkdaşlıq klassik beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin postulatları ilə üst-üstə düşür.

Hazırda Azərbaycan regionda fəaliyyət göstərən geosiyasi güc mərkəzlərinin, demək olar ki, hamısı ilə dostluq və əməkdaşlıq prinsipləri üzərində qurulan münasibətlər yaratmaqla, eyni zamanda, Qərblə və o cümlədən ABŞ-la strateji əməkdaşlığa yönəldilmiş siyasi xətti uğurla davam etdirməkdədir.(2. S 456)

İri dövlətlərin və region ölkələrinin münaqişənin nizamlanmasına göstərdikləri cəhdlər o zaman konkret və rasional olur ki, münaqişə bilavasitə tərəflərin maraqlarından daha çox iri dövlətlərin və region ölkələrinin mənafelərinə ziyan vursun. Beynəlxalq təcrübə son vaxtlar sübut edir ki, mühüm siyasi münaqişələrin böyük dövlətlərin birgə səyi ilə həlli eyni zamanda, həmin ölkələr arasında kiçik ziddiyyətlərin də aradan götürülməsinə imkan yaradır

Azərbaycan Respublikasının 2020-ci ilə qədər Qarabağ münaqişəsində dəfələrlə həm Ermənistana, həm də dünya siyasi elitasına Qarabağla bağlı tarixi reallıqları rəsmi qaydada sübut etmişdir. Həmin diplomatik uğurların nəticəsini aşağıdakı beynəlxalq sənədlərdə müəyyənləşdirmək olar:

1. BMT-nin Baş Məclisinin geniş iclasında sessiyanın gündəliyində 20-ci bənd kimi öz əksini tapan "Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət", 9 bənddən ibarət qətnamənin qəbulu BMT-nin yenidən Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanıması Azərbaycan üçün hər mənada strateji əhəmiyyətli qərardır. (3. S 67)

2. NATO-nun 2008-ci il aprelin 24-də Buxarest zirvə toplantısı və Şimali Atlantika Şurası xarici işlər nazirlərinin dekabrın 2-3-də Brüssel toplantısı da açıq şəkildə Azərbaycanın suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə dəstək ifadə etmiş, münaqişənin ərazi bütövlüyü prinsipi əsasında həllini zəruri hesab etmişdir.(3. S 68)

3. Rusiyanın təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə 2008-ci il noyabrın 2-də Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında imzalanmış "Mayın Dorf Bəyannaməsi"nin qəbulu mühüm elementləri özündə əks etdirir. İlk dəfə bu bəyannamədə rəsmi Yeravan münaqişə tərəfinin Dağlıq Qarabağ deyil, Ermənistan tərəfi olduğunu hüquqi baxımdan təsdiqləmişdir.

4. Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri tərəfindən imzalanmış "Moskva Bəyannaməsi"ndə Ermənistan özü belə münaqişənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinin vacibliyinə imza atıb. Yəni, artıq İrəvan rəhbərliyi də Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların hamısının Azərbaycanın hüquqi ərazisi olduğunu dərk və qəbul edir.

5. Afinada keçirilən ATƏT-in xarci işlər nazirlərinin toplantısında münaqişənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə ilk dəfə Ermənistanın qol çəkməsi, ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun birgə tətbiqi o deməkdir ki, Dağlıq Qarabağa nə qədər yüksək özünüidarə hüququ verilirsə-verilsin, bu hüquq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində reallaşacaq.(1. S 35)

6. 2009-cu il iyulun 10-da ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr dövlətlərinin prezidentləri Barak Obama, Nikola Sarkozi və Dmitri Medvedevin "Böyük səkkizlərin" İtaliyada keçirilən sammiti zamanı irəli sürülən "Madrid prinsipləri"nin yeni versiyası ilə bağlı bəyanatları münaqişənin tənzimlənməsi prosesinə impuls vermişdir.(1. s 34)

Region dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar Qarakənd faciəsinə, Xocalı soyqırımına və işğal olunan digər rayonlarda baş verən faciələrə göz yumurdular. İşğalçı dövlətlə işğala məruz qalan dövlət arasında fərq qoymadılar və ikili siyasət həyara keçirirdilər. Eləcə də işğalçı dövlətə təzyiq etməkdənsə, əksinə Ermənistan dövlətinə himayədarlıq edirdilər. Bu da Qarabağ münaqişəsinin uzanmasına səbəb olurdu. Nəticədə cəsasızlıq prezumsiyasından istifadə edən Ermənistan yeni revanşa cəhd edirdi.

İkinci Qarabağ müharibəsi 27 sentyabr 2020-ci ildə, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə hücum etməsi ilə başladı. Azərbaycan, sürətli və effektiv hərbi əməliyyatlarla qarşılıq verdi və bu müddət ərzində strateji əhəmiyyətə malik əraziləri geri aldı. Bir neçə həftə davam edən döyüşlər,

intensiv bombardmanlar və hava hücumları ilə xarakterizə olundu. Azərbaycan ordusu, müasir texnologiyalar və taktikalardan istifadə edərək əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər əldə etdi və nəticədə münaqişə 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanan atəşkəs razılaşması ilə sona çatdı. Bölgədə yeni geosiyasi reallıqların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Müharibə sonrası yaranan vəziyyət, regional və beynəlxalq səviyyədə bir sıra dəyişikliklərə yol açdı.

44 günlük Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın tam qələbəsi ilə başa çatdıqdan sonra da həm müharibədən əvvəlki danışıqlar prosesində, həm müharibənin gedişi prosesindəki qərəzli yanaşmalarda, həm də müharibədən sonrakı regional maraqlarda öz üstün-haqlı mövqeyini qorumaqla beynəlxalq təşkilatlarda da, region və dünya dövlətləri arasında da sabit mövqeyini nümayiş etdirməklə etibarlı tərəfdaş olduğunu bir daha təsdiqlədi. Müharibəyəqədərki danışıqlar dövründə olduğu kimi müharibə dövründə də region dövlətləri- Rusiya, İran və Türkiyənin Azərbaycana münasibətləri müharibənin taleyində bir sıra məqamlara təsir etdi. Azərbaycan qardaş Türkiyənin tam dəstəyi ilə yanaşı digər regional güc mərkəzlərinin də mövqeyini nəzərə alaraq postmüharibə dönəmindəki regional layihələrdə öz mövqeyini möhkəmlətdi.

İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişi dövründə qərb dövlətlərinin mövqeyi ilə müharibədəki tam qələbədən sonrakı Qərb dövlətlərinin mövqeyini eyni gözdə görmək olmaz. Belə ki, istər Avropa ölkələri, istərsə də ABŞ Azərbaycanla diplomatik müstəvidəki danışıqlarda ordumuzun qələbəsini və bundan sonrakı regional layihələrdə Azərbaycanın mövqeyini nəzərə almağa başladılar. Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli geosiyasi mövqe, bir sıra beynəlxalq enerji layihələrinin əsas siması olması postmüharibə dövründə də yeni nəqliyyat layihələrinin qurulması zamanı ölkəmizin üstün mövqeyini təmin etmiş olur.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdəki siyasi münasibətlər birmənalı şəkildə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Cənubi Qafqazda böyük gücə çevrilmişdir. Bu statusun müəyyənləşməsində müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın apardığı uğurlu diplomatiyanın payı danılmazdır. Beynəlxalq ipək yolu və bir sıra dünya əhəmiyyətli nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində müharibədən sonrakı hərbi-siyasi gücünün qəbul oldunduğu Azərbaycanın mövqeyi beynəlxalq müstəvidə təsbit olundu. Artıq Azərbaycan regionda sabit, əzmli tərəfdaş kimi qəbul olunmuşdur.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlar yenidən gözdən keçirilir, böyük güc mərkəzləri "Güclünün yanında dur!" prinsipini nəzərə alaraq strateji maraqlarını ortaya qoyurlar. Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi maraqlarda Azərbaycanın üstün mövqeyi nəzərə alınır. Burada müharibə dövründə Türkiyənin Azərbaycana tam dəstəyinin də payı danılmazdır.

44 günlük vətən müharibəsinin bitməsi, Azərbaycanın tam qələbə əldə etməsi, Ermənistanın məğlub ölkə kimi kapitulyasiya aktı imzalayaraq geri çəkilməsi, əlavə olaraq Ermənistanda artan hərbi, iqtisadi tənəzzül, regional müstəvidə yaradılmış şişirdilmiş ermənistan "mif"inin dağılması Azərbaycanın Cənubi Qafqazda yaratdığı yeni geosiyasi rallıqların dünya ölkələri tərəfindən qəbulunu labüdləşdirdi. Diplomatik müstəvidə aparılan danışıqlar, ölkəmizin hərbi olduğu kimi diplomatik sahədə də üstünlük əldə etməsi Azərbaycanı təkcə Cənubi Qafqazın yox bütünlükdə dünya arenasında güc mərkəzinə çevirdi. Müharibə dövründə olduğu kimi postmüharibə dövründə də Türkiyə, Pakistan kimi daimi tərəfdaşlarımızın artan dəstəyi Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər sistemində güclü tərəfdaşa çevirdi. Beynəlxalq və regional enerji, nəqliyyat və bir sıra layihələrdə ölkəmizin üstün mövqe qazanması gələcəkdə Azərbaycanın həm hərbi-siyasi, həm də iqtisadi, diplomatik gücünü təmin edəcəkdir.

Müharibə bitsə də Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlıqları, müharibə taktikaları, Azərbaycan diplomatiyasının peşəkarlığı barədə dünya medyası hələ çox danışacaqdı. Çünki İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər Ermənilər öz miflərinə özlərini belə inandırmışdı. Nəticədə erməni mifi məhv oldu. Ermənistan isə, müharibə nəticəsində ciddi iqtisadi və siyasi itkilərə məruz qaldı. Ermənistanın iqtisadiyyatı zərər gördü və ölkənin daxili siyasi vəziyyəti qarışdı. Bu, Ermənistanın regional siyasətində dəyişikliklərə və münaqişə sonrası yeni strateji prioritetlərə yönəlməsinə səbəb oldu.

Azərbaycanın Qələbəsinin Geosiyasi Təsirləri

Azərbaycanın qələbəsi, regionda bir sıra geosiyasi təsirlərə səbəb oldu. Birincisi, Azərbaycan, müharibə nəticəsində Qarabağ bölgəsindəki ərazi itkilərini geri aldı və bölgədəki strateji ərazilərin nəzarətini əldə etdi. Bu, Azərbaycanın regional gücünü artırdı və ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Əlavə olaraq xalqımız "dəmir yumruq " ətrafında dəmir iradə ilə sıx birləşərək dünyaya həmrəylik, xalq –dövlət, xalq –ordu, ordu-dövlət birliyini bir daha nümayiş etdirdi.

Müharibə sonrası, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında imzalanan atəşkəs razılaşması, regionda yeni geosiyasi düzəni təsdiqlədi. Razılaşmaya əsasən, Azərbaycanın nəzarət etdiyi ərazilər genişləndi. Ermənistanın regional mövqeyini zəifləti. Həmçinin, Türkiyə, Azərbaycanın müttəfiqi olaraq, müharibə zamanı və sonrasında əhəmiyyətli bir rol oynadı, bölgədəki təsirini artırdı və strateji əlaqələrini gücləndirdi. Eyni zamanda bölgədəki komunikasiyaları blokadadan çıxaran lahiyə-Zəngəzur dəhlizi anlayışı leksikonumuza daxil oldu. Öncə dəhlizin tarixi barədə məlumat verilməlidir.

Tarixi çox qədim olan İpək yolu Çini orta Asiya vasitəsi ilə yaxın Şərq, və Xəzər dənizi ilə birləşdirən karvan yolu olmuşdur.(1 s 40). Lakin bu nəhəng lahiyə yalnız ticarət yolu deyildi. Böyük İpək yoluna həm diplomatiya yolu, həmçinin kəşfiyyat yolu, eləcə də mədəniyyətlərin çuğlaşması, xalqların yaxınlaşmasını təmin edən müstəsna əhəmiyyətli dəhliz kimi baxmaq olar. " Böyük ipək yolu " termini bizim eradan əvvəl məşhur Çin səyyahı Çjan Syanın səfərindən sonra işlədilib (1 s 49). Eramızın II əsrində fəaliyyətə başlayan bu yol XVI əsrə qədər mövcud olub. Çindən başlayaraq Balkan yarımadasına qədər irəliləyib. Bu yolla hərəkət edən karvanların ən dəyərli məhsulunun ipək olduğunu nəzərə alaraq bu məşhur karvan yolunun adını 1870-ci ildə alman fotoqrafı Fon Rixtofen " İpək yolu " qoymuşdur (1 s 59). Azərbaycan ərazisi bu qədim ticarət yolunun əsas keçidlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan Asiya ilə Avropa arasında xüsusi körpü roluna malik olub. Böyük İpək yolundakı ən mühüm keçidlərdən biri də Azərbaycanın qədim torpağı Naxçıvandır. Mənfur düşmənlərin düşünülmüş siyasətlərinin nəticəsi olaraq Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrı salınan bu qədim diyar strateji coğrafi mövqeyi və əlverişli təbii şəraiti nəticəsində qədim insanların ilk yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Bütün bu amillər qədim Naxçıvanı hətta Eldənizlər dövlətinin paytaxtına çevirmişdir. Bu tarixi dövrdə Naxçıvan siyasi , iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmişdir. Həm Atabəylər dövlətinin paytaxtı olması, həmiçinin də dünya ticarət yollarının üzərində yerləşməsi bu qədim diyarı sürətli inkişafa yönəldərək Azərbaycanın digər şəhərləri arasında daha da perspektivli etmişdir. Naxçıvan şəhəri cənubdan şimala uzanan Marağa-Dəbil yolunda əsas keçid rolunu oynayırdı.(4 s 54).

Müasir "İpək yolu"

Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini qazanması, müstəqil siyasət həyata keçirən bir tərəfdaş kimi qəbul edilməsi Tarixi İpək yolunun bərpası baxımından Azərbaycanın gələcək perspektivlərindən xəbər verir. Avropa və Asiya arasında əlaqələrin yenidən bərpası və inkişafı fonunda TASİS proqramı meydana gəlmişdir. 1993-cü ilin may ayında TRASEKA (Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi) proqramı qəbul olunub.(2s 126) . Təsadüfi deyil ki, Tarixi İpək yolunun bərpası istiqamətində ən fəal ölkə Azərbaycan seçildi. Bu cür qlobal bir məsələyə Bakı ev sahibliyi etdi. 1998 - ci ilin sentyabrında tarixi ipək yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirildi. 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə keçirilən konfransda xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin çıxışında Avropa və Asiya arasındakı körpü rolu baxımından Azərbaycanın rolu xüsusi vurğulanır. Bu tarixi ticarət yolu istər region, istərsə də dünya üçün yeni perspektiv deməkdir. Bu dəhlizin yeni imkanları maraqlı dövlətləri özünə cəlb edir. Qeyri-region ölkəsi olmasına baxmayaraq Çin dövləti də Zəngəzur dəhlizində maraqlıdır. Çinin "Bir kəmər bir yol" layihəsi çərçivəsində planlanan 3 ticarət yolundan biri olan " Orta yol " nəqliyyat dəhlizi Zəngəzur dəhlizininin önəmini daha da artırır. " Bir kəmər bir yol " Layihəsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri ticari-iqtisadi əlaqələrin ucuz, təhlükəsiz, sürətli yolla təşkil edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə şərti olaraq "Şimal yolu", "Orta yol" və "Cənub yolu" kimi terminlər də daxil edilib. "Şimal yolu" Rusiya ərazisindən keçərək Avropaya uzanan, "Orta yol" Mərkəzi Asiya-Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyəni əhatə edən marşrutu, "Cənub yolu" isə Cənubi Asiya ölkələri ərazisindən keçərək İranı da əhatə edən istiqamətdir. Məsələ burasındadır ki, bu üç əsas yol Cənubi Qafqazda,

Azərbaycan ərazisində kəsişir. Azərbaycan tərəfinin məqsədi və mövqeyi qətiyyətli, eyni zamanda aydındır ki, Zəngəzur dəhlizi, hər şeydən əvvəl, regional əməkdaşlıq qarşısında illərdir dayanan maneələrin aradan qaldırılmasına xidmət etməlidir. Daha sonra regionda dayanıqlı və möhkəm sülh və sabitlik , həmçinin perspektiv imkanlar yaratmalıdır. Dəhlizin mümkün imkanlarını nəzərə alan bir çox dövlət artıq bu reallığı qəbul edərək Zəngəzur dəhlizini dəstəkləyir. Əməkdaşlıq fonunda Azərbaycan " altılıq " platformanı da tam dəstəkləyir. Bu platforma region ölkələrini bir- birinə daha da yaxın edəcək. Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan və Ermənistanın əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sahələrində ortaq fəaliyyət göstərmək üçün xüsusi platformada birləşməsi nəzərdə tutulub. Yəni, bu ölkələr regiondan kənarda olan qüvvələrlə əməkdaşlıq və təhlükəsizlik məsələlərində razılaşdırılmış formada və bir əməkdaşlıq formatının üzvləri kimi iştirak etməlidirlər. Deməli, Zəngəzur dəhlizi həmin altı dövlət üçün geosiyasi və geoiqtisadi aspektlərdə eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir və onun təhlükəsizliyi onların hər birinin vəzifəsidir. belə ki, Cənubi Qafqazda hansısa dövlətin hegemon davranışına son qoyulur. Burada Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə Gürcüstan və İran bir yerdə aparıcı rol oynamalıdırlar. Digər bir məsələ isə Azərbaycanın istənilən əməkdaşlıq platformasına Ermənistanı da aid etməsidir. Bu humanizm bölgədə uzunmüddətli sülh və əməkdaşlıq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Beləliklə Azərbaycanın regionda yaratdığı yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Zəngəzur dəhlizi tarixi bir inkişaf yolu və çox yaxın reallıqdır. Çinin, Avropanın, eləcə də region dövlətlərinin Zəngəzur dəhlizində ortaq maraqları bu tarixi 300 ilə dayanan qədim yolun bərpasını daha reallaşdırır. Türkiyə dövləti ilə imzalanan, qardaş sevgisini, qardaş dəstəyini dünyaya nümayiş etdirən "Şuşa bəyannaməsi" bölgədə əməkdaşlığın, sülhün, inkişaf persektividir.Analoqu olmayan bu platforma Azərbaycanı regionda və dünyada söz sahibi edir. Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı Azərbaycanın qətiyyətli mövqeyi ölkə başçısının Naxçıvan səfərində də özünü göstərmişdir. Prezident İlham Əliyev bu sözləri mayın 10-da Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri zamanı Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsində deyib "Mən təsadüfən Ordubad dəmir yolu stansiyası ilə tanışlığa gəlməmişəm. Çünki bunun da çox böyük rəmzi mənası var. Bu yaxınlarda buradan təqribən 50-60 kilometr uzaqlıqda yerləşən Mincivan qəsəbəsinin ermənilər tərəfindən dağıdılmış dəmir yolu stansiyasında baxış keçirdim. Orada dəmir yolu mövcud deyil. Mənfur düşmən bütün dəmir yolu infrastrukturunu dağıdıbdır, talan edibdir. Orada bir mərkəz olacaq, burada bir mərkəz olacaq. Zəngilanı Naxçıvanla ayıran cəmi 40 kilometrlik Zəngəzur dəhlizidir, hansı ki, açılmalıdır və açılacaqdır". Nəticə olaraq müzəffər ordu, müzəffər ali baş komandon və müzəffər xalq birliyi sülhün, təhlükəsizliyin, beynəlxalq əməkdaşlığın qarantıdır.

Regional Siyasi və İqtisadi Dəyişikliklər

Müharibə nəticəsində yaranan yeni geosiyasi reallıqlar, regionun siyasi və iqtisadi şəraitini də dəyişdirdi. Azərbaycan, müharibədən sonra bölgədəki infrastruktur və iqtisadi layihələrə sərmayələr yatırmağa başladı. Qarabağ bölgəsinin bərpası və inkişafı üçün müxtəlif layihələr həyata keçirildi. Bu, Azərbaycanın iqtisadi potensialını artırdı və regionda iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə səbəb oldu. Eni zamanda müttəfiq ölkələr "böyük qayıdışı" təmin etmək üçün Azərbaycana dəstək oldular Azərbaycan isə tarixi komunikasiyaların mərkəzi dövləri olaraq dünyaya inteqrasiyasını gücləndirdi. Həmçinin də görülməmiş humanizm nümayiş etdirdi. İstər Müharibə dövründə, istərsə də sonra atdığı addımlarda beynəlxalq hüquq və konvesiyalara tam əməl etmişdir.

NƏTİCƏ

İkinci Qarabağ Müharibəsi, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı uzun müddət davam edən münaqişənin yeni bir mərhələyə girməsinə səbəb oldu. Azərbaycan, müharibə nəticəsində ərazi bütövlüyünü təmin etdi və regional geosiyasi vəziyyəti dəyişdirdi. Ermənistan isə müharibə sonrası çətin bir vəziyyətlə qarşılaşdı. Bu yeni geosiyasi reallıqlar, bölgədəki siyasi və iqtisadi dinamikaları dəyişdirdi və gələcəkdəki regional əməkdaşlıq və münaqişələrin inkişafını təsir edəcəkdir. Azərbaycan Dünyanın aparıcı ökələri və təşkilatları ilə partnyor olaraq siyasi proseslərdə fəallığını artırmışdır. Zəngin karbohidrogen ehtiyyatları ilə Avropaya çıxışı təmin etmişdir. Yaşıl enerji sahəsində Avropa dövlətləri Azərbaycanı partnyor dövlət olaraq görür.Bu sahədə mühüm sənədlər də imzalanmışdır.

İllərdir öz ata-baba yurdlarından qaçqın və köçkün düşmüş xalqımız Dövlət başçımızın uzaqgörən siyasəti nəticəsində "böyük qayıdışı" təmin eymişdir.

Ölkəmiz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransın (COP29) 2024- cü ilin noyabrında Bakıda keçiriləcək 29-cu sessiyasına sədrlik edəcək. Beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etmək sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan Azərbaycan bu mötəbət tədbirə ev sahibliyi etməklə əməkdaşlığın ölkələr üçün əhəmiyyətini bir daha vurğulayacaq.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi dəstixəttini davam etdirən dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanı Qafqazın lokomotiv dövlətinə çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı Araz . Yeni küresel mücadelede Kafkasya və Qarabağ sorunu. Ankara: 2013. EkoAvrasya yayınları. Səhifə 43
2. Babaoğlu Hikmət. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi. Bakı: 2007. Elm nəşriyyatı. Səhifə 515
3. Prezident kitabxanası. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı 2005. Səhifə 127
4. Şıxəliyev Emin. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı: 2006. Nurlan nəşriyyatı. Səhifə 187
5. Şıxəliyev Emin. Rusiya, İran, Türkiyə rekabetleri və Erməni faktoru. Ankara: 2004. Naturel yayınları . səhifə 378

ABSTRACT

THE GEOPOLİTİCAL REALİTİES CREATED BY AZERBAİJAN İN THE CONTEXT OF THE REGİON'S GEOPOLİTİCAL ENVİRONMENT

Nazli Yagubova

Azerbaijan's geographical position in the region, its role as a bridge between the West and the East, its active participation in the creation of the Europe–Caucasus–Asia transport corridor, and its involvement in the restoration of the Great Silk Road elevate the country to a prominent position in the globalizing world. In addition, Azerbaijan has become one of the key states contributing to the energy security of the continent.

The country's rich hydrocarbon resources have historically attracted the interests of major powers in the region and continue to shape regional political and economic competition today. These factors further enhance Azerbaijan's geopolitical and strategic potential.

In 2020, through its counteroffensive operations, Azerbaijan demonstrated to the world the characteristics of twenty-first century warfare and showcased the strength of the "Iron Fist" and the determination often described as the "Iron Will."

Keywords: *Azerbaijan, conflict, reality, South Caucasus, Karabakh*

АННОТАЦИЯ

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ, СОЗДАННЫЕ АЗЕРБАЙДЖАНОМ В КОНТЕКСТЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СРЕДЫ РЕГИОНА

Назлы Ягубова

Географическое положение Азербайджана в регионе, его роль моста между Западом и Востоком, активное участие в формировании транспортного коридора Европа–Кавказ–Азия,

а также вклад в восстановление Великого Шёлкового пути повышают значение страны в условиях глобализирующегося мира. Кроме того, Азербайджан является одним из государств, играющих важную роль в обеспечении энергетической безопасности европейского континента.

Богатые запасы углеводородных ресурсов исторически выступали фактором, формирующим региональные интересы крупных держав и стимулирующим политико-экономическую конкуренцию в регионе. Эти обстоятельства способствуют дальнейшему укреплению геополитического и стратегического потенциала Азербайджана.

В 2020 году Азербайджан, проведя контрнаступательную военную операцию, продемонстрировал миру особенности войны XXI века, показав силу «железного кулака» и решительность, характеризуемую как «железная воля».

Ключевые слова: *Азербайджан, геополитика, Южный Кавказ, энергетическая безопасность, транспортные коридоры, международные отношения.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-32
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

BİOLOGİYA

NORBORN-5-EN-2-KARBON TURŞUSU VƏ DİETİLENTRİAMİN ƏSASLI İMİDAZOLİNİN BROMİDLİ KOMPLEKSİNİN H_2S KORROZİYASINA QARŞI İNHİBİTOR KİMİ TƏTBİQİ

Vəfa BABAYEVA, Eldar MƏMMƏDBƏYLİ, Fazil ƏHMƏDOV, Fəridə TAHİROVA, Sevda ƏSƏDOVA
AR ETN Y.H. Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: nuraybabayeva2008@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
norborn-5-en-2-karbon turşusu, imidazolin, dietilentriamin, korroziya

XÜLASƏ
Sənayenin müxtəlif sahələrində müşahidə edilən problemlərdən biri də korroziyadır. Korroziya ilə mübarizədə müxtəlif üsul və vasitələr var. Bu üsullardan ən əlverişli üsul korroziya inhibitorlarının tətbiq edilməsidir. Təqdim olunan işdə norborn-5-en-2-karbon turşusu əsasında alınan imidazolinin allilbromidlə kompleksinin alınma üsulu və korroziya inhibitoru kimi tətbiqi əks olunmuşdur. İlk növbədə norborn-5-en-2-karbon turşusu və dietilentriamin əsasında imidazolin sintez edilmişdir. Reaksiya 3-3.5 saat müddətində 240°C temperaturda 2 mol suyun ayrılması ilə gedir. Daha sonra imidazolinin allilbromidlə 1:2 nisbətində kompleksi alınır. Reaksiya 50–60°C temperaturda 3 saat qarışdırılmaqla aparılır. Həlledici kimi 25 ml izopropil spirtindən istifadə edilir. Alınmış kompleksin quruluş və tərkibi spektroskopik üsulla təsdiq edilmiş, xüsusi müqaviməti və xüsusi elektrik keçiriciliyi təyin olunmuşdur. Alınmış NDİ+C_3H_5Br kompleks korroziya inhibitoru kimi sınaqdan keçirilmişdir. Kompleksin yüksək mühafizəetmə qabiliyyətinin olduğu müəyyən olunmuşdur. NDİ+C_3H_5Br kompleksinin mühafizə effektivliyi 300 mq/l-da 97% olmuşdur. Kompleks korroziyanın sürətini 300 mq/l qatılıqda minimuma endirmiş və 0,013 q/m^2·saat-a bərabər olmuşdur. Bu halda ləngitmə əmsalının qiyməti isə maksimum həddə çataraq γ=31.5 olmuşdur.

GİRİŞ

Son dövrlər Dünyada geniş yayılmış problemlərdən biri də sənayenin müxtəlif sahələrində müşahidə edilən korroziya proseslərdir.

Məlumdur ki, boru kəmərləri neft məhsullarının təmizləyici qurğulara, anbarlara və neft emalı komplekslərinə daşınmasını asanlaşdırmaqla neft-qaz sektorunda mühüm rol oynayır [1]. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu boru kəmərləri qiymətli və təhlükəli maddələri nəql edir, istənilən potensial nasazlıq böyük maliyyə və iqtisadi itkilər, ekoloji problemlər, o cümlədən fəlakətli risk və insan həyatı üçün təhlükə yaradır [2]. Bu təhlükəni yaradan səbəblərdən biri və ən mühümü istifadə olunan boru kəmərlərinin, avadanlıq və qurğuların xarici amillərin təsiri nəticəsində korroziyaya məruz qalmasıdır. Neft və qaz sənayesində hidrogen sulfid (H_2S) ilə əlaqəli korroziya ən mühüm problemlərdən biridir [3]. İstər Azərbaycanda, istərsə də bir çox Xəzəryanı dövlətlərdə neft və qazın çıxarılması, emalı və nəqli zamanı baş verən korroziya bu ölkələrdə çox ciddi problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bir çox sənaye sahələrində eləcə də neft sənayesində istifadə olunan qurğuların təmas etdikləri mühitlərdən asılı olaraq korroziya ilə paralel şəkildə digər proseslər də müşahidə olunur ki, bu hal yaranmış problemin həllini bir qədər də mürəkkəbləşdirir. Belə ki, neft çıxarılan zaman korroziya, mikroorqanizmlərin inkişafı və duzçökmə prosesləri müşahidə edilir. Yüksək qatılıqda H_2S və CO_2-nin, həmçinin yüksək miqdarda SRB-nin olduğu mühitlərdə neft sənayesində istifadə edilən avadanlıqları həm hidrogen-sulfid korroziyasından, həm də biokorroziyadan mühafizə edə bilən, yüksək effektivliyə və çoxfunksiyalı təsirə malik inhibitorların yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də korroziya problemini həll etmək üçün elə çoxfunksiyalı sistem yaratmaq lazımdır ki, sadalanan hər üç korroziya problemini həll edə bilsin. Belə çoxfunksiyalı

korroziya inhibitorlarının hazırlanmasında bir çox çətinliklər olmasına baxmayaraq, bu sahədə çox geniş axtarış və tədqiqat işləri aparılmağa davam edir.

Hidrogen sulfid (H_2S) zəhərli qazdır və onun istehsalı həm insan sağlamlığı, həm də avadanlıq və qurğular üçün zərərlidir [4].

Korroziya prosesləri ilə mübarizədə bir çox müxtəlif üsul və vasitələr var. Lakin bu üsulların içində ən optimal və qoyulan tələbləri ödəyə bilən üsul korroziya inhibitorlarının sintezi və tətbiqidir. Belə ki, korroziyaya qarşı istifadə edilən inhibitorları korroziyanın müşahidə olunduğu mühitə az miqdarda əlavə etdikdə mühitə təmas edən metalın korroziya sürətini kifayət dərəcədə azaltmış olur. Elə bu səbəbdən korroziya inhibitorlarının tətbiqi metal avadanlıqlarda baş verən korroziya prosesinə qarşı ən geniş yayılmış üsullardan sayılır.

Korroziya inhibitorlarının tətbiqi ilə yanaşı onların hazırlanması zamanı səmərəliliyi artırmaq məqsədilə bəzi tələbatların ödənilməsi mütləqdir. Bu tələbatların ən vacibi inhibitorun effektivliyi və korroziyadan mühafizə qabiliyyətidir. Belə ki, hazırlanan inhibitorlar nə texnoloji proseslərin gedişinə, nə də alınan məhsulların keyfiyyət göstəricilərinə təsir etməməlidir.

Müxtəlif sənaye sahələrində istifadə edilən qurğu və avadanlıqlar nə qədər korroziyaya davamlı materiallardan hazırlansa da onların uzunmüddətli istifadəsini tam təmin edə bilmir. Bu səbəbdən korroziyadan qorunmaq məqsədilə yeni-yeni üsul və vasitələrin tətbiq edilməsi lazım gəlir. Bu üsulların ən səmərəlisi sadə texnoloji üsulla alınan, aşağı qatılıqda yüksək effektivliyə malik müxtəlif növ və tərkibli inhibitorların hazırlanmasıdır.

Hidrogen sulfid H_2S, turşu korroziyasını əmələgətirən aqressiv qazdır ki, onun məhlulunun yaratdığı korroziya prosesi də hidrogen sulfid korroziyası adlanır. O suda həll olaraq çox zəif turşu əmələ gətirir ki, bu da oksigen və ya karbon qazının iştirakı ilə nöqtəvari korroziyanı yaradır. Korroziyanın geniş yayılmış növü olan hidrogen sulfid (H_2S) korroziyasının metal səthlərə vurduğu zərər, xüsusilə də neft və qaz sənayesində mühüm problemlərdən biri sayılır. H_2S korroziyasında metallar xüsusən dəmir və polad sərbəst sulfid ionları ilə reaksiyaya girməklə onların strukturunu zədələyir. Nəticə etibarı ilə metalın davamlılığı və istismar müddəti azalmış olur. Bu korroziya tipi yüksək temperatur və təzyiqin təsiri ilə daha da güclənir ki, bu da sənaye sahələrində əlavə çətinliklərə və maliyyə itkilərinin yaranmasına şərait yaratmış olur.

H_2S korroziyasının qarşısının alınması üçün müxtəlif növ və tərkibdə inhibitorlar istifadə olunur. İnhibitor molekulu metal səthə adsorbsiya olunmaqla bir növ orada qoruma təbəqəsi yaradır və korroziya prosesinin qarşısını alır. Molekul nə qədər böyük olsa və onun örtdüyü sahə nə qədər çox olsa inhibitorun effektivliyi də bir o qədər yüksək olur.

Qurğu və avadanlıqların korroziyadan mühafizə edilməsində istifadə olunan ən keyfiyyətli inhibitorlara tərkibində azot saxlayan birləşmələr (aminospirt, nitrobirləşmə, imidazolin, amidoamin, amid və s. birləşmələr) daxildir. Amin birləşmələri korroziya inhibitoru kimi istifadə edilən kation tipli birləşmələrin nümayəndələridir. Həmçinin anion tipli gemini səthi-aktiv maddələrdən də korroziya inhibitoru kimi geniş istifadə olunur [5]. Bu inhibitorlar arasında ən çox istifadə edilənlər amidlər, imidazolinlər və onların müxtəlif modifikasiyalarıdır ki, bunlar H_2S korroziyasına qarşı yüksək effektlik göstərir və bu tip korroziyanın qarşısını almaq üçün ideal seçimlərdən biridir.

Korroziya müşahidə olunan mühitlərdə inhibitorların effektliyi, inhibitorun metal səthə necə bağlandığına və strukturunun elektrostatik qarşılıqlı təsirlərindən asılıdır. İnhibitorlar H_2S-in metal səthindəki təsirini kifayət dərəcədə zəiflədir [6].

Korroziya prosesi neft-qaz sənayesinə daha ciddi ziyan vurur. Buna görə də neft və qaz yataqlarında tətbiq olunacaq korroziya inhibitorlarını seçən zaman çıxarılan neft və qazın, lay sularının tərkib və tempraturu kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Yüksək temperaturda inhibitorların effektivliyi daha da aktuallaşır, çünki temperatur artdıqca korroziya prosesi sürətlənir.

Bu sahədə daha geniş tədqiqatların aparılması, inhibitorların xüsusiyyətlərini və tətbiq sahələrini daha da inkişaf etdirə bilər.

Təqdim olunan işdə korroziya inhibitorunun norborn-5-en-2-karbon turşu imidazolinin allilbromidlə kompleksinin alınma üsulu və korroziya inhibitoru kimi tətbiqi təsvir olunmuşdur. Digər inhibitorlardan fərqli olaraq təklif olunan bu birləşmənin struktur tərkibində hepten

fraqmentinin və brom ionlarının olması onun korroziyadan mühafizə qabiliyyətinin təsirini daha da artırır və yüksək effektə malik olub, 97% nəticə göstərir.

TƏCRÜBİ HİSSƏ

Sintez edilən kompleksin quruluş və tərkibi spektroskopik üsulla təsdiq edilmişdir. İQ spektr Almaniyanın "*ALPHA IR FURYE"* firmasına məxsus "*BRUKER*" markalı spektometrlərdə 400-4000 sm^{-1} dalğa uzunluğunda almaz kristalları üzərində çəkilmişdir. Alınmış kompleksin xüsusi müqaviməti və xüsusi elektrik keçiriciliyi təyin olunmuşdur.

Sintez olunmuş norborn-5-en-2-karbon turşu əsaslı imidazolinin allilbromidlə kompleksinin fiziki-kimyəvi göstəriciləri 1 saylı cədvəldə verilmişdir:

Cədvəl 1

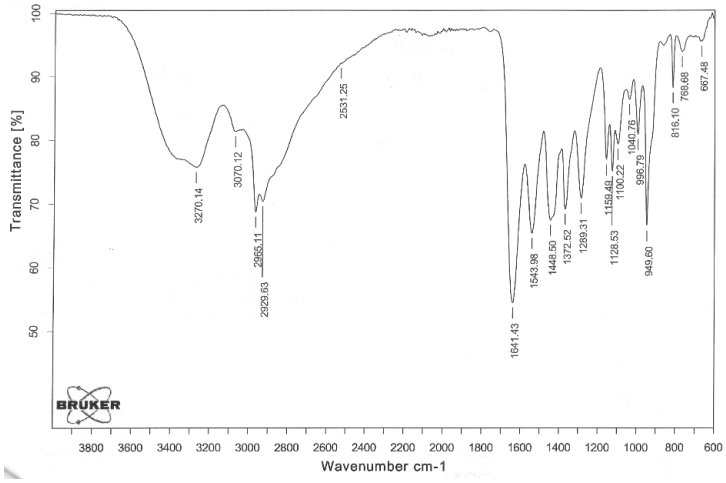
Kompleksin fiziki-kimyəvi xassələri

Kompleksin adı	Rəngi	Aqreqat halı	Xüsusi müqavimət, ρ, Om·m	Xüsusi elektrik keçiriciliyi, σ, S/sm
NDİ + C_3H_5Br (izopropil spirtində məhlul)	tünd qəhvəyi	maye	$2.15 \cdot 10^{-2}$	$4.6 \cdot 10^{-3}$

İlk növbədə norborn-5-en-2-karbon turşusu və dietilentriamin əsasında imidazolin sintez edilir. Reaksiya 3-3.5 saat müddətində 240ºC temperaturda 2 mol suyun ayrılması ilə gedir. Alınmış imidazolin bərk halda olub, suda və izopropil spirtində həll olur [7].

Daha sonra imidazolinin allibromidlə 1:1 nisbətində kompleksi alınır [8, 9]. Sintez üçün 1 mol imidazolin izopropil spirtində (ГОСТ 9805–84) həll edilib kolbaya tökülür və üzərinə 1 mol allilbromid (CAS NR 106-95-6) əlavə edilir. Reaksiya 50–60ºC temperaturda 3 saat qarışdırılmaqla aparılır. Həlledici kimi 25 ml izopropil spirtindən istifadə edilir.

Sintez edilmiş kompleksin quruluşu infraqırmızı (İQ) spektroskopik üsulla təsdiq edilmiş və şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. NDİ + C_3H_5Br kompleksinin İQ spektri

Kompleksin İQ spektri aşağıdakı udulma zolaqlarına malikdir:

1372, 1448 sm^{-1} deformasiya və 2929, 2965 sm^{-1} valent rəqsi – CH_2 və CH_3 qruplarının C-H rabitəsinin, 1641 sm^{-1} C=N rabitəsinin valent rəqsi, 1543 sm^{-1} deformasiya və 3270 sm^{-1} valent rəqsi N-H rabitəsinin, 1289 sm^{-1} C-N rabitəsinin valent rəqsi, 2531 sm^{-1} isə ammonium zolağıdır.

Alınmış kompleksin H_2S korroziyasının korroziya sürətinə təsiri, korroziyaya qarşı mühafizə effekti təyin edilmişdir.

Təcrübə aşağıdakı metodika üzrə aparılmışdır:

Polad metalın hidrogen sulfidli mühitdə korroziyası aşağıdakı üsulla tədqiq olunmuşdur. Əvvəlcə 2×4×0,4 sm ölçüdə "Ст - 3" markalı polad lövhələr şlifləyici dəzgah vasitəsilə şliflənir. Onun səthi aseton və spirtlə təmizləndikdən sonra analitik tərəzidə çəkilir. Hər təcrübədə 3 ədəd lövhə istifadə edilir. Kerosinlə 1:9 həcm nisbətindəki hidrogen sulfidli suyun qarışığı bir litrlik ağzı kip bağlanan qablara doldurulur. Hidrogen sulfidin suda olan miqdarı titrləmə yolu ilə müəyyən olunur və əsasən 500 mq/l təşkil etməlidir. Əvvəlcədən şliflənmiş üç ədəd polad lövhələr təcrübə aparılacaq birlitrlik qabdan qarmaqlar vasitəsilə asılır. Hidrogen sulfidli suyun kerosinlə qarışığı maqnit qarışdırıcının köməyi ilə eynicinsli mühit əmələ gətirmək şərti ilə qarışdırılır. Təcrübələr həm inhibitorsuz (boş), həm də inhibitorun iştirakı ilə müqayisəli şəkildə paralel olaraq eyni şəraitdə aparılır. Reagenlərin inhibitorluq xassəsi otaq temperaturunda 6 saat müddətində aparılır.

Təcrübə başa çatdıqdan sonra polad nümunələr mühitdən çıxarılır və üzərindəki korroziya məhsullarından təmizlənir. Bunun üçün lövhələr 10%-li HCl və 40%-li formalindən hazırlanmış məhlulda pambıqla təmizlənir, axar suda yuyulur və asetonda qurudulur. Təcrübədən əvvəl və sonra lövhələr sabit çəkiyə gəlmək üçün eksikatorda 10-12 saat saxlanılır. Daha sonra lövhələr yenidən tərəzidə çəkilir. Metal itkisi aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$\Delta m = m_2 - m_1$$

Burada m_1 və m_2 "Ст - 3" nişanlı lövhələrin, uyğun olaraq, təcrübədən əvvəlki və sonrakı çəkiləridir. Metal itkisi 3 ədəd lövhəyə görə hesablanır və orta çəki tapılır. Həm boş təcrübənin (inhibitorsuz), həm də inhibitorla aparılan təcrübənin korroziya sürəti aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\rho_{in} = \frac{\Delta m}{S \cdot t}$$

$$\rho_{boş} = \frac{\Delta m}{S \cdot t}$$

Burada S - üç ədəd lövhə üçün hesablanmış orta sahə, t – təcrübə müddətidir. $\rho_{boş}$ - inhibitorsuz təcrübənin, ρ_{in} - inhibitorla aparılan təcrübənin korroziya sürəti olub, q/m^2·saatla ölçülür. Tədqiq edilən maddələrin müdafiə effektivliyi aşağıdakı düstur ilə müəyyən edilir:

$$Z(\%) = \frac{\rho_{boş} - \rho_{in}}{\rho_{boş}} \cdot 100$$

Ləngimə əmsalı isə aşağıdakı düstur ilə tapılır:

$$\gamma = \frac{\rho_{boş}}{\rho_{in}}$$

ƏLDƏ EDİLƏN NƏTİCƏLƏR

Alınmış NDİ+C_3H_5Br komplekinin korroziyaya qarşı mühafizə effekti yoxlanmışdır. Kompleksin yüksək mühizəetmə qabiliyyətinə malik olduğu müəyyən edilmişdir. Nəticələr cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

Kompleksin müxtəlif qatılıqlarda H_2S korroziyasına təsirinin nəticələri. Korroziya mühiti: su-kerosin (9:1) + 500 mq/l H_2S; temperatur 20°C

Maddənin qatılığı C, mq/l	Korroziya sürəti ρ, q/m^2·saat	Mühafizə effekti Z, %	Ləngitmə əmsalı γ
İnhibitorsuz mühitdə korroziya sürəti ρ=0.409 q/m^2·saat			
100	0.205	50	2
150	0.103	75	4
200	0.052	87.2	7.9

250	0.026	94	15.7
300	0.013	97	31.5

Cədvəl 2-dən görünür ki, 100 mq/l qatılıqda NKT və DETA əsaslı imidazolinin allil bromidli kompleksinin mühafizə effektivliyi 50% təşkil etdiyi halda, qatılığın 150, 200, 250, 300 mq/l - ə qədər artırılması maddənin mühafizə effektinin müvafiq olaraq, 75; 87.2; 94 və 97%-ə qədər yüksəlməsinə səbəb olur. Deməli, kompleksin qatılığının 300 mq/l-ə qədər artırılması inhibitorun təsir effektinin artmasına səbəb olur. Yəni bu qatılıqda mühafizə effektivliyinin qiyməti 97%-ə qədər artmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, inhibitorun qatılığını 300 mq/l götürmək daha məqsədə uyğundur. Kompleks üçün 100 mq/l qatılıqda korrozoyanın sürəti 0,205 q/m^2·saat olduğu halda, artıq 150 mq/l qatılıqda korroziya sürətinin qiymətində kəskin azalma müşahidə olunur (0,103 q/m^2·saat), 300 mq/l qatılıqda isə bu qiymət minimuma çatmışdır (0,013 q/m^2·saat). Bu halda ləngitmə əmsalının qiyməti maksimum həddə çataraq (γ=31.5) olmuşdur.

Hidrogen sulfid korroziyasına qarşı inhibitorların təsir mexanizmini izah etmək üçün kompleksin struktur quruluşuna diqqət yetirmək lazımdır. İlk növbədə imidazolin yüksək elektron sıxlığı olan və daha dayanıqlı heterotsiklik halqaya malikdir. Bu heterotsiklik quruluş, imidazolin molekulunda müsbət yük mərkəzinin yaranmasına kömək edir ki, bu da hidrogen sulfid korroziyasına səbəb olan sulfid ionları ilə daha güclü elektrostatik qarşılıqlı təsir yaradır. Belə bir qarşılıqlı təsir, inhibitorun səthdə adsorbsiyasını gücləndirir və nəticədə korroziya sürətinin daha effektiv şəkildə azalmasına səbəb olur. Məhz bu səbəbdən, kompleksin hidrogen sulfid korroziyasına qarşı yüksək inhibitor təsirinə malik olduğu müşahidə edilmişdir.

İnhibitorun təsir mexanizmi ilə izah edilərkən, imidazolin kompleksindəki azot atomlarının elektron donorluq qabiliyyətinin də rol oynadığını nəzərə almaq lazımdır. Bu elektron sıxlığı, imidazolin halqasının metal səthə daha güclü bağlanmasına şərait yaradır. Beləliklə, kompleks səthdə daha davamlı bir qoruyucu təbəqə formalaşdırır və bu, korroziya hadisələrinin qarşısını daha effektiv alır.

ƏDƏBİYYAT

1. Muthukumar N, “Petroleum products transporting pipeline corrosion—A review”, In The Role of Colloidal Systems in Environmental Protection; Fanun, M., Ed.; Elsevier: Amsterdam, The Netherlands, 2014; pp. 527–571.
2. Soomro A.A, Mokhtar A.A, Kurnia J.C, Lashari N, Lu H, Sambo C. “Integrity assessment of corroded oil and gas pipelines using machine learning: A systematic review”, Eng. Fail. Anal. 2022, 131, 105810.
3. Mohammadtaghi V, Petr K, Jan K, “Addressing Hydrogen Sulfide Corrosion in Oil and Gas Industries: A Sustainable Perspective”, Sustainability 2024, 16(4), 1661; https: //doi.org/10.3390/su16041661.
4. Saba A, Humaira H, Muhammad Y, “Catalytic Hydrogen Evolution from H_2S Cracking over CrxZnS Catalyst in a Cylindrical Single-Layered Dielectric Barrier Discharge Plasma Reactor”, Materials 2022, 15(21), 7426; https: //doi.org/10.3390/ma15217426.
5. Rahimov R.A., Ahmadova G.A., Isayeva A.M., Rustamova I.V., Agamaliyeva D.B., Zubkov F.I. Anionic cocogem surfactants containing propyl-2-ol groups: Synthesis, surface properties and antibacterial activity against SRB bacteria. Egyptian Journal of Petroleum, 2023, Vol. 32, No.1, pp. 15-21
6. Jones, D. A. (2018). "Principles and Prevention of Corrosion." *Prentice Hall*.
7. Abbasov V.M., Məmmədbəyli E.H., Babayeva V.H., İbrahimli S.İ., Əfəndiyeva K.M., Əzizbəyli A.R., Abbasova X.A. 5-Norbornen 2-karbon turşusu imidazolininin və komplekslərinin sintezi, bakterisid xassələrinin tədqiqi // AMEA Gəncə bölməsi, ”Xəbərlər məcmuəsi”. 2018, N 3 (73), səh. 66-73.
8. Mamadbayli E.H., Babayeva V.H. Investigation of fungicidal properties of hexyl bromide complex of n'-(2,2-bitcyclo[2.2.1]hept-5-en-2-yl-4,5-dihydro-1-h-imidazolin-1-

ylethyl)ethane-1,2-diamine as antimicrobial additive to lubricantcoolant fluids. Chemical problems 2024 no. 2 (22), p. 168-176.
9. Məmmədbəyli E.H., Babayeva V.H., Əfəndiyeva K.M. Bitsiklo[2.2.1]-hept-5-en-2-karbon turşusu və dietilentriamin əsaslı imidazolinin oktilbromid kompleksinin neftyığma və dispersləmə xassələrinin tədqiqi. Gəncə Dövlət Universiteti, Beynəlxalq elmi konfrans, Müasir Təbiət və İqtisad elmlərinin aktual problemləri, Gəncə. 2022. səh. 370-373.

ABSTRACT

EFFECT OF IMIDAZOLINE BROMIDE COMPLEX BASED ON NORBORN-5-EN-2-CARBONIC ACID AND DIETHYLENETRIAMINE AS AN INHIBITOR AGAINST H_2S CORROSION

Vafa Babayeva, Eldar Məmmədbəyli, Fazil Ahmadov, Farida Tahirova, Sevda Asadova

One of the problems observed in various fields of industry is corrosion. There are various methods and means for combating corrosion. The most convenient method of these methods is the application of corrosion inhibitors. The presented work reflects the method of obtaining the complex of imidazoline with allyl bromide, obtained on the basis of norborn-5-ene-2-carboxylic acid, and its application as a corrosion inhibitor. First, imidazoline was synthesized from norborn-5-ene-2-carboxylic acid and triethylenetetramine. The reaction proceeds for 3-3.5 hours at 240ºC with the release of 2 mol of water. Then, a complex of imidazoline with hexyl bromide in 1:2 molar ratio is obtained. For the synthesis, 1 mol of imidazoline is dissolved in isopropyl alcohol, poured into a flask, and 2 mol of hexyl bromide is added to it. The reaction is carried out at a temperature of 50–60ºC for 3 hours with stirring. 25 ml of isopropyl alcohol is used as a solvent.The structure and composition of the obtained complex were confirmed by spectroscopic methods, and its specific resistance and specific electrical conductivity were determined. The obtained NDI+C_3H_5Br complex was tested as a corrosion inhibitor. It was determined that the complex has a high protective ability. The protective efficiency of the NDI+C_3H_5Br complex was 97% at 300 mg/l. The complex minimized the corrosion rate at a concentration of 300 mg/l and was equal to 0.013 g/m^2•h. In this case, the value of the retardation coefficient reached its maximum value and was γ=31.5.

Keywords: *norborn-5-ene-2-carboxylic acid, imidazoline, diethylenetriamine corrosion*

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЛЕКСА БРОМИДА ИМИДАЗОЛИНА НА ОСНОВЕ НОРБОРН-5-ЕН-2-КАРБОННОЙ КИСЛОТЫ И ДИЭТИЛЕНТРИАМИНА В КАЧЕСТВЕ ИНГИБИТОРА ПРОТИВ КОРРОЗИИ H_2S

Вафа Бабаева, Эльдар Мамедбейли, Фазиль Ахмедов, Фарида Тагирова, Севда Асадова

Одной из проблем, наблюдаемых в различных областях промышленности, является коррозия. Существуют различные методы и средства борьбы с коррозией. Наиболее удобным методом из этих методов является применение ингибиторов коррозии. В представленной работе отражен метод получения комплекса имидазолина с аллилбромидом, полученного на основе норборн-5-ен-2-карбоновой кислоты, и его применение в качестве ингибитора коррозии. Спектроскопическими методами подтверждены структура и состав полученного комплекса, определены его удельное сопротивление и удельная электропроводность. Полученный комплекс НДИ+C_3H_5Br был испытан в качестве ингибитора коррозии. Установлено, что комплекс обладает высокой защитной способностью. Защитная эффективность комплекса НДИ+C_3H_5Br составила 97% при концентрации 300 мг/л. Комплекс минимизировал скорость коррозии при концентрации 300 мг/л и был равен 0,013 г/м2•ч. При этом значение коэффициента замедления достигало максимального значения и

составляло γ=31,5.

Ключевые слова: *норборн-5-ен-2-карбоновая кислота имидазолин диэтилентриамин коррозия*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-33
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

AĞIR NEFT EMULSİYALARININ REALOJİ MODELLƏRİNİN İŞLƏNİB HAZIRLANMASINDA MÜASİR YANAŞMALAR

Manaf MANAFOV[1], **Həcər ƏLİYEVA**[1], **Fatma ŞIXIYEVA**[1]
1 *AR ETN akademik M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan*
**Yazışılan müəllif: mmanafov@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
neft emulsiyaları, realoji modellər, qeyri-nyuton mayelər

XÜLASƏ
Ağır neft emulsiyaları yüksək özlülüyə, mürəkkəb quruluşa malikdir ki, bu da geniş texnoloji proseslərdə, əsasən də neftin nəqliyyat və emalında ciddi problemlər yaradır. Bu səbəbdən də neft sənayesində qarşıya çıxan çətinlikləri həll etmək üçün, onların reoloji modelinin qurulması əhəmiyyətli məsələ hesab edilir. Bu proses əsasən emulsiyaların istismarını optimallaşdırmaq üçün nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi ağır neft emulsiyaları qeyri-nyuton mayelər kimi qeyri-xətti reoloji xüsusiyyətə malikdir. Onların axıcılıq, özlülük kimi xüsusiyyətləri temperatur, təzyiq və emulqatorların təsirindən asılıdır. Bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi optimal reoloji modelin yaradılmasına imkan verir. Dəqiq reoloji modellər vasitəsilə avadanlıqların işini optimallaşdırmaq, aşınmanı azaltmaq və ətraf mühitə təsiri minimuma endirmək mümkündür. Ağır neft emulsiyalarının reoloji modelinin qurulması, iqtisadi və ekoloji səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, elmi biliklərin dərinləşməsinə də xidmət edir. Murdaxanlı və Suraxanı neft yataqlarında emal olunan neft də ağır neft emulsiyalarına şamil olunduğu üçün həm neft sənayesində istehsal və nəqlin optimallaşdırılması, həm də elmi araşdırmaların genişləndirilməsi üçün aktualdır. Məqalədə mövcud modellərin parametrlərinin təyin olunma üsulları və tətbiq sahələri izah olunur. Bu modellərin ağır neftin nəqli və emalında istifadə olunmasının üstünlükləri vurğulanır, eyni zamanda çatışmayan cəhətləri də göstərilir. Həmçinin mövcud modellərin tətbiq sahələri və məhdudiyyətləri müqayisə edərək yeni modellərin hazırlanmasının üstünlükləri vurğulanır.

GİRİŞ

Neft-su emulsiyaları təbii olaraq qeyri-sabit sistemlərdir və enerji baxımından daha əlverişli olan minimal interfeys sahəsi yaratmağa meyllidirlər. Bu səbəbdən, onların təbəqələşərək fazalarına ayrılmasını gözləmək təbiidir. Lakin neft hasilatı zamanı müşahidə edilən şəraitlərdə tez-tez yüksək dayanıqlılığa malik emulsiyalar yaranır. Bu dayanıqlılıq onların sonrakı emalı üçün texnologiyanın seçilməsini və neftdən su fazasının nə qədər tam ayrıldığını müəyyən edir. Emulsiyaların sabitlik müddəti, onları təşkil edən mayelərin tamamilə ayrılmasına qədər davam edən vaxtla ölçülür. Müxtəlif neft növləri üçün bu sabitlik bir neçə saniyədən illərə qədər dəyişə bilər. Dayanıqlığın artmasına təsir edən əsas amillər təbii səthi aktiv maddələrdir. Bunlara neftdə olan asfaltenlər, qatranlar, naftenlər və parafinlər daxildir. Bundan əlavə, quyu istehsalı zamanı əmələ gələn və emulsiyanı stabilizasiya edən bərk hissəciklər (məsələn, gil, kvars, və duzlar) də mühüm rol oynayır. Bu maddələr damcılar arasında baryer yaradaraq onların birləşməsini ləngidir (Farid, S., Abdelhamid S., Abdelbaki, B. 2021 və Kelbaliev, G. I., Tagiev, D. B., Manafov M. R. 2020).

Neftin realoji xassələrinin dəqiq təsvir etmək üçün müxtəlif modellər təklif olunmuşdur (Holm, A., Julius, K., Hongbing, L., Masayuki, N. 2023 və Kelbaliev, G. I., Manafov, M. R., Shikhieva, F. R. 2023). Bununla belə, bu modellər real şəraitdə tez-tez rast gəlinən mikroquruluş dəyişikliklərini və kompleks faza qarşılıqlı təsirlərini nəzərə ala bilmir. Bu, daha dəqiq, mikroquruluş əsaslanan modellərin hazırlanmasının vacibliyini ortaya qoyur. Bu icmal məqalə, ağır neft emulsiyalarının reoloji modellərinin hazırlanması sahəsindəki əsas tədqiqat istiqamətlərini, eksperimental metodları və modellərin praktiki tətbiqlərini işıqlandırır. Məqsəd, həm sənaye sahibləri, həm də tədqiqatçılar üçün faydalı bir məlumat bazası yaratmaqla proseslərin səmərəliliyini artırmaq və enerji sərfiyyatını azaltmaqdır.

Müxtəlif şəraitlərdə ağır neft emulsiyaların mürəkkəb axın davranışını anlamaq və proqnozlaşdırmaq üçün ağır neft emulsiyaları üçün reoloji modellər işlənib hazırlanmışdır. Ağır neft emulsiyaları yüksək özlülük və qeyri-nyuton xasəsinə görə unikal xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da

onların daşınmasını, emalını və təmizlənməsini çətinləşdirir (G. I. Kelbaliev, D. B. Tagiev, S. R. Rasulov, M. R. Manafov, 2023). Reoloji modellər bu çətinliklərə aşağıdakı yollarla kömək edir:

Axın davranışının proqnozlaşdırılması: Ağır neft emulsiyaları tez-tez qeyri-nyuton xassəsini nümayiş etdirirlər, yəni onların özlülükləri sürüşmə sürəti ilə dəyişir. Reoloji modellər bu emulsiyaların müxtəlif sürüşmə sürətləri, temperatur və təzyiqlər altında necə davranacağını proqnozlaşdırmağa kömək edir ki, bu da boru kəmərlərinin, nasosların və separatorların dizaynı üçün vacibdir (Shikhieva, F.R., Karimli, V.I., Manafov, M. R.,2023).

Prosesin optimallaşdırılması: Ağır neft emulsiyalarının reologiyasını analadıqdan sonra onların daşındığı və ya emal edildiyi prosesləri optimallaşdırmağa imkan verir. Düzgün reoloji modellər, temperaturun, təzyiqin və ya kimyəvi qarışıqların tənzimlənməsi vasitəsilə özlülüyün azalmasına və axının yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər.

Boru kəmərlərinin səmərəli layihələndirilməsi: Reoloji modellər boru kəmərləri üçün uyğun materialların, diametrin və axın sürətinin seçilməsinə kömək edir. Bu modellər, ağır neft emalsiyalarının səmərəli şəkildə daşınmasını təmin edir və boru kəmərlərinin tutulması və ya həddindən artıq enerji istehlakı kimi riskləri minimuma endirir.

Reoloji modellər neft emulsiyalarının axın davranışını başa düşmək üçün zəruridir, çünki bu emulsiyalar əvvəldə də qeyd etdiymiz kimi qeyri-nyuton xarakterli mürəkkəb qarışıqlardır. Neft emulsiyaları, adətən, suda dispers olunmuş neftdən və ya əksinə, neftdə dispers olunmuş sudan ibarət olub, fazaların nisbəti, damcı ölçüsü və temperatur kimi amillərə əsaslanan fərqli axın dinamikasına malik iki fazalı sistem yaradır (Kelbaliev, G.I. Tagiyev, D.B. Manafov, M.R., 2022 və Kaveh, K., Malcherek, A. 2023).

Neftin realoji xüsusiyyətləri

Neft anlayışı öz müxtəlif tərkibinə və buna bağlı olan reoloji xüsusiyyətlərinə görə geniş spektri əhatə edir. O, həm axıcılığı yüksək olan mayeləri, həm də çox özlü, demək olar ki, bərk fazalı maddələri özündə birləşdirə bilər. Temperaturun təsiri ilə fərqli növ neftlərin konsistensiyası az dəyişə bilər və ya faza keçidlərinə məruz qalaraq demək olar ki, bərk hala gələ bilər. Temperaturun dövri olaraq artıb-azalması ("istilik-soyutma" tsikli) zamanı müxtəlif neft növləri fərqli reaksiya göstərə bilər. Bu müxtəliflik neftin reoloji xüsusiyyətlərini vahid bir modelə sığışdırmağı çətinləşdirir. Bu materialların davranışını tək tipli bir reoloji təsnifata salmaq qeyri-mümkün görünür. Bununla belə, neft və neft məhsullarının müasir texnologiyalarda əvəzsiz rol oynaması onların standartlaşdırılmış təsnifatına və texnoloji qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaradır. Bu, həm elmi, həm də praktiki cəhətdən aktual bir məsələdir (Sudad, A. 2019).

Müasir yanaşmalara əsaslanaraq, neftin, xüsusən ağır neftlərin və su-neft emulsiyalarının reologiyası təhlil edilir. Neft ümumiyyətlə özlü-plastik mühit kimi xarakterizə olunur və onun reoloji xüsusiyyətləri bir çox hallarda Binqham modeli əsasında uğurla təsvir edilir. Bu xüsusiyyətlər əsasən axın və tökülmə nöqtələrinin ölçülməsi ilə və ya müxtəlif axın viskozimetrlərində özlülüyün ölçülməsi ilə müəyyən edilən standart göstəricilərlə təyin olunur.

Lakin reoloji xassələr həm məhsuldarlıq gərginliyindən, həm də plastik özlülükdən asılı olaraq, neftin struktura həssaslığını ortaya qoyur. Neftin reoloji xassələrinin kinetikası, onun tərkibindəki kristallaşan parafinlər və digər komponentlərdən asılıdır (Kerimli,V.I., Manafov, M. R., Shikhieva, F. R., Rasulov, S.R.., 2023).

Bu xüsusiyyətləri dəyişdirmək üçün depressantlar əlavə etmək olar ki, bu da neftin axıcılığını artırır. Boru kəmərləri ilə neftin nəqli kontekstində, xüsusən də kəmərin işə salınması mərhələlərində, reoloji xüsusiyyətlər və keçici strukturlaşma proseslərinin kinetikası ilə bağlı biliklərdən istifadə olunur. Bu yanaşma nəql zamanı əmələ gələn problemlərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır (Rafael, M.P., María L. M., Beatriz, Z.R., 2011).

Hazırda bir çox tədqiqatçı, yüksək özlü neftlərin nəqlinin və istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması məsələsini araşdırır. Bu məqsədlə bir neçə əsas metod tətbiq olunur. Həmin metodlara dair neftin qızdırılmasını göstərmək olar ki, bu proses neftin özlülüyünü azaltmaqla axıcılığı artırmaq üçün geniş istifadə olunur. Magistral boru kəmərlərində əvvəlcədən qızdırılan neft müəyyən məsafələrdə quraşdırılan istilik stansiyaları vasitəsilə nəql edilir. Digər bir metod karbohidrogen durulaşdırıcıların istifadəsidir ki, burada daha az özlü maddələrin əlavə edilməsi neftin axıcılığını

artırır. Bundan başaq, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi metodunda əlavə boru kəmərlərinin tikintisi, nasos stansiyalarının (NS) sayının artırılması ilə məhsuldarlığının gücləndirilməsi həyata keçirilir. Sonuncu olaraq əlavələrin tətbiqi metodunu da qey edə biləri ki, burada kimyəvi reagentlərin əlavə edilməsi ilə neftin reoloji xüsusiyyətləri yaxşılaşdırılır (Lorena, A.S., Daniel, C. R. 2020).

Reoloji tədqiqatların əsas məqsədi mühitə təsir edən qüvvələr və bu təsirin yaratdığı deformasiyalar arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kifayət qədər vaxt və qüvvə tətbiq edilərsə, bütün maddələr (bərk cisimlər, mayelər və qazlar) axmağa meyilli olur. Reologiya materialların axma davranışını sürət, vaxt və məkan baxımından öyrənir. Temperatur, təzyiq və axma sürətinin müddəti isə materialların reoloji xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

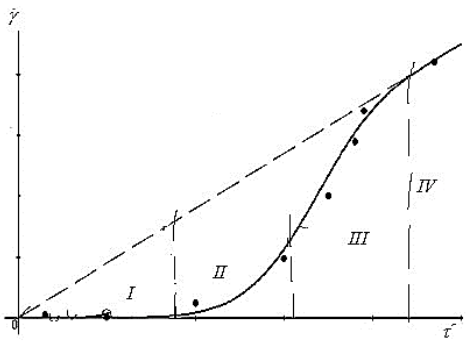
Realoji modellərin inkişaf tarixi

Ağır neft emulsiyaları, qeyri-nyuton xassələrə malik olan mürəkkəb mayelərdir və enerji sənayesində geniş istifadə olunur. Bu emulsiyaların effektiv idarəolunması və nəqli sənayenin qarşılaşdığı əsas problemlərdən biridir. Ağır neft emulsiyaları yüksək özlülük, qeyri-xətti axın davranışı və temperatur dəyişikliklərinə həssaslıq kimi xüsusiyyətlər nümayiş etdirir ki, bu da onların emalını çətinləşdirir. Bu səbəbdən, onların reoloji xassələrinin düzgün təsviri üçün dəqiq modellərin yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Realoji modellərin inkişafı bir neçə mərhələni əhatə edir ki, bu mərhənin əvvəlki dövrü təcrübəyə əsaslanır, yəni bu mərhələdə neft yataqlarının işlənməsi əsasən təcrübə və müşahidələrə əsaslanırdı (Юшков, И.Р., Хижняк, Г.П., Илюшин, П.Ю., 2013). Quyuların məhsuldarlığını artırmaq üçün yataqların quruluşu və neftin axın xüsusiyyətləri əsasən empirik metodlarla qiymətləndirilirdi. Bu dövrdə fiziki modellər – laboratoriya şəraitində yataqların kiçik miqyaslı analoqları araşdırmalar üçün istifadə olunmağa başlandı. Növbəti mərhələdə artıq neft yataqlarının işlənməsi zamanı axın dinamikasının dəqiqliyi üçün riyazi modelləşdirmə tətbiq edilməyə başlandı. İlk dəfə neft axınını təsvir etmək üçün sadə riyazi tənliklər istifadə edilərək fiziki modellərin inkişafı ilə laboratoriyalar təkmilləşdirildi (Holm, A., Julius, K., Hongbing, L., Masayuki, N., 2023).

Növbəti dövrdə kompüterlərin meydana gəlməsi ilə neft yataqlarının realoji modellərinin kompleks riyazi təsvirləri mümkün oldu, ikiölçülü və üçölçülü modellər hazırlanmağa başlandı ki, bu modellər yatağın strukturunu və maye axınını daha dəqiq təsvir edirdi. İlk realoji proqramlar, məsələn, neft axını simulyasiyaları, sənayedə tətbiq edilməyə başlandı. Souncu dövrü müasir dövr kimi adlandırmaq olar ki, bu dövrdə üçölçülü modellərin inkişafı ilə geoloji modelləşdirmə vasitəsilə yataqların tam miqyaslı təsvirləri yaradılmağa başlandı. Süni intellekt və maşın öyrənməsi isə böyük verilənlər bazası və süni intellekt alqoritmləri modellərin daha dəqiq olmasına imkan verdi (Maitreya, M.S., Bhatu, K.P., 2017).

Ağır neft emulsiyalarının modelləri

Məlum olduğu kimi, sürüşmə gərginliyi τ, sürüşmə deformasiyası $\dot{\gamma}$ və onların zamanla dəyişməsi ($d\tau / dt$ və $d\dot{\gamma} / dt$) arasındakı əlaqə reoloji tədqiqatların əsasını təşkil edir. Neft dispersiya sistemlərinin reoloji tədqiqi, axınının əksər hallarda qeyri-Nyuton xarakteri daşıdığı hallarda, reoloji axın əyrilərinin τ - $\dot{\gamma}$ koordinatlarında qurulması və müvafiq olaraq onların η - τ koordinatlarında asılılıqlarının təsvir edilməsi ilə həyata keçirilir (şəkil 1).

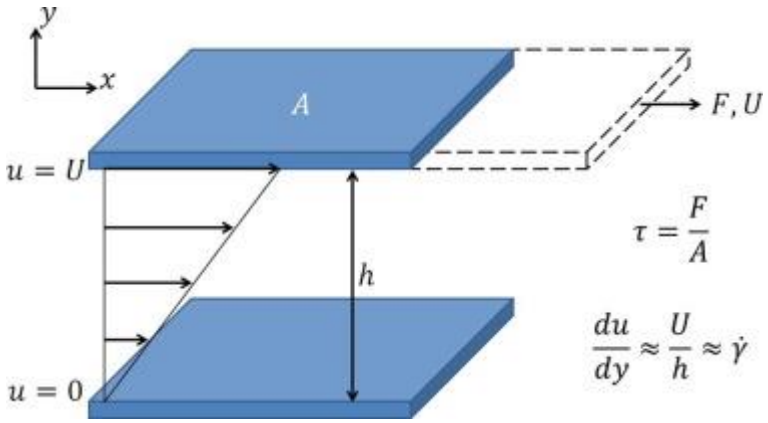
Şəkil 1. Neft dispersiya sistemlərində strukturun dağılması zamanı sürüşmə gərginliyi ilə sürüşmə sürəti arasında asılılıq.

Neft emulsiyaların tətbiq olunan reoloji modellərin ümumi təsnifatını aşağıdakı kimi verə bilərik:

Nyuton modeli. Neft emulsiyaları tərkibində suyun miqdarı az olduqda Nyuton davranışını göstərir, lakin suyun tərkibi artdıqca bu davranışdan uzaqlaşaraq qeyri-nyuton davranışı nümayiş etdirirlər (Келбалиев, Г.И., Тагиев, Д.Б., Расулов., С.Р., 2022). Bu model, axma gərginliyi ilə axma sürəti arasında xətti asılılıq olduğunu nəzərdə tutur (Jabbari, M., Bulatova, T., Mitsoulis, E., Hattel, J.H., 2016).

$$\tau = \mu \cdot \frac{du}{dy} = \mu\dot{\gamma} \quad (1)$$

Burada, τ - sürüşmə gərginliyi (Pa), μ - Mayenin dinamik özlülüyü (Pa·s), $\frac{du}{dy}$ - sürüşmə sürətinin gradientidir (s^{-1}).

Şəkil 2. İki paralel lay arasında mayenin sürüşməsinin sxematik təsviri [26].

Neft emulsiyaları,adətən qeyri-nyuton mayelərdir, çünki onların özlülüyü axma sürətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Buna səbəb emulsiyanın tərkibindəki damcıların bir-biri ilə qarşılıqlı təsiri, damcıların ölçüsü və paylanması, həmçinin emulsiyanı təşkil edən fazaların reoloji xassələri ola bilər.

Neft sənayesində nyuton modeli bəzi sadə analizlərdə ilkin təxminlər üçün istifadə olunur, lakin praktikada emulsiyaların əksəriyyəti qeyri-nyuton davranış göstərdiyindən digər modellərlə təsnif olunur (Келбалиев, Г.И., Расулов, С.Р., Тагиев, Д.Б., Мустафаева, Г.Р., 2017).

Qeyri-nyuton modelləri. Qeyri-Nyuton mayeləri, Nyuton mayeləri üçün xarakterik olan sürüşmə gərginliyi ilə sürüşmə sürəti arasındakı xətti əlaqədən fərqli olan axın xüsusiyyətlərini göstərir. Bu mayelər reoloji xüsusiyyətlərinə əsasən bir neçə alt kateqoriyaya bölünür. Onların arasında sürüşmə gərginliyi və sürüşmə sürətinə uyğun fərqli özlülük reaksiyaları ilə seçilən psevdoplastik (kəsmə-incəlməsi), dilatant (kəsmə-qalınlaşma), Binkam plastik və viskoplastik davranış növləri var. Bu təsnifatlar qeyri-nyuton mayelərinin müxtəlif xüsusiyyətlərini anlamaq üçün struktur təqdim edir və müxtəlif sahələrdə proseslərin dizaynı və təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır (Langevin, D., 2022).

Binqham plastik modeli. 20-ci əsrin əvvəllərində bir çox qeyri-nyuton mayelərinin xüsusiyyətləri professor Yuken Binkam (Euqene Binqham) “reologiya” terminini işlətməyə və onu maddənin deformasiyası və axını elmi kimi təyin etməyə sövq etdi. Binqham plastik modeli qazma sənayesində istifadə edilən ən geniş yayılmış reoloji modeldir. Bu model iki parametrli bir modeldir və mayenin axma gərginliyini və plastik özlülüyünü ehtiva edir. Maye ilkin olaraq kəsmə gərginliyi müəyyən bir dəyəri keçənə qədər axmağa müqavimət göstərir. Maye axmağa başladıqdan sonra kəsmə gərginliyi və kəsmə sürəti arasında xətti əlaqə var.

$$\tau = \varphi_p\gamma + \tau_y \quad (2)$$

Burada, μ_p - plastik özlülük, τ_y - məhsuldarlıq gücüdür. Göründüyü kimi, Bingham plastik modeli xətti bir modeldir və aşağı kəsilmə sürəti sahəsində mayenin axın davranışını təsvir etmir.

Modelin parametri məhsuldarlıq gərginliyi (τy) mayenin gel gücünü (τs) yüksək qiymətləndirir (Karimli,V. I., Shikhieva, F.R., 2024).

Herşel-Balkley (HB) modeli, qeyri-nyuton mayeləri üçün istifadə edilən reoloji modeldir və qazma sənayesində də geniş tətbiq edilir. Bu model Bingham plastik modelindən daha çox parametri daxil edir və mayelərin davranışını daha dəqiq əks etdirə bilir. HB modeli üç parametrə əsaslanır: Axma gərginliyi (τ_0) – mayenin axmağa başlaması üçün tələb olunan minimal gərginlik; Konsistensiya indeksi (K) – mayenin özlülüyünü göstərən parametr; Axın indeksi (n) – mayenin qeyri-nyuton davranışını göstərir. HB modeli aşağıdakı tənliklə ifadə olunur:

$$\tau = \tau\gamma + K\dot{\gamma}^n \quad (3)$$

Burada: τ – sürüşmə gərginliyi, $\tau\gamma$ – axma gərginliyi, K – konsistensiya indeksi, $\dot{\gamma}$ – sürüşmə sürəti, n – axın indeksi (Guo B., 2021).

HB modelinə görə, maye ilkin axma gərginliyini keçdikdən sonra axmağa başlayır. Bingham plastik modelindən fərqli olaraq, HB modeli qeyri-xətti davranışı göstərə bilir və n-nin dəyərinə görə kəsmə gərginliyi ilə kəsmə sürəti arasındakı əlaqəni təsvir edir. Bununla yanaşı bu modelin tətbiq sahəsinə bəzi məhdudiyyətləri var. HB (Herschel-Bulkley) modeli yüksək dərəcədə mürəkkəb mayelərin, məsələn, viskoelastik mayelərin, çoxfazalı sistemlərin və ya zamanla dəyişən xassələrə malik materialların (məsələn, tiksotropik və ya reopektik materiallar) davranışını təsvir etməkdə çətinlik çəkir. Heterogen strukturlu mayelər, məsələn, hissəciklərlə yüklənmiş suspenziya və ya emulsiyalar bu model tərəfindən dəqiq əks olunmaya bilər. Eyni zamanda HB modeli sırf özlü davranışı nəzərdə tutur, yəni bəzi qeyri-Nyuton mayelərində müşahidə olunan elastik effektləri təsvir edə bilməz. HB modelində axma sərhədi (τ_y) sabit olaraq qəbul edilir, lakin bəzi materiallarda axma sərhədi kəsilmə sürətindən və ya temperatur və yaşlanma kimi digər şərtlərdən asılı ola bilər. Model, material parametrlərinə (τ_y, K və n) temperaturun təsirini daxili olaraq nəzərə almır. Realda tətbiqlər tez-tez temperaturdan asılı modellərlə uyğunlaşdırma və ya dəyişikliklər tələb edir (Magnon, E., Cayeux, E., 2021).

Qüvvət qanunu modeli (Ostvald de Vale): Bu model axın zamanı özlülüyün azalması (mayeləşmə) və ya artması (qalınlaşma) davranışını təsvir edir, yəni özlülük axın sürətinə görə azalır və ya artır. Bu modeli tətbiq etmək üçün iki parametrdən — konsistensiya indeksi və axıcılıq indeksindən istifadə olunur. Bu parametrlər özlülüyün sürüşmə altında necə dəyişdiyini göstərir. Bir çox neft emulsiyaları, xüsusilə aşağı gərginlikli mühitlərdə, bu modelə uyğun gəlir (Zhang, J., and Xu J. 2016).

$$\tau = mK\dot{\gamma}^n \quad (4)$$

Quemada modeli qeyri-yuton mayelərinin reoloji xassələrini təsvir etmək üçün istifadə olunan yarı empirik bir modeldir. Bu model əsasən dispers sistemlər (süspenziyalar, emulsiyalar və digər heterogen mayelər) üçün nəzərdə tutulub və mayenin özlülüyü ilə hissəciklərin qatılığı arasındakı əlaqəni təsvir edir. Quemada modeli aşağıdakı kimi təsvir edilir:

$$\eta_r = \left(1 - \frac{\emptyset}{\emptyset_m}\right)^{-2} \quad (5)$$

Burada: η_r nisbi özlülük, $\emptyset$ dispers fazanın həcm fraksiyası (partikulların həcm qatılığı), $\emptyset_m$ maksimum həcm fraksiyasıdır (sistem daxilində hissəciklərin ən sıx qablaşdırılması). Bu model dispers fazanın konsentrasiyasının artması ilə özlülüyün kəskin artımını təsvir edərək sistem daxilində dispers fazanın mikroquruluşunu sadə şəkildə nəzərə alır. Modelin əsas üstünlüyü hissəciyin qatılığının özlülüyə təsirini yaxşı təsvir edir, parametrləri aydın və fiziki baxımdan mənalıdır. Əsas məhdudiyyətləri sistem daxilində hissəciklərin qeyri-sferik formalarını və qarşılıqlı təsirlərini nəzərə almır (Rehm, B., Haghshenas, A., Paknejad, A., Al-Yami, A., Hughes, J., Schubert, J. 2012).

Kasson modeli, müəyyən viskoelastik və plastik davranışlı mayelərin axın xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün istifadə olunan reoloji modellərdən biridir. Bu model əsasən dispers sistemlər, məsələn, boya, şokolad, mürəkkəb və bəzi qeyri-nyuton mayelərinin davranışını təsvir etməkdə effektivdir.

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-34
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL SƏRHƏD RAYONLARINDA ƏHALİNİN NİKAH VƏZİYYƏTİ

Gülnarə ABDULLAYEVA
AR ETN Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: gulnare-78@mail.ru*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
ailə, əhali, nikah, boşanma, qadın, kişi.

XÜLASƏ
Məqalədə dünyada və Azərbaycanın şimal sərhəd rayonlarında nikah və boşanmaların müasir vəziyyətindən bəhs olunur. Əldə olunan statistik məlumatlar və aparılan tədqiqatlar nəticəsində dünyada və ölkəmizdə nikah və boşanmaların müasir vəziyyətləri təhlil edilmişdir. Hər bir ölkənin davamlı iqtisadi inkişafı və sosial rifahı yalnız təbii sərvətlərlə deyil, eyni zamanda onun mövcud demoqrafik vəziyyətindən, yəni əhalinin təkrar istehsalı prosesi ilə əlaqəli olan insan resurslarından da asılıdır. Çünki demoqrafik proseslər sosial-iqtisadi amillərin təsiri altında dəyişikliyə məruz qalır və əhalinin təbii artımında özünü göstərir. Əhalinin təbii artımına cəmiyyətdə baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, o cümlədən insanların həyat tərzi, həyat şəraiti, sosial infrastrukturla təminatı, mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılması və digər bir çox başqa amillər təsir göstərir. Eyni zamanda nikah və boşanmalar da demoqrafik amilləri formalaşdıran təbii artımın azalmasında və ya çoxalmasında mühüm rol oynayır.

GİRİŞ

Müasir dövrdə nikahların sayı azalmaqda, boşanmalar isə artmaqda davam edir. Bu dəyişikliklər bir sıra amillərlə-urbanizasiya, qadınların iqtisadi müstəqilliyi, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, ailə dəyərlərindəki dəyişikliklər və hüquqi mühitin liberallaşması ilə sıx bağlıdır. Ailə fərdlə cəmiyyət arasında əlaqə, sosial icmanın ilkin formasıdır. Bulatova və Abrarovaya görə nikah ailənin formalaşmasının təməlidir. Nikahın məqsədi ailə qurmaq və uşaq sahibi olmaqdır və buna görə də nikah həyat yoldaşı və valideyinin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir (Булатова & Абрарова, 2024).

Nikah, kişi və qadın arasında tarixən müəyyən edilmiş və sosial cəhətdən tənzimlənən münasibət forması olan unikal bir sosial institutdur. Ailə daxilində insanın ilkin sosiallaşması baş verir və kollektiv varlığa ehtiyac formalaşdırılır. Lakin təəssüf ki, müasir dövrdə boşanma və onunla əlaqəli hər şey ailə-nikah məsələlərində ilk yerli yeri tutur. Boşanma da öz növbəsində bir çox özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və buna görə də bu məsələ elm adamları tərəfindən geniş şəkildə araşdırılır. Klassik rus mülki hüquq alimi A. İ. Zaqorovski bu mövzuda yaxşı yazıb və qeyd edib ki, "boşanma məsələsi haqlı olaraq qanunvericilikdə ən çətin məsələlərindən biri hesab olunur. Həqiqətən də, qanunverici onu həll edərkən, birincisi, nikahın mahiyyət etibarilə ömürlük bir birlik olduğunu və buna görə də onun pozulmasının bir növ anomaliya olduğunu; ikincisi, boşanmaların uşaqların taleyinə xüsusilə mənfi təsir göstərdiyini və üçüncüsü, boşanmada boşanmış valideynlərdən hansının uşaqlarına sahib olacağını müəyyən etmək xüsusilə çətindir"(Загоровский, 1909).

Azərbaycanda da son illərdə nikah və boşanma statistikasına nəzər saldıqda ciddi dəyişikliklərin olduğunu görmək mümkündür. Bu məqalədə nikah və boşanma anlayışlarının tarixi-sosialoji aspektləri, mövcud statistik vəziyyət, səbəblər və nəticələr araşdırılır. Eyni zamanda Azərbaycanın şimal sərhəd rayonlarında da əhalinin nikah vəziyyəti tədqiq olunmuşdur.Azərbaycanın strateji əraziləri hesab edilən Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Qəbələ, Oğuz, Xaçmaz, Qusar inzibati rayonlarının sahəsi 11,4 min kv.km, əhalisi 905,3 min (2024-ci il) nəfərdir. Şimaldan Rusiya Federasiyası, şimal-qərbdən Gürcüstan Respublikası ilə həmsərhəd olan bu region özünün milli-etnik tərkibi ilə də respublikamızın digər rayonlarından fərqlənirlər.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın əsasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin əhali və boşanma nisbətləri üzrə statistik məlumatları, eləcə də nikah və boşanma nisbətləri üzrə beynəlxalq metrik

sistemlər və məlumat bazaları, bu sahədə tədqiqat aparmış alimlərin elmi əsərləri və müəllifin şəxsi tədqiqatı təşkil edir. Məqalənin hazırlanmasında həmçinin demoqrafiya sahəsində tədqiqat aparan xarici və yerli alimlərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

MÜZAKİRƏ

Ailənin əsasını qadın və kişi arasında olan nikah birliyi təşkil edir. Dünyada nikah və boşanmalar qanunvericiliklə tənzimlənir. Bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə nəzər saldıqda məlum olur ki, nikah yaşı qadınlarda 9-12 yaşdan 20 yaşa qədər, kişilərdə isə 14 yaşdan 22 yaş aralığında dəyişir (Şerbakov at al., 2017). Qanun yerli adət-ənənələrə görə bəzi istisnaları da nəzərə alır. Avropa ölkələrində nikah yaşı qadınlarda və kişilərdə ya bərabər olur, ya da bəzilərində kişilərin nikah yaşı daha yuxarı olur. Məsələn, Macarıstanda və Polşada nikah yaşı qadınlar üçün 16, kişilər üçün 18 müəyyən edilmişdir. İngilislərdə 16 yaşına çatan hər kəs, Fransada isə 15 yaşında qadınların, 18 yaşında kişilərin nikaha girməsinə icazə verilir. Asiya ölkələrinə gəldikdə Yaponiyada 18 yaşında kişilər, 16 yaşında qadınlar Çində 22 yaşında kişilər (bu dünya ölkələri arasında nikah üçün ən yüksək yaş həddidir), 20 yaşında qadınlar, Hindistanda 21 yaşında kişilər, 18 yaşında qadınlar nikaha girə bilər.

Amerika qitəsində məsələn, ABŞ-da minimal nikah yaşı ştatlara görə dəyişir. Kişilər üçün bu 14-18 yaş, qadınlar üçün 13-17 yaş müəyyən edilmişdir. Kanadada (Kvebek əyalətində) minimal nikah yaşı qadınılar üçün 12-16 yaş, kişilər üçün 14-16 yaş, Argentina, Kolumbiya və Peruda kişilər 16, qadınlar 14, Venesuela, Paraqvay, Çili və Ekvadorda minimum yaş kişilərdə 14, qadınlarda 12 yaş müəyyən edilmişdir.

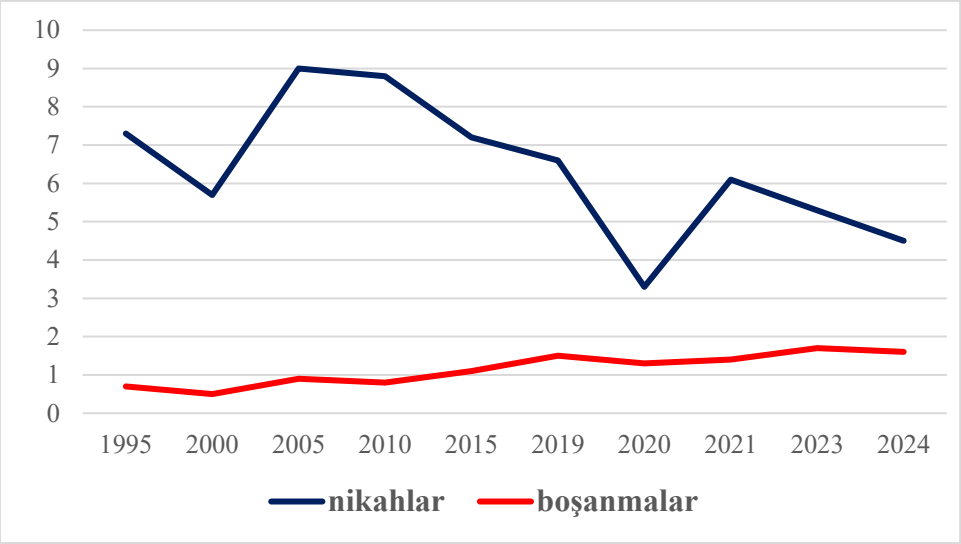
Afrika ölkələrinə gəldikdə isə burada Misir və Əlcəzairdə minimal nikah yaşı kişilərdə 18, qadınlarda 16, Nigeriya və Keniyada qadınlarda 9, kişilədə 6-18 yaş müəyyən edilmişdir. Avstraliyada minimal nikah yaşı kişilər üçün 18, qadınlar üçün 16-dır. Ölkələrin əksəriyyətində nikah yaşı çatmayanların nikaha daxil olmaları üçün valideyinlərin icazəsi tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasında nikah yaşı 18 yaş müəyyən edilmişdir. Üzürlü səbəblər olduqda nikaha daxil olmaq yaşı 1 ildən çox olmayaraq azaldıla bilər (Ailə məcəlləsi, 2011).

Hazırda bir çox ölkələrdə olduğu kimi, tədqiq etdiyimiz Azərbaycanın şimal sərhəd rayonlarında da əhalinin nikah səviyyəsini 1995-2023-cü illər üzrə təhlil etsək görərik ki, azalma baş vermişdir. 1995-ci ildə nikah əmsalı əhalinin hər min nəfərinə 7,3 olmuşdursa, 2024-cü ildə bu azalaraq 4,5-ə düşmüşdür. Boşanmaların sayında isə əksinə artım baş vermişdir. Onların sayı 0,7-dən 1,6-ya yüksəlmişdir (cədvəl 1). Ən çox nikah 2005-ci ildə, hər min nəfərə 9,0, ən az isə 2020-ci ildə hər min nəfərə 3,3 qeydə alınmışdır. 2020-ci ildə nikah göstəricisinin aşağı olmağının əsas səbəbi bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da COVİD-19 pandemiyasının mövcud olmasıdır. Şimal sərhəd rayonlarında boşanma əmsalı isə ən çox 2023-cü ildə əhalinin hər min nəfərinə 1,7 nəfər olmuşdur.

Nikahların inzibati rayonlar üzrə əmsalına gəldikdə isə ən yüksək göstərici 2005 (hər 1000 nəfərə 10,5) və 2010-cu illərdə (hər 1000 nəfərə 10,2) Qəbələ rayonunda qeydə alınmışdır. Boşanma əmsalı isə 2019-cu ildə Oğuz inzibati rayonunda daha yüksək olmuşdur. Burada hər min nəfərə 2,2 boşanma qeydə alınmışdır. Azərbaycan Respublikasında nikah əmsalı ən yüksək 2005-ci ildə (hər 1000 nəfərə 8,5), boşanma əmsalı isə ən yüksək 2023, 2024-cü illərdə (hər 1000 nəfərə 2,1) olmuşdur.

Şimal sərhəd rayonlarında nikah və boşanmaların 1995-2024-cü illər üzrə tendensiyasına baxsaq nikahın illər keçdikcə azalan, boşanmanın isə artan temp ilə davam etdiyini görmək mümkündür (Şəkil 1). Tendensiyanın bu cür davam etməsi bir neçə ildən sonra nikah və boşanmaların sayının bərabərləşməsinə gətirib çıxaracaq.

Şəkil 1. Azərbaycanın şimal sərhəd rayonlarında 1995-2024-cü illər ərzində nikah və boşanmaların tendensiyası, (hər min nəfərə)
Mənbə: ADSK, Azərbaycanın regionları-Bakı-2023, 2024.

Cədvəl 1

Azərbaycanın şimal sərhəd rayonlarında rəsmi qeydə alınmış nikah və boşanmaların ümumi əmsalları, hər 1000 nəfərə

	1995		2000		2005		2010		2015		2019		2020		2021		2023		2024	
	nikah	boşanma	nikah	boşanma	nikah	boşanma	nikah	boşanma	nikah	boşanma	nikah	boşanma	nikah	boşanma	nikah	boşanma	nikah	boşanma	nikah	boşanma
Balakən	6,3	0,4	4,6	0,3	7,4	0,8	8,1	0,8	7,4	1,2	6,0	1,5	2.8	1,4	5,1	1,5	5,0	1,9	4,3	1,4
Qax	8,3	0,5	5,7	0,3	8,4	0,8	7,4	0,5	7,9	0,8	6,4	1,0	2,9	1,1	6,1	1,2	5,0	1,9	4,5	1,2
Qəbələ	9,3	0,4	6,6	0,4	10,5	0,8	10,2	0,7	7,1	0,8	7,2	1,3	3,4	1,0	7,2	1,1	6,0	1,6	5,4	1,5
Oğuz	9,0	0,9	6,1	0,5	8,6	0,9	9,4	0,7	7,9	1,3	7,6	2,2	3,6	1,5	6,6	1,5	6,0	1,6	4,7	1,8
Zaqatala	6,0	0,5	6,1	0,5	9,8	0,8	7,9	0,8	6,9	1,1	6,5	1,4	3,4	1,5	5,6	1,3	4,9	1,5	3,9	1,5
Şəki	6,2	0,4	5,8	0,4	8,7	0,6	8,5	0,7	7,5	1,2	6,9	1,4	3,4	1,1	6,8	1,4	5,2	1,5	4,6	1,7
Xaçmaz	6,3	0,8	5,6	0,8	9,5	1,1	8,9	0,8	6,4	1,3	6,6	1,6	3,6	1,6	6,3	1,6	5,2	1,7	4,6	1,9
Qusar	7,1	1,3	5,3	0,8	9,2	1,4	10,0	1,3	6,6	1,2	5,3	1,6	3,3	1,4	5,2	1,2	4,7	1,6	4,3	1,8
Şimal sərhəd rayonları	7,3	0,7	5,7	0,5	9,0	0,9	8,8	0,8	7,2	1,1	6,6	1,5	3,3	1,3	6,1	1,4	5,3	1,7	4,5	1,6
Azərbaycan Respublikası	5,7	0,7	5,0	0,7	8,5	1,1	8,0	1,0	7,2	1,3	6,4	1,7	3,5	1,5	5,6	1,7	5,3	2,1	4,9	2,1

Əvvəllər ailə qurmaq ictimai gözləntiyə çevrildiyi halda müasir dövrdə fərdi seçimlər daha ön plana çıxır. Fərdi inkişaf, səyahət, sosial həyat, şəxsi azadlıqlar kimi meyarlar ailə qurmaqdan önə keçir. Gənclər ailə qurmaq qərarını daha düşünülmüş şəkildə və daha gec yaşlarda verirlər. Kişilər kimi qadınların da son dövrlərdə karyera qurmağa önəm vermələri nikah qərarının daha gec verilməsinə səbəb olur. Uyğun həyat yoldaşı axtarışı və qarşılıqlı gözləntilərin artması nəticəsində nikahların sayı azalmış, nikaha daxil olanların orta yaşı isə artmışdır.

Azərbaycan Respublikasında nikaha daxil olanların orta yaşına nəzər saldıqda 1990-ci ildən 2024-cü ilə qədər əldə etdiyimiz məlumatlarda bu göstəricilərin yüksəldiyini görmək mümkündür (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında rəsmi qeydə alınmış nikaha daxil olanların orta yaşı.

İllər	Nikaha daxil olanların orta yaşı	
	Kişilər	Qadınlar
1990	27,4	24,3
1995	27,5	23,0
2000	28,4	23,6
2005	28,4	23,7
2010	27,9	23,4
2015	28,6	24,1
2020	30,0	25,2
2021	29,7	24,9
2022	29,8	24,9
2023	30,2	25,2
2024	30,2	25,1

Mənbə:ARDSK, Azərbaycanın əhalisi-2024

1990-1995-ci illərdə respublikamızda nikaha daxil olan kişilərin yaş həddi 27 idisə 2024-cü ildə bu göstərici 30-a yüksəlmişdir. Qadınların yaşında isə bir o qədər də dəyişiklik baş verməmişdir. Onların orta yaşı 0,8 yaş artaraq 24,3-dən 25,1-ə qalxmışdır. Orta yaş həddinin artması bir çox səbəblərdən baş verir. Bura iqtisadi problemlər, insanların həyat tərzi, sosial dəyərlər, təhsil və s. aid etmək olar. Müasir dövrdə gənclər arasinda aili təhsilə meylin artması magistr, doktorantura və digər ixtisasartırma mərhələləri gənclərin əmək bazarına daxil olmasını gecikdirir. Təhsilin uzanması həm iqtisadi, müstəqilliyin gecikməsinə, həm də ailə qurmaqla bağlı qərarların təxirə salınmasına səbəb olur. Bndan başqa karyera qurmaq, peşəkar təcrübə qazanmaq, sabit gəlir mənbəyi əldə etmək istəyi, işsizlik, mənzil problemi, yüksək yaşayış xərcləri və gələcək ailənin təminatı ilə bağlı narahatlıqlar kişilərin nikaha daxil olma yaşını artırır.

Dünya üzrə son illərin demoqrafik göstəricilərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, respublikamızda olduğu kimi bir çox ölkələrdə də nikahların sayı azalıb, boşanmaların sayı isə artmışdır. Hər bir ailədə boşanma səbəbləri fərqli olur. Boşanma səbəbləri arasında maddi problemlər, cütlüklərin xarakter uyğunsuzluğu, mənzil problemləri, pis vərdişlər, ailədə uşağın olmaması kimi səbəblər üstünlük təşkil edir. Dünya ölkələrinin 2022-ci ildəki boşanma statistikasına nəzər salsaq görərik ki, ən az boşanma Şri-Lankada, ən çox isə Maldiv Respublikasında olmuşdur (cədvəl 3). Bu sirada 2-ci yeri Qazaxıstan, 3-cü yeri isə Rusiya tutur. Azərbaycan burada 22-ci, siyahıda olan 10 MDB dövləti arasında isə 8-ci yerdə qərarlaşıb.

Cədvəl 3

Ölkələrin boşanma statistikaları, hər 1000 nəfərə

1. Maldivlər-5,52	12. İran-2,1	23. İtaliya-1,4
2. Qazaxıstan-4,6	13. Fransa-1,9	24. Ermənistan-1,1
3. Rusiya-3,9	14. Niderland- 1,7	25. Özbəkistan-0,8
4. Belarus-3,7	15. Böyük Britaniya-1,7	26. Qətər-0,7
5. Belçika- 3,7	!6. Almaniya-1,7	27. İrlandiya-0,7
6. Moldova-3,3	17. Yaponiya-1,7	28. BƏƏ-0,7
7. Çin-2,9	18. Dünyada-1,7	29. Car-0,6
8. ABŞ-2,7	19. Türkiyə-1,6	30. Peru-0,5
9. Gürcüstan- 2,1	20. Qırğızıstan-1,4	31. Qvatemala-0,2
10. Kanada- 2,1	21. Tacikistan-1,4	32. Vyetnam-0,2
11. Koreya-2,1	22. Azərbaycan-1,4	33. Şri-Lanka-0,1

Mənbə: Economic Research İnstitute

Şəhər əhalisi arasında boşanma intensivliyi kəndlərə nisbətən daha çoxdur. Boşanmaların intensivliyi evli insanların yaşından və ailədəki uşaqların sayından da asılı olur. Yaş artdıqca boşanmaların sayı aşağı düşür, ailədə uşaqların olması isə nikahı daha da möhkəmləndirir. Uşaqsız ailələr arasında boşanmalar daha çox olur. Boşanma göstəricilərinə ailə ənənələri də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müasir dövrümüzdə nikahın pozulması daha çox qadınların təşəbbüsü ilə baş verir. Bir zamanlar boşanma halları nadirən olurdu və bu proses insanların qınaq mənbəyinə də çevrilirdi. Son illər isə bu belə deyil, hər il minlərlə ailə dağılır. Əldə etdiyimiz məlumatların təhlili göstərir ki, münasibətləri rəsmiləşdirmək istəyənlərin sayı azalıb, nikahı pozanların sayı isə çoxalıb. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da boşanma halları nikahın müəyyən bir dövründə və müəyyən yaş qrupunda daha çox olur. Tədqiqatlar göstərir ki, 5 ildən 9 ilə qədər evli olanlar daha çox boşanırlar.

Boşanmalar və qeyri-rəsmi nikahdan dünyaya gələn uşaqlar ailələrin dağılmasına, gələcəkdə nəslin artırılmasına (ailədə ikinci və ya üçüncü uşağın olmasına) birbaşa təsir edir. Kənd yerlərində qeyri-rəsmi nikahdan dünyaya gələn uşaqlar say etibarilə şəhər yerlərindən daha yüksəkdir. Bu erkən nikahların kənd yerlərində daha çox olması ilə əlaqədardır. Kənd yerlərində isə qız uşaqlarının erkən yaşlarında ailə qurmaları həm qanun pozuntusu, həm də gələcəkdə bir sıra digər problemlərin (ailənin sosial-iqtisadi vəziyyəti, təhsil və s.) yaranmasına səbəb olur (Abdullayeva, 2025).

NƏTİCƏLƏR

Sonda deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, 1995-ci ildən 2024-cü ilə qədər olan dövrdə Azərbaycanın şimal sərhəd rayonlarında əhalı arasında nikaha daxil olanların sayı hər min nəfərə 2,8 nəfər azalmış, boşanmalar isə 1000 nəfərə 0,9 nəfər artmışdır. Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasında nikaha daxil olan qadın və kişilərin orta yaş həddi də yüksəlmişdir. Bu göstərici kişilərdə 2,8, qadınlarda isə 0,8 yaş artmışdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində hələ də erkən nikahlar mövcuddur. Ailə və qohum təzyiqi ilə qurulan evliliklər daha zəif təməl üzərində qurulduğu üçün boşanma riski yüksək ola bilir. Nikahların azalıb boşanmaların artmasını tək bir səbəblə əlaqələndirmək olmaz. Bu çoxfaktorlu və mürəkkəb bir prosesdir. Cəmiyyətin ümumi inkişaf tendensiyalarının və dəyişən sosial strukturların təzahürü, gender münasibətlərindəki yeni modellər bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də nikah və boşanmaların səviyyəsinə təsir edən əsas amillərdir.

Bu tədqiqatın nəticələri Azərbaycanın şimal sərhəd rayonlarında əhalinin nikah və boşanmaların ümumi vəziyyətini və buna təsir edən amilləri aşkara çıxarmışdır. Apardığımız tədqiqatlar və sorğular nəticəsində əldə edilən məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, nikah və boşanmalara təsir edən əsas faktorlar aşağıdakılardır:

- İqtisadi (işsizlik, maddi çətinliklər, gəlir bərabərsizliyi);
- Təhsil səviyyəsi (təhsil səviyyəsi artdıqca nikaha daxil olma yaşı yüksəlir, lakin eyni zamanda tərəflər bir-birini yaxşı başa düşdüyü üçün boşanma riskini də azalda bilər);
- Sosial-mədəni (ənənəvi dəyərlər, ailə təzyiqləri və cəmiyyətin nikah və boşanma ilə bağlı yanaşması);
- Psixoloji və emosional (tərəflər arasında emosional uyğunluq, ünsiyyət, güvən və hörmət);
- Qanunvericilik və hüquqi (nikah və boşanma proseslərinin hüquqi asanlığı, aliment və uşaq hüquqları kimi məsələlər də qərarlara təsir edir)

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva G.İ. (2025) Azərbaycanın şimal sərhəd rayonlarının demoqrafik və məskunlaşma problemləri. Bakı:Avtoreferat s.12.
2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (2025). Azərbaycanın əhalisi. Bakı:Narıncı, s.82-83
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (2022). Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Bakı:

4. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (2023). Azərbaycanın regionları. Bakı: Çaşıoğlu E.İ s. 400-423.
5. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (2024). Azərbaycanın regionları. Bakı: Azmega group MMC, s. 659-714
6. Azərbaycan Respublikasının ailə məcəlləsi (2011), maddə 10.
7. Булатова Я. П., Абрарова З. Ф. (2024) Современные тенденции брака и развода в российском обществе. Социальная политика и социальное партнерство. 6, https://doi.org/10.33920/pol-01-2406-04
8. Economic Research İnstitute (2022). https://www.erieri.com/contact
9. Загоровский А. И. (1909), Курс семейного права. 2-е издание, Одесса: Типография Акционерного Южно-Русского Общества печатного дела, 73
10. Щербаков А. И, Мдинарадзе М.Ф, Назаров А.Д & Назарова Е.А (2017). Демография. Москва İnfra-M. стр. 61

SUMMARY

MARITAL PATTERNS OF THE POPULATION IN THE NORTHERN BORDER DISTRICTS OF AZERBAIJAN

Gulnara Abdullayeva

This article examines the current trends in marriage and divorce both globally and within the northern border regions of Azerbaijan. Drawing on statistical data and recent research findings, the study analyzes the current dynamics and patterns of marital and divorce rates in the world and in the national context. The sustainable economic development and social well-being of any country depend not only on its natural resources but also on the existing demographic situation, particularly the human resources associated with the population reproduction process. Demographic processes are subject to changes under the influence of socio-economic factors and are reflected in the natural population growth. Political and economic transformations in society, people's lifestyles and living conditions, access to social infrastructure, preservation of cultural values, and many other factors influence the natural increase of the population. At the same time, marriage and divorce also play a significant role in shaping demographic indicators, contributing either to the decline or to growth of natural population increase.

Keywords: *family, population, marriage, divorce, woman, man.*

РЕЗЮМЕ

БРАЧНОЕ СОСТОЯНИЕ НАСЕЛЕНИЯ В СЕВЕРНЫХ ПРИГРАНИЧНЫХ РАЙОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гюльнара Абдуллаева

В статье рассматриваются современные тенденции браков и разводов как в мире, так и в северных приграничных районах Азербайджана. На основе статистических данных и результатов проведенных исследований проанализированы актуальные особенности и динамика брачно-разводных процессов как на глобальном, так и на национальном уровне. Устойчивое экономическое развитие и социальное благополучие каждой страны зависят не только от природных ресурсов, но и от существующей демографической ситуации, то есть от человеческих ресурсов, связанных с процессом воспроизводства населения. Демографические процессы изменяются под воздействием социально-экономических факторов и отражаются на естественном приросте населения. На естественный прирост населения, влияют политические и экономические изменения в обществе, образ жизни и условия жизни людей, обеспеченность социальной инфраструктурой, сохранение культурных ценностей и многие другие факторы.

При этом браки и разводы также играют важную роль и формировании демографических показателей, способствуя либо снижению, либо увеличению естественного прироста.

Ключевые слова: *семья, население, брак, развод, женщина, мужчина.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-35
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

STİBİUM SELENİD ƏSASLI BƏRK FAZALARDA TERMOELEKTRİK HADİSƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Pərvin QULİYEV, İlkanə AĞALAROVA, Gülnur TAĞIYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: pervinquliyev@ndu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
elektrod, yarımkeçirici, müqavimət, səviyyə, qadağan olunmuş zona.

XÜLASƏ
Müasir elektrotexnikanın tələblərinin ödənməsi üçün daha geniş temperatur intervalında işləyən yarımkeçirici materialların sintezi və optofiziki xassələrinin optimallaşdırılması tədqiqatçılar üçün əsas məsələlərdəndir. Stibium xalkogenidlər bu yarımkeçiricilərdəndir. Elektrokimyəvi yolla müxtəlif mühitlərdə sintez edilmiş Sb-Se sistemlərinin kinetik xarakteristikası tərəfimizdən öyrənilmişdir. Sintez prosesinə müxtəlif amillərin təsiri öyrənilmişdir. Təqdim edilən tədqiqat işində əsasən stibium selen sistemlərinin termoelektrik xarakteristikası işlənmişdir. Stibium selen sistemlərinin bərk məhlullar və stexiometrik formula uyğun olan birləşməsinin elektrik keçiriciliyinin temperatur assılılığı öyrənilmiş, xüsusi müqavimətin temperaturun tərs qiymətindən asılılıq əyrisi qurulmuşdur. Məlum olmuşdur ki, temperaturun artması ilə stibium selenidin elektrik keçiriciliyi artır. Elektrik keçiriciliyinin temperaturdan asılı olaraq dəyişməsinin səbəbi birləşmənin qadağan olunmuş zona enerjisinin qiymətinin azalması ilə əlaqədardı. Elektrik keçiriciliyinin temperaturdan asılılığı öyrənilərək məlum olmuşdur ki, stibium selenid geniş temperatur intervalında işləmə oblastına malikdir.

GİRİŞ

Elektrotexnikanın sürətli inkişafı yeni yarımkeçirici materialların sintezi məsələlərini meydana çıxarır. Bunun üçün müxtəlif sintez üsulları və sintez şəraitlərinin işlənib hazırlanması tədqiqatçılar qarşısında dayanan məsələlərdəndir.

Əsas tədqiqat məqsədlərinin qlobal tələblərindən biri biokütlə enerjisinin yığılması və enerjinin çevrilməsi kimi texnologiyalara nail olmaqdır. Stibium xalkogenidləri, aşağı və otaq temperaturu diapazonunda nəzərəçarpacaq dərəcədə termoelektrik üstünlüklərinə malik olduqlarına görə termoelektrik generatorlar və Peltier soyuducuları üçün effektiv materiallardır. Stibium xalkogenidlərinin stexiometrik tərkibə uyğun və ya stexiometriyadan kənara çıxan bərk fazalar şəklində ərintilərinin alınması onların elektrik və istilik daşıma xüsusiyyətlərində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə səbəb olur. Stibium xalkogenidlərdə müşahidə olunan yüksək termoelektrik üstünlük romboedrik kristal quruluşun mövcudluğu, daha aşağı effektiv kütlə, aşağı istilik keçiriciliyi və böyük zolaq degenerasiyası ilə əlaqədardır. Müasir tədqiqatların bu istiqamətdəki hədəfləri stibium xalkogenid birləşmələrinin və ya aşqar kimi müxtəlif komponentlər daxil edilmiş bərk fazaların termoelektrik xüsusiyyətlərini effektiv şəkildə yaxşılaşdırmaq və bunun üçün müxtəlif üsulları müəyyən etmək, eyni zamanda kəmiyyətləndirmək məqsədi daşıyır. Həmçinin top frezeləmə, qığılcım plazma metodu (Majidzade VA et. al 2019), birbaşa elementlərindən yüksək temperaturlu sintez, yumşaq kimyəvi reaksiya, hidrotermal reaksiya, ərintidən monokristal alınması (Ganesh Sh. At. ol. 2022) kimi metodlarla bu qəbildən olan materialların sintezi həyata kerilə bilmişdir.

Termoelektrik materialların, enerjinin istilik şəkilindən elektrik enerjisinə çevrilməsində istifadə imkanlarına əsaslanaraq qlobal tədqiqatçıların marağını cəlb etmişdir. Kommersiya məqsədli termoelektrik texnologiya termoelektrik soyuducularında və stabilizatorlarında effektiv şəkildə tətbiq olunur. Son iki onillikdə, əsasən tullantı materiallarının potensialına əsaslanan enerjinin toplanmasına və çevrilməsinə artan tələbat səbəbindən termoelektrik texnologiyaya diqqət genişlənməkdədir. Termoelektrik materialların effektivliyi aşağıdakı tənlik ilə hesablanır.

$$ZT = \frac{S^2\sigma}{K} T$$

Burada S Zebbek əmsalı, T verilməsi mümkün olan temperatur, σ elektrik keçiriciliyidir.

Stibiumun sintez edilmiş xalkogenidləri arasında effektiv birləşmələrindən olan stibium selenidin kristal quruluşunun tetradimit kristal quruluşunda kristallaşdığı müəyyən edilmişdir (A. Parbatani at. ol. 2019). Sb və Se arasında xörək duzunun kristal strukturuna bənzər quruluşu da müşahidə edilmişdir, bu da alınan materialların kristallaşması üçün optimal mühitin seçilməsi ilə əlaqədardır.

Stibiumun selenidinin tellurla aşqarlanması zamanı materialda heç bir əhəmiyyətli struktur dəyişikliyi müşahidə olunmur. Lakin, tərkibdə Se atomlarının miqdarının artması ilə daha yüksək bucaq əmsalına malik ola bilir.

TƏCRÜBİ HİSSƏ

Ədəbiyyatlardan məlumdur ki, fazaların keçiriciliyini aşağıdakı tənliklə hsablamaq olur (Majidzade VA et. al 2017).

$$\sigma = enU$$

Verilmiş riyazi modelə əsaslanaraq komponenlərin keçiricilik tiplərini müəyyən etmək olur. p və n tip keçiricilərin istər məxsusi, istərsə də qarışıq oblastda keçiricilik nümayiş etdirməsi materialın təbiətindən asılıdır və hər bir keçiricilikdə özünəməxsus xarakteristika göstərir. Həm p, həm də n tip keçiriciləyə malik, müqayisə edilə bilən performansa sahib mükəmməl, optimallaşdırılmış termoelektrik material hazırlamaq üçün yüksək yarımkeçirici və termoelektrik xassələr tələb olunur.

Bir sıra tədqiqatçılar (Majidzade VA et. al 2020) müəyyən etdilər ki, deformasiya yolu ilə qəfəsə daxil olan əlavə sərbəst elektronlar donor olmasa da ona bənzər effektə səbəb olur. Se-nin kristal sahələrinin donor boşluqlarını tutan Sb atomlarına məxsus elektronlar qəfəsin alt sahələrinə doğru yayıla bilir və nəticədə Se-nin elektron sferasında boşluqlar yaranır. Bu boşluqlar stibium selenidin topoloji izalyatora bənzər qurluş yarada bilməsinə əsaslanır. Əslində isə bu bənzərlik tam şəkildə topoloji xarakter daşıyan izalyator deyildir. Elektronların deformasiya effekti Sb_2Se_3 stexiometrik formula cavab verən birləşməsində də öyrənilmişdir. Soyuq preslənmiş nümunələrin elektrik müqavimətində qeyri-adi bir azalma olduğu müşahidə edilmişdir. Lakin Zebbek əmsalının aşağı daşıyıcı konsentrasiyası səbəbindən daxili diapazonda olduğu aşkar edilmişdir (A. Parbatani at. ol. 2019).

Termoelektrik xüsusiyyətlərini təyin edərkən zonalı əritmə üsulu külçənin tam təmiz olmadığı halda aşqardan təsirləndiyi müəyyən edilmişdir (Majidzade VA et. al 2019). Külçənin tərkibi təmiz olmadıqda materialın termoelektrik xüsusiyyətləri bir çox mənbələrdən elektronaktiv qarışıqların yaranması nəticəsində yükdaşıyıcı konsentrasiyasının dəyişməsi baş verə bilir. Nümunənin tərkibində Se kütləcə 4 %-dən az olduqda, ən yüksək termoelektrik dəyər göstəricisi 0,3 olduğu müəyyən edilmişdir. Bu stexiometrik formuldan kənara çıxan bərk fazalar və ya bərk məhlular şəkilində mövcud ola bilər. Kvazi bərk məhlul formasında olan Sb-Se sisteminin 300 K-də ZT kəmiyyətinin qiyməti 1,1 tərtibində olmuşdur. Belə kompozit sistem nəzərə alınmayan çox kiçik daxili həyəcanlanma səbəbindən aşağı yükdaşıyıcı qatılığına malik olur. Sb_2Se_3-ün tərkibində bipolyar keçiriciliyin basdırılması səbəbindən elektrik keçiriciliyi və Zebbek əmsalları artır (K. Tittes at.al. 2003). Bu səbədən qəfəs keçiriciliklə baş verən istilik keçiriciliyində azalma müşahidə olunur.

Qəfəs parametrlərinin mümkün ola bilən qüsurlarına əsaslanaraq stibium selenid sistemlərinin temperaturun aşağı qiymətlərində elektrik keçiriciliyində azalma müşahidə oluna bilir. 350 K-dən yüksək temperaturda qəfəsi əmələ gətirən atom və ya ionlarda güclü daxili həyəcanlanma baş verir ki, bu da elektrik keçiriciliyinin artan oblastda dəyişməsinə səbəb olur (D.D.L. Wijingaards at.al. 2000 and M. Takahashi 2004). Bu isə nisbətən yuxarı temperaturlarda stexiometriyadan kənar olan Sb-Se sistemlərində stibium atomlarının aktiv donor xarakterə malik olmasına səbəb olur, bir sözlə aktiv elektrodonor aşqar rolunu oynayır.

Elektrokimyəvi yolla sintez olunan stibium selenid n-tipkeçiricilik nümayiş etdirir.

NƏTİCƏLƏRİN TƏHLİLİ

Temperatur cərəyan asılılıqlarının öyrənilməsi üçün təqdim olunan işdə hazırlanmış bütün nazik təbəqələrin 300-400 K arasında müxtəlif temperaturlarda elektrik xarakteristikaları ilə xarakterizə edilmişdir. Müxtəlif temperaturlarda volt-amper əyrilərinin temperaturdan asılılığının

qurulması ilə materialın yarımkeçirici xarakteri və termoelektrik xarakteristikası təsdiq edilmişdir. Elektrik müqaviməti və keçiricilik dəyərləri məlumatların təhlilindən müəyyən edilmiş və müvafiq əyrilər ölçülmüş diapazon üçün temperaturun funksiyası kimi qrafik şəklində göstərilmişdir. Bundan əlavə, təklif olunan nazik təbəqələrdə qeyd olunan parametrlərin temperaturdan asılılığının müəyyənləşdirilməsi üçün aşağıdakı tənliklər əsasında hesablamalar aparılır. Eksperimental məlumatlara nəzəri uyğunluqdan istifadə etməklə keçiriciliyin temperatur asılılığını hesablamaq olar. Keçiriciliyin temperaturdan asılılığı xüsusi müqavimətin temperaturdan asılılığının tərs qiyməti olduğundan əvvəlcə xüsusi müqavimətin hesablanması tələb olunur. Ommetrlə təchiz olunmuş sistem təbəqələrin və ya külçələrin elektrik müqavimətini ölçür. Nümunənin qalınlığı (en kəsiyinin sahəsi) və uzunluğu məlum olduğu halda xüsusi müqavimətin qiyməti hesabalana bilir.

$$\rho = R\frac{S}{l}$$

Sb_2Se_3 stexiometrik tərkibə uyğun gələn yarımkeçirici materialların xüsusi elektrik müqaviməti ilə temperatur asılılığı aşağıda verilən çıxarışla hesablana bilir (K. Tittes at.al. 2003).

$$\rho = \rho_0 \times e^{B/T}$$

Tənlikdə verilmiş ρ- nümunənin xüsusi elektrik müqaviməti (Om×sm), ρ_0-temperatur asılılığı nəzərə alınmayan əmsaldır. Digər yarımkeçirici sistemlərdə olduğu kimi Sb_2Se_3 birləşmələrində də istiliyin artması xüsusi müqavimətin zəifləməsinə səbəb olur. Temperatur mütləqsıfır qiyməti həddində olduqda Sb_2Se_3 əsaslı nümunələrdə xüsusi müqavimətin ifadəsi maksimal qiymətə çatır. $T=\infty$ olanda, $\frac{1}{T} = 0$ olar, bu zaman $\rho = \rho_0$ olur. Disturda verilmiş B- sabit kəmiyyətdir və araşdırılan sistemin xarakterizəsinə uyğun gələn əmsaldır. Stibium selenid sistemlərinin xüsusi müqavimətinin temperaturdan asılılığının hesablamalar nəticəsində əldə olunan bir neçə qiymətləri cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1

Elektrokimyəvi yolla sintez olunmuş stibium selenid sistemlərində xüsusi müqavimətin temperatur asılılığını əks etdirən hesablama nəticələri.

ρ *Om×sm*	$1,5\times10^3$	$1,45\times10^3$	$1,4\times10^3$	$1,35\times10^3$	$1,3\times10^3$	$1,25\times10^3$	$1,1\times10^3$
U, *mV*	1,22	1,34	1,47	1,59	1,64	1,76	1,89
T, *K*	300	330	360	390	400	430	460

Bildiyimiz kimi, xüsusi müqavimət elektrik keçiriciliyindən tərs mütənasib asılıdır. Belə ki, $\sigma = 1/\rho$ olduğundan xüsusi müqavimətin təcrübələrdən alınmış qiymətlərə əsaslanaraq lgσ-nın və temperaturdan asılılığını ifadə edən nəticələr müəyyən olunmuşdur.

Sistemin enerji dəyişməsi $E>>2kT$ olduğu yarımkeçirici materialda xüsusi elektrik keçiriciliyi ilə temperatur arasında mövcud olan asılılıq aşağıda verilmiş çıxarışla xarakterizə olunur.

$$\sigma = \sigma_0 \times e^{-\Delta E/2kT}$$

σ- nın xüsusi elektrik keçiriciliyi (məxsusi keçiricilik) ($Om^{-1}\times sm^{-1}$), σ_0 - isə $T=\infty$ olarsa, belə ki, valent zonasında yerləşən elektronların hamısının həyəcanlanması nəticəsində yarımkeçirici nümunənin elektrik keçiriciliyi, k - Bolsman sabiti ($1,381 \times 10^{-23}$ $C\times K^{-1}$); ΔE – yükdaşıyıcı sıxlığının elektrik keçiriciliyindəki aktivləşmə enerjisini ifadə edir. Verilmiş şərtlərə əsasən yarımkeçirici nümunədə elektrik keçiriciliyi baş verərkən valent zonada yerləşən elektronların hamısı keçiriciliyi təmin edir. Verilmiş şərtlərə əsasən xüsusi müqavimətinin hesablanması tənliyi və bunun əsasında hesablananan məxsusi keçiriciliyin qiymətinin tapılmasını logarifmik ifadələr şəklində verilmiş tənliklərlə hesablaya bilirik:

$$\lg\rho = \lg\rho_0 + 0,43\frac{B}{T}$$

$$\lg\sigma = \lg\sigma_0 - 0,43\frac{\Delta E}{2kT}$$

Verilmiş riyazi çıxarışlara əsaslanaraq yarımkeçirici sistemlər üçün ΔE və B sabitlərinin qiymətini tapmaq olar. Tənliklərin riyazi ifadəsindən düz xəttin tənliyi olduğu anlaşılır və ρ_0 ilə σ_0 – düz xəttin 1/T koordinat oxundakı tangens bucağını ifadə edir.

$$tg\alpha=0,43B; \quad tg\beta=0,43\frac{\Delta E}{2k}$$

Verilmiş tənliklərdən ΔE və B kəmiyyətlərini hesablaya bilərik.

$$B=\frac{tg\alpha}{0,43}$$

$$\Delta E=\frac{2k}{0,43}tg\beta$$

B və ΔE kəmiyyətlərinin qiyməti qrafik asılılıqlar əsasında 1/T kordinatoxuna meyl bucağı olan α və β bucaqlarının tapılmasına da əsaslnaır.

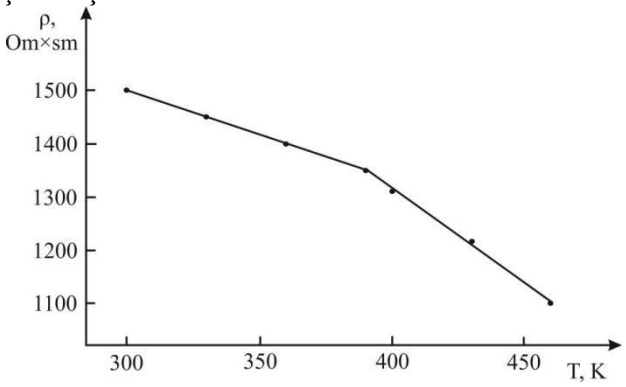
$$\lg\rho=f\left(\frac{1}{T}\right) \quad \text{və} \quad \lg\sigma=f\left(\frac{1}{T}\right)$$

Eyni zamanda $\lg\sigma_0$ və $\lg\rho_0$ asılılıqlarının hesablanması ekstropolyasiyaya da əsaslanır. B və ΔE üçün qiymətlər məlum olduqda temperaturun hər hansı qiymaətində olursa olsun keçiriciliyi hesablamaq olar.

Hətta B-nin qiyməti məlum olduqda yarımkeçirici birləşmələr və ya sistemlər üçün xüsusi müqavimətin temperatur əmsalı olan α-nın da qiymətini hesablamaq mümkündür:

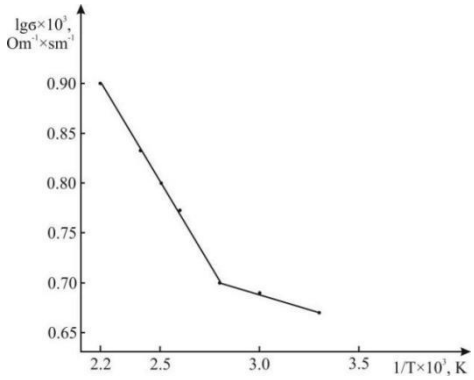
$$\alpha=\frac{B}{T^2}$$

Şəkil 1-də çaxır turşusu elektrolitində həll olmuş stibium oksi xlorid və selenit turşusundan elektroreduksiya ilə alınan Sb_2Se_3 yarımkeçirici təbəqələrində xüsusi müqavimətin temperaturdan qrafiki asılılığı verilib. Elektrokimyəvi proseslər qalvanostatik və potensiostatik yolla Pt və Ni lövhələri üzərində həyata keçirilmişdir.

Şəkil 1. Sb_2Se_3 yarımkeçirici sistemlərinin xüsusi müqaviməti və temperatur asılılığının qrafiki

Elektroreduksiya metodu ilə çökdürmədə Ni lövhənin səthində çökmüş təbəqələrin qalınlığı 6 - 9 mkm tərtibindədir. Qrafiki asılılıqdan da aydın başa düşülür ki, temperatur artdıqda Sb_2Se_3 təbəqələrində xüsusi müqavimət azalmağa meyl edir. Bununla da temperaturun istənilən qiymətində xüsusi müqavimətin qiymətinin yarmkeçirici yarımkeçirici xarakterə malik olduğu müəyyən olunur. Gəlinən nəticələrdən lgσ-1/T asılılığının qrafiki də qurula bilər. Bu asılılıq şəkil 2-də göstərilmişdir. Qrafikə diqqət yetirsək iki düz xətti asılılığın olduğunu görə bilərik. Qrafikdə sınan və ikinci düz xətti yaradan asılılıq qarışıq keçiricilik oblastının xarakterizəsidir. Müəyyən temperatur qradienti olan sahələrdə keçiricilik temperatur artdıqca dəyişə bilir. Temperaturun artması nəticəsində Sb_2Se_3 yarımkeçirici sistemlərində məxsusi keçiricilik aşqar keçiriciliyə dəyişir.

Şəkil 2. Sb_2Se_3 yarımkeçirici sitemlərində keçiriciliyinin temperatur asılılığının qrafiki təsviri

Əldə olunan nəticələr ədəbiyyat nəticələri ilə uzlaşdırılmış və eyniyyət təşkil etdiyi məlum olmuşdur. Belə ki, elektrokimyəvi yolla Sb_2Se_3 stexiometrik tərkibdə sintez edilmiş yarımkeçirici təbəqələrdə elektrik keçiriciliyi digər yollarla sintez edilmiş nümunələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmiş olur. Bunu sintez üsulu və şəraitindən asılı olaraq təbəqəni təşkil edən kristal quruluşların ölçülərinin müxtəlifliyi ilə əlaqələndirmək olar.

Təcrübi nəticələrə əsaslanaraq, təbəqələrdə bəzi yarımkeçirici xassələri müəyyən edən temperatur əmsalını B tyapmaq olar. $\alpha=B/T^2$ tənliyinə əsasən (B-nin qiyməti məlum olduqda) müqavimətin temperatur əmsalı α məlum olduqda məxsusi keçiricilik sahəsində qadağan olunmuş zona enerjisinin və qarışıq keçricilik sahəsində komponentlərin hissəciklərinin aktivləşmə enerjisinin hesablanması mümkün olur. Şəkil 2-də verilmiş bucaq əmsalını $tg\alpha=\Delta E/2kT$ düz xəttin tənliyindən ΔE-ni tapmaq olar.

$$\Delta E= 2kT\ tg\alpha$$

400 və 500 K temperatur intervalında B; ΔE_m; ΔE_q və α-nın qiymətləri cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

Elektroreduksiya ilə tartrat məhlulundan alınan stibium selenid yarımkeçirici sistemlərində bəzi fiziki sabitlərin qiyməti

Birləşmə	ΔE_m eV	ΔE_q eV	B, K	α^{400} K^{-1}	α^{500} K^{-1}
Sb_2Se_3	1,2	0,32	3200	2×10^{-2}	$1,28\times10^{-2}$

Alnmış fiziki sabitlərin qiymətlərinə əsaslanaraq stibium selenidin yarımkeçiricilər texnikasında əhəmiyyətli tətbiqə malik olduğunu qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Majidzade VA, Aliyev ASh, Qasimogli I, Quliyev PH, Tagiyev DB (2019) Electrical properties of electrochemically grown thin Sb_2Se_3 semiconductor films. Inorg Mater 55:979–983. https://doi.org/10.1134/S0020168519100108
2. VA Majidzade, PH Guliyev, AS Aliyev, M Elrouby, DB Tagiyev Electrochemical characterization and electrode kinetics for antimony electrodeposition from its oxychloride solution in the presence of tartaric acid. Journal of Molecular Structure 1136, 7-13 https://doi.org/10.1016/j.molstruc.2017.01.082
3. VA Majidzade, AS Aliyev, PH Guliyev, YN Babayev, M Elrouby, ... Electrochemical behaviour of selenite ions in tartaric electrolytes. Journal of Electrochemical Science and Engineering 8 (3), 197-204. https://doi.org/10.5599/jese.490, 2020.

4. Ganesh Sh. H., A. N. Prabhu A Review on Doped/Composite Bismuth Chalcogenide Compounds for Thermoelectric Device Applications: Various Synthesis Techniques and Challenges. / Published online: 14 March 2022
5. A. Parbatani, E.S. Song, J. Claypoole, and B. Yu, High performance broadband bismuth telluride tetradymite topological insulator photodiode. Nanotechnology 30, 165201 (2019).
6. K. Tittes, A. Bund, W. Plieth, A. Bentien, S. Paschen, M. Plotner, H. Grafe, and W.-H. Fischer, J. Solid State Electrochem. 7, 714 (2003). doi:10.1007/s10008-003-0378-8.
7. D.D.L. Wijingaards, S.H. Kong, M. Bartek, and R.F. Wolffenbuttel, Sens. Actuators 85, 316 (2000). doi:10.1016/S0924-4247(00)00417-9.
8. M. Takahashi, M. Kojima, S. Sato, N. Ohnisi, A. Nishiwaki, K. Wakita, T. Miyuki, S. Ikeda, and Y. Muramatsu, J. Appl. Phys. 96, 5582 (2004). doi:10.1063/1.1785834.

SUMMARY

STUDY OF THERMOELECTRIC PHENOMENA IN SOLID PHASES BASED ON STIBIUM SELENIDE

Parvin Guliyev, Ilkana Aghalarova, Gulnur Taghıyeva

The synthesis of semiconductor materials operating in a wider temperature range and optimization of optophysical properties are among the main issues for researchers to meet the requirements of modern electrical engineering. Antimony chalcogenides are among these semiconductors. We have studied the kinetic characteristics of Sb-Se systems synthesized electrochemically in various environments. The influence of various factors on the synthesis process has been studied. The presented research work mainly deals with the thermoelectric characteristics of antimony selenium systems. The temperature dependence of the electrical conductivity of solid solutions of antimony selenium systems and their stoichiometric formula compounds has been studied, and a curve of the dependence of the specific resistance on the inverse value of temperature has been constructed. It has been found that the electrical conductivity of antimony selenide increases with increasing temperature. The reason for the change in electrical conductivity depending on temperature is due to the decrease in the value of the forbidden band energy of the compound. By studying the dependence of electrical conductivity on temperature, it was found that antimony selenide has a wide operating range over a wide temperature range.

Keywords: *electrode, semiconductor, resistance, level, band gap*

РЕЗЮМЕ

ИЗУЧЕНИЕ ТЕРМОЭЛЕКТРИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ В ТВЕРДЫХ ФАЗАХ НА ОСНОВЕ СЕЛЕНИДА СУРЬМЫ

Парвин Гулиев, Илькана Агаларова, Гулнур Тагиева

Синтез полупроводниковых материалов, работающих в более широком диапазоне температур, и оптимизация оптофизических свойств являются одними из основных задач исследователей для удовлетворения требований современной электротехники. К таким полупроводникам относятся халькогениды сурьмы. Изучены кинетические характеристики систем Sb-Se, синтезированных электрохимическим способом в различных средах. Изучено влияние различных факторов на процесс синтеза. Представленная исследовательская работа посвящена, в основном, термоэлектрическим характеристикам систем сурьма-селен. Изучена температурная зависимость электропроводности твердых растворов систем сурьма-селен и их соединений стехиометрического состава, а также построена кривая зависимости удельного

сопротивления от обратной величины температуры. Установлено, что электропроводность селенида сурьмы увеличивается с повышением температуры. Причина изменения электропроводности в зависимости от температуры заключается в уменьшении значения энергии запрещенной зоны соединения. Изучая зависимость электропроводности от температуры, было установлено, что селенид сурьмы имеет широкий рабочий диапазон в широком диапазоне температур.

Ключевые слова: *электрод, полупроводник, сопротивление, уровень, запрещенная зона*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-22
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

TƏBİİ-TURİZM EHTİYATLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ YANAŞMALAR

Aynur HÜSEYNZADƏ
AR ETN Coğrafiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif*: *aynur.huseynzade@atmu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

Açar sözlər:
turizm, turizm ehtiyatları, region, destinasiya, rekreasiya

XÜLASƏ
Turizmin inkişafı mövcud ehtyatlardan çox asılıdır. Bir regionda turizm kompleksinin formalaşması, həmin ərazinin turistlər arasında cəlbediciliyi ilə müəyyən edilir. İqtisadi-coğrafi baxımdan, turizm fəaliyyəti üçün əlverişli olan ehtiyatlar və təbii şəraitin ərazi məcmusu vacibdir. Bu ehtiyatların və təbii şəraitin diapazonu isə genişdir. Buraya regionun təbii, tarixi, mədəni və sosial-iqtisadi xüsusiyyətlər daxildir. Hər hansı bir əraziyə aid olan müxtəlif obyekt və təzahürlər regionun turizm potensialı kimi səciyyələndirilir. Məqalədə bu sahə ilə məşğul olan alimlərin yanaşmaları təhlil edilmişdir.

GİRİŞ

Turizmlə əlaqəli Elmi nəşrlərdə və dərsliklərdə hər hansı bir ərazidə turizm fəaliyyətinin həyata keçirilmə imkanlarını daha dolğun ifadə edən "turizm ehtiyatları" və "turizm potensialı" anlayışlarından geniş istifadə olunur. Turizmin inkişafı ehtiyatların müxtəlifliyindən asılı olduğu üçün uzun müddətdir ki, tədqiqatçılar onun mahiyyəti, strukturu və qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərə böyük maraq göstərirlər. Turizm ehtiyatlarının ilk tədqiqinə rekreasiya coğrafiyasının çərçivəsində başlanılmış və "rekreasiya ehtiyatları" anlayışı işlənib hazırlanmışdır. Bu anlayışa və onun mahiyyətinə yanaşmalar bir sıra sovet tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır [1, s. 64].

Belə tədqiqatçılardan olan N.S.Mironenko və I.T.Tverdoxlebovun əsərində rekreasiya ehtiyatlarının aşağıdakı təyini verilir. Rekreasiya ehtiyatları - istirahət, turizm və müalicə üçün istifadə edilə bilən təbii və antropogen mənşəli obyekt və təzahürlərdir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, rekreasiya ehtiyatları ərazidə rekreasiya fəaliyyətinin təşkilinə, rekreasiya zonalarının və mərkəzlərinin formalaşmasına, onların ixtisaslaşmasına və iqtisadi səmərəliliyinə təsir göstərir (Mironenko & Tverdoxlebov, 1981).

L.A.Bagrova və başqaları bu anlayış daha da inkişaf etdirmişlər. Onlar "rekreasiya ehtiyatları" adı altında təbii, təbii-texniki və sosial-iqtisadi geosistemləri və onların elementlərini başa düşmüşlər. Anlayışın belə təyini, rekreasiya fəaliyyəti üçün əlverişli xüsusiyyətlərə malik təbii və təbii-texniki geosistemlərin yalnız istirahət məqsədli istifadəyə cəlb edildiyi halda rekreasiya ehtiyatları hesab edilə biləcəyini nəzərdə tutur (Baqrova, Baqrov & Preobrajenskiy, 1977)

I.I.Pirojnik rekreasiya ehtiyatları kimi turizm xidmətlərinin istehsalı üçün istifadə edilə bilən, həmçinin müalicəvi, idman-sağlamlıq və ya ekskursiya turizmi ehtiyaclarını ödəyə biləcək təbii və antropogen (mədəni) landşaftların elementləri və müxtəlif birləşmələrini qeyd edir. Onun fikrincə, "rekreasiya ehtiyatları" anlayışı "təbii şərait" və "turizmin inkişafı üçün mədəni-tarixi zəmin" anlayışları ilə eyni deyil. Rekreasiya ehtiyatları, müəyyən dərəcədə təbii şərait və tarixi-mədəni obyektlərdir ki, onlar da sosial ehtiyacların təsiri və rekreasiya xidmətlərində birbaşa istifadə olunma ehtimalı ilə istehsal qabiliyyətinə gətirilir (Pirojnik, 1985).

TƏHLİL VƏ MÜZAKİRƏ

Coğrafiya elmində rekreasiya ehtiyatları anlayışı ilə yanaşı, "turizm ehtiyatları" anlayışından da geniş istifadə edilir. Ölkəmizdə bu anlayışdan istifadə edərkən bir çox tədqiqatçılar, ilk növbədə, "Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa istinad edirlər. Qanuna görə "turizm

ehtiyatları – səyahət edilən ölkənin (yerin) mədəni, tarixi və təbii irsi, infrastruktur obyektləri və turistlərin tələb və ehtiyaclarını təmin edə bilən digər obyektlərin məcmusu"dur [15].

Sovet tədqiqatçıları Y.S.Putrik və V.V.Sveşnikova görə "Turizm ehtiyatları – turizm-ekskursiya fəaliyyəti üçün əlverişli olan ətraf mühitdəki təbii və insan əməyi ilə yaradılan obyektlərin və təzahürlərin məcmusudur". Bu fəaliyyət turistlərin sağlamlığını, onların emosional vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və mənəvi inkişafını təmin etməyə istiqamətlənmişdir. Müasir turizmi ehtiyatların yerləşmə xüsusiyyətləri və keyfiyyətini nəzərə almadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəlliflər, rekreasiya və turizm ehtiyatları anlayışının üst-üstə düşdüyünü qeyd etsələr də, turizmin rekreasiyaya tabe olduğunu və turizm ehtiyatlarının rekreasiya ehtiyatlarının tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyini vurğulayırlar(Putrik & Sveşnikova, 1986).

Rusiyalı tədqiqatçı M.B.Birjakov turizm fəaliyyətində insan ehtiyaclarını ödəyə bilən təbii-iqlim, sosial-mədəni, tarixi, memarlıq və arxeoloji, elmi və sənaye, tamaşalar, dini və digər obyekt və ya təzahürləri turizm ehtiyatları adlandırır. Müəllifin fikrincə, turizm turizm ehtiyatlarından məqsədli və ağlabatan istifadyə əsaslanır(Birjakov,2004). Turizm ehtiyatlarının mahiyyəti - turist marağı obyektləridir ki, bunlar potensial olaraq turizm prosesində yaranan insanların ehtiyaclarını ödəyə bilirlər. Turist marağı və turist təsüratı turizm ehtiyatlarından və obyektlərindən turizm məqsədləri üçün istifadənin əsasını təşkil edir.

N.P.Kraçiloya görə, turizm ehtiyatları insanın ehtiyaclarını ödəyən təbii komponentlərin, sosial-iqtisadi şəraitin və mədəni dəyərlərin məcmusudur. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, turizmin inkişafı üçün əlverişli turizm ehtiyatlarına malik olan müəyyən ərazilərin olması mühümdür. Onları şərti olaraq turizm üçün bir növ xammal adlandırmaq olar. Turizm ehtiyatları və obyektlərinin dəyəri onların bənzərsizliyi və spesifikliyi hesab edilir(Kraçilo,1987).

Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsinin ən vacib cəhətlərindən biri onların təsnifatıdır. Y.S.Putrik və V.V.Sveşnikov turizm ehtiyatlarını 2 qrupa bölürlər: təbii və sosial-iqtisadi ehtiyatlar. Təbii turizm ehtiyatları təbii mühitin müəyyən komponentlərinə - iqlim, su, meşə mənsubiyyətinə görə səciyyəvidir; onların funksional məqsədi sağlamlıq, idraki və idmandır (Putrik & Sveşnikova, 1986). Sosial-iqtisadi turizm ehtiyatlarına tarixi və mədəni obyektlər (abidələr və xatirə yerləri, muzeylər və s.), təzahürlər (etnoqrafik, siyasi, sənaye və s.), həmçinin maliyyə, maddi və əmək ehtiyatları daxıldir.

Turizm ehtiyatlarının spesifikliyi onların xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Turizm ehtiyatlarını xarakterizə edən və onların inkişaf ehtimalını təyin edən ən vacib göstəricilər həcmi və paylanma sahəsidir. Turizm ehtiyatları, onların mənimsənilməsindən asılı olan bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə görə də fərqlənir: mövsümilik, əlçatanlıq, cəlbedicilik, rahatlıq, unikallıq, tipiklik [8]. Bundan əlavə, turizm ehtiyatlarının xarakterik xüsusiyyətlərinə bütövlük, dinamizm, tutum, sabitlik, etibarlılıq [6], həmçinin öyrənilmə dərəcəsi, ekskursiya dəyəri, landşaft xüsusiyyətləri, istifadə üsulu [9] və digərləri daxildir.

Azərbaycanlı alim N.C.Qafarova görə "ən ümumi mənada, konkret regionda turizm fəaliyyəti və turistlərin cəlb olunması üçün istifadə oluna bilən hər bir mövcudiyyat turizm ehtiyatları hesab edilə bilər". Müəllif qeyd edir ki, "turizm ehtiyatı" anlayışı çox vaxt "rekreasion ehtiyat" anlayışı ilə eyniləşdirilir ki, bu da turizmin – rekreasiyanın bir hissəsi kimi başa düşülməsiylə şərtlənir. Rekreasiya ehtiyatları adı altında insanın rekreasiya tələbatlarının ödənilməsinin şərti kimi çıxış edən təbiət, sosial-iqtisadi və mədəni dəyərlərin ahəngdarlığını başa düşmək lazımdır(Qafarov,2015).

Turizm ehtiyatlarının müxtəlifliyi, onların keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin meydana çıxması turizmin daima dəyişmə və inkişafda olmasına imkan verir. Yeni, əvvəllər inkişaf etdirilməmiş ərazilərin və təbii obyektlərin cəlb edilməsi səbəbindən böyüyür. Turizm ehtiyatları yeni turizm növlərinin ortaya çıxması nəticəsində, əvvəllər istifadə edilməmiş bütün təbii, tarixi və mədəni obyektlərin turist dövriyyəsinə daxil olması səbəbindən artır.

Beləliklə, müxtəlif müəlliflərin araşdırmaları nəzərə alınmaqla, qeyd etmək olar ki, "turizm ehtiyatları" anlayışı kifayət qədər işlənilmiş və onun bütün tərkib hissələri olduqca tam və obyektiv şəkildə təqdim edilmişdir. Bu anlayışla paralel olaraq, turizmin resurs bazasını xarakterizə etmək üçün "turizm potensialı" anlayışından da tez-tez istifadə olunur.

Məlumat xarakterli nəşrlərdə "potensial" anlayışı hər hansı bir problemi həll etmək, müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün istifadə edilə bilən mənbələr, vasitələr, ehtiyatlar kimi təqdim edilir [17]. Bu anlayış çoxtərəfli və çoxşaxəlidir. Turizm sektoru da daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə tətbiq edilir. Turizm potensialı anlayışına rekreasiya coğrafiyası çərçivəsində rast gəlinir ki, bura da da əvvəlllər daha çox "rekreasiya potensialı", "təbii-rekreasiya potensialı", "turizm-rekreasiya potensialı", "rekreasiya-resurs potensialı" kimi anlayışlar istifadə edilirdi.

Rekreasiya potensialı adı altında, müəyyən bir ərazidə rekreasiya fəaliyyətinin təşkili üçün təbii və sosial-mədəni zəminlərin məcmusu başa düşülür. Çox vaxt rekreasiya potensialı adı altında, ərazidə olan nadir və ya nisbətən əlçatan olan təbii obyektlər başa düşülür [12].

Turizm potensialı anlayışı elmi nəşrlərdə 2000-ci illərin əvvəllərində meydana çıxmış və hələ kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, bu anlayışı təhlil edən əsərlər vardır. Bu tərifi rusiyalı tədqiqatçı Y.A.Xudenkix inkişaf etdirmişdir. O, əsərlərində turizm potensialını, ərazinin hərtərəfli xarakteristikası üçün əlverişli olan turizmin resurs bazasının müəyyənləşdirilməsində əsas anlayışlardan biri kimi təqdim etmişdir. Turizm potensialı yalnız turistlərin maraq obyektlərini (aktual və perspektivli) deyil, həm də sektor baxımından fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün bütün zəruri şərtləri nəzərə almağa imkan verir. Müəllif turizm potensialının quruluşunu aşağıdakı bloklar şəklində təqdim edir: təbii; tarixi-mədəni; sosial-iqtisadi; məlumat; demoqrafik; əmək; maliyyə; texnoloji; idarəçilik (Xudenkix,2006).

Ərazinin təbii və mədəni irsi turizm üçün resurs bazası hesab olunur, çünki turizm qorunan dəyərlərin kütləvi qavranılmasını təmin etdiyi üçün mirasdan istifadənin ən təsirli forması kimi tanınır. İrs - dərketmə, estetik qavrayış və yaradıcılıq baxımından ən yüksək turist ehtiyaclarının reallaşdırılması üçün resurs bazası yaradır. Ərazinin turizm resurslarının, potensialının və irsinin nisbəti turizm potensialının müəyyən edilməsi üçün əsas ola bilər. Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, ölkəmizdə bəzi tədqiqatçılar turizm resurslarını xarakterizə edərkən onu turizm ehtiyatları ilə eyniləşdirirlər. Məsələn, azərbaycanlı mütəxəssislər C.A.Məmmədov və S.H.Rəhimova görə "turizm resursları təbii, sosial-mədəni, sağlamlıq resurslarının məcmusu. Turizm resursları insanın istirahəti zamanı müxtəlif rekreasiya tələbatlarının ödənilməsinə xidmət etməlidir" (Məmmədov & Rəhimov, 2003).

Polşalı iqtisadçı M.Truasi hələ 1960-cı ildə turizm resurslarını iki hissəyə bölmüşdür: a) İnsan tərəfindən yaradılan resurslar; b) insan tərəfindən yaradılmayan resurslar. O, həmçinin təbii resursları:- flora və fauna, landşaft, dağlar, göllər, çaylar, dənizlər, iqlim və s. sonuncu hissəyə əlavə etmişdir: M.Truasinin bölgüsündə mədəni və tarixi dəyərləri olan obyektlər İnsan əməyi nəticəsində meydana gələn resurslara daxil edilir. Həmçinin, turizm infrastrukturu, səfər müddətində turistin bütün maddi texniki baza ilə təmin edilməsi bu hissəyə aid edilir [16].

Fransız iqtisadçısı P.Defer də turizm resurslarının təsnifatını vermiş və bu resursları dörd hissəyə ayırmışdır: hidrom, fitom, litom və antropom. P.Defer hidrom qrupuna su resurslarını(mineral bulaqlar, göllər, çaylar, dənizlər, d\niz sahili zonalar, buzlaqlar, şəlalələr və s.), fitom qrupuna landşaft (dağlar, vulkanlar, meşələr), həmçinin milli parklar, botanika bağları və s., litom qrupuna insanın əməyinin nəticələri: incəsənət abidələri, arxitektura, mədəniyyət, memarlıq nümunələr, etnologiya (məs. etnoqrafik kəndlər və yaxud açıq səma altında olan muzeylər), müasir orijinal qurğular (körpülər, hündür binalar, idman və mədəniyyət mərkəzləri, aeroportlar, teleqüllələr və s.), antropom qrupuna insanın özü, eyni zamanda onun işi, adət-ənənəsi, folkloru, bayramları, milli geyimləri, musiqisi və digərlərini daxil etmişdir [16].

Hər bir ərazinin turizm inkanları müxtəlifliyi ilə səciyyəvidir. Eyni zamanda, ərazinin turizm potensialını ən tam əks etdirən məhz coğrafi xüsusiyyətlərdir. Rusiyalı alim A.I.Zıryanovun qeyd etdiyi kimi, məhz coğrafi spesifiklik turizmin inkişafı strategiyasının formalaşması üçün əsasdır. Ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərindən başqa tarixi özəlliyi və digər komponentlər də turizm üçün əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlar kül hallında ərazinin turizm üstünlüklərini digər ərazilərdən fərqləndirir (Zıryanov,2006).

Ərazinin coğrafi spesifikliyi, tipikliyi və bənzərsizliyinin uzlaşması onun turizm potensialının ərazi fərqliliyində ifadə olunur. Turizm potensialının məkan yekcinsliyi turizmin inkişafı üçün fərqli imkanlara və rəqabət üstünlüklərinə malik ərazilərin müəyyən edilməsinə ehtiyac yaradır və ərazi

kontekstində qiymətləndirmə işinin aktuallığını müəyyən edir. Turizm ehtiyatlarını qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün Coğrafiya elmində müxtəlif yanaşmalar və metodlar hazırlanmış və elmi mənbələrdə əks olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Təbii-turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi üçün mövcud yanaşmaların müxtəlifliyi coğrafiya elmində bu məsələnin aktuallığından xəbər verir. Ölkəmizdə turizmin inkişafı naminə regionlar üzrə strategiyanın elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə hazırlanmasına ehtiyac duyulur. Rekreasiya-turizm ehtiyatlarının və ərazinin kompleks turizm potensialının tədqiqinin mövcud olan əsas müddəalarından istifadə, turizm fəaliyyətinin müəyyən sahələrinin, xüsusən də təbiət yönümlü turizminin inkişaf imkanlarını öyrənmək üçün yeni yanaşmalar hazırlamağa imkan verir.

Rekreasiya və turizm ehtiyatları ilə bağlı mövcud olan əsas araşdırmalar təhlil edildikdən sonra ərazinin turizm imkanlarının öyrənilməsinə kompleks, inteqral yanaşmanın ümumi meylini görmək olur. Bu yanaşma, təbiət yönümlü turizmin resurs potensialının öyrənilməsi metodologiyasının hazırlanması üçün əsasdır. Ərazinin turizm baxımından inkişafı üçün yalnız turizm obyektlərinin bənzərsizliyi, təbii və mədəni landşaftların müxtəlifliyi, hər bir turizm ehtiyatlarının dəyəri, rahatlığı və cəlbediciliyi əsas götürülə bilməz. Turizm potensialının öyrənilməsi üçün bütün komponentləri nəzərə almaqla kompleks şəkildə yanaşmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Багрова Л.А., Багров Н.В., Данилова Н.А., Преображенский В.С., Ступина Н.М. Условия рекреационной деятельности и рекреационные ресурсы // География рекреационных систем СССР. М.: Наука, 1980. С. 12-27.;
2. Багрова Л.А., Багров Н.В., Преображенский В.С. Рекреационные ресурсы (подходы к анализу понятия) // Известия АН СССР. Серия географическая. 1977. №2. С. 5-12
3. Биржаков М.Б. Введение в туризм: учебник. М.; СПб.: Изд-во «Невский Фонд», «Издательский дом Герда», 2004. 443 с.
4. Худеньких Ю.А. Пермский туризм: территориальная организация и региональное развитие / Перм. ун-т. Пермь, 2006. 189 с.;
5. Худеньких Ю.А. Подходы к оценке туристского потенциала территории на примере районов Пермского края // География и туризм: сб. науч. тр. / Перм. ун-т. Пермь, 2006. Вып. 2. С. 217-230
6. Крачило Н.П. География туризма. К.: Вища школа. Головное изд-во, 1987. 208 с.
7. Qafarov N.C. Turizmin iqtisadiyyatı, Bakı,2012, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 440 səh. Dərslik, səh.139-140
8. География туризма и экскурсий в СССР: учеб, пособие / И.В. Зорин, И.И. Пирожник, Ю.М. Пряхин [и др.]. М.: ЦРИБ «Турист», 1985. 87 с.
9. Гуляев В.Г. Организация туристской деятельности: учеб, пособие. М.: Нолидж, 1996. 312 с.]
10. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. М.: Изд-во Моск, ун-та, 1981. 208 с
11. Məmmədov C.A., Rəhimov S.H. “Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti”, Bakı,2003,208 səh. Səh.163
12. Николаенко Д.В. Рекреационная география: учеб, пособие для студентов высш. учеб, заведений. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. 279 с
13. Пирожник И.И. Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания. Минск: Изд-во «Университетское», 1985. 253 с
14. Путрик Ю.С., Свешников В.В. Туризм глазами географа. М.: Мысль, 1986. 158 с.
15. Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 27 dekabr 2021-ci il
16. “Turizmin əsasları”,Ali məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik, B.Bilalov və Ç.Gülalıyevin redaktəsi ilə, Bakı,2015. 496 səh.. səh.357-358

17. Туристский терминологический словарь: справ.-метод. пособие / авт.-сост.: И.В. Зорин, В.А. Квартальнов. М.: Сов. спорт, 1999. 663 с.
18. Зырянов А.И. Географические основания регионального туристского планирования // География и туризм: сб. науч. тр. / Перм. ун-т. Пермь, 2006. Вып. 3. С. 75-84

ABSTRACT

APPROACHES TO THE ASSESSMENT OF NATURAL TOURISM RESOURCES

Aynur Huseynzade

The development of tourism largely depends on the availability and effective use of tourism resources. The formation of a tourism complex within a region is determined by the attractiveness of that area for tourists. From an economic-geographical perspective, a territorial complex of natural conditions and resources favorable for tourism activities is essential. The scope of these resources and natural conditions is extensive and includes the natural, historical, cultural, and socio-economic characteristics of a region. Various objects and phenomena associated with a specific territory are characterized as the tourism potential of the region. This article analyzes the theoretical approaches proposed by scholars in the field of assessment of natural tourism resources.

Keywords: *tourism, tourism resources, region, destination, recreation*

АННОТАЦИЯ

ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ ПРИРОДНО-ТУРИСТСКИХ РЕСУРСОВ

Айнур Гусейнзаде

Развитие туризма во многом зависит от имеющихся ресурсов. Формирование туристского комплекса в том или ином регионе определяется привлекательностью данной территории для туристов. С экономико-географической точки зрения важна совокупность ресурсов и природных условий, благоприятных для туристской деятельности. Диапазон этих ресурсов и природных условий весьма широк и включает природные, исторические, культурные и социально-экономические особенности региона. Различные объекты и проявления, присущие определённой территории, характеризуются как туристский потенциал региона. В статье проанализированы подходы учёных, занимающихся данной проблематикой.

Ключевые слова: *туризм, туристские ресурсы, регион, дестинация, рекреация*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-36
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

TEXNİKİ ELMLƏR

3D PRİNTERLƏRİN ÇEVİK İSTEHSALAT XƏTTİNƏ DAXİL EDİLMƏSİ

Aynurə DÖVLƏTZADƏ , İradə ZEYNALABDİYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: aynur.80d@mail.ru*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

AÇAR SÖZLƏR:
3D çap, əlavə istehsal, çevik istehsal, sürətli prototipləşdirmə, CAD/CAM, ağıllı fabrik, modullaşdırılmış istehsal xətti.

XÜLASƏ
Müasir sənaye rəqabətində çevik istehsalat sistemləri bazar tələblərinə tez uyğunlaşmaq və fərdiləşdirilmiş məhsul istehsalını təmin etmək üçün önəmlidir. 3D printerlər bu məqsədə çatmaq üçün əsas texnologiyalardan biridir. Onlar dizayn və prototipləşdirməni sürətləndirir, fərdiləşdirilmiş məhsulların istehsalına imkan verir, alət və ehtiyat hissələrini yerində hazırlamağa kömək edir və rəqəmsal istehsalat zəncirini dəstəkləyir. İstehsal müddətinin qısalması, material tullantılarının azalması, kiçik partiyalar üçün səmərəlilik və dizayn azadlığı. Məhdudiyyətləri isə yüksək ilkin investisiya, material çeşidinin məhdudluğu və ixtisaslı kadr tələbidir.
Nəticədə, 3D printerlərin çevik istehsalat xəttinə inteqrasiyası sənayenin sürətli, çevik və müştəriyönümlü olmasını təmin edir və sənaye 4.0 çərçivəsində gələcəyin əsas texnologiyasıdır.

GİRİŞ

Çevik istehsalat (Agile Manufacturing) istehsal proseslərinin bazar tələblərinə sürətli uyğunlaşmasını, fərdiləşdirilməni və xərclərin optimallaşdırılmasını təmin edən müasir yanaşmadır. Bu sistem müştəri ehtiyaclarına operativ cavab vermək və istehsal proseslərinin elastikliyini artırmaq məqsədilə texnologiyaları və idarəetmə metodlarını birləşdirir. Çevik istehsalatın əsas prinsipləri məhsuldarlığı artırmaq, istehsal xərclərini azaltmaq və rəqabət üstünlüyü yaratmaqdır. Bu prinsiplərin reallaşmasında 3D printerlər əvəzsiz rol oynayır.

Son onillikdə qlobal istehsalat sənayesi sürətlə dəyişməkdədir. Əvvəllər yüksək həcmlər üçün optimallaşdırılan ənənəvi istehsal sistemləri artıq bazarın dəyişən tələbinə adekvat cavab vermir. Müasir dövrdə müştərilər daha çox fərdiləşmiş məhsullar tələb edir və bu tələbat istehsal müəssisələrindən daha çevik, daha sürətli və daha iqtisadi həllər tələb edir. Bu kontekstdə 3D çap və ya additiv istehsal texnologiyaları çevik istehsalat sistemlərinin əsas komponentinə çevrilməkdədir.

3D printerlərin istehsalat xəttinə inteqrasiyası yalnız yeni avadanlıq əlavə etmək deyil, bütövlükdə istehsalatın planlanması, təchizat zənciri, məhsul dizaynı və əməliyyat modellərinin yenidən qurulması deməkdir. Çevik istehsalatda məqsəd dəyişən tələbi minimal vaxt və resurs sərfi ilə qarşılayacaq elastik sistem qurmaqdır. 3D çap bu məqsədlərə yüksək uyğunluğu ilə seçilir: material sərfi azdır, dizayn məhdudiyyətləri minimallaşır, istehsal coğrafiyası məkanca yaxınlaşdırılır və fərdiləşdirilmiş istehsal yüksək sürətlə həyata keçirilə bilir.

Son vaxtlar aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 3D çapın istehsalata inteqrasiyası müxtəlif sənaye sahələrində səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bir sıra beynəlxalq elmi mənbələrdə (ASTM, ISO, AMUG Conference materialları və s.) vurğulanır ki, additiv istehsalın ən böyük üstünlüyü odur ki, məhsulların dizaynı istehsal xətlərinin məhdudiyyətindən daha az asılı olur.

Çevik istehsalatın nəzəri bazası Lean və Agile metodologiyalarına dayanır. Lean israfın azaldılmasını hədəfləyir, Agile isə tələbin dəyişməsinə dinamik cavabı ön plana çıxarır. Tədqiqatların əksəriyyəti bu iki yanaşmanın 3D çapla birləşdirildikdə istehsalatı daha optimallaşdırdığını göstərir.

Xüsusilə kütləvi fərdiləşdirmə (Mass Customization) sahəsində aparılan araşdırmalar 3D çapın çevik istehsalatın gələcək nüvəsi olacağını göstərir.

3D printerlərin istehsalat xəttinə daxil edilməsi prosesində əsasən aşağıdakı texniki komponentlər nəzərə alınır:

1. Rəqəmsal dizayn və CAD/PLM inteqrasiyası

Məhsulun üçölçülü modelinin CAD proqramında hazırlanması istehsalat xəttində avtomatik emal üçün vacibdir. PLM sistemləri vasitəsilə dizayn istehsal prosesinə real vaxtda ötürülür və dəyişikliklər dərhal tətbiq oluna bilir.

2. Avtomatlaşdırılmış modul hüceyrələr

Sənayedə ən geniş istifadə edilən modellərdən biri 3D çap hüceyrələridir. Bu hüceyrələr aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

3D printer, avtomatlaşdırılmış material yükləyicisi, Post-processing bölməsi (təmizləmə, istilik emalı, üyütmə), sensor və maşın-görmə modulları. Bu hüceyrələr xəttə asanlıqla əlavə oluna və Kanban sistemlərinə inteqrasiya edilə bilər.

3. Material axınının idarə olunması

Additiv istehsalda istifadə olunan materiallar — polimer tozlar, metal tozları, reçinələr — digər istehsal metodlarından fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Ona görə də materialın saxlanması, nəmlikdən qorunması və avtomatik qidalanma sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

4. AI əsaslı istehsal planlama

Süni intellekt çap prosesinin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır:
Enerji-həcm nisbətlərinin tənzimlənməsi. Çap trayektoriyasının optimallaşdırılması:
Qüsurların real vaxtda aşkarlanması:

5. Sənaye tətbiqləri: real nümunələr və səmərəlilik

3D çapın çevik istehsalata inteqrasiyası artıq bir çox sektorda konkret üstünlüklər göstərmişdir. Metal toz əsaslı 3D çap titan və inconel materiallı detalların istehsalında istifadə olunur. Bu detallar ənənəvi frezlərlə istehsaldan daha yüngül və daha dayanıqlı olur. Prototiplər, xüsusi ehtiyat hissələri, aerodinamik komponentlər artıq birbaşa istehsalda çap olunur. Bu, məhsul inkişaf dövrünü 30–60% azaldır.

Ortopedik implantlar, diş protezləri, fərdiləşmiş cərrahi alətlər — 3D çapın ən geniş istifadə sahələrindəndir. Xəstəyə uyğun hazırlanması əməliyyat uğur faizini artırır. Qısa seriyalı istehsal üçün ideal olduğu üçün kiçik və orta müəssisələr də 3D çapı istehsalat xətlərinə əlavə etməyə başlayır.

3D printerlər, rəqəmsal model əsasında materialı qat-qat əlavə etməklə məmulat istehsal edən avadanlıqlardır. Ənənəvi çıxarıcı üsullardan fərqli olaraq, bu texnologiyada material itkisi minimuma endirilir, mürəkkəb dizayn və struktur həndəsələr asanlıqla həyata keçirilir. 3D printerlər plastik, metal, kompozit və hətta bioloji materiallar kimi müxtəlif materiallarla işləyə bilir. Bu texnologiyanın əsas növləri arasında FDM (Fused Deposition Modeling), SLA (Stereolithography), SLS (Selective Laser Sintering) və DMLS (Direct Metal Laser Sintering) yer alır.

3D printerlərin çevik istehsalatda istifadəsi bir neçə əsas üstünlük təqdim edir:

Sürətli Prototipləmə: Dizayn ideyaları saatlar və ya günlər ərzində real nümunəyə çevrilir. Bu, məhsul inkişafı prosesini sürətləndirir və bazara çıxış müddətini qısaldır.

Fərdiləşdirmə: Kiçik partiyalar və fərdi sifarişlərin iqtisadi cəhətdən səmərəli istehsalı mümkündür. Müştəri tələblərinə uyğun məhsullar tez və ucuz şəkildə hazırlanır.

İstehsal Çevikliyi: Alətləmə və qəlib ehtiyacı azalır, istehsal xətti tez bir zamanda yenidən konfiqurasiya oluna bilir. Bu da bazardakı dəyişikliklərə operativ reaksiya verməyə imkan yaradır.

Rəqəmsal İnteqrasiya: 3D printerlər CAD/CAM, ERP və IoT sistemləri ilə birbaşa əlaqə quraraq istehsal proseslərini avtomatlaşdırır və optimallaşdırır.

3D printerlər müxtəlif sənaye sahələrində geniş tətbiq olunur:

Avtomobil Sənayesi: Prototiplərin hazırlanması, alətlərin və yüngül konstruksiyaların istehsalı.

Aviasiya Sənayesi: Yüngül və möhkəm komponentlərin istehsalı, hava gəmilərində yanacaq səmərəliliyini artırmaq üçün yüngül materialların istifadəsi.

Elektronika: Funksional komponentlər, korpuslar və xüsusi cihaz hissələrinin hazırlanması.

Təhsil və Tədqiqat: Dizayn və mühəndislik təcrübələrində sürətli prototipləmə və təcrübə materiallarının hazırlanması.

Yeni materialların inkişafı, çoxmateriallı və metal 3D çap texnologiyaları, süni intellektlə optimallaşdırma və kütləvi fərdiləşdirmə imkanları 3D printerlərin çevik istehsalatdakı rolunu daha da gücləndirəcək. Ağıllı fabrik konsepsiyası və avtomatlaşdırılmış istehsal xətləri ilə birləşdirildikdə, 3D printerlər sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artıracaq və istehsal proseslərini daha dayanıqlı edəcək.

3D printerlər çevik istehsalatın əsas prinsiplərinə uyğun olaraq sürət, çeviklik və innovasiya tələblərini effektiv şəkildə qarşılayır. Düzgün inteqrasiya edildikdə, onlar sənaye müəssisələrinə rəqabət üstünlüyü qazandırır, istehsal xərclərini azaldır və istehsalın gələcək inkişafına töhfə verir. Bu texnologiya çevik istehsalatın mərkəzində duraraq sənayenin gələcək perspektivlərini formalaşdırır.

Gələcəkdə yeni material və çoxmateriallı çap texnologiyaları, süni intellektlə optimallaşdırma və kütləvi fərdiləşdirmə imkanları 3Dprinterlərin çevik istehsalatdakı rolunu daha da gücləndirəcək.

Beləliklə, 3D printerlər sənayenin inkişafında rəqabət üstünlüyü yaradan, innovativ və çevik istehsalın mərkəzində duran texnologiya kimi önəmli yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Gibson, I., Rosen, D. W., Stucker, B. Additive Manufacturing Technologies: 3D Printing, Rapid Prototyping, and Direct Digital Manufacturing. Springer, 2021.
2. Chua, C. K., Leong, K. F., Lim, C. S. Rapid Prototyping: Principles and Applications. World Scientific, 2017.
3. Hopkinson, N., Hague, R., Dickens, P. Rapid Manufacturing: An Industrial Revolution for the Digital Age. John Wiley & Sons, 2006.
4. Kalpakjian, S., Schmid, S. R. Manufacturing Engineering and Technology. Pearson, 2020.
5. ISO/ASTM 52900: Additive Manufacturing – General Principles – Terminology. 2015.

РЕЗЮМЕ

ВНЕДРЕНИЕ 3D-ПРИНТЕРОВ В ГИБКУЮ ПРОИЗВОДСТВЕННУЮ ЛИНИЮ

Довлетзаде Айнура, Ирада Зейналабдиева

В современных условиях промышленной конкуренции гибкие производственные системы важны для быстрой адаптации к рыночным требованиям и производства индивидуализированных изделий. 3D-принтеры являются ключевой технологией для достижения этих целей. Они ускоряют разработку и прототипирование, позволяют производить индивидуализированные продукты, изготавливать инструменты и запасные части на месте, а также поддерживают цифровую производственную цепочку.

Преимущества: сокращение времени производства, уменьшение потерь материала, эффективность для малых партий и свобода дизайна. Ограничения: высокая начальная инвестиция, ограниченный выбор материалов и необходимость квалифицированного персонала. В итоге, интеграция 3D-принтеров в гибкие производственные линии обеспечивает быстрое, адаптивное и ориентированное на клиента производство и является ключевой технологией будущего в рамках индустрии 4.0.

Ключевые слова: *3D печать, аддитивное производство, гибкое производство, быстрое прототипирование, CAD/CAM, умная фабрика, модульная производственная линия***.**

SUMMARY

İNTEGRATION OF 3D PRINTERS INTO A FLEXIBLE PRODUCTION LINE

Aynura Dovletzade, Irada Zeynalabdiyeva

In modern industrial competition, flexible manufacturing systems are essential for quickly adapting to market demands and producing customized products. 3D printers are a key technology to achieve these goals. They accelerate design and prototyping, enable customized production, allow on-site fabrication of tools and spare parts, and support a fully digital production chain.

Advantages include reduced production time, minimized material waste, cost-effectiveness for small batches, and design freedom. Limitations involve high initial investment, limited material options, and the need for skilled personnel.

In conclusion, integrating 3D printers into flexible manufacturing lines ensures fast, adaptive, and customer-oriented production and represents a core technology for the future within Industry 4.0.

Keywords: *3D printinq, additive manufacturinq, agile production, rapid prototypinq, CAD/CAM, smart factory, modular production line.*

No: 01 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-01-37
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT
UNİVERSİTETİNİN
ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

SƏNƏTŞÜNASLIQ

СЦЕНОГРАФИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ БАЛЕТА «ЛЕГЕНДА О ЛЮБВИ» СИМОНА ВИРСАЛАДЗЕ: ЭВОЛЮЦИЯ И НОВАТОРСТВО

Nərgiz QULİYEVA
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: naraazizova@yahoo.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 03.03.2026
Nəşr edilmə tarixi: 17.03.2026

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: балет, «Легенда о любви», сценография, Симон Вирсаладзе, лаконичность, восточная образность, символика.

РЕЗЮМЕ
Статья посвящена описанию и анализу художественного оформления балета «Легенда и любви»» выдающегося азербайджанского композитора Арифа Меликова, поставленного в 1961 году на сцене Кировского театра в Ленинграде по драме турецкого поэта-коммуниста Назыма Хикмета «Фархад и Ширин». Сценография «Легенды о любви», созданная выдающимся театральным художником Симоном Вирсаладзе, сыграла исключительно важную роль в успехе и новаторстве спектакля. Вирсаладзе разработал принципиально новый для балета подход «единой установки», который строится вокруг одной ключевой метафоры и сохраняет целостность на протяжении действия. Визуальный облик балета «Легенда о любви» строится на сочетании лаконичности и восточной образности, насыщенной символикой, углубляющей смысл легендарного сюжета. Новаторская концепция единого образа (восточная книга), смелый отказ от шаблонной экзотики и предельная выразительность каждого визуального элемента обеспечили этой постановке долговечность.

ВВЕДЕНИЕ

Балет «Легенда о любви» родился в эпоху Хрущёвской оттепели (1961) как плод сотрудничества представителей разных советских национальных культур. Балет был поставлен молодым хореографом Юрием Григоровичем на музыку азербайджанского композитора Арифа Меликова по драме турецкого поэта-коммуниста Назыма Хикмета «Фархад и Ширин». Впервые представленная на сцене Кировского театра в Ленинграде 23 марта 1961 года, эта постановка стала эстетическим прорывом советского балета – «дитя оттепели» и новый этап развития жанра. Предшествующий десятилетиями изоляции академический балет СССР, доминировавший жанром многоактной «хореодрамы» с обилием пантомим, столкнулся к началу 1960-х с влиянием западной неоклассики и поиском свежих форм.

Созданию балета предшествовали важные культурные предпосылки. В послевоенном СССР существовала традиция так называемых «восточных балетов» в духе дружбы народов (например, «Гаянэ» А. Хачатуряна, «Шурале» Ф. Яруллина и др.), где национальный колорит подавался через фольклорные танцы и этнографические детали. Однако «Легенда о любви» резко выделилась на этом фоне. Авторы стремились показать Восток «современным взглядом», избегая затёртых ориенталистских клише. Назым Хикмет, посмотрев спектакль, подчеркнул, что в нём *«нет ни подражания, ни стилизации» – на сцене «нет и следа от «сахарного» Востока, от сказки об Али-Бабе и сорока разбойниках»* (Мусаева Л. 2023). Действительно, в оформлении балета отсутствует нарочитый этнографизм, присущий многим советским постановкам на восточные темы. Вместо экзотической бутафории балет предлагает обобщённый поэтический образ Востока, рожденный самой легендарной историей. При этом выбор сюжета и музыка азербайджанского композитора полностью вписывались в культурную политику времени, поощрявшую обращение к национальным мотивам союзных

республик. Балет сразу приобрёл всесоюзную известность: пьеса Н. Хикмета ставилась в драматических театрах по всей стране, а балетная версия С.Григоровича вскоре была перенесена на сцены разных городов СССР и за рубежом (Мусаева Л. 2023).

Сюжет балета основывается на восточной легенде о любви, жертве и долге. Главная героиня, царица Мехменэ Бану, отдаёт свою красоту сверхъестественному Незнакомцу, чтобы спасти от смерти любимую младшую сестру Ширин. Позднее обе сестры влюбляются в талантливого придворного художника Фархада, и возникает трагический конфликт между личным чувством и общественным долгом. Мехменэ Бану, обезображенная жертвой, не может смириться с любовью Фархада к красивой Ширин и велит ему совершить подвиг во имя народа – прорубить скалу, чтобы дать воду высохшему источнику, лишь тогда он получит Ширин в жены. В финале Фархад остаётся выполнять невыполнимый труд для блага народа, отказываясь бросить начатое дело даже ради личного счастья с возлюбленной (Ванслов В. 1968). Идеологический подтекст такого финала на первый взгляд полностью соответствовал советским ценностям: герой жертвует любовью ради трудового подвига и благополучия народа, торжествует принцип долга над чувствами. Однако многозначность авторского замысла позволяет и иное прочтение: личная трагедия героев оттеняет официозный пафос финала, что придаёт балету черты тонкой психологической драмы, даже содержащей скрытую критику жёстких приоритетов государственной идеологии.

Сценография «Легенды о любви», созданная выдающимся театральным художником Симоном Вирсаладзе, сыграла исключительно важную роль в успехе и новаторстве спектакля. Симон (Солико) Багратович Вирсаладзе – выдающийся советский сценограф и художник по костюмам, многолетний соавтор Юрия Григоровича, Народный художник СССР (1976), академик АХ СССР (1975), лауреат Ленинской премии (1970) за спектакль «Спартак», Сталинских премий (1949, 1951), Государственной премии СССР (1977), главный художник Кировского (Мариинского) театра в 1945–1962 гг.; главный художник Большого театра (балет) с 1964 до конца жизни.

Критики характеризуют его как «патриарха грузинской сценографии», «человека, одевшего танец». В поздний период сформировал принцип «живописного симфонизма»: не «иллюстрировать место действия», а разворачивать на сцене единый визуальный образ, который развивается по законам музыкальной драматургии (цвет, свет, орнамент, ритм) и работает вместе с хореографией.

С.Вирсаладзе разработал принципиально новый для балета подход «единой установки» – весь визуальный образ спектакля строится вокруг одной ключевой метафоры и сохраняет целостность на протяжении действия. Визуальный облик балета «Легенда о любви» строится на сочетании лаконичности и восточной образности. В случае «Легенды о любви» такой объединяющей метафорой стал образ древней восточной книги. Так, образ раскрытой книги не только служит эффектной завесой, но и структурирует действие: каждый акт открывается и завершается «страницами» книги, визуально отделяя главы истории. Это напоминает чередование частей симфонии – экспозиция, развитие, кульминация – и действительно, исследователи отмечают, что Ю.Григорович и С.Вирсаладзе строили визуальный ряд по принципам музыкальной драматургии.

На сцене доминирует гигантский старинный фолиант с арабской вязью на страницах; по сути, декорации выполнены в форме раскрытой страницы восточной рукописи с каллиграфическими узорами. Каждая картина выглядит как иллюстрация в этой книге: в раскрывающихся «страницах» фолианта зритель видит лаконичные символичные декорации – например, траурное ложе Ширин в первой сцене, архитектурный фасад дворца во второй, силуэт горы с высохшим источником в третьей. Эти «страницы» декорации подобны иллюстрациям к восточному сказанию: в них лишь несколько символических деталей, отражающих суть сцены (например, ложа принцессы Ширин в первой картине, фасад дворца – во второй, силуэт горы – в третьей). Подобный прием отсылает к миниатюрам восточных рукописей и сразу погружает зрителя в условное пространство легенды. Минимализм оформления позволяет отдать всю сценическую площадку танцу – ничто лишнее не

загромождает пространство, акцентируя внимание на движении и пластике исполнителей. Главная изобразительная тема (книга) варьируется и дополняется деталями от сцены к сцене, подобно тому, как музыкальные лейтмотивы претерпевают вариации в партитуре балета А. Меликова.

Эмоциональная кульминация спектакля подчеркнута выразительным красным светом и контрастными силуэтами на сцене. Свет и цвет в спектакле играют не менее важную роль, чем сами декорации. Художник использовал ограниченный набор основных тонов – алый, лазурно-голубой, белый, черный – но добивался их разнообразных сочетаний, насыщая спектакль цветом без излишней пестроты (Гучмазова Л. 2014). В различные моменты балета сцену заливают контрастные цвета, усиливающие эмоциональное воздействие: например, в кульминационных эпизодах преобладают насыщенные красные тона, символизирующие гнев, страсть и трагизм происходящего. Цвет костюмов несёт важную символическую нагрузку и связан как с характерами героев, так и с живописным решением сцены. Так, у главных персонажей цвета стали своего рода цветовым кодом образа (Гучмазова Л. 2014). Цветовые решения костюмов также наполнены смыслом: Фархад одет преимущественно в голубые тона (ассоциируемые с водой и творческой свободой), Ширин – в чисто-белые одежды с тонким узором (символизируя чистоту и хрупкость). Их сочетающиеся бело-голубые цвета перекликаются друг с другом и одновременно ненавязчиво ассоциируются с мотивом живительной воды –ключевым мотивом легенды, центральным для сюжета (Демидов А. 1987). Напротив, Мехменэ Бану появляется в разных сценах в меняющихся нарядах, отражающих эволюцию её внутреннего состояния: от траурно-черного платья в начале (горе и самоотречение), через царственно-золотой костюм во время торжественного шествия (атрибут власти и богатства), к ярко-красному одеянию в сцене ее гневного монолога (цвет бушующей страсти), и наконец к сочетанию чёрного с алым в финале – символу слияния скорби и пылающей ревности. Алый и чёрный цвета вообще стали лейтмотивом образа царицы, передавая смятение её мыслей, «кровавый» гнев и мучительную тёмную ревность. Таким образом, цветовой строй костюмов и декораций не только создавал эффектный зрительный образ, но и раскрывал драматургию: через цвета зритель ощутимо считывает противоборство жизни (голубой, белый, символ воды и чистоты) и смерти/ненависти (чёрный, красный – траур и кровь) в судьбах героев (Демидов А. 1987).

Таким образом, колористика и освещение передают психологическое состояние персонажей без слов. Как отмечали критики, в одном из дивертисмент-эпизодов сочетание цвета, покроя костюмов и света воздействует на зрителя не меньше, чем сам танец. В то же время в лирических монологах героев визуальные эффекты сведены к минимуму – здесь на первый план выходит чистая хореография, способная выразить душевную драму персонажа. Благодаря продуманному единству декораций, света и костюмов, сценография балета создаёт цельный художественный образ, где каждый визуальный элемент служит раскрытию сюжета и эмоционального содержания постановки.

Лаконизм и символизм оформления стали смелым отходом от традиционной пышной сценографии. Пространство сцены у С. Вирсаладзе максимально очищено от бытовых деталей – «пустая сцена» с одной доминирующей конструкцией (раскрытой книгой) превратилась в условное художественное пространство, где главное – танец и эмоция (Демидов А. 1987). При этом оформление вовсе не было безликим: напротив, критики отмечали его яркую индивидуальность. Сочетанием живописных задников, трансформирующихся элементов и освещения художник создавал в каждой сцене тончайшую «вибрирующую эмоциональную атмосферу, словно музыка», захватывающую зрителя не менее, чем сама хореография. Такая синтетическая сценография совмещала иллюзорность и иносказательность, что было новаторским решением для балетного театра того времени.

С.Вирсаладзе добился удивительного равновесия между характерностью и танцевальностью костюмов. Восточные элементы убранства (чалмы, пояса, орнаменты) были стилизованы и подчинены требованиям хореографии. Например, придворные носят плащи, наброшенные лишь на одно плечо, оставляя вторую руку и бок свободными – это позволяло

танцовщикам двигаться, не стесняясь тяжёлым костюмом. Крой и сегментация костюмов гвардейцев (всадников-янычар) подчёркивали резкость, угловатость их движений, тогда как одежды простого народа, напротив, отличались цельностью и плавностью линий, что подчёркивало контраст между скованностью дворцового этикета и естественной свободой простых людей. Все эти детали служили общей идее: внешний облик персонажей неразрывно связан с их ролями в хореографическом рисунке балета.

Визуальные образы балета насыщены символикой, углубляющей смысл легендарного сюжета. Центральный визуальный символ – раскрытая книга – отсылает зрителя к идее передачи древней легенды потомкам. Герои балета словно сходят со страниц этой условной «Книги Востока», чтобы разыграть перед нами свою судьбу. Это подчёркивает вневременной, притчевой характер истории. Мехменэ Бану, Ширин и Фархад предстают не просто как частные лица, а как архетипические фигуры восточной легенды – Гордая царица, Прекрасная дева и Мужественный герой, чьи образы укоренены в фольклорной традиции. В сценическом решении эти архетипы получают визуальное выражение: так, Ширин в белом сиянии сравнивается с молодой луной, а Мехменэ Бану противопоставлена ей как тёмная сторона луны – они две половинки одного целого, одна красота и одно царство на двоих (Красовская В. 2005). Это поэтичное сопоставление раскрывает природу их взаимоотношений: сестринская связь неразрывна, потому любовь, одновременно поразившая обеих, ведёт их к неизбежному конфликту и жертве.

Вода выступает в балете как важнейший символ жизни и любви. Высохший источник, изображённый на заднике, воплощает гибельное безводье – как буквальное бедствие для народа, так и метафору опустошённости души Мехменэ Бану после утраты красоты и любви. Усилиями Фархада вода должна быть возвращена людям – эта вода жизни прямо ассоциируется с образом Ширин (её цвета – белый и голубой – созвучны воде) (Демидов А. 1987). В третьем акте Фархад, разбивая скалу, видит в тонкой струе воображаемой воды облик любимой Ширин, то есть любовь буквально оживляет источник. Тем самым вода в сценографии – не просто элемент пейзажа, а метафора любви как животворящей силы. Когда в финале Фархад отказывается покинуть гору ради личного счастья, он фактически выбирает остаться со своим идеалом – с мечтой о Ширин, слившейся для него с жизнью народа и символом воды.

Другой яркий символ – гора. Гигантская скала на заднем плане, которую герой должен пробить, служит аллегорическим воплощением непреодолимого препятствия между влюблёнными. Эта гора напоминает стену между личным счастьем и общественным долгом. В кульминационной сцене погони Мехменэ Бану с войском преследует беглецов Ширин и Фархада вокруг сцены, и в финале этого эпизода образуется «замкнутый круг»: окружившая их стена воинов – своеобразная живая гора – смыкается вокруг пары (Демидов А. 1987). С. Вирсаладзе при помощи минимальных средств (смены света, движущихся фигур кордебалета) сумел визуализировать тот самый роковой круг обстоятельств, из которого героям не вырваться. Когда же царица выдвигает условие – прорубить гору, чтобы получить Ширин, – это уже открытая символическая формула: достичь любви можно, лишь совершив чудо. Тем самым сценография прямо ведёт диалог с либретто, подчёркивая фантастико-аллегорический план балета.

Наконец, стоит отметить символику образа Незнакомца. Этот загадочный персонаж (целитель-дервиш) одет в серое бесцветное одеяние и появляется как бы ниоткуда. На сцене он олицетворяет высшие силы – судьбу или рок, вмешивающийся в жизнь героев. Его серый цвет нейтрален, что подчеркивает: он вне мира дворца, вне страстей. С. Вирсаладзе и Ю. Григорович намеренно оставили его природу двусмысленной – как отмечали исследователи, непонятно, посланник ли это небес или адских сил, Ангел или Демон (Демидов А. 1987). Сценография поддерживает эту двойственность: появление Незнакомца сопровождается мрачным полумраком и таинственным светом. Его образ – один из элементов глубокого подтекста балета: чудесное спасение Ширин оборачивается цепью трагедий, словно за вмешательство высших сил все герои платят свою цену. Такой символизм визуальных образов

придает балету философскую многослойность, заставляя зрителя размышлять над судьбой и моральным выбором персонажей.

Ю. Григорович сумел соединить лучшие черты советского балета-драмы (четкий сюжет, глубокие образы) с новаторской для того времени динамичной танцевальностью. Он сократил избыточную пантомиму и усилил роль собственно танца, насытив балет многообразными хореографическими сценами. Это резко контрастировало с прежними традициями и даже вызвало недовольство консервативной критики и партийных чиновников – постановку сочли слишком откровенной из-за обтягивающих костюмов и лаконичных декораций. Тем не менее публика встретила спектакль с восторгом: зрители, уставшие от шаблонных драмбалетов, впервые за долгое время увидели современный балет с обилием танца (Красовская В. 2005).
Необходимо упомянуть хореографическую стилизацию под «восточный стиль», органично введённую в классическую основу танца. Ю. Григорович создал хореографию, основанную на академическом классическом балете, но пропустил её «через призму восточного сюжета» (Ванслов В. 1968). Танцы наполнены характерными позами рук, гибкими «восточными» линиями, заимствованными из восточной миниатюры, прихотливыми орнаментальными движениями. Это нашло отражение и в костюмах (обнажённые руки, подчёркнутая линия «восточных» рук с изогнутыми кистями) и в декоре. С. Вирсаладзе добавил в оформление каллиграфические узоры арабской письменности, стилизованные под кружевной орнамент, которые визуально рифмуются с изящными рисунками танца (Ванслов В. 1968). Орнаментальная вязь арабесок в декорации и «арабески» в собственно хореографических позах тут работают в унисон, создавая цельную стилевую атмосферу. Музыка Арифа Меликова, насыщенная восточными интонациями, получила таким образом адекватное пластическое воплощение: балет предстает действительно цельным художественным организмом, где звук, движение и зрительный образ дышат в одном ритме.

Балет «Легенда о любви» Юрия Григоровича в оформлении Симона Вирсаладзе стал образцом редкого художественного синтеза. Сценография здесь не фон и не красивый антураж, но полноправный драматургический компонент, несущий смысловую и эмоциональную нагрузку наравне с хореографией и музыкой. Новаторская концепция единого образа (восточная книга), смелый отказ от шаблонной экзотики и предельная выразительность каждого визуального элемента обеспечили этой постановке долговечность.

Восточная легенда, переработанная советским искусством 1960-х, придал балету глубину, позволив авторскому коллективу воплотить сразу несколько уровней содержания: от идеологической притчи о долге до интимной драмы о цене любви и власти.

«Легенда о любви» стала вехой, определившей дальнейшее развитие советского балет. Ю. Григорович открыл путь к сюжетному балету, в котором конфликт развивается исключительно танцевальными средствами, а С. Вирсаладзе заложил принципы сценографической образности, основанной на метафоре и синтезе искусств. Пресса и официальные лица в 1960-е годы старались не акцентировать новаторские аспекты спектакля, и он беспрепятственно шёл по сценам СССР и мира (Демидов А. 1987), завоёвывая признание зрителей. После ленинградской премьеры 1961 года Ю.Григорович неоднократно переносил «Легенду о любви» на другие сцены, везде воплощая её с оригинальной сценографией С. Вирсаладзе. Уже в декабре 1961 балет был повторно поставлен труппой Новосибирского театра оперы и балета, в 1962 – принят в репертуар Бакинского театра оперы и балета (на родине композитора). В апреле 1965 состоялась триумфальная премьера в Москве, на сцене Большого театра, где Григорович к тому времени стал главным балетмейстером. Для московской версии С. Вирсаладзе сохранил основную концепцию оформления – та же «восточная книга» на сцене – лишь адаптировав масштаб декораций под более просторную историческую сцену ГАБТ.
В последующие десятилетия «Легенда о любви» оставалась востребованной: её ставили на сценах Праги, Софии, Стамбула и многих других городов, зачастую пригласив самого Григоровича осуществить собственную хореографию. Везде, где возможно, воспроизводились эскизы Вирсаладзе – настолько неотъемлемой частью произведения стала его сценография.

После некоторого перерыва в 1990-е, балет был возобновлен: в 2002 году Большой театр восстановил «Легенду» в новой редакции, а в 2014 году – вновь представил на Исторической сцене в первозданном виде (Мусаева Л. 2023). Современные возобновления, как отмечала критика, подтвердили, что визуальная концепция С. Вирсаладзе не устарела: строгая и условная сценография с «пряным восточным колоритом» по-прежнему производит сильное впечатление и выгодно отличается от эффектной, но эклектичной визуальности многих современных постановок. Таким образом, эволюция сценографии «Легенды о любви» шла по пути бережного сохранения оригинального замысла. Даже спустя 60 с лишним лет зрители в Мариинском и Большом театрах видят спектакль в оформлении, максимально приближенном к версии 1961 года – живой памятник гению С. Вирсаладзе, заложившего основы современного балетного дизайна.

Спустя более полувека балет по-прежнему не сходит со сцены – его продолжают танцевать в Большом и Мариинском театрах и во многих других странах. Как отмечал сам композитор А. Меликов, история этой «легенды о преодолении и победе» до сих пор трогает сердца людей всех поколений (Мусаева Л. 2023). Несомненно, огромная заслуга в этом принадлежит гениальной сценографии, сумевшей превратить старинную восточную притчу в живой театральный миф, актуальный и понятный зрителю любого времени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ванслов В. Балеты Григоровича и проблемы хореографии. – Москва: Искусство, 1968. – С. 87–133. – 224 с.
2. Гучмазова Л. Большой театр представил балет «Легенда о любви» // «Российская газета», 27.10.2014. https://rg.ru/2014/10/27/balet.html
3. Демидов А. «Легенда о любви» // Юрий Григорович. – Москва: Планета, 1987. – 272 с.
4. Красовская В. Легенда о любви // Балет сквозь литературу. – СПб.: АРБ им. А.Я. Вагановой, 2005. – С. 172–176. – 424 с.
5. Красовская В. Героическая легенда // «Ленинградская правда» – Ленинград, 1961. – № 28 марта.
6. Карп П. Легенда о любви // «Театр» журнал. – Москва, 1961. – № 9.
7. Мусаева Л. Рождение и долгая жизнь «Легенды о любви» // «Вестник Кавказа» – 05.01.2023. https://vestikavkaza.ru/articles/rozdenie-i-dolgaa-zizn-legendy-o-lubvi.html

XÜLASƏ

SİMON VİRSALADZENİN "MƏHƏBBƏT ƏFSANƏSİ" BALETİNİN SƏHNƏ HƏLLİ: TƏKAMÜL VƏ NOVATORLUQ

Nərgiz Quliyeva

Məqalədə türk kommunist şairi Nazim Hikmətin “Fərhad və Şirin” dramı əsasında 1961-ci ildə Leninqradın Kirov adına teatrında tamaşaya qoyulmuş görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Arif Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” baletinin bədii tərtibatı təsvir və təhlil edilir. Görkəmli teatr rəssamı Simon Virsaladze tərəfindən yaradılmış “Məhəbbət əfsanəsi” tamaşasının tərtibatı tamaşanın uğurunda və innovasiyasında mühüm rol oynamışdır. Virsaladze baletə prinsipial olaraq yeni bir yanaşma inkişaf etdirdi: tək əsas metafora ətrafında qurulmuş və tamaşa boyu ardıcıllığı qoruyan "vahid quraşdırma". “Məhəbbət əfsanəsi”nin vizual görünüşü lakonizm və şərq obrazlarının vəhdəti üzərində qurulmuş, simvolizmlə zəngin, əfsanəvi süjetin mənasını dərinləşdirir. Vahid obrazın

innovativ konsepsiyası (Şərq kitabı), klişe ekzotizmdən cəsarətlə imtina və hər bir vizual elementin ifrat ifadəliliyi bu istehsalın uzunömürlülüyünü təmin etdi.

Açar sözlər: *balet, "Məhəbbət əfsanəsi", səhnə tərtibatı, Simon Virsaladze, lakonizm, Şərq obrazları, simvolizm.*

ABSTRACT

THE STAGE DESIGN OF SIMON VIRSALADZE'S BALLET "THE LEGEND OF LOVE": EVOLUTION AND INNOVATION

Nargız Gulıyeva

This article describes and analyzes the artistic design of the ballet "The Legend of Love" by the outstanding Azerbaijani composer Arif Melikov, staged in 1961 at the Kirov Theater in Leningrad based on the drama "Farhad and Shirin" by the Turkish communist poet Nazim Hikmet. The set design for "The Legend of Love," created by the distinguished theater designer Simon Virsaladze, played a crucial role in the success and innovation of the production. Virsaladze developed a fundamentally new approach to ballet: a "unified installation," built around a single key metaphor and maintaining coherence throughout the performance. The visual appearance of "The Legend of Love" is built on a combination of laconicism and Eastern imagery, rich in symbolism, deepening the meaning of the legendary plot. The innovative concept of a unified image (an Eastern book), a bold rejection of cliched exoticism, and the extreme expressiveness of each visual element ensured this production's longevity.

Keywords: *ballet, "The Legend of Love," set design, Simon Virsaladze, laconicism, Eastern imagery, symbolism.*

,